

MB
204.656

KOVÁCS ISTVÁN
*Csoda a Visztulánál
és a Balti-tengernél*

Európa

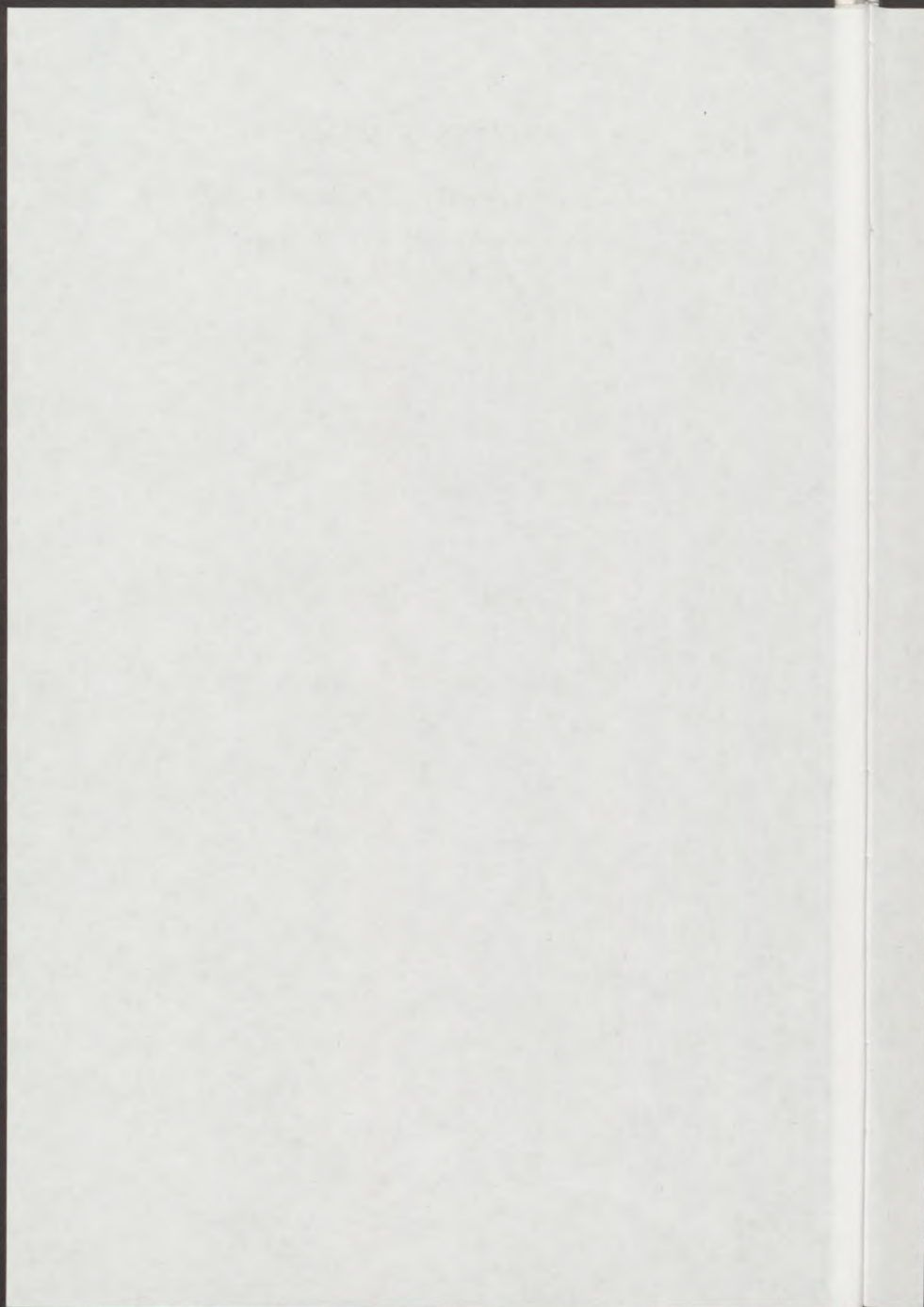
TII
3. 517. 11

KOVÁCS ISTVÁN

Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél

A XX. SZÁZADI LENGYEL TÖRTÉNELEM

SORSFORDULÓI

KOVÁCS ISTVÁN

*Csoda a Visztulánál
és a Balti-tengernél*

A XX. SZÁZADI LENGYEL TÖRTÉNELEM

SORSFORDULÓI

EURÓPA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2006

4408978

© Kovács István, 2006

III.

MB 204. 656

2006

ELŐSZÓ

Tömegtájékoztatási eszközeink ritkán adnak hírt arról, ami tágabb térségünkben, vagyis a Baltikum, az Adriatikum és a Fekete-tenger között történik. Kivételt a katasztrófák, a kisebb-nagyobb politikai földrengések és a különféle jelzőkkel címkézhető botrányok jelentenek. Az ukrainai narancsos forradalomra odafigyeltünk néhány napra, de aligha gondolkodtunk el azon, hogy Kijevben miért tüntetett személyes jelenlétével mind Lech Wałęsa egykori, mind Aleksander Kwaśniewski, akkor hivatalban lévő köztársasági elnök a megnyert választások érvényesítéséért síkraszállt Viktor Juscsenko mellett. És hallhattunk a lengyel–orosz kapcsolatok elhidegüléséről, de ennek egyik fontos oka elkerülte figyelmünket, az, hogy Putyin elnök nem ismerte el a lengyel tisztek és rendőrök 1940-ben történt lemészárlását népiirtásnak. Miért lett Lengyelország reflexszerűen gyanakvó az elmúlt években tapasztalható német–orosz közeledésre és miért állt ki az Egyesült Államok mellett az iraki háború idején?

E kérdésekre a múlt század lengyel történelmében is választ találhatunk. A XX. század lengyel históriája legrövidebben kulcsszavakkal írható le. Piłsudski, lengyel–bolsevik háború, Molotov–Ribbentrop-paktum, Katyń, Monte Cassino, gettófelkelés, varsói felkelés, a fejüknél összenőtt ikerpár: Teherán és Jalta, 1956: a poznańi munkásfelkelés és Gomulka, 1968 lengyel márciusa, tengerparti sortüzek – 1970, Szolidaritás. E kulcsszavak Magyarországon is

ismertek – legalábbis a közép- és az idősebb nemzedék számára, de a tartalmukra vonatkozóan már kevesen rendelkeznek pontos ismeretekkel.

Miként készültek a lengyelek öt negyedszázadon át arra, hogy ha a történelem esélyt kínál hazájuk helyreállítására, azt ki tudják használni? És hogyan tudtak élni a nagy lehetőséggel a legreménytelenebb helyzetben is 1918 őszén, miközben a változásokra felkészületlen és tehetetlen Magyarország sorsa a Trianoni kispalotában dőlt el? A lengyelek 1918 és 1920 között mind a tárgyalóasztaloknál, mind a harctereken helytálltak. Lengyelország 1918-ban felkerült Európa térképére, amelyből a két totalitárius birodalom radírozta ki 1939 nyárutóján, kora őszén. A megmaradásért a legkilátástalanabb helyzetben is folytatott küzdelem, a világ összes frontjain Polóniáért vívott hősi harc a lengyel nemzet hitét bizonyítja.

Az 1945 utáni kulcsszavak már a kommunista diktatúra elleni harcot jelentik, amelynek sikerét a Szolidaritás mozgalma és II. János Pál alakja jelképezi. Ez a könyv tanúskodás minderről.

JÓZEF PIŁSUDSKI ÉS A LENGYEL ÁLLAM ÚJJÁSZÜLETÉSE

„A lengyel történelem százötven esztendeje szinte börtönné tette az emberek mindennapi életét. Lengyelországban a börtön állandó, mondhatni, mindennapos társa az emberi gondolkodásnak.”

„Eljön a béke. A nemzetek és az államok életében is vannak olyan küzdelmek, amelyek soha nem maradnak abba. Lengyelország és a többi nemzetek azért viaskodnak majd egymással a világarénában, hogy kié lesz az elsőbbség a szervezettség és a kultúra terén.”

JÓZEF PIŁSUDSKI

„Íme, Pilszudszky tábornok, akiről eddig kevesebbet tudtunk, mint Ponyatovszkiról, forradalmat csinált az országában, holott már régen nincs orosz cár és nincs fehér Szibéria a mindennapi történelemben.”

KRÚDY GYULA

Európa térképéből akár a kontinens második legnagyobb államát is ki lehet radírozni, amint erre a lengyel–litván Nemesi Köztársaság, a Rzeczpospolita 1795-ben bekövetkezett harmadik felosztása a példa. Az 1386-ban a Lengyel

Királyság és a Litván Nagyfejedelemség uniója révén létrejött hatalmas ország az 1630-as években csaknem egymillió négyzetkilométert foglalt magában. Alig telt el néhány évtized, s a XVII. század derekán pusztító svéd, orosz, kozák, tatár, török háborúk és a belviszályok következtében a lengyel–litván államtól függetlenné vált a Fejedelmi Poroszország (Kelet-Poroszország), és az Orosz Birodalomhoz kerültek a Dnyeper bal partján fekvő ukrán területek, Kijevvel együtt. A lengyel–litván unió azonban még ezután is Európa egyik legnagyobb területű állama marad.

A XVIII. század második felében ezen a hatalmas országon osztozkodnak szomszédai: a fél évszázad alatt jelentős európai hatalommá növekvő Porosz Királyság, a birodalma határait évről évre tágító cári Oroszország és a korábbi török háborúk nagy győztese, a Habsburg Birodalom. Az 1772-es felosztás idején Poroszország „csak” harminchatezer négyzetkilométert kanyarít le a Lengyel Királyságból, de ez annál értékesebb, mert a megszerzett tengerparti területek, az úgynevezett Gdański Pomeránia és Warmia (Ermland) révén Nyugat- és Kelet-Poroszország „összenő”, azaz a Porosz Királyság területileg egységessé válik. Oroszország szerényen csak nyolcvanezer négyzetkilométert tör le Fehéroroszország és Ukrajna keleti pereméből, míg Ausztria megszerzi az egész, nyolcvankétezer négyzetkilométert kitevő Dél-Lengyelországot, s azt a kora középkori magyar királyok által birtokolt Halics és Lodoméria okán Galícia néven csatolja Ausztriához. A három felosztás során Poroszország száz-

negyvenegyezer, Oroszország négyszázhatvanháromezer, Ausztria százhuszonkilencezer négyzetkilométert kebelez be összesen a lengyel–litván államból. A Litván Nagyjefejelemség legértékesebb területe, a Baltikum déli régiója a „történelmi” Litvániával együtt Oroszországgé lesz.

Napóleon, akinek zászlai alatt lengyelek tízezrei harcolnak felosztóik ellen, Poroszországba és Ausztriába bevonulva, az oroszok ellen is többször győzve átrajzolja a felosztott lengyel–litván állam nyugati felének térképét, és 1807-ben létrehozza a Poroszországtól és (1809-ben) Ausztriától elvett területrészekben a Varsói Hercegséget, amelyet a lengyelek újra megszülető hazájuk bölcsőjének tekintenek. (A Varsói Hercegség a maga százötvenötezer négyzetkilométerével tekintélyes „bölcső” volt.) A Napóleon által 1812-ben „második lengyel háborúként” beharangozott, Oroszország ellen indított hadjárat kudarca azonban nemcsak a Francia Császárságnak vet véget, hanem a lengyelek reményeinek is.

Az 1815-ös bécsi kongresszus a tartós európai rend kialakításának jegyében ismét áttologatja az államhatárokat Európa térképén. Az új osztozkodás során I. Sándor cár magának szeretné az egész Varsói Hercegséget, azzal az indokkal, hogy Napóleon legyőzéséért ő hozta a legnagyobb áldozatot. Ezzel az Orosz Birodalom nyugati határa mindössze kétszáz-egynéhány kilométerre húzódna Berlintől. Ez a szövetséges Poroszországot, de Angliát sem tölti el megnyugvással. Kompromisszumos megoldásként a Varsói Hercegség nyugati része Poznańi Nagyszercegség néven visszakerül a Porosz Királysághoz, a jóval

nagyobb, maradék százhuszonnyolcezer négyzetkilométeren pedig – hogy a lengyeleket is megbékítsék – létrehozzák a Lengyel Királyságot, amely perszónáluniót alkot az Orosz Birodalommal. Élén a lengyel királlyá is koronázott orosz cár áll. A Lengyel Királyság – nevezték Kongresszusi Királyságnak vagy Orosz-Lengyelországnak is – önálló alkotmánnyal, országgyűléssel, hadsereggel, lengyel nyelvű hivatalszervezettel és oktatási hálózattal rendelkezik. I. Sándor cár, hogy jó szándékát bizonyítsa, 1816-ban egyetemet alapít a fővárosban, Varsóban.

A lengyelek Krakkóban működő egyeteme ekkor már több mint négyszázötven éves. Mivel a szabad visztulai átkelési lehetőség miatt Ausztria 1815-ben nem akarja, hogy Krakkó Oroszországhoz kerüljön, az a környék területeivel megnövelve Köztársaság néven önálló Szabad Város lesz. (Ezzel a döntéssel végül Bécs jár jól, mert az 1846-os felkelés után Krakkó Ausztriához kerül.) Változatlanul Ausztria birtokában marad az 1772-ben megszerzett Galícia. Poroszország Napóleon alatt is háborítatlanul birtokolta a Lengyelországtól 1772-ben megkaparintott Gdański Pomerániát. A Francia Császárság idején szabadvárosi státust kapott Gdańsk (Dancka) 1815-ben ismét betagolódik Poroszországba.

Az 1816-ban lengyel királlyá koronázott I. Sándor cár arra is halvány ígéretet tesz, hogy a birodalmába bekebelezett hajdani lengyel–litván területeket fokozatosan visszacsatolja az új koronája alá tartozó Lengyel Királysághoz. Tisztában volt azonban vele, hogy orosz udvari környezete, amely az önálló lengyel alkotmányt sem tudta

megemészteni, egy ilyen intézkedéshez sohasem járulna hozzá. I. Sándor a megvalósíthatatlan ígéret ellensúlyozásául az orosz tartományokká lett litván és lengyel földeken is igyekszik kedvükben járni lengyel alattvalóinak. A Báthory István által 1579-ben Vilnában alapított „jezsuita akadémia” egyetemenként való működését bőkezűen támogatja, s az általa a fehéroroszországi Krzemieniecben létrehozott lengyel „főiskola” is hamarosan nagy hírnévre tesz szert. Ezenkívül az újdonsült nyugati kormányzóságokban is érvényben hagyja a korábbi lengyel–litván jogrendet, törvényeket.

A lengyelek egy ideig komolyan remélték, hogy az uralkodó teljesíti a történelmi lengyel–litván földek egyesítését s ezáltal a Lengyel Királyság Orosz Birodalmon belüli határainak kitégítését. Ez sem I. Sándor uralkodása alatt, se I. Miklós országlásának első éveiben nem következett be. Lengyel részről ez szolgált utólagos igazolásául az 1830. november 29-én kirobbant szabadságharc jogszerűségéhez. I. Miklós a szabadságharc leverése után felszámolta a Lengyel Királyság különállását, s Litvánia, Fehéroroszország, Ukrajna lengyel kisnemesi családjait tízezerszám telepítette át Oroszország belsejébe. A XIX. század második felének orosz uralkodói – I. Miklós példáját követve – mindent megtettek azért, hogy a Lengyel Királyság egy átlagos orosz kormányzóságra emlékeztessen.

A Poznańi Nagyhercegség voltaképpen azt a területet foglalta magában, ahol hajdan a lengyel állam megalakult. A terület közismertebb neve Wielkopolska volt, amelyet

félrevezető módon magyarra Nagylengyelországnak fordítanak, holott itt „a régi”, az „ősi” lengyel állam területéről van szó, ezért pontosabb, ha magyarul Ólengyelhonnak hívjuk, ellentétben a Krakkó környékén később kialakult lengyel állammal, államrésszel, Małopolskával, amely ennek megfelelően, ha pontosak vagyunk, nem lehet Kis-lengyelország (amely egyébként területileg egy időben többszöröse volt az úgynevezett Nagylengyelországnak vagyis Ólengyelhonnak), csakis Újlengyelhon. A kongresszusi Lengyel Királyság másfél évtizedét nem számítva, az 1850-es évek végéig a lengyelek itt éltek viszonylag a legszabadabban, s nem az Ausztriához tartozó Galíciában. Az 1860-as évektől a nemzeti, kulturális, oktatási jogok tekintetében sajátos helycsere figyelhető meg a porosz Poznańi Nagyhercegség és az osztrák Galícia között. Lengyelek azonban Poroszországban nemcsak a Poznańi Nagyhercegségben éltek, hanem Felső-Sziléziában és a Gdański Pomerániában is. Nekik a lengyelséget őrizni sokkal nehezebb volt, mint poznańi honfitársaiknak.

A véletlen folytán éppen a lengyel–litván állam felosztásának 100. évfordulóján, 1872-ben alakul meg Krakkóban a Lengyel Tudományos Akadémia, s ugyanebben az esztendőben teljesedik ki az 1860-as évek elejétől Galiciának „adagolt” autonómia is. Nem meglepő, ha a Németországból vagy Oroszországból való alkalmi áttelepedést minden lengyel nemzeti felszabadulásként éli meg. Az antant és a központi hatalmak kialakulásának előestéjén így lesz ez az osztrák autonóm tartomány „a lengyel-

ség Piemontja”, ahonnan kiindulva, úgymond, meg lehet indítani a harcot a független Lengyelországért.

Az ország helyreállításáért legkövetkezetesebben az 1830/31-es „novemberi” szabadságharc után Nyugat-Európában megalakult úgynevezett nagy emigráció küzd. A helyreállítandó Lengyelországot mind az Adam Jerzy Czartoryski által vezetett arisztokrata szárny képviselői (Hôtel Lambert), mind a többségükben a Lengyel Demokrata Társaságba tömörült hazafiak az 1772-es határok között képzelik el.

Az Orosz Birodalom lengyelek által lakott területein kirobbant 1863/64-es „januári” szabadságharc vezetői zászlajukra tűzik a lengyel és a litván címer mellett az ukránt is, annak jelképekül és tudatosításául, hogy a helyreállítandó haza a litvánok és az ukránok államszövetségében képzelhető el. A litvánok és az ukránok többsége a maga címerét azonban már csak saját nemzeti lobogóján akarja látni.

Míg a galíciai elit a lengyel jövőt tervezi, nem sikerül megtalálnia a hangot a Kelet-Galíciában a lakosság több mint nyolcvan százalékát alkotó görög katolikus és pravoszláv ukránokkal, akiket dialektusban beszélő lengyeleknek szeretne tudni. Az ukránok a számukra biztosított kereteken belül igyekeznek nemzeti, nemzetiségi intézményeiket megszervezni. Ebben meghatározó szerepet játszik a görög katolikus egyház. Az 1863/64-es szabadságharc brutális leverése után az oroszországi lengyelség kidolgozza az „organikus aprómunka” ideológiáját, miszerint felkelések helyett konok napi munkával kell meg-

alapozni a lengyel jövőt. A Poroszország által bekebelezett lengyel területek lengyelsége a Német Császárság létrejötté után s a Bismarck meghirdette kultúrharc évtizedeiben a pusztá nemzeti, nemzetiségi létéért küzd. Érdekeinek a politika szintjén csak a német birodalmi gyűlés lengyel körébe tömörült képviselői tudnak védelmére kelni.

1870 után a lengyel–litván államot felosztó birodalmakban egy új társadalmi osztály jelenik meg: a munkásság, de a parasztság is erejére ébred. Érdekeik képviselésére különféle szövetségeket, egyleteket, tömörüléseket s végül politikai pártokat hoznak létre. Némelyek betagozódnak a felosztó állam országos pártstruktúrájába, míg mások saját lengyel pártstruktúrát alakítanak ki. Többfajta parasztpárt, néppárt, munkáspárt, szocialista párt, szociáldemokrata párt, konzervatív és liberális párt alakul. Gazdasági erejük, ideológiájuk eltérő, társadalmi, etnikai, nemzetiségi összetételük más és más, s nemegyszer mások a céljaik is. Érdekeiket gyakran az egyazon „párttípuson” belül sem tudják összehangolni. Abban az alapkérdésben sem tudnak mind megegyezni, hogy valójában szükség van-e Lengyelország helyreállítására, vagy hogy a munkásosztály győzelme oldja-e meg automatikusan a nemzeti lét kérdéseit. Emiatt egyes pártok nemcsak osztályellenyomók ellen harcolnak, hanem egymással is szembekerülnek, s olykor késhegyig menő harcot folytatnak.

Az 1905–1907-es orosz polgári forradalom után a baloldali pártok – beleértve a néppártokat és parasztpártokat – többsége is abban látja az osztályharc győzelemre viteleinek esélyét, ha a harcot a függetlenségét kívívott nemzet

államának keretei között vívja meg. Az is nyilvánvaló, hogy a nagy közös cél – legyen az a nemzeti függetlenség kivívása vagy a munkásosztály nemzetközi összefogással történő felszabadítása – csak úgy érhető el, ha van olyan tekintély, aki a széttartó erőket össze tudja fogni, s képes a partikuláris érdekek egyeztetésére és érvényesítésére. De akad-e ilyen vezető? Egyáltalán, akadhat-e ilyen ember a felosztott lengyel–litván állam bonyolult viszonyai között?

KÉT LEGENDA

A XX. század küszöbén, 1901. március 16-án egy olyan darab ősbemutatójára került sor a krakkói Régi Színházban, amely új irányt szabott a lengyel drámairodalomnak és színházművészetnek, de a politikai gondolkodásra is hatott. A régi patrícíuscsaládból származó poéta és egy parasztlány lakodalmának valóságos esetét feldolgozó színmű, a *Menyegző* színpadra állítását kezdeményező igazgató, Józef Kotarbiński korábbi drámáinak ismerete alapján azt tanácsolta a szerzőnek, Stanisław Wyspiańskinak, hogy szakadjon el a romantikus messianizmus múltba ködösödő eszméitől, s inkább a közvetlen gondolati és érzelmi hatásokra alapozza mának szóló üzeneteit. Ezek közül kettő kapcsolódott a napi politikához. Az egyik az volt, hogy a felosztott Lengyelország helyreállításának jegyében a nemesség és a parasztság érdekegyeztetésen alapuló összefogásának, egységének eszméje illúzió csupán. A nép már a nemesség nélkül – s részben ellenére –

akarja társadalmi, gazdasági, politikai céljait elérni. Ennek jegyében alakult meg az Ausztriához tartozó Galíciában 1893-ban a Parasztpárt, majd 1895-ben a Néppárt, s rajtuk kívül még kilenc hasonló ideológiájú politikai tömörülés. Mindegyikük tagadta a nemesség jövőbeni létjogosultságát.

A darab másik fontos üzenete az volt, hogy le kell számolni azzal a legendával, amely szerint a lengyelség és az ukránság vállvetve ragad majd fegyvert a lengyel és ukrán egymásrautaltságot jelképező mondabeli Vernihora aranykürtjének megszólalására, hogy a Rzeczpospolitát (Nemesi Köztársaságot) az 1772-es határokon belül élő népek föderációjaként támassza föl. Az ukránok és a litvánok a XIX. század derekától már saját, a lengyelekétől is független nemzeti államuk megteremtését tűzték ki célul.

Amikor a sorsának jobbra fordulásában reménykedő emberiség által várva várt XX. század első lengyel színházi bemutatójának, a *Menyegző*-nek utolsó jelenete után legördült a függöny, „különleges pillanat lett úrrá a krakói színházon. Az egész közönséget megbabonázta a darab színpadi hatásának feszültsége, visszafojtott lélegzettel ült, mintha székéhez szögezték volna” – emlékezett vissza a kultúrtörténeti pillanatokra Kotarbiński. Wyspiański az egyik színész öltözőjében sápadtan, hallgatagon várta a darab végét és fogadtatását. A tapsorkán hallatán sietve távozott. Hiába szólították függöny elé.

Aznap este megszületett egy ikerlegenda: Wyspiański és a *Menyegző* legendája, amely az 1795-ben szomszédai – Oroszország, Poroszország és Ausztria – által három

részre darabolt lengyel nemzet egybetartozásának tudatát erősítette. A darab harmadik felvonásában Wyspiański felteszi a kérdést: államiságának elvesztése után mi Lengyelország? Válasza egyszerre fennköltén költői és földhözragdтан biológiai: Lengyelország a lengyelek szívdobogása. A *Menyegző* táncforgatagában és lázálmos látomásaiban kísérlet történik a cselekvésre. A kudarcból levonható következtetés: időszerűségüket, hitelüket vesztett célok nélkül értelmetlenné, károssá, mi több, nevetségessé válik a tett.

A *Menyegző* visszhangos krakkói sikerével egy időben kiteljesedőben volt egy másik legenda is: Józef Piłsudskié. 1901. március közepén éppen az ő személyére, sorsára vonatkozóan született a pétervári Csodatévő Miklós Elmeógyógyintézetben meghatározó döntés. A föld alatt működő Lengyel Szocialista Párt befolyásos tagja, Aleksander Sulikiewicz rábeszélte elvtársát, Władysław Mazurkiewiczet, a Katonai Orvosakadémia végzős növendékét, hogy segítse megszöktetni a halálos ítélet árnyékából a börtönorvos által jóindulatból megfigyelésre „a bolondkházába” utalt fiatalembert.

A XX. század első felének Józef Piłsudski az egyetlen lengyel történelmi személyisége, akinek tetteit már életében legendák övezték. Az ő politikusi nagyságának az irodalomban, a kultúrában – mint drámaíró, képzőművész s a lengyel színház megújítója – Stanisław Wyspiański felelt meg. Mindketten az 1860-as években születtek: Piłsudski a Litvánia fővárosától, Vilnától hatvan kilométerre északra fekvő Żułówban egy tehetősebb középnemesi család ne-

gyedik gyermekeként (a tizenkettő közül) 1867-ben; Wyspiański 1869-ben Krakkóban Franciszek Wyspiański szobrászművész fiaként, akit majd a rokonok nevelnek fel. Mivel az előbbi, aki orosz alattvalónak számított, decemberben, az utóbbi pedig, mint osztrák állampolgár, januárban látta meg a napvilágot, alig egy év a korkülönbség közöttük.

A Pilsudski alakját övező legendáknak legtöbbit maga Pilsudski ártott 1926-ban bekövetkezett katonai hatalomátvételével és az ezt követően kiépített tekintélyuralmi rendszerével. Ez azonban nem tehetné semmissé a nevéhez fűződő történelmi tettet, Lengyelország helyreállítását és az azt előkészítő életpályát. Az 1945-ben bekövetkező felejtetés évtizedei után az „országteremtő tata” szürke egyenruhás alakja öntudatosító érzelmi és gondolati erőt sugározva tűnik fel a Szolidaritás időszakában, s ekkor újra elfoglalt helyét napjainkig őrzi a lengyelek tudatában. Wyspiański drámáinak színpadra állítása (vagy megfilmesítése: a *Menyegző-ből* film, a *Noc listopadowa* (*Novemberi éj*) című darabból tévéfilm készült Andrzej Wajda rendezésében) társadalmi eseményszámba ment az 1956 utáni időszakban. Sajátos az, ahogyan darabjaiban Wyspiański Adam Mickiewicznek az *Ősök* című drámájával és *A lengyel nép és a lengyel zarándokság könyvei* című biblikus politikai értekezésével polemizál, kétségbe vonva a nagy előd állítását, miszerint az állami lététől, hazájától megfosztott lengyel nemzet a népek megfeszített Krisztusa, s áldozata megváltja Európa népeit...

A megváltásnak a világot lángba borító nagy háború a feltétele. Mickiewicz nyomán ezért a népszabadságért vívandó „egyetemes háborúért” imádkoznak a XIX. században költők és felségsértő hétszilvafás számkivetettek, távlatosan gondolkodó arisztokrata politikusok és elveikért bebörtönzött összeesküvő értelmiségiek. Wyspiański a századfordulós galíciai mindennapok lengyel valóságával szembesülve kételkedik a közösség által eljátszandó és eljátszható Krisztus-szerepben, de egyúttal korszerűsítve tudatosítja is azt.

PIŁSUDSKI NYUGTALAN IFJÚSÁGA
ÉS A SZOCIALIZMUS ESZMÉLTETŐ KORDIVATJA

Józef Piłsudski az Oroszországban betiltott lengyel emigráns irodalmon és a Litvániát is mozgósító 1863/64-es „januári” lengyel szabadságharc családját is érintő hagyományain nevelkedik. A „januári” szabadságharc tanulságai már-már huszadik századiak. Ez volt ugyanis az első modern európai partizánháború, amelyet egy föld alatt megszervezett állam – az 1815-ös bécsi kongresszuson az Orosz Birodalom határain belül létrehozott, de fél évszázad múlva már csak a nevében létező Lengyel Királyság – vív húszezres hadseregével egy háromszázezer katonát mozgósító világbirodalom ellen. Piłsudskit édesanyja, az egyik legrégebbi litvániai nemesi család leszármazottja, Maria Billewiczówna neveli a XIX. század lengyel asszonyaira jellemzően hazafiasságra és áldozatkészségre. Apja, Józef

Wincenty Piotr Piłsudski a szabadságharcban a nemzeti kormány járási biztosa volt. Szerencséjére nem lepleződött le, ezért a gúnynevéen „Akasztósnak” hívták vilnai orosz kormányzó, Nyikolaj Muravjov bosszúállását elkerülte. Az ifjú Piłsudskinak ez a szabadságharc a legreménytelenebb helyzetben is vállalt tettet jelentette, s történetét felnőttkorában könyvben is feldolgozta. A „tett” a lengyel romantika költőinek, Adam Mickiewicznek, Juliusz Słowackinak, Zygmunt Krasińskinak is kulcsszava. Közülük Słowacki áll legközelebb az írással is foglalkozó Piłsudskihez, akinek a tett csak egy célt szolgálhat: Lengyelország helyreállítását...

Ahhoz, hogy Lengyelország újra visszakерüljön Európa térképére, a lengyel–litván államot 1795-ben végleg felosztó három nagyhatalomnak, Poroszországnak, Oroszországnak és Ausztriának a remélt nagy európai háborúban egyszerre kellene „kívülről” katonai vereséget szenvednie és „belülről” felbomlania. Márpedig a katonai szövetségek jellegéből következően – Németország és Ausztria–Magyarország a központi hatalmak tartópillérei voltak, Oroszország pedig 1891, illetve 1907 óta rendíthetetlenül Franciaország és Anglia mellett állt – ebben még reménykedni is esztelenség. Piłsudski felismerte: minden eszközzel siettetni kell e képtelennek tartott helyzet kialakulását, s ezzel párhuzamosan fel kell készülni a kínáló esély kihasználására.

Józef Piłsudski 1885-ben érettségizett a vilnai állami gimnáziumban. Noha nem vonzotta az orvostudomány, apja akaratának engedve beiratkozott a harkovi egyetem

orvosi karára, ahol el is végzett egy évet. Itt került kapcsolatba a Narodnaja Volja nevű orosz titkos szervezettel, de az közel sem érintette úgy meg, mint bátyját, Bronisławot, aki a szervezet vezetőihez is kötődött. A jobbágyfelszabadítás huszonötödik évfordulója alkalmából rendezett nagy egyetemi tüntetésen is csak amolyan átlagdiákként vett részt. Balszerencséjére azok közé tartozott, akiket letartóztattak, de a hatnapos elzárásnak nem lettek különösebb következményei. Ettől függetlenül döntött úgy, hogy átiratkozik a lengyelek számára barátságosabb szellemű, német tannyelvű tartui egyetemre. Tanulmányait itt csak egyéves szünet után folytathatta. A kényszerszünetet Vilnában töltötte, ahol beleásta magát a szocialista brosúrairodalomba, s még az oroszul megjelent *A tőke* első kötetén is átrágtta magát. Ekkor hallott és olvasott először az első lengyel munkáspárt, a Proletariátus létéről, működéséről is.

Piłsudski két évtizeddel később, 1903-ban, saját munkáspártjának, a Lengyel Szocialista Pártnak első válságos időszakában az alábbi címben megfogalmazott, a személyét, személyisége fejlődését firtató kérdésre – *Hogyan lettem szocialista?* – így válaszol: „1884-ben neveztem el magam szocialistának. Mondom: neveztem el, mert ez korántsem jelenti azt, hogy úrrá lett volna rajtam a szocialista eszme helyénvalóságáról kikovácsolódott és megingathatatlan meggyőződés. Akkortájt a vilnai gimnázium diákjaként a »Spójnia« (Összetartozás – K. I.) néven néhány évvel azelőtt alapított körhöz tartoztam, s társaimmal együtt én sem tudtam magam kivonni a szocializmus kor-

divatjának hatása alól, amelyet idősebb kollégáink, a pétervári egyetem hallgatói plántáltak át hozzánk. Őszintén bevallom, hogy ez divat volt, mert nehéz másként hívni a szocializmus korabeli járványát, amely megfertőzte a forradalmi vagy csak ellenzéki beállítottságú ifjúság szellemét. Oly mértékben fertőzte meg, hogy értelmesebb és tetterekesebb diáktársaim közül mindenki átesett az eszmei fejlődésnek ezen az átmeneti szocialista szakaszán. Egyesek valóban szocialisták lettek, mások az ellenkező táborhoz mentek át, megint mások egyszer s mindenkorra búcsút vettek mindenféle társadalmi mozgalomtól, de ettől függetlenül hosszabb vagy rövidebb ideig mindegyikük szocialista volt.”

A varsói értelmiségi ifjúság körében kötelező ideológiai divatra – ez lehetett Vlnában is – így emlékezik vissza Roman Zimand, a befolyásos fővárosi hetilap, a *Głos* (Hang) munkatársa: „Tudni kell, hogy a korabeli Varsóban nem tartották értelmiségi embernek – a katolikus konzervatívokon kívül – azt, aki nem ismerte Marx, Kautsky vagy Lafargue válogatott műveit.”

Pilsudski szocialista elkötelezettségéhez egy életében bekövetkezett váratlan fordulat is hozzájárult. A Narodnaja Volja terrorista frakciója II. Sándor cár meggyilkolásának hatodik évfordulóján, 1887. március 13-án merényletet tervezett III. Sándor cár ellen. A pétervári Nyevszkij Proszepekten ácsorgó, az akcióra készülő öt fiatalember szemet szúrt a merénylettervről értesült rendőrség egyik járőrének. Biztos, ami biztos alapon letartóztatták őket. A társaság egyik tagja mindent bevallott.

Március 22-én Vilnában Józef Piłsudski csuklóján is katant a bilincs. Nem tartozott az összeesküvők közé, bátyja, Bronisław Piłsudski viszont igen. Emiatt még nem ítélték volna el, mivel közeli családtag feljelentésének elmulasztásáért nem lehetett a törvény szerint senkit elmarasztalni. Piłsudskit azért ítélték öt év szibériai száműzésre, mert Vilnában többször segített az egyik összeesküvőnek, éppen annak, aki részletes vallomást tett társai ellen is.

Szerencséjére „csak” rendes bíróság ítélkezett fölötte. Az e célból összeállított különleges bíróság ugyanis a tervezett merényletben való részvétellel vádolt mind a tizenöt személyt, köztük Bronisław Piłsudskit is, gyorsított eljárással kötélt általi halálra ítélte. Végül csak ötüket akasztották fel (köztük Lenin bátyját, Alekszandr Uljanovot). Bronisław ítéletét kegyelemből tizenöt év szibériai száműzésre változtatták. Ő Szahalin szigetére került, ahol az ajnu és más népek között végzett kutatásaival világhírű néprajztudós lett.

Józef Piłsudski hatvan sorstársával együtt május 25-én kelt útra a moszkvai butiri börtönből. Tomszsig az utat felváltva vasúton és bárkán tette meg, onnan pedig kis híján hatszáz kilométer gyötrelmes gyaloglás után érkezett Krasznojarszkba, majd újabb ezeregyszáz kilométer távolságot kellett legyőznie Irkutszsig. Az itteni kormányzó Kirenyszket jelölte ki Piłsudskinak letelepedési helyül, ahová csak a Léna folyón ezer kilométert hajózva lehetett eljutni. Szökésre gondolni sem lehetett. A kirenyszki számkivetettséget Piłsudski azzal kezdte, hogy az irkutszki fogolyházadásban való részvételéért kapott féléves börtön-

büntetését letöltötte. Kiszabadulása után táviratban kérvényezte a belügyminisztertől annak engedélyezését, hogy száműzetésének éveit Szahalin szigetén tölthesse a bátyjával. A választávirat díját előre be kellett fizetnie. Kérését egyetlen szóval utasították el, viszont annak módjáról, hogy miként juthat a neki visszajáró negyvenöt kopejkához, külön vaskos akta keletkezett.

Piłsudski anyagiakban csak rövid ideig szenvedett hiányt. Hivatalból járt neki az ellátását szerény szinten biztosító állami napidíj. Emellett különórát adott, s vállalkozhatott is, ha kedvet és tehetséget érzett hozzá. Nem élt nyelvi, kulturális elszigeteltségben. Környezetében szép számmal laktak olyan családok, amelyeket az 1830/31-es, illetve az 1863/64-es szabadságharc leverése után telepítettek Oroszország nyugati kormányzóságaiból az Urálon túlra. A kényszerlakhely kijelölése és a száműzetés Szibéria civilizálásának egyik módja volt. Az élelmesebbek, rátermettebbek büntetésük letelte után nemegyszer gazdag emberként tértek vissza szülőföldjükre.

Józef Piłsudski nem tartozott közéjük, de számkivetettségének éveit élete legmeghatározóbb időszakának tartotta. Erről így vallott később: „Csakis itt váltam azzá, ami vagyok. Mindenekelőtt egyszer s mindenkorra teljes egészében kigyógyultam a maradék orosz befolyásból is, és ahogyan közelebbről megismertem az orosz mozgalom megannyi képviselőjét, meg az orosz irodalmat és publicistikát is, felhagytam az orosz forradalom jelentőségének és erejének túlértékelésével. Így lettem nyitott a nyugat-európai hatások befogadására. Ezután Szibériában,

ahol kultúra híján a társadalmi tényezők pőre valóságukban mutatkoznak meg, ahol közelről vehettem szemügyre a cárizmus gépezetét és Oroszországban az emberi életre gyakorolt hatását, még inkább meggyűlöltem ezt az európai paraffinolajjal bekent ázsiai szörnyeteget.”

Pilsudski az utolsó napig kitöltötte büntetését, amelyet a hatóságok indoklás nélkül meghosszabbíthattak volna, mivel esetében a cár elleni merényletkísérletben részt vett személyről volt szó.

A szibériai száműzetésből visszatért politikai foglyokban vagy a nyugodt polgári lét utáni vágy kristályosodott életcélzá, vagy a forradalom eszméje iránti még eltökéltebb odaadás. Pilsudski a száműzetés fél évtizede alatt megérett a forradalmi cselekvés odaadó vállalására. A társadalmilag és nemzetileg egyik legelkötelezettebb szervezetnek, a Lengyel Szocialista Pártnak lett a híve és munkatársa.

A PÁRTVEZETŐ ÉS ÚJSÁGÍRÓ PILSUDSKI A FÜGGETLENSÉGI ESZME SZOLGÁLATÁBAN

Oroszország európai kormányzóságait, a hajdani lengyel-litván Nemesi Köztársaság központi, valamint ukrán, fehérorosz és balti területeit behálózták a föld alatt működő titkos szervezetek, pártok, féllegális és törvényes egyesületek, szövetségek. Ezek között voltak olyanok, amelyek összoroszországi jellegűek, mondhatni, nemzet felettiek voltak, s szép számmal akadtak olyanok is, amelyeknek

működését csoportcélkitűzések, osztályérdekek, nemzeti célok táplálták.

A Lengyel Szocialista Párt különféle jellegű lengyel munkásszervezeteknek, tömörüléseknek – Proletariátus, Munkásegyesülés, Nemzeti-Szocialista Közösség, Lengyel Munkásszövetség – az 1891. november 23-i párizsi kongresszusán elhatározott egyesülése révén alakult meg, a Lengyel Szocialisták Külhoni Szövetségével együtt. Az utóbbi szervezet emisszáriusai közül Stanisław Mendelson, a korábbi szocialista mozgalmak egyik legjelentősebb képviselője Vilna feltérképezését kapta feladatul. 1893 januárjában itt találkozott Józef Piłsudskival. Megbeszélésük közvetlen eredményeként a szibériai száműzetéséből visszatért, helyét kereső és tetterre kész fiatalember levelezője lett a párt Genfben megjelenő lapjának a *Przedświt*-nek (Virradat), s a lengyel szocialisták vilnai csoportjának tagjaként részt vett a Lengyel Szocialista Párt I., majd a Varşóban tartott II. kongresszusán. Gyorsan kivívott és növekvő tekintélyét jelzi, hogy néhány hét múlva, a Lengyel Szocialista Párt június 7-én Vilna közelében tartott III. kongresszusán beválasztották a háromtagú Központi Munkásbizottságba, s megbízták a *Robotnik* (Munkás) című illegális kiadvány szerkesztésével.

A *Robotnik* 1894 derekától jelent meg tizenkét oldalon két-három havi rendszerességgel. Piłsudski egy személyben szerkesztője, munkatársa, kiadója és nyomdása a kezdetben a Vilna közelében fekvő Lipniskiben előállított lapnak.

1903-ban írt, fentebb idézett visszaemlékezésében úgy igyekszik beállítani, mintha a munkásmozgalmat és annak eszmei érvrendszerét, nyelvezetét ő csak eszköznek tekintette volna Lengyelország függetlenségi ideájának terjesztésére az általa is távlatilag legbefolyásosabbnak, legmeghatározóbbnak tartott társadalmi osztály tagjainak körében. Ha azonban a kezdetektől a letartóztatásáig megjelent cikkeit elemezzük, kiderül belőlük, hogy meggyőződéses elkötelezettje volt annak a szocialista ideológiának, amelyben Lengyelország függetlensége is az osztálycélok között szerepelt. E kérdésnek szinte mindegyik írásában hol szűkebb, hol tágabb teret szentel. De következetes írásainak radikális hangvételével is. Már a kezdetek kezdetén, 1894. április 8-án, III. Sándor cár küszöbönálló varsói látogatása alkalmából felhívást tesz közzé a „szolgalelkű vendéglátás” ellen. Arra szólít fel, hogy „a győzelmében biztos, energiájának tudatában lévő munkás keményen harcoljon a cár ellen, s ne meghunyászkodó rabszolgaként fogadja látogatását, mint a talpnyalók hada”. Bő fél évvel később a november 1-jén elhunyt III. Sándort a Lengyel Szocialista Párt nekrológiájában e szavakkal búcsúztatja: „Az önkényuralom és a nemzeti sovinizmus tébolyában szenvedő gyáva despota – ennyit ír majd róla a történelem.”

1895 áprilisában a *Robotnik* hasábjain megjelent május 1-ji felhívásában a következőket írta: „Elvtársak! Munkások! Közeledik nemzetközi munkásünnepünk. Május elsején – ameddig a szem ellát – mindenütt abbamarad a munka, elhallgatnak a gyárak... Így lesz az egész világon, de minálunk, lengyeleknél ez a nap jóval nagyobb jelen-

tőségű. [...] A kapitalisták népnyúzásán és kizsákmányolásán kívül a politikai rabság járma és a zsarnok országrabló kormányzat igája is ránk nehezedik.”

1895. július 3-án *Oroszosítás* címmel tesz közzé cikket a *Robotnik*-ban. Ebben kifejti, hogy a cárizmus II. Sándor cár meggyilkolása óta a nemzeti sovinizmus zászlaját lenggetve az egész birodalomban hadat üzent a nem orosz nyelveknek, vallásoknak, történelmi hagyományoknak, de még a város- és falunemeknek is. Az orosz liberális ellenzék mindezt némán veszi tudomásul, az egyetemi ifjúság pedig zsidó, lengyel és más nemzetiségű kollégáik ellen fordul. A cárizmus a nemzeti elnyomás által akarja zsarnoki hatalmát megszilárdítani: egyik lábát az aláztos orosz népen pihenteti, a másikkal pedig eltiporja a hozzáláncolt többi nemzetet. Pilsudski levonja a következtetést: „Az orosz proletariátus érdeke megegyezik lengyel sorstársaik érdekeivel. A független Lengyelország a cárizmus halála és egyben Oroszország felszabadulása is az ezeréves cári rabságból.”

E cikk írása után egy évvel, 1896 júliusában részt vett a II. Internacionálé londoni kongresszusán. Ezen a nemzetközi tanácskozáson megdöbbenetete a vezető munkáspárti ideológusok nemzeti kérdések iránti érzéketlensége. Alighanem személyes érdemének tekintette, hogy a tanácskozás záróközleményébe végül belekerült a nemzetek örendelkezési jogának elismerése és a „katonai, politikai és más jármok alatt nyögő” munkásokkal való szolidaritás-vállalás. A nemzeti kérdésnek ezzel a lábjegyzetszerű megemlékezésével azonban nem volt elégedett.

Augusztus 20-án hagyta el Londont, ahonnan Krakkóba, majd onnan Lembergbe utazott. Természetesen hamis útlevéllel, hatalmas szakállat növesztve. Leveleit Wiktor-ként írta alá. Lembergől Pétervárra vezetett az útja. A *Robotnik* az anyagi nehézségek ellenére is rendszeresen megjelent. Ebben döntő része volt Piłsudskinak, akire érvényes a közhelyszerű fordulat: élete a párté. A magánéletre kevés idő jutott. 1899 májusában elveszi feleségül a híresen szép Maria Juszkiewiczowát, akinek konspirációban való részvételért a rendőrség szülővárosát, Vilmát jelölte ki kényszerlakhelyül. Az egygyermekes elvált asszonnyal való házasságkötés módja rávilágít vallásfelfogására, katolicizmusának felszínességére is. Az esküvő feltételül Piłsudskinak át kellett térnie a protestáns vallásra, mivel Maria Juszkiewiczowa válását a lengyel evangélikus egyház intézte el. Piłsudski csak ezután vezethette 1899. május 20-án a lomzai evangélikus templom oltára elé „párt-jegyesét”.

Érdekes, hogy az egyházi anyakönyvbe Piłsudski valóságos neve olvasható, holott a rendőrség 1893 ősze óta körözte, s emiatt álnéven élt és írt. Nyilván nem amiatt került sor háromnegyed év múlva a letartóztatására, mert személyazonosságát a templomban feltárta. A rendőrséget a véletlen vezette Piłsudski nyomára, akit 1900. február 21-ről 22-re virradó éjjel lódzi lakásában tartóztattak le. A házkutatás során megtalálták a nyomda betűkészletét és a *Robotnik* 36. számának már kiszedett kilenc oldalát. Nem volt értelme a tagadásnak. Az egyik leghírhedtebb orosz börtönbe, a varsói Citadella X. pavilonjába vitték, ahonnan lehetetlenség volt megszökni.

A londoni központ egy hét múlva szerzett tudomást Piłsudski letartóztatásáról. A pártot ért csapást a közeli munkatárs, Leon Wasilewski így kommentálja visszaemlékezésében: „Wiktor elvtárs az akkori Szocialista Párt legkiválóbb vezetője volt. (...) Már akkortájt egyfajta legenda övezte, s a párttagságnak a személyéhez fűződő ragaszkodása e legendát csak növelte és tartalommal töltötte fel. Emiatt letartóztatása sokkal érzékenyebben érintett bennünket, mint ha elvtársaink közül valaki más bukott volna le. Mindnyájan aggódtunk érte, s rémülettel gondoltunk az őt fenyegető ítéletre.” Mint visszaesőre, Piłsudski-
ra akár a legsúlyosabb büntetés is várhatott volna.

Megszöktetésének az volt a feltétele, hogy a X. pavilonból áthelyezzék. Konspiratív úton azt ajánlották neki, hogy játssza meg az elmeháborodottat. November 6-án került a börtönorvos, Konsztantyin Krivosein doktor elé, aki azonnal látta, hogy szimulánssal van dolga. A kialakuló beszélgetés során azonban magával ragadta a páciens személyisége. A „képzelt beteg” oly színes leírását adta Szibériának, hogy az orvos kiállította róla a bizonyítványt, miszerint súlyos lelki állapota (*psychosis hallucinatoria acuta*) miatt nem maradhat a X. pavilonban. Egy másik vizsgálat szerint az idegbeteget tüdőbaj is fenyegette. 1900. december 10-én Piłsudskit átszállították a távoli Csodatévő Miklós Elmegyógyintézetbe, amelyet csak a más kórházakra is jellemző kapusszemélyzet őrzött. Így nem mindennapi körülmények között ugyan, de a XX. század Péterváron köszöntött rá.

„AZ, AMI ELVÁLASZT” – SZOCIÁLDEMOKRÁCIA
ÉS NEMZETI DEMOKRÁCIA

Piłsudski idézett 1903-as személyes vallomásában hangsúlyozza, hogy a szocializmus divatja „hozzánk, vilnaiakhoz keletről, Pétervárról érkezett. Ezt én személyes szerencsémnek tartom. Ha a nemzeti(ségi) kérdést nyíltan negligáló és a szabadságharcos hagyományok ellen fellépő varsói szocializmussal találkozom, annyira ellenálltam volna a hatásának és mindannak, ami vele járt, hogy magát a szocialista eszmét is elvetettem volna.”

A varsói szocializmusról szólva Piłsudski az 1882-ben a Lengyel Királyság fővárosában létrejött Szociálforradalmi Proletariátus Pártjára utalt, amelynek meghatározó vezetője Ludwik Waryński volt. Mivel ez a párt programjában a szocialista forradalom gyors kirobbanására számított, a nemzeti mozgalmakat és felkeléseket az osztálytudat fejlődése szempontjából egyenesen ártalmasnak, kiiktatandó tényezőknek tartotta. Hasonló volt az eszmei és cselekvési kiindulópontja a Lengyel Munkásszövetség azon tagjainak is – Julian Marchlewskivel és Adolf Warszawskival az élükön –, akik szemben álltak a Lengyel Szocialista Párt párizsi programjával, s előbb a Lengyel Szociál-demokráciát, majd a Lengyel Királyság Szociál-demokráciáját hozták létre. Ez utóbbi tömörülés egyik meghatározó egyénisége Rosa Luxemburg lett. Pártja 1894 márciusában Varsóban tartott I. kongresszusán tette közzé programját, amelyben az orosz proletariátussal való

együttműködés fontosságát hangsúlyozva káros utópiának bélyegezte a független Lengyelország helyreállítását.

Az 1895-ös letartóztatási hullám, amelynek kétszáz ember esett áldozatul, szétverte a Lengyel Királyság Szociáldemokráciáját, így a nevében lengyel orosz tartomány területén egészen 1899-ig egyetlen komoly munkáspárt maradt: az, amelyben Pilsudski mind meghatározóbb szerepet játszott.

1899 végén Vlnában a különféle lengyel és litván szociáldemokrata szervezetek és körök egyesüléséből jött létre a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája. 1900 augusztusában tartotta II. kongresszusát, majd konok következetességgel építette ki városi és vidéki szervezeteit a nevében is jelzett területeken. A párt egyik legtevékenyebb és legmeghatározóbb egyénisége a szibériai száműzetéséből megszökött Feliks Edmundovics Dzerzsinszkij (eredeti lengyel néven: Feliks Dzierżyński) volt. A Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája a kapitalizmus forradalmi úton való megdöntését és a proletariátus hatalomátvételét hirdető programja csak annyiban tért el elődjétől, hogy miközben a proletar nemzetköziség nevében harcot hirdetett a nacionalizmus ellen, a Lengyel Királyságnak adandó autonómiáért is szót emelt. Ettől függetlenül – vagy ezzel együtt – maga Rosa Luxemburg a párt 1903-as III. kongresszusán az egyes elnyomott nemzeteknek az önrendelkezésre való természetes jogát is kétségbe vonta.

A harmadik legjelentősebb munkáspárt a felosztott lengyel–litván állam Oroszországhoz került területein, az

1897-ben alakult Litvániai, Lengyelországi, Oroszországi Össz-zsidó Munkásszövetség, közismertebb nevén a Bund volt, amely nemcsak a munkások érdekvédelmében lépett fel, hanem kulturális és nemzetiségi jogokat is követelt, s 1904-től kezdve egyik bölcsője lett a cionista mozgalomnak.

Piłsudski számára azonban nem a nemzeti függetlenség, Lengyelország helyreállításának osztályszempontból is meghatározó voltát kétségbe vonó rivális munkáspártok jelentették a fő veszélyt, hanem egy olyan szervezet, amely kezdetben szintén a nemzeti függetlenség és állami önállóság jelszavait tűzte zászlajára.

1893. április 1-jén, szinte ugyanakkor, amikor Piłsudski részvételével a Lengyel Szocialista Párt a Lengyel Királyságban és Litvániában szerveződőben volt, Varsóban Nemzeti Liga néven egy másik szervezet is létrejött, amelyről akkor még senki sem sejtette, hogy az egyik legbefolyásosabb lengyel politikai pártnak a bölcsője. Genezisében feltárható az előbb törökországi, majd nyugat-európai emigrációban élő híres író (álneve Teodor Tomasz Jez, akinek magyarul *Fent és lent* címmel 1963-ban megjelent egy regénye) és politikai gondolkodó, Zygmunt Miłkowski 1887-ben írott *Beszéd a nyílt védekezésről* és *A nemzeti pénzalapról* című brosrúái. Az 1848/49-es magyar szabadságharcot a lengyel légión III. zászlóaljában hadnagyként végigküzdő Miłkowski, megelégedve az 1863/64-es „januári” lengyel szabadságharc eltiprását követő napi aprómunkaként és kiegyezései törekvésként álcázott önfeladást, a németesítés és oroszosítás eredmé-

nyességét, meghirdette a nyílt ellenállás politikáját. Ennek megszervezésére, koordinálására és támogatására 1887-ben Ludwik Michalskival együtt létrehozta a Nemzeti Pénzalapot és a Lengyel Liga nevű szervezetet, amelynek élén a Titkos Tanács és az öttagú Központi Bizottság állt és működött, mondhatni: kormányként.

A Liga meghirdette az érintett területeken élő népekkel föderációt alkotó Lengyelország helyreállítását, az 1772-es határok között. Ennek jegyében fontosnak tartotta a közvélemény hazafias szellemben történő befolyásolását, vagyis a nép felé fordulást. A Lengyel Liga eredményes működését a felosztott, három részre tagolódott egykori lengyel–litván állam területén működő sejtek jelentették, de programjuk megismertetését a honi közvéleménnyel és a nagyvilággal a sajtó biztosíthatta a legeredményesebben. A Liga számára ezért természetes volt az országos napi- és hetilapokkal kiépített jó kapcsolat. Eszméik terjesztésének, befolyásuk növelésének másik módszere az volt, hogy tagjainak egy része beépült a legjelentősebb, legbefolyásosabb pártokba, mozgalmakba, szervezetekbe.

A Lengyel Liga legfőbb szövetségese a szintén 1887-ben létrejött Lengyel Ifjúsági Szövetség – közismert nevén: Zet. Ez a függetlenségi eszme talaján álló, valamenyny hazai és külhoni diákot egyesítő szervezet volt, amely a beavatást illetően szabadkőműves mintára tagolódott. (Némelyek szerint a szabadkőművesek hozták létre, hogy a lengyelek hazafias érzelmeit kihasználva nyerjenek teret Oroszországban és Galíciában.) Ennek az egyetemek kö-

zötti szervezetnek legelső központja Zürichben volt, de hamarosan Zet-csoportok alakultak a galíciai Krakkóban és Lembergben, valamint az orosz-lengyelországi Pulavában is. A hangadó a varsói csoport lett, annak vezetője, az 1864-ben Varsó közelében, kisvárosi szegény családban született Roman Dmowski energikus megjelenésének köszönhetően. 1893 áprilisában Dmowski és több befolyásos társa – Jan Ludwik Popławski, Zygmunt Balicki, Józef Hłasko – összehangolt fellépésének eredményeként a Lengyel Liga megszűnt, de úgy, hogy rögtön életre is kelt: Nemzeti Ligaként alakult újjá. (Sem Miłkowski, sem a Nemzeti Pénzalap nem vonta meg e „társ szervezetnek” tekintett Nemzeti Ligától a támogatást.) Az átalakulásnak az volt az oka, hogy a Lengyel Liga oroszországi működését meddőnek ítélték, másrészt a munkástömegeket mozgósító Lengyel Szocialista Párt léte is kihívást jelentett. A Lengyel Szocialista Párt ugyan határozottan vállalta a nemzeti ügyet, de nem a legfontosabb gondként: a nemzeti függetlenség kivívását „csak” egyik megoldandó feladatnak tekintette.

A Varsói Egyetem biológia szakát kitüntetéssel elvégző, de irodalommal, történelemmel és színházzal is foglalkozó Dmowski a társadalom működését az emberi organizmushoz hasonlította. A nemzeti és mindennapi életben elnyomott nép életkörülményeit, gazdasági helyzetét betegségnek tartotta, a gyökeres átalakítás, a javítás folyamatát pedig gyógyításnak. A nép gazdagodása – emeli ki Dmowski – a birtokos osztályok, a kapitalista vállalkozók tevékenységének eredményességétől függ. Programját Ro-

man Dmowski *A mi hazafiságunk*, illetve a *Mából* című broszúráiban tette közzé. Az új liga vezetője a nemzeti érdekeket szembeállítja az osztályérdekkel, s időszűrőségének, esélyének híján elnapolja a nemzeti felkelést, mert annak sikeréhez előbb fel kell világosítani, meg kell nyerni a népet. Élesen elítéli ugyan a nemzeteket elnyomó orosz politikát, amely az érintettek gazdasági és kulturális fejlődésének is gátat vet, de úgy véli, a cári kormánytól kikényszeríthetők a fennálló feszültségeket, ellentéteket, ellenséges szembenállást tompító vagy apránként kiiktató engedmények. Ezt részben ír mintára szervezett engedetlenségi mozgalommal akarta elérni.

A lengyel nemzet, noha három részre tépett, mégis, mint írja: „egy és oszthatatlan, mert megvan bennünk az egység érzete, megvan bennünk a közös kollektív tudat, a közös nemzeti lélek”. Ennek lényege – mondja ő – nem is annyira a közös nyelv, mint inkább a közös múlt, a közös múlt hagyománya, élménye. Amikor a nemzet léte forog kockán – hangzik a lengyelségnek szánt intelme –, valamennyi társadalmi osztálynak vállvetve kell felsorakoznia a védelmére. Az engedmények békés úton történő kikényszerítésének alapja az egymással közösséget vállaló társadalmi osztályok, csoportok érdekegyeztetése. Csak így érhető el, hogy ismét lengyel legyen az oktatási, bírósági és hivatali nyelv, és tiszteletben tartsák az egyéni és közösségi jogokat.

A Nemzeti Liga kezdetben erőlyesen fellépett azok ellen, akik kiegyezésre törekedtek az orosz birodalommal. Így elítélték azokat is, akik tisztelgő látogatást és hűség-

nyilatkozatot tettek a trónon III. Sándor cárt követő II. Miklós 1894-es megkoronázása alkalmából.

A Nemzeti Liga 1897 derekán már meg tudta alakítani a Nemzeti Demokrata Pártot, mert az értelmiségi és iparos vállalkozói rétegeken kívül meglepően nagy befolyásra tett szert a falusi lakosság, vagyis a parasztok körében is. És nemcsak az orosz–lengyel területeken, hanem Galíciában és a Poroszország által bekebelezett lengyel részen is. Az 1794-es varsói felkelés kézműves hőseinek nevén (Jan Kiliński) alapított tagozata a munkások körében is nagy számban szerzett híveket a pártnak. A Nemzeti Demokrata Párt, népszerű nevén: Nemzeti Demokrácia (Narodowa Demokracja, endecja), cselekvési programjában elfogadta a fennálló jogi-politikai kereteket. Fő ideológusa, Roman Dmowski szerint a nemzet faji és történelmi hagyományait tekintve lelkileg és területileg elkülöníthető, biológiailag kódolt, ösztöneiben feltérképezhető közösséget alkot. A különféle társadalmi csoportok érdek-közössége, az osztályok közötti szolidaritás meghatározó tényező, ami egyben kizárja a más nemzetekkel, az „idegenekkel” való közösségvállalást, s annak legszélső(sége)bb formáját: az internacionalizmust. Az internacionalizmus fogalmi abszurditás – mondja Dmowski –, mert minden nemzet érdeke más, nemegyszer homlok-egyenest ellenkező a másikéval. A bizalmatlanság és az ellenséges szembenállás a természetes magatartás. Ez a gyakorlatban értelmezve azt jelentette, hogy például a varsói diákok semmilyen indokkal nem rendezhetnek az orosz egyetemek diákjainak támogatására szolidaritási

tüntetést. (Ezt egy konkrét esetben, 1890 tavaszán Dmowski még a Lengyel Ifjúsági Szövetség egyik varsói vezetőjeként meg is akadályozta.) Az orosz diákok ugyanis, legyenek bármekkora forradalmárok, azt természetesnek tartják, hogy a lengyel iskolákban az oktatás nyelve az orosz legyen.

A Nemzeti Liga 1899-ben Központi Bizottságának nyilatkozatában fedte fel magát. Ekkor derült ki a nagyközönség számára, hogy például az általános és középiskolák eloroszosítása ellen létrejött és különösen falun rendkívül hatásosan működő Nemzeti Nevelésügyi Társaságot (Towarzystwo Oświaty Narodowej), amelynek 1901-ben már csaknem hétezer tagja volt, ugyanúgy a Nemzeti Liga pártfogolja, mint a Lengyel Ifjúsági Szövetséget, amely fokról fokra a Nemzeti Demokrácia legfőbb támaszává vált.

A Nemzeti Demokrácia arra törekedett, hogy a földalatti munkát mind nagyobb arányban tagolja be a legális keretek között folyó tevékenységébe. Ebből eredően a függetlenségi jelszó mind hátrább került a programpontok között. Zászlajára a gazdasági, falusi és városi önkormányzati autonómiát tűzte, ezzel juttatva kifejezésre azt a meggyőződését is, hogy nem hisz a lengyel társadalom felkelést kirobbantani kész hangulatában. A nemzeti szolidaritás ernyőjét ekkorra már a katolikus egyház vezető rétegére és a kiegyezési szándékukat nem palástoló birtokos osztály tagjaira is kiterjesztette.

Zygmunt Balicki *A nemzeti egoizmus az etika tükrében* és Roman Dmowski *A korszerű lengyel gondolatai* című, 1902-ben napvilágot látott írásaikban fogalmazták meg

szélsőségesen nacionalista programjukat. (Dmowskinak ezt a művét tartották „a lengyel nacionalizmus katedájának”.) Alaptételük: „akié az erő, azé a jog”. Nagy elméleti apparátust felvonultatva a nemzeti felkelést ódivatú és kétes kimenetelű vállalkozásnak tartják, a függetlenséget pedig távoli jövőben megvalósítható célnak. Helyette a lengyelségnek akarnak történelmi jogai és kulturális teljesítménye alapján kedvező pozíciót kijárni a felosztó hatalmaknál – az ukránok vagy még inkább a zsidók ellen-súlyozására vagy egyenesen kárára.

A Nemzeti Liga 1903-as statútuma bevezeti a Főtanács nevű központi intézményt, amelynek tagjait részben választják, részben a Központi Bizottság nevezi ki, továbbá működésének hatásossága érdekében a hajdani lengyel–litván államot az alábbi, jól körülírható körzetekre osztja fel: Lengyel Királyság, az Ausztriához tartozó terület (Galícia, Bukovina és a Cieszyni [Tesseni] Szilézia), Litvánia, valamint a Rusznak hívott belorusz meg ukrán térség. E körzetek területi bizottságok vagy teljhatalmú megbízottak irányítása alatt álltak. A gazdasági emigrációt, elsősorban az Egyesült Államokban élő lengyelséget, amely a Nemzeti Pénzalap legfőbb és legrendszeresebb támogatójának bizonyult, a Kivándoroltak Bizottsága fogta össze.

A Nemzeti Demokráciának az új évszázad küszöbén formálódó programja napifeladat-pontokkal töltötte ki a függetlenségi jelszavak és követelések kifehéredő helyét. E feladatoknak azonban tette serkentő tartalmuk is volt: a Lengyel Királyságban az oroszositással szembeni ellenál-

lás, a lengyel nyelvi jogokért folytatott küzdelem, a körjegyzőségi, városi önkormányzatok jogkörének kiterjesztése, a Lengyel Királyság maradék jogi különállásának védelme. Az ellenségkép is gyökeresen változik: 1903-tól már mindinkább a németek a lengyelek és a szlávság legveszélyesebb ellensége. Velük szemben automatikusan kínálkozik Oroszország védőpajzsa mögé húzódni.

PÍLSUDSKI LENGYEL SZOCIALISTA PÁRTJA
ÉS DMOWSKI NEMZETI DEMOKRÁCIÁJA AZ 1905–1907-ES
FORRADALOMBAN

Az 1903-ban szocialista múltjáról valló Pílsudski számára elfogadhatatlan volt a Nemzeti Demokrácia függetlenségéről lemondó lassú pálfordulása, Oroszországgal kiegyezésre törekvő, a föderalizmust tagadó, antiszemitizmussal megtűzdelt nacionalista politikája. Ezt annál inkább veszedelmesnek tartotta, mert arányát tekintve az oroszországi lengyel nyelvterületeken is a Nemzeti Demokrácia bizonyult a legbefolyásosabb pártnak.

A Lengyel Szocialista Párt mögé, amely a három felsztó hatalom területén ugyancsak rendelkezett helyi szervezetekkel, jóval kisebb tömegek, döntően munkások sorakoztak fel. Ráadásul a „fiatalok” nem értettek egyet a párt mindenekfölötti függetlenségi programjával, mert a megvalósítására való készülés és készenlét sajátságos katonai összeesküvés állapotában tartotta a pártot. Az „öregeknek” az volt a meggyőződésük, hogy a független len-

gyel államiságot csakis egy olyan nemzeti felkelés révén lehet kivívni, amelyben meghatározó arányban a Lengyel Szocialista Párt által irányított munkásosztály vesz részt. A helyzettel együtt azonban a kihívások is megváltoztak, amit Piłsudski is felismert: „A Lengyel Szocialista Párt elveszítette monopóliumát, olyan csoportok jelentek ugyanis meg, amelyek ugyanazokat a cselekvési formákat alkalmazzák. A Nemzeti Demokrácia éppolyan jól terjeszti a földalatti sajtót, vagy talán még jobban is, mint mi; a Bund jobb és élethez inkább igazodó zsidó, orosz és lengyel nyelvű sajtótermékeket ad ki, mint mi. Tüntetések és zavargásokat szerveznek az egész országban, sőt még hatásos terrorakciókat is... A mozgalmi élet megélénkült, különféle erők jelentek meg és követelnek mindennapi részvételt a társadalom életében, és ez a Lengyel Szocialista Pártot teljesen felkészületlenül érte” – fogalmazott 1903. szeptember 14-én. Úgy vélte, mielőbb kirobbantandó függetlenségi felkelésre kell aktivizálni a Lengyel Szocialista Pártot, mozgósítani kell egyént és tömeget. A tervezett felkelésben Litvánia, Belorusszia és Ukrajna is fontos szerepet játszott volna a lengyelek szövetségeseként. A magát szülőföldje jogán litvánainak tekintő, sőt litvánnak valló pártvezető meglepetéssel tapasztalta, hogy a Litvániában érlelődő nemzeti mozgalom éle nemcsak az oroszok, hanem a lengyelek ellen is irányul, bár nem foglalkozott különösebben vele, mert abban az időben, 1903 második felében az orosz–japán viszony elmérgesedése kötötte le figyelmét. A távol-keleti válságot Oroszország

úgy próbálta megoldani, hogy 1904. január 4-én hadat üzent Japánnak.

A Lengyel Szocialista Párt vezetőinek egy szűk köre felvette a kapcsolatot a bécsi japán nagykövetséggel, és felajánlotta támogatását, azzal a mottószerű indoklással, hogy „a lengyelek született ellenségei Oroszországnak”. A japánok azonban csak hírszerzői együttműködést vártak tőlük. Meg kellett győzni őket arról, hogy a lengyelek diverzáns akciókkal és egy lengyel hadifoglyokból felállított légióval is támogathatnák Japán Oroszország elleni háborúját. Pilsudski e célból az Egyesült Államokon keresztül Tokióba utazott, ahol a véletlen összehozta az ugyancsak ott tartózkodó Roman Dmowskival.

Dmowski éppen az ellenkező céllal érkezett oda, mint riválisa. Emlékiratban hívta fel a japán külügyminiszter figyelmét arra, hogy lengyel területen legfeljebb csak helyi zavargásokat lehetne kirobbantani, amelyeket könnyen elfojtanának, s az orosz katonai erők zömét ezután már nyugodtan átdobhatnák a japán frontra. Ezért a japánok érdeke az, hogy Oroszország nyugati tartományaiban béke honoljon, s „a békefenntartás” jelentős fegyveres erőt kössön le.

A japánok feltehetően honfitársa emlékirata nélkül sem foglalkoztak volna Pilsudski ajánlatával, aki viszont úgy vélhette, hogy számításait Dmowski húzta keresztül. Dolgávégezetlenül tért vissza Kanadán keresztül Krakkóba, ahol október 16-a és 20-a között részt vett egy munkáspárti konferencián, és – tekintettel a várható társadalmi robbanásra – munkás rohamosztagek felállítását javasolta, ame-

lyeknek a feladata a tüntetések, a tüntetők védelmezése, de összeesküvő szervezetekként is működnének.

1904. október 28-án a Lengyel Szocialista Párt varsói szervezete mozgósításellenes tüntetést szervezett, amelyet a kozák lovasság brutálisan szétvert. A tüntetés utóhatásaként az egyik varsói pályaudvaron bevagonírozásra váró ezerkétszáz tartalékos katona fellázadt, de megmozdulásukat elfojtották. Három nappal később újabb tüntetésre került sor Varsó központjában, amelyen már hatvan felfegyverzett munkás is részt vett. Vörös zászlójuk selymén a „Lengyel Szocialista Párt. Le a háborúval és a cárizmussal! Éljen a szabad lengyel nép!” felirat bomlott ki. A rendőrség a váratlanul kirobbant lövöldözésben megfutamodott. Hat halott és huszonnégy sebesült maradt a helyszínen. Decemberben és 1905 januárjában egymást követték a tüntetések a Lengyel Királyságban.

A nyílt forradalom Oroszországban a pétervári „véres vasárnappal” robbant ki, amikor „a rossz hivatalnokok ellenében a jó cár oltalmáért” felvonuló százötvenezer fős tömeget géppuskatűzzel fogadták a Téli Palota előtt. Az ezer halott és több ezer sebesült látványa felnyitotta azok szemét is, akik az uralkodóban reménykedtek. A drámai hírre a Lengyel Szocialista Párt, a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája és a Bund általános sztrájkot hirdetett. Ez volt az egymással szövethető pártok első nagy sikeres vállalkozása: a Lengyel Királyság napokra megbénult. „Azt, amit láttam és hallottam, nem lehet másnak hívni, mint forradalomnak” – jegyezte meg az ese-

mények sodrában Józef Kwiatak, a Lengyel Szocialista Párt Központi Munkásbizottságának tagja.

A legnagyobb megmozdulásra Łódźban került sor, ahol július 18-a és 25-e között százötvenegy személy (ötvenöt lengyel, hetvenkilenc zsidó, tizenhét német) esett áldozatul a katonaság fellépésének. A hatalom a munkáspártokra is lesújtott, de szétverni nem tudta, sőt bizonyos fokig elszántabbá tette őket.

Ezalatt a Nemzeti Liga a Nemzeti Nevelésügyi Társaság és a Vasutasok Nemzeti Köre mellett 1905 júniusában létrehozta a Nemzeti Munkásszövetséget is, s ennek révén jelentősen növelte befolyását a munkások körében. A politikai életben való legális részvétel céljából alakította meg a Demokratikus Nemzeti Pártot.

II. Miklós cár a forradalmi mozgalmak hatására, amelyeket nem tudott erőszakkal elfojtani, 1905. augusztus 19-én törvényt hozott az Állami Duma felállításáról. Pár hónappal később, október 30-án törvényhozó jogokkal ruházta fel a Dumát, s kiírta az általános választásokat. A Nemzeti Liga Dmowski vezette Országos Bizottsága és a Nemzeti Demokrácia elfogadta a cár októberi manifestumát, s Szergej Vitte miniszterelnökhöz a Lengyel Királyság autonómiájára vonatkozó javaslatot nyújtott be, és felajánlotta együttműködését a forradalmi mozgalom elfojtásában is.

A Nemzeti Demokrácia harmincnégy képviselőt delegált az I. Állami Dumába, ahol az ő részvételükkel alakult meg a Lengyel Kör. A minta kínálkozó volt, mivel a berlini és a bécsi birodalmi gyűlésben szintén Lengyel Körbe

tömörültek a lengyel képviselők. A Duma lengyel követei kerültek a nyíltan cárellenes fellépéseket, de tiltakoztak például a hadiállapot bevezetése, a statáriális halálos ítéletek vagy a białystoki zsidópogrom ellen is.

A Nemzeti Demokrácia 1905-ös őszi fordulatával a fennálló cári hatalomhoz lojális tömegpárttá vált az 1905–1907-es forradalom időszakában. 1907-ben, a II. Állami Duma választásain, amelyeken már a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája is részt vett, a Nemzeti Demokrácia jelöltjei – köztük a Liberális Lengyel Haladó Párt és a kiegyezés hívei – győztek. A Nemzeti Demokrácia programjában az állami iskolák lengyel oktatási nyelvének bevezetése, valamint a Lengyel Királyság mérsékelt autonómiakövetelése volt a meghatározó.

A Dumában tizenegy képviselő lett a Lengyel Kör tagja, köztük Roman Dmowski mellett a később jelentős szerepet játszó Władysław Grabski is. Dmowski maga részt vett az 1908-as prágai és az 1909-es pétervári szláv kongresszusokon is. A pánszlávizmus védelmében írt *Németország, Oroszország és a lengyel ügy* című munkájában a németeket jelöli meg a lengyel nemzet legveszedelmesebb ellenségének, akikkel szemben a lengyeleknek autonómiát adó cári hatalom jelenthet védelmet. Ebből következően a Nemzeti Liga Főtanácsának 1909 áprilisában Bécsben tartott kongresszusán Dmowski olyan javaslatot nyújtott be, amely a lengyelség helyét a közelgő európai háborúban Oroszország mellett jelölte ki a központi hatalmakkal szemben. Ez még párhívei részéről

sem talált egyöntetű támogatásra. Władysław Grabski az osztrákok melletti kiállást szorgalmazta.

A Nemzeti Ligában és pártjában végbement változás, a cári rendszerrel való együttműködés az idős Zygmunt Miłkowskit és a Lengyel Ifjúsági Szövetséget egyaránt eltávolította Dmowskitól. Az utóbbi szervezet kettévált, s Független Nemzeti Ifjúság, majd Függetlenségi Ifjúság néven megalakult az úgynevezett „független Zet”, amelyhez szorosan kötődött a Középiskolák Nemzeti Ifjúsági Szervezetének Jövő nevű szövetsége is.

1905 tapasztalatait a Lengyel Szocialista Párt az 1906. február 12-e és 23-a között tartott VIII. kongresszusán heves viták után összegezték. (A párt ebben az időben mintegy ötvenezer tagot számlált.) Pilsudskinak sikerült megalakíttatnia a munkás rohamosztagokból a párt Harci Szervezetét. Az ez alkalommal létrejött Harci Ügyosztálynak rendelt alá minden összeesküvő-harci csoportot és műszaki harci szervezetet. Az ügyosztály feladatai közé tartozott a párttagok kiképzése és felfegyverzése, valamint a párt által kezdeményezett harci cselekmények ellenőrzése. Mindez átalakította a párt szerkezetét. „A fegyveres forradalom az egész orosz állam proletariátusának forradalma lesz, míg a mi országunk proletariátusának harca az egésznek a részét képezi majd” – fogalmaz a záróhatározat.

A kongresszuson a „fiatalok” és az „öregek” közötti véleménykülönbségek ismét felszínre törtek. A „fiatalok” az orosz–lengyel föderáció szükségességét hangsúlyozták, az „öregek” a lengyel–litván–fehérorosz államszövetségben látták a jövőt.

A HARC SZERVEZET AKCIÓI ÉS A PÁRTSZAKADÁS OKAI

1906. július 5-e és 12-e között Pilsudski vezetésével Krakóban és Zakopanében tartották meg a Harci Szervezet kongresszusát, amelyen hatvanhat személy vett részt. A Harci Szervezetnek már volt miről beszámolni: 1906 áprilisában óraműpontossággal végrehajtott bravúros akcióval tíz halálra ítélt és kivégzésre vitt politikai foglyot szabadítottak ki a varsói Pawiak utcai börtönből. Nem sokkal a kongresszus után, július 27-én és 28-án, hogy működésük anyagi hátterét megteremtsék, két vonat postakocsiját rabolták ki, és összesen száznyolcvanezer rubelt zsákmányoltak. Augusztus 2-án a varsói orosz főkormányzó helyettese, Margovszkij tábornok ellen követtek el merényletet.

Ezekben az akciókban csak egy-egy kisebb osztag vett részt. Pilsudski, engedve hívei hosszas rábeszélésének, 1906. augusztus 15-én engedélyezte, hogy az egész Harci Szervezetet egy napon mindenhol egyszerre vessék be. A Lengyel Királyság tíz-egynéhány városában ezen a később „véres szerdának” elnevezett napon nyolcvan rendőrt és csendőrt lőttek agyon. Az utcákról napokra eltűntek az egyenruhások. A merényletsorozat általános megdöbbenést keltett, s értelme vagy értelmetlensége magát Pilsudskit is elgondolkodtatta. A merényletek azonban folytatódtak. Augusztus 19-én súlyosan megsebesítették Essen-Stenbock-Fermor gróf csendőr ezredest, majd megölték Vonlarlarszkij ideiglenes főkormányzót. Ezt követően több postát és postavagont raboltak ki. Az egyik későbbi pénzszerző akciót maga Pilsudski irányította. A számára

kinézett postavagon kirablására 1908. szeptember 26-án a Vilna közelében fekvő Bezdanyánál került sor. A személyes jelenlét a Piłsudski alakját övező legendákat gazdagította. Ennek egy évtized múlva lett politikai tőkére váltható jelentősége.

Miközben a *Robotnik* folyamatosan megjelent, az első pénzszerzési akciókkal többé-kevésbé egy időben, 1906. november 1-jén látott napvilágot a Lengyel Szocialista Párt „öregjei” által alapított elméleti folyóirat, a *Trybuna* (Szószék) első száma Piłsudskinak *Az aktív harc politikája* című cikkével. Ebben a szerző kifejtette, hogy a hagyományos politikai küzdelem az olyan nyílt fellépések hátterébe szorul, mint a rendőrség elleni összehangolt („véres szerda”) akció. Kétségbe vonta azt is, hogy az általános sztrájk lehet a kormánnyal szembeni harc leghatásosabb fegyvere, s az agitációs munkát sem értékelte túl sokra, mert a kormány minden esetben csak átmenetileg hátrált meg, hogy erejét összeszedve visszavághasson. Kizárólag az erőszakos megmozdulásoknak köszönhető az, hogy a Lengyel Királyságban valamelyest javult a társadalom helyzete. Ez azt bizonyítja, hogy csak nyers fizikai erővel, vagyis forradalommal lehet a kormánynak, amelynek legfőbb támasza a hadsereg, a hatalmát megtörni. Ebből egyenesen következik, hogy a felkelésnek a cári orosz hadsereg ellen kell irányulnia.

A cikk gyakorlatilag a Lengyel Szocialista Párt VII. és VIII. kongresszusán elfogadott program felülvizsgálata volt, s ez előrevetette az árnyékát annak, hogy a hamarosan sorra kerülő IX. kongresszuson az „öregék” szakí-

tani fognak a fiatalokkal. Ez a szakítás az 1906. november 19-én Bécsben tartott kongresszuson következett be. Piłsudski hívei megalakították a Lengyel Szocialista Párt – Forradalmi Frakciót, a „fiatalok” pártja ezzel szemben a Lengyel Szocialista Párt – Baloldal lett. A forradalmi helyzet elmúltával azonban Piłsudski frakciója nem tudott tömegpárttá válni.

PIŁSUDSKI ÉS A GALÍCIAI LÖVÉSSZÖVETSÉGEK, LÖVÉSZCSAPATOK

Piłsudski, akinek figyelme mindinkább Ausztria–Magyarország, az Oroszországgal szemben álló katonai szövetség tagja felé fordult, még a pártszakadás előtt néhány héttel megbeszélést folytatott az osztrák Franz Kanik ezredessel, a Przemyślben állomásozó X. hadtest vezérkari főnökével arról, hogy a Lengyel Szocialista Párt Harci Ügyosztályának tagjai hírszerző feladatokat végeznének az osztrák és magyar hadsereg részére. Cserében a fegyverbeszerzésben támogatást, a titkos galíciai fegyverraktárak és a párt ügynökeinek tolerálását és egyéb támogatást kért. Piłsudski arról biztosította Kanik ezredest, hogy a párt hetvenezer felfegyverzett emberrel rendelkezik a Lengyel Királyságban. Vagyis tervét tényként tálalta.

A pártszakadás után Piłsudski már akadály nélkül megvalósíthatta az Oroszország elleni harccal kapcsolatos elképzeléseit, de ehhez szövetségesekre volt szüksége. A szervezési terepet ekkor már egyértelműen Galícia jelentette számára. Itt Kazimierz Sosnkowski lett egyik legközeleb-

bi munkatársa. Az 1885-ben született Sosnkowski 1905-ben lépett be a Lengyel Szocialista Párt egyik harci osztágába. 1908 júniusának végén az ő lemergi lakásán alakult meg az „első lengyel katonai iskola” Aktív Harci Szövetség néven. Célja a független, demokratikus köztársaság kivívása volt. Ezt ugyan „a néptömegekben rejlő forradalmi energia legteljesebb kiaknázásával” akarta elérni, de az átalakulás hajtómotorjának a célirányos társadalmi reformokat tartotta. Ebből következően a munkásságot és a parasztságot tekintette tömegbázisának, de számított a polgárságra is. Programjában kezdetben „a munkához és a kenyérhez való jog” általános garantálása mellett a föld-reform is szerepelt, de ez utóbbi később elmaradt, mivel a galíciai nemzeti konzervatív körök megnyerése is szükséges volt céljuk eléréséhez.

A konzervatívokkal való kapcsolatfelvétel Piłsudski számára is fontos volt, mert Ausztriában a legfelsőbb szinten csak ők képviselheték a lengyel érdekeket. Ez az 1908-at követő esztendőkből többé-kevésbé sikerült is, jóllehet Piłsudski itt ismét Dmowskiba ütközött, aki oroszországi kényszerlakhelyéről 1895-ben Galíciába szökött, s Lembergben átvette a mind nagyobb hatású *Przegląd Wszechpolski* (Összlengyel Szemle) című lap szerkesztését. Vele szemben viszont Piłsudski azért tudott előnyre szert tenni, mert iránta bizalommal voltak a szociáldemokraták. Galíciában és a Cieszyni Sziléziában ugyanis az egyik legbefolyásosabb tömegpárt az Ignacy Daszyński és Jędrzej Moraczewski által vezetett (galíciai és cieszyni sziléziai) Lengyel Szociáldemokrata Párt volt,

amely 1897 óta működött e néven, de a valóságban már öt évvel azelőtt megalakult. Az Aktív Harci Szövetség szövényes sejtjeivel, földalatti kapcsolatrendszerével egész Galíciát és a Lengyel Királyság egy részét is behálózta.

Piłsudski szerette volna az Aktív Harci Szövetséget – programjaik eltérése ellenére is – a lehető legszorosabb együttműködésnek megnyerni. Elképzelésének megvalósítását segíthette, hogy 1908 októberében Ausztria–Magyarország annektálta Bosznia-Hercegovinát, s ez feszültté tette a viszonyt Oroszország és a Monarchia között. A lengyelek válaszút előtt álltak: ha a kirobbanó háborúban Oroszország mellé állnak, s az győz, lehetőség nyílna a lengyel területek egyesítésére. Ez azonban korántsem jelenti a lengyelség helyzetének megváltoztatását, államiságuk helyreállítását. Közjogi, politikai, kulturális, közoktatási szempontból egyébként a lengyelek helyzete az Ausztriához tartozó autonóm Galíciában volt a legkedvezőbb, de a képet beárnyékolta az Osztrák–Magyar Monarchia Németországgal fennálló szövetsége.

A Lengyel Szocialista Párt – Forradalmi Frakció és az Aktív Harci Szövetség függetlenségi törekvését két galíciái ifjúsági szervezet, az Újjászületési Szövetség és a Kibékíthetetlenek Szervezete is támogatta. Az előbbinek Władysław Sikorski volt a vezetője, az utóbbit Witold Sadowski irányította. A helyzetet bonyolította (vagy izgalmasabbá tette), hogy Galíciában egy másik függetlenségi mozgalom is működött. Ezt a Roman Dmowskival és a Nemzeti Demokráciával szembeforduló ifjúsági szervezetek és a Nemzeti Munkástanács vezetőinek kezdeménye-

zése által 1908-ban létrejött Krakkói Lengyel Katonai Szövetség (később „csak” Lengyel Katonai Szövetség) alkotta.

1910-ben az Aktív Harci Szövetség az osztrák lövészegyletek szervezését és működését engedélyező törvény alapján legális félkatonai lövészszövetségeket hozott létre: a krakkóit „lövésznek”, a lebergit „lövészszövetségnek” nevezték el, de emellett Újszandecben Lengyel Lövészcsapatok néven is alakultak lövészszövetségek. Ezek alkoták egy majdani lengyel hadsereg magvát. A szétszórtan működő félkatonai alakulatok (szövetségek, csapatok) irányításának koordinálására és anyagi támogatására hozták létre – a Lengyel Szocialista Párt tevékeny közreműködésével – 1912 augusztusában a lengyel irredenták találkozóján a Lengyel Katonai Pénzalapot.

A balkáni háborúk kirobbanása miatt feszültté váló nemzetközi helyzetben alakították meg Bécsben 1912. november 12-én a Szövetkezett Függetlenségi Pártok Ideiglenes Bizottságát. Az Ideiglenes Bizottság az első ülésén Józef Piłsudskit választotta meg az Egyesített Lengyel Fegyveres Erők főparancsnokának, s így mind a lövészszövetségeket, mind a lövészcsapatokat neki rendelték alá. A lengyelség jövőjét befolyásoló nemzetközi helyzetben a lengyelek közül Piłsudski vált a politikai élet legmeghatározóbb személyiségévé. Az ehhez szükséges személyes adottságait életrajzírója, Andrzej Garlicki a következőkben látja: „Tudott távolságot tartani, s képes volt határozottságával másokat is megnyerni koncepciójának, a rá jellemző képlékeny tartalmú megfogalmazások miatt akkor is az az érzése támadt az embernek, hogy igaza van,

ha jóslatai nem jöttek be. Ezt meghatározta rugalmas pragmatizmusa, amelynek révén Piłsudski gyorsan és minden nagyobb ellenállás nélkül tudott alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. (...) Olyan helyzet alakult ki, amelyben Piłsudski központi szerepet játszott, s legközelebbi munkatársai lassacskán egyfajta sajátos törzskar feladatát töltötték be.”

„MI, AZ ELSŐ BRIGÁD...”

A nemzetközi feszültség megszűnésével a krakkói konzervatívok és a nemzeti demokraták a szocialista Piłsudskit már nem szívesen látták a Lengyel Fegyveres Erők élén. 1914 májusára a Szövetkezett Függetlenségi Pártok Ideiglenes Bizottságát több párt elhagyta, s a Nemzeti Demokrácia befolyása alatt álló amerikai lengyelek megvonták a Katonai Pénzalaptól a támogatásukat. Mivel a legnagyobb pénzösszeg tőlük folyt be, ettől kezdve a lengyel félkatonai alakulatok léte az osztrák hadsereg vezetőinek jóindulatától függött.

A Szövetkezett Függetlenségi Pártok Ideiglenes Bizottsága akkor volt a legerősebb, amikor 1912 őszén a „nagy háború” kitörését várta, s akkor látszott leggyengébbnek, amikor az 1914 júliusának és augusztusának fordulóján a világháború valóban kitört. Az azonban rendkívül fontos volt, hogy mind a Bizottság, mind a Lengyel Katonai Pénzalap működött. Így a Bizottság már július 29-én Bécsbe küldhette delegációját, hogy „mérvadó tényezők-

kel” folytasson megbeszélést és a Lengyel Katonai Pénzalap bankokból kivett pénzeit Piłsudski rendelkezésére bocsáthassa. Ez azt jelentette, hogy pillanatok alatt rendezni tudta sorait. Az Ausztria–Magyarország és Szerbia közötti háború kitörésének napján Bécsbe érkezett lengyel küldöttek találkoztak az osztrák vezérkar és a külügyminisztérium képviselőivel, akik kifejtették, hogy „a készülő háború célja mind Ausztriára, mind a lengyelekre nézve az Ausztria–Magyarországgal szoros kapcsolatot tartó lengyel állam megteremtése...” Ezenkívül se társadalmi célokról, se más egyébről nem esett szó.

Oroszország szeptemberben, miután Kelet-Galíciát elfoglalta, tett arra vonatkozó nyilatkozatot, hogy végső győzelme esetén a Lengyel Királyságból, Nyugat-Galíciából, a Poznańi Nagyhercegségből és a Cieszyńi Sziléziából létrehozza az Oroszországgal szoros kapcsolatban álló lengyel államot. A német kormány mutatkozott a lengyelekkel szemben a legszűkmarkúbbnak, mivel egy kis államokat összefogó és a birodalomnak alárendelt Mitteleuropáról beszélt csupán.

A jövődőt illetően viszont Piłsudski látnoknak bizonyult. Ő még egy 1914 februárjában Bernben tartott előadásán megemlítette, hogy a küszöbönálló háborúban Németország legyőzi Oroszországot, s a tartalékait és nyersanyagbázisát, valamint műszaki fejlesztési lehetőségeit illetően fölényben lévő Franciaország és Anglia Németországra mér vereséget. A lengyeleknek tehát ennek tudatában kell cselekedniük.

Piłsudski a tettek embere volt. Pozíciójából eredően is ő lépett elsőként. 1914. augusztus 2-án az osztrák hírszerzés képviselőjétől, Józef Rybak századostól engedélyt kapott arra, hogy a lövészsövetségeket és lövészcsapatokat mozgósítsa. Abban is megállapodtak, hogy az orosz–osztrák háború kitörése esetén csapatával Miechów–Jędrzejów–Kielce irányában fejtsen ki tevékenységet. Ennek értelmében az egyébként egymással rivalizáló lövészsövetségek és lövészcsapatok tisztjeiből már másnap felállított egy száznegyvennégy emberből álló közös törzsszázadot. Az e napon igazi katonákká lett önkéntesekhez intézett beszédében leszögezte: „Mától kezdve nincs se ilyen lövész, se olyan lövész. Akik itt felsorakoztatok, mindnyájan a lengyel hadsereg katonái vagytok. Ezennel a külön egységek eltérő jelvényeit megszüntetem. Ettől a pillanattól kezdve egyetlen jelek van, és ez a fehér sas.”

A törzsszázad augusztus 6-án a Krakkótól pár kilométerre fekvő Michałowicénél lépte át a galíciai–orosz határt. Piłsudski azt remélte, és osztrák pártfogóit is erről biztosította, hogy megjelenésére felkelés robban ki a Lengyel Királyságban, s a hozzá csatlakozó önkéntesekből jelentős haderő alakítható ki. A törzsszázad tisztjei a remélt önkéntes csapatok megszervezésében és vezetésében vettek volna részt. A „főparancsnok” az így frissen felálló és állandóan növekvő sereg élén vonult volna be Varsóba, ahol természetesen azonnal nemzeti kormány alakul. Az ezt bejelentő kiáltvány már Piłsudski zsebében lapult.

A lelkes fiatal tiszteket, tisztjelölteket honfitársaik részéről rideg fogadtatás érte. Amikor Kielcébe bevonultak,

ujjongó tömegek helyett zárt ajtókra és ablakokra találtak. Ugyanilyen letaglózó volt az, ahogyan vállalkozásukat az osztrák hadvezetés értékelte. Ez ugyanis augusztus 12-én ultimátumot intézett Pilsudskihoz: huszonnégy órán belül csatlakozzék a legközelebbi császári és királyi népfelkelő alakulathoz (Landsturmhoz), s rendelje alá magát a parancsnokának. Fennállt a veszélye, hogy a kompromittálódott Pilsudski reményei füstbe mennek.

A helyzetet a krakkói konzervatívok és az osztrák birodalmi gyűlés Lengyel Körének tagjai mentették meg, akik a legmagasabb szinten augusztus 13-ra kijárták az engedélyt a galíciai lengyel légiók felállítására, és a galíciai pártok közötti új megállapodást is tető alá hozták. Ez utóbbi megegyezés eredményeként jött létre a Nemzeti Főbizottság, amely katonai, pénzügyi és politikai szervezete lett a Lengyel Fegyveres Erőknek. Bejelentették, hogy két lengyel légió alakul: az egyik Nyugat-Galíciában, a másik Kelet-Galíciában.

A két légió 8500 emberből állt, lengyel nemzetiségű osztrák tábornokok parancsnoksága alatt. Egyenruhájuk, vezényleti nyelvük, sapkajelvényük (fehér sas) lengyel volt, de a légionistáknak a katonai esküt osztrák mintára kellett letenniük, s karjukon sárga-fekete szalagot kellett viselniük. Elképzelhető, mit érzett Pilsudski, amikor szürke zubbonyára felhúzta a sárga-fekete karszalagot.

A Nyugati Légió élére Rajmund Baczyński tábornok került: Pilsudskit e légió ezredének parancsnokává nevezték ki. Hamarosan felállítottak egy másik ezredet is. Az így létrejött I. dandár szeptemberben keletkezett indulója – *Mi,*

az első brigád... – ma is az egyik legnépszerűbb lengyel katonadal.

A nemzeti demokraták befolyása alatt álló keleti légió megalakította az osztrák mintájú eskü letételét, és feloszlott. Része volt ebben az orosz hadsereg győzelmes galíciai előnyomulásának is, ugyanis a Nemzeti Demokráciában megerősödött az a felfogás, hogy Lengyelország jövőjének záloga a cár kezében van.

Az osztrák hadvezetés a megszünt keleti légió maradványaiból szervezte meg a légió 3. ezredét, s ez a megalakuló 4. ezredel együtt alkotta a II. dandárt, amely Magyarország északkeleti területeinek, elsősorban Máramarosnak a védelméből vette ki a részét.

AZ I. VILÁGHÁBORÚ LENGYEL LÉGIÓI –
A MAJDANI LENGYEL HADSEREG MAGVA

A lengyel légió 1914 végén hozzávetőleg tizenegyezer embert számlált, két év múlva pedig a már három dandár hat ezredében húszezer ember harcolt. A légió I. dandárában, különösen pedig annak 1. ezredében nagy arányban szolgáltak értelmiségiek, akik kultikus tisztelettel övezték a főparancsnokot. A katonák maguk között csak „Tatának” (Dziadek) hívták Piłsudskit, noha még nem töltötte be az ötvenedik évét. Szinte vakon bíztak benne. Nem volt olyan bonyolult kérdés, feladat, amelyet – szerintük – a „Tata” meg ne oldott volna.

Valóban, Piłsudski sikerrel vágta ki magát abból a kusza helyzetből, amelybe a háború első heteiben került. A Nemzeti Főbizottság létrejöttét és a légió megalakulását augusztus 22-én Kielcében kiadott napiparancsában tudatta katonáival. A kudarcot, az össznemzeti felkelés kirobbanásához fűzött reményeinek szertefoszlását sikerré változtatta új szózatában: „Arra volt elengedhetetlenül szükség, hogy a legbátrabbak és legenergikusabbak magukra vállalják a felelősséget, és a szikrát elsőként vessék a puska-porba. Ti voltatok azok, akik ezt megtették, a haza függetlenségéért folytatott küzdelem élharcosaiként példát adva ezzel másoknak is.”

A Nemzeti Főbizottságban az szavazta befolyását, hogy annak két fontos tisztségét közeli munkatársai, bizalmasai töltötték be: Michał Sokolnicki a Főtitkárságot vezette, Władysław Sikorski pedig a Katonai Főosztály élén állt. Közben igyekezett több vasat tartani a tűzben. A németek által elfoglalt Kielcében Erich Ludendorff tábornokkal rövidebb, Traugott von Sauberzweig ezredessel, a IX. hadsereg vezérkari főnökével hosszabb megbeszélést folytatott annak lehetőségéről, hogy a német hadsereg oldalán egy lengyel haderőt állítsanak fel. Javaslatát nem fogadták el, de hozzájárultak ahhoz, hogy a német hadsereg által elfoglalt lengyel területeken a légió részére önkénteseket verbuváljon.

Piłsudski és hívei létrehoztak egy konspiratív intézményt, a később legendássá vált Lengyel Katonai Szervezetet is, azzal a céllal, hogy Varsóban és az orosz front mögötti területeken az Oroszországgal szembeni fegyveres ellenál-

lást megszervezze. Kezdeti feladatként a Galíciában megalakított légió céljait kellett tudatosítania a Lengyel Királyság polgáraiban, de nem tudta áttörni az osztrák és német zászlók alatt küzdő lengyelek iránt részükről tanúsított közönyt, ellenérzést. Ennek oka az volt, hogy a Lengyel Királyságban a moszkvai kormány és a cár iránti lojális Nemzeti Demokrácia befolyása volt a legnagyobb, ráadásul a háború első szakaszában az orosz hadsereg majdnem minden fronton győzelmet aratott. A nemzeti demokraták és az úgynevezett realisták egyik legsürgősebb teendőjüknek azt tartották, hogy Oroszország oldalán önkéntes lengyel katonai alakulatot hozzanak létre – a „galíciái légió” ellensúlyozására. Ennek jegyében állították fel 1915 januárjában Pulavában Witold Górczyński alezredes parancsnoksága alatt azt az ezerfős „pulavai légiót”, amelyet betagoltak az orosz reguláris hadseregbe.

Az orosz katonai és politikai körök azonban biztosak voltak a gyors győzelemben, és nem ígértek a lengyeleknek semmit. Az elfoglalt Kelet-Galíciát is orosz tartományként kezelték. Az orosz csapatok 1914 őszén aratott sikerei nyomán a cár katonái már a krakkói bevonulásra készülődtek, és arra, hogy a Morva-medencén át majd eljutnak Bécsbe is. A lengyel társadalom támogatását így az elbizakodott orosz politikai és katonai vezetés inkább koloncnak érezte, és úgy is kezelte. Emiatt a Nemzeti Demokrácia által a lengyel ügy képviselőjére novemberben Varsóban létrehozott Lengyel Nemzeti Bizottság kezdeti tömegtámogatottsága egyre szűkült.

A KÉT CSÁSZÁR LENGYEL KIRÁLYSÁGÁNAK LÉTREJÖTTE –
KIRÁLY ÉS HATÁROK NÉLKÜL

1915 nyarára a német, az osztrák és a magyar csapatok nemcsak Galíciából szorították vissza az orosz haderőt, hanem a Lengyel Királyság egész területét is elfoglalták, ahol két megszállási övezetet alakítottak ki. Egyelőre csak a helyi lengyel önkormányzatok létrehozását, a lengyel oktatási nyelvként való bevezetését engedélyezték. Nyolc és fél évtizedes szünet után a lengyel Varsói Egyetem is megnyithatta kapuit, de irodáiban a hivatalos ügyeket párhuzamosan németül és lengyelül kellett intézni. A Lengyel Királyság jogi státusát továbbra is „lebegtették”. Nem lehet tudni, hogy megfontoltságból vagy tanácsstalanságból-e.

Döntésre végül a vártnál hosszabban elnyúló háború, a nyugati front megmerevedése, majd a Bruszilov-offenzíva 1916-os átmeneti volhíniai sikere kényszerítette őket. Mind a II. Birodalomnak, mind Ausztria–Magyarországnak szüksége volt egy olyan lengyel háttérre, amely gazdaságilag és katonailag („emberanyaggal”) támogatni tudja a központi hatalmakat. Az osztrák és a magyar vezetés azt szerette volna, ha a Lengyel Királyságot a Habsburg Birodalomhoz, Galíciához csatolják. A formálódó Lengyelország sorsáról azonban az erősebb Német Császárság akart dönteni. Ebben a huzakodásban Pilsudski bejelentette, hogy a továbbiakban csak nemzeti kormány alatt kíván szolgálni, s benyújtotta lemondását a galíciai és volhíniai frontokon és Magyarország észak-

keleti határvidéken helyét kitűnően megálló légió I. dandárának parancsnokságáról, ahová 1915-ben állították. Bécs erre a légiót átnevezte Lengyel Segédhadtestnek, mintegy jelezve, hogy ez már a létrehozandó lengyel állam hadereje.

A német és osztrák–magyar alkudozások eredményeként 1916. november 5-én a két császár, I. Ferenc József és II. Vilmos bejelentette, hogy az Oroszországtól megszerzett lengyel területeken „alkotmányos berendezkedésű önálló állam alakul örökletes monarchiaként”. Kiáltványukban nem esett szó sem lengyel kormány felállításáról, sem a határokról, sem a Poroszországba beolvasztott lengyel területek sorsáról. Ferenc József ígéretet tett Galícia autonómiájának kibővítésére, majd néhány nappal később az önálló lengyel hadsereg létrehozására. A felemás, bizonytalan helyzetet – vagy más megközelítésben: az elért eredményeket – az egyes lengyel pártok kétkedve, mások, mint kezdetet, lelkesen fogadták, de elhangzott olyan megjegyzés is, hogy a lengyel hadsereget „csak a lengyel szejm” szólíthatja fegyverbe.

Mindenesetre a két uralkodó döntésével a lengyelek előtt megnyíló, még ha korlátozott lehetőségeket is Piłsudski kihasználta. December elején Varsóba utazott, ahol többórás megbeszélést folytatott Hans Hartwig von Beseler német katonai kormányzóval, aki úgy jellemezte lengyel partnerét, hogy „jóllehet tehetséges és emberként bizonyára derék, de komolyabb katonai szakismeretekkel nem rendelkező dilettáns és demagóg”. Ennek ellenére Piłsudski volt az, aki Beselernek diktált, és december

végén emlékiratban szögezte le, hogy a minél előbb felállítandó, minél nagyobb létszámú és körütekintő alapos-sággal kiképzendő hadsereg szervezésében csak lengyelek, pontosabban csak a lengyel légiók tisztjei és altisztjei vehetnek részt, előre megszabott feltételek alapján. (Ki tudja, a „főparancsnok” nem tudatosan szabott-e olyan feltételeket, amelyekről eleve tudta, hogy elfogadhatatlanok?)

Beseler a feltételeket nem fogadta el, de Piłsudskit meghívta a Lengyel Királyság Ideiglenes Államtanácsába, amely huszonöt tagú volt, és 1917. január közepén kezdte meg működését. Piłsudski a Katonai Bizottság élére került, s hogy fontosságát, tekintélyét tudatosítsa és aláhúzza, előszeretettel hangoztatta, hogy a német, osztrák–magyar és orosz hadsereget behálózó titkos Lengyel Katonai Szervezet tízezer tagja támogatja munkáját. A Lengyel Katonai Szervezet és maga Piłsudski is változatlanul Oroszországot tartotta a lengyelség első számú ellenségének.

1917 februárjában azonban úgy tetszett, hogy e tekintetben gyökeresen megváltozik a politikai, katonai és társadalomlélektani helyzet. A cárt lemondásra kényszerítő oroszországi polgári forradalom nyomán az Ideiglenes Kormány mellett megalakult a Munkás- és Katonaküldöttek Pétervári Tanácsa. Ez utóbbi ünnepélyes nyilatkozatban hozta ország-világ tudomására, hogy Lengyelországnak minden feltétel és korlátozás nélkül joga van a teljes függetlenségre. E bejelentésnek Piłsudski rendkívüli jelentőséget tulajdonított, mivel nyílt beismerése volt annak,

hogy a lengyel–litván államot felosztó egyik birodalom kidőlt a sorból, s ezzel megszűnt a másik két megszálló hatalommal való együttműködés különféle politikai és katonai számításokon alapuló indoka.

AZ „ESKÜVÁLSÁG” ÉS PIŁSUDSKI INTERNÁLÁSA

Piłsudski a lengyelek érdekeit szolgáló mind határozottabb követelésekkel akarta kikényszeríteni az Államtanács lemondását. Közben Ausztria–Magyarország a lengyel légiókat a Lengyel Királyságban létrehozandó lengyel haderő leendő parancsnokának, Beseler főkormányzónak a rendelkezésére bocsátotta. Beseler azonban sem a lengyel katonák, sem a Királyság lakosainak körében nem volt népszerű. A német polgári és katonai hatóságok nem úgy bántak a Lengyel Királysággal, mint egy területében megnövelendő szövetséges állammal, hanem legyőzöttként kezelték. A termékek kötelező beszolgáltatása ugyanúgy hétről hétre növekedett, mint a munkanélküliség és az infláció, s több százezer lakost hurcoltak Németországba dolgozni. „Alulnézetből” tehát mindenki gyanús volt, aki a német megszállókkal bármely indokkal is együttműködött.

Piłsudski számára a katonai eskü kérdése szolgált indokul a szakításhoz. A Beselernek átadott lengyel légióknak azok a katonái ugyanis, akik nem rendelkeztek osztrák–magyar állampolgársággal, katonai esküt tartoztak tenni. Az esküt – noha jóval inkább tekintetbe vette a lengyelek

nemzeti érzékenységét, mint az 1914 nyárutóján osztrák mintára megfogalmazott eskü – Pilsudski elfogadhatatlannak tartotta.

Időközben a németek álláspontja is módosult a lengyel kérdést, a felállítandó lengyel hadseregnek a háborúba való bevonását illetően. Miután a keleti front orosz részről közel állt az összeomláshoz, már nem volt feltétlenül szükséges az egymillió főt számláló lengyel hadsereg felállítása. A nyugati fronton pedig a lengyeleket nem merték tömegesen bevetni, mivel Franciaország a cárizmus bukása után ígéretet tett a lengyel kérdés megoldására. 1917 júniusában első lépésként – a párizsi orosz nagykövetséggel egyeztetve – felállította az „autonóm lengyel hadsereget”. Ennek alakulatait a nyugati fronton harcoló kanadai és orosz csapatokban szolgáló lengyel katonákkal, majd lengyel hadifoglyokkal és végül az Egyesült Államokban verbuvált önkéntesekkel töltötték fel. Az egyelőre még kis létszámú lengyel haderőt átmenetileg francia parancsnokság alá rendelték.

A francia kormány döntése politikai szempontból meghatározó következményekkel járt. Az orosz orientációjú lengyel politikai irányzat vezetője, Roman Dmowski már 1915 derekán elhagyta Pétervárt. Előbb Bernbe, majd Londonba, Párizsba s végül Rómába utazott, hogy a lengyel kérdésről tájékoztassa és a lengyel ügynek megnyerje az ottani kormányokat. A februári forradalom következtében bizonytalanná váló orosz szövetség tette lehetővé, hogy 1917 augusztusában Roman Dmowski kezdeményezésére Lausanne-ban is megalakult a Lengyel Nemzeti Bizottság.

Tagjai nemzeti demokraták és az úgynevezett realisták voltak. Egyelőre ők képviselték a lengyelség érdekeit Nyugat-Európában. Pilsudski a képviselőtényét fontosnak tartotta, mert úgy vélte, hogy a nagy nemzetközi sakkjátszmában, ahol a tét Lengyelország, azok a lépések is szükségesek, amelyeket Roman Dmowski tesz.

A lengyelek a nemzetközi helyzet minden változatára felkészültek, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy a formálódó Oroszországban is sorra alakultak a lengyel katonai szövetségek, kisebb-nagyobb csapatok. 1917 februárjára a pulavai légiót hadosztállyá fejlesztették. Az oroszországi egységes lengyel hadsereg létrehozását a nemzeti demokratákon kívül az orosz Ideiglenes Kormány is támogatta. Az orosz hadseregben szolgáló lengyel alakulatok képviselői 1917 júniusában kongresszust tartottak, amelynek tiszteletbeli elnökévé Józef Pilsudskit választották meg, ami abszurd ötletnek tetszhet, de jól érzékelteti, hogy a lengyelek már ekkor a három felosztó hatalom feletti egységes hadseregben gondolkodtak. A kongresszus legfontosabb döntése azonban az volt, hogy felállítják az oroszországi lengyel hadsereget s annak felügyelő szervét, a Lengyel Katonai Főbizottságot, ami ellen a Lengyel Katonai Szervezet tagjai és a szélsőbalos katonai képviselők tiltakoztak. Az előbbieket azért, mert a német támogatással már létrehozott varsói államtanács (amellyel Pilsudski is együttműködött) tevékenységében látták a lengyel jövő zálogát, az utóbbiak viszont attól tartottak, hogy az egységes lengyel hadsereget könnyen az ellenforradalom szolgálatába lehet állítani. A hadsereg szervezése

ettől függetlenül kezdetét vette. A magvát alkotó I. lengyel hadtest parancsnoka Józef Dowbór-Muśnicki tábornok, az orosz hadsereg egykori tisztje lett.

Ebben a lengyelek számára ígéretesen alakuló nemzetközi helyzetben Piłsudski mindenképpen szakítani akart a hosszú távon vesztesre álló központi hatalmakkal. Kihasználva azt, hogy az államtanács elfogadta a katonai eskü szövegét, ő maga lemondott ott betöltött tisztségéről, és felszólította a légionistákat, hogy tagadják meg az eskü letételét. Az I. és III. dandár légionistái nagyjából Piłsudskinak engedelmeskedtek. Közülük azokat, akik a Lengyel Királyságból származtak (hozzávetőleg három-ezer-ötszáz embert), a német hatóságok internálták, míg az esküt megtagadó galíciaiakat (hozzávetőleg három-ezer-háromszáz főt) betagolták az osztrák hadseregbe: őket az olasz frontra küldték. Az esküt csak a Józef Haller tábornok parancsnoksága alatt álló, hétezer-ötszáz főt számláló II. dandár tette le, amelyre Piłsudskinak egyébként is alig volt befolyása. Haller tábornok csapatait a bukovinai orosz fronton vetették be. A Lengyel Királyságban állomásozó Polnische Wehrmacht így 1917 nyarán alig ezer embert számlált.

Piłsudski terve sikerült: nem jött létre olyan lengyel nemzeti hadsereg, amely közvetlenül vagy közvetve a Német Birodalmat szolgálta volna. Így maga sem csodálkozott azon, amikor július 21-ről 22-re virradó éjszaka vezérkari főnökével, Kazimierz Sosnkowski ezredessel együtt a német katonai hatóságok lázítás vádjával letartóztatták, majd a magdeburgi erődbe zárták. (Az ideiglenes

államtanács tagjai emiatt augusztus 25-én testületileg benyújtották lemondásukat.) A börtönből néhány napra becsületszóra még akkor sem engedték szabadon, amikor 1918 februárjában táviratot kapott Aleksandra Szczerbińskától, hogy leánya született. Az 1882-ben született, feltűnően szép és intelligens Aleksandra Szczerbińskát 1905 táján ismerte meg, azt követően, hogy nevelt lánya meghalt, s házassága válságba került. Szczerbińska 1906-tól a Harci Szervezet tagja volt, s 1907-ben Piłsudskival együtt készítette elő egy kijevei bank kirablását. Piłsudski 1916-ban visszatért a katolikus hitre, de Aleksandrával nem tudott házasságot kötni, mert törvényes felesége nem egyezett bele a válásba.

Piłsudski katonai ismereteinek bővítésére használta ki a börtönben vagy inkább internálása alatt rendelkezésére álló időt, mert a fronton szerzett tapasztalatai még nem tették elméletileg képzett hadvezérré. Ekkor írta meg az I. dandár 1914-es és 1915-ös harctéri működését feldolgozó visszaemlékezéseit is *Az én első harcaim* címmel.

De az idő más vonatkozásban is neki dolgozott. Az idézett történész, Andrzej Garlicki kiemeli, hogy „a német börtönben eltöltött tíz-egynéhány hónap teljes politikai siker volt Piłsudski számára: lehetővé tette, hogy egykori tekintélyét visszaszerezze és olyan helyzetbe emelje őt, amilyennel soha azelőtt nem rendelkezett. Politikájának addigi vargabetűi már mit sem számítottak – bebörtönzésének ténye homályba borította őket.”

Miután a franciák 1917 augusztusában nyíltan vállalták a lengyel kérdés képviselőtét, a Lengyel Királyság német és osztrák főkormányzója mintegy válaszul – szeptember 15-én – kihirdette a két császár pártensét a lengyel államhatalom megteremtéséről, s addig is, míg a lengyel király elfoglalja a trónt, létrehozták a háromtagú Régenstanácsot. A változás közvetlen hatása az anyanyelvű állami iskolahálózat beindításában volt érzékelhető leghamarabb. 1917 őszén kétharmadával nőtt a lengyel nyelven tanuló általános, közép- és szakiskolások száma a háború előtti „orosz” időszakhoz képest.

Németországnak és Ausztria–Magyarországnak a lengyel állam helyreállításáért hozott 1917-es gyakorlati döntéseit az októberi forradalom nyomán létrejött bolsevik állam- és pártvezetés felülmúlta – a nyilatkozatok szintjén. 1917. november 16-án bejelentette Oroszország népeinek önrendelkezési, elszakadási és államalkotási jogát. Ennek jegyében „a demokratikus, forradalmi Oroszország követelte Lengyelország függetlenségét, egyesítését és demokratizálását”. Majd pedig hivatalosan is semmisnek nyilvánította Lengyelország felosztásait.

A bolsevik Oroszország és Németország, valamint Ausztria–Magyarország között 1917 decemberében a béketárgyalások is megindultak. Az 1918. március 3-i breszti békekötést hosszas huzavona előzte meg. Szovjet-Oroszország nem akarta elismerni Észtország, Lettország, Litvánia és Ukrajna függetlenségét. A lengyelekről nem

esett szó: a régenstanács képviselői nem vettek részt a tárgyalásokon. 1918. február 1-jén a bolsevik hadsereg főparancsnoka, Kirilenko minden oroszországi lengyel katonai egységet felosztatott. A tárgyalások felgyorsulásához az is hozzájárulhatott, hogy február 19-én Németország és Ausztria–Magyarország különbékét kötött az Ukrán Népköztársasággal. A központi hatalmak hadseregeinek élelmezése fejében elvileg átadták Ukrajnának az 1912-ig a Lengyel Királysághoz tartozó Chelm-vidéket és a tőle északra fekvő, Bugon túli Podlachia egy részét.

A március 3-án Bresztben aláírt béke értelmében Oroszország a XVII. század közepén birtokolt területére szorult vissza: Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia, a Lengyel Királyság és Belorusszia a Mitteleuropa-terv megvalósuló részeként Németország, míg Ukrajna Ausztria–Magyarország befolyási övezetébe került. Március 23-án II. Vilmos császár kihirdette a litván állam megalakulását. Nem minden előzmény nélkül, mivel a litvánok már 1917. november 23-án összehívták alkotmányozó nemzetgyűlésüket, a Taribát. 1917 decemberében a mégoly törékeny nemzeti tudattal és vékony értelmiségi réteggel rendelkező beloruszok is memorandumot küldtek a német kancellárhoz, amelyben a litván–belorusz, majd egy idő után már csak a belorusz állam felállítását követelték. 1918 őszén a kelet-galíciai ukránok is önálló államot terveztek alakítani, s ebben számítottak Habsburg Vilmos főherceg támogatására, aki a háború alatt az ukránok saját nemzeti légióját, a nemzeti tudat elmélyítése szempontjából fontos Szics-gárdát pártfogolta és felügyelte.

Mindebből látható, hogy a Bresztben megkötött béke nyomán hiába került tulajdonképpen az egész egykori lengyel állam területe Németország és Ausztria–Magyarország ellenőrzése alá, a lengyelek számára ez korántsem jelentette az állam megnagyobbodott határok közötti helyreállítását. Ekkor már ismert volt az antant oldalán háborúba lépő Egyesült Államok elnökének, Thomas Woodrow Wilsonnak a béketerve s annak lengyelekre vonatkozó 13. pontja is, amely kimondta, hogy a független lengyel államnak „magában kell foglalnia az egyértelműen lengyel lakosságú területeket, és szabad, biztonságos tengeri kijáráttal kell rendelkeznie”. Wilson felfogásából azonban akár azt is ki lehetett olvasni, hogy a helyreállított lengyel állam csak a Lengyel Királyságból és Nyugat-Galíciából áll. A wilsoni békepontok csak annyiban érintették a Németországhoz tartozó lengyel területeket, hogy Gdańsk kikötővárosban Lengyelország különleges kereskedelmi jogokkal rendelkezett volna.

Wilson ezzel együtt felmérhetetlenül nagy szolgálatot tett a lengyel ügynek. Az angol és az olasz miniszterelnök 1917 decemberében ugyanis még azt hangsúlyozta, hogy a háború célja nem Lengyelország helyreállítása, fél év múlva pedig, a szövetségesek versailles-i tanácskozásán már ők is azt nyilatkozták, hogy „az egyesített, független, tengeri kijáráttal rendelkező Lengyelország egyik feltétele a tartós és igazságos európai békének és a törvényesség helyreállításának”.

A wilsoni béketerv megvalósulásának természetesen Németország legyőzése volt a feltétele, amely nemcsak

hogy a Poznańi Nagyhercegségről, Felső-Sziléziáról és a Tenger mellékről nem mondott le a leendő Lengyelország javára, de még a Lengyel Királyság nyugati és északi sávját is meg akarta kaparintani, keleti peremvidékének egy részét, a Chelm-vidéket pedig, mint láttuk, a leendő Ukrajnának szándékozott átengedni. Ez elleni tiltakozásul a régens tanács által kinevezett régenskormány és a Lengyel Királyság lengyel főkormányzója, Stanisław Szepczycki lemondott, a nemzeti demokraták és a szocialisták pedig egy emberként léptek ki az osztrák birodalmi gyűlés Lengyel Köréből. A tiltakozásnak katonai vonatkozása is volt: Józef Haller tábornok II. dandára felmondta az osztrákoknak az engedelmességet, s embereinek egy része a front túloldalán álló II. lengyel hadtesthez csatlakozott. Az így szövetkezett lengyel haderő 1918. május 11-én Kaniównál összeesapott a németekkel, s csak akkor adta meg magát, miután lőszere elfogyott. A kaniówi ütközetnek tudati, lélektani szempontból volt jelentősége: első ízben egyesültek a front két oldalán álló lengyel csapatok. A vereség következményei akár súlyosak is lehettek volna, a tiszteket ugyanis Huszton és Máramaroszigeten bebörtönözték, s hadbíróság elé akarták állítani. (Józef Haller tábornoknak sikerült Franciaországba jutnia.) A tárgyalásra azonban a Monarchia összeomlása miatt már nem kerülhetett sor. Dowbór-Muśnicki tábornok I. lengyel hadteste harc nélkül tette le a fegyvert a németek előtt: az ő, részben Németországból származó katonái szabadon hazatérhettek. A III. oroszországi lengyel hadtestet az osztrákok fegyverezték le 1918 júniusában.

PIŁSUDSKI – AZ ÚJJÁSZÜLETŐ LENGYELORSZÁG
IDEIGLENES ÁLLAMFŐJE

Németországnak a lengyel kérdéssel kapcsolatosan 1918 eleje óta formálódó s a leendő Lengyelország megcsonkítására vonatkozó tervében csak októberben, a nyugati fronton elszenvedett vereség és a birodalmat összeomlasztó belső forradalom előestéjén állt be gyökeres fordulat. Október 17-én a Régenstanács szózatot intézett a lengyel nemzethez, amelyben bejelentette „az összes lengyelek által lakott területeket magában foglaló független lengyel állam helyreállítását – tengeri kijáráttal”, valamint kilátásba helyezte egy pártok közötti kormány létrehozását és a szejmiválasztás kiírását. Október 23-án a Régenstanács új kormányt nevezett ki, amelyben a nemzeti demokrata Józef Świeżyński lett a miniszterelnök, s a miniszterek többsége is nemzeti demokrata volt. A kormány legfontosabb feladatának a lengyel hadsereg (Polnische Wehrmacht) felállítását tartotta, s erre vonatkozóan négy nappal később rendeletet adott ki. Mivel a hadsereg élére Józef Piłsudskit szánták, vezérkari főnökéül pedig Tadeusz Rozwadowski tábornokot nevezték ki, Beseler lemondott arról, hogy a továbbiakban lengyel hadügyekkel foglalkozzék. Az egyelőre hatezer embert számláló Lengyel Fegyveres Erők eskütételére november 2-án került sor, zökkenőmentesen. A rendkívül tevékeny Świeżyński a Párizsban működő Lengyel Nemzeti Bizottsággal is kapcsolatba lépett, mivel azt tekintette a lengyel nemzet egyetlen hiteles külföldi képviselőjének. Ez azonban nem jelenti azt, hogy szakítani

akart volna a németekkel, akiknek baltikumi, belorussziai jelenléte volt az egyetlen védelmi esély az erőit bármikor rendezhető bolsevik hadsereggel szemben.

Nemcsak Varsó nézett sorsdöntő események elé. Október 28-án, egy nappal azután, hogy Ausztria–Magyarország fegyverszünetet kért Olaszországtól, Krakkóban – a Lengyel Szociáldemokrata Párt képviselői, a nemzeti demokraták és a néppártiak részvételével – megalakult a Lengyel Felszámoló Bizottság, amely a varsói Régenstanácstól független helyi kormány szervként határozta meg magát. Két nappal később a csekély létszámú helyi lengyel fegyveres egységek határozott fellépésére az osztrák helyőrség elhagyta Krakkót. Az osztrák–magyar csapatok Galícia fővárosát, Lemberget is feladták, amelyet október 31-ről november 1-re virradó éjjel – az osztrákok jóváhagyó biztatására – az Ukrán Katonai Bizottság egységei foglaltak el. A lengyel lakosok azonban fegyvert ragadtak, s kiszorították a történelmi jogokra is hivatkozó ukránokat Lembergől, akik viszont ostromgyűrűbe fogták a várost. Ezzel kezdetét vette a Kelet-Galícia birtoklásáért hónapokig tartó lengyel–ukrán háború, amelynek történelmi-mentális következményei máig érezhetők.

1918 őszén a nemzeti demokraták és néppártiak, a szocialisták és Piłsudski hívei együttműködtek, de a különféle területeken más és más volt a befolyásuk. Galíciában a néppártiak és a szociáldemokraták voltak erősek, de nagy befolyással rendelkeztek a konzervatívok is; a Lengyel Királyságban a nemzeti demokraták mellett a szocialisták is hallatták hangjukat; a Poznańt övező területeken, a haj-

dani Ólengyelhonban pedig, ahol Pilsudski hívei alig voltak jelen, a nemzeti demokraták bizonyultak döntéshozóknak. 1914-ben az ő vezetésükkel alakult meg a lengyelség érdekeit egységesen képviselő Pártok közötti Kör, amely 1916 júliusában átalakult Titkos Pártok közötti Bizottsággá. Ez azt jelentette, hogy a szervezet mindinkább a lengyel ügy vállalását tartotta elsődlegesnek – akár a német állam érdekei ellenében is. E bizottságból nőtt ki 1918-ra a Honpolgári Központi Bizottság, amely a lengyelek számára egyértelművé tette, hogy a Németország által bekebelezett lengyel területekről nem szabad lemondani. A Honpolgári Központi Bizottság szoros kapcsolatban állt a párizsi Lengyel Nemzeti Bizottsággal. Az antant-hatalmak által elismert Lengyel Nemzeti Bizottság szintén a nemzeti demokraták befolyása alatt állt, beleértve az ún. „kék hadsereget” is, amely az 1917 augusztusában a franciák oldalán létrehozott lengyel haderőből nőtt ki, s 1918 nyarán Champagne-ban a németek ellen folyó harcokban már kitüntette magát. Ez azt jelentette, hogy a németellenes koalícióban a megszületőben lévő Lengyelország a nyugati fronton katonai erővel is képviseltette magát.

1918. november 3-án Kölnben forradalom tört ki, amely pár napon belül egész Németországon végigsöpört. Miután november 9-én Berlinben kikiáltották a köztársaságot, magdeburgi börtönéből azonnal szabadon engedték Pilsudskit. Egyetlen vagonból álló különvonatot bocsátottak rendelkezésére, hogy minél előbb Varsóba érjen, s úrrá legyen az ott is robbanással fenyegető helyzeten. Ő volt

ugyanis az egyetlen személy, aki a lengyel társadalom minden rétegében óriási tekintélynek örvendett, akire hallgattak.

Nem lehet tudni, hogy amikor Piłsudski a most Németországhoz tartozó egykori Ólengyelhon területére ért, és befutott Poznańba, majd átrobogott a német és orosz birodalmat 1914-ben még elválasztó határvonalon, amely a most születőben lévő lengyel állam pillanatnyi nyugati határa volt, pontosan tudta-e, milyen gondokat kell megoldania. Az egész országban helyi autonóm hatalmi szervek alakultak, amelyek mindegyike kizárólagos ellenőrzésre törekedett a maga területén. A dąbrowai szénmedencét munkás vörösgárda tartotta megszállva, Tarnobrzegben a környék öntudatosabb parasztjai kiáltottak ki köztársaságot.

A bolsevikkal rokon, radikális társadalmi programot hirdető Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája úgy vélekedett, hogy „a független Lengyelország az a tengely, amely köré a társadalom reakciós erői, a dolgozó nép ellenségei tömörülnek”. Szerencsére a függetlenségi baloldalnak nagyobb volt a tömegbefolyása, és november 7-én a Lengyel Szocialista Párt, a Lengyel Szociáldemokrata Párt és a Lengyel Néppárt két frakciója, a „Felszabadítás” és a „Piaś” Lublinban Ignacy Daszyński vezetésével megalakította a Lengyel Népköztársaság Ideiglenes Kormányát, amely kiáltványban jelentette be, hogy a törvényhozó szejm összehívásáig átveszi a hatalmat. Programjában radikális földreformot hirdetett, és a gazdaság kulcságazatainak államosítását helyezte kilátásba. Ezzel viszont elhárította azt a veszélyt, hogy a lengyelek köré-

ben tömegbázisa alakuljon ki a proletárdiktatúrának, s elveszítse vonzerejét a szociális kihívásokra is megnyugtató megoldással szolgáló független lengyel állam. Azzal azonban, hogy a birtokos osztállyal, de még az úgynevezett szerény középosztállyal sem számolt a hatalommegosztásban, éppen a függetlenségi eszme alól döntötte ki az egyik legfontosabb pillért.

Piłsudski november 10-én reggel hét órakor érkezett Varsóba, ahol a Régenstanács tagja, Zdzisław Lubomirski herceg és Adam Koc, a német megszállási övezet Lengyel Katonai Szervezetének parancsnoka fogadta. Megtudta, hogy a Régenstanács másnap katonai teljhatalommal fogja őt felruházni. Személyére nézve a legsürgetőbb teendő az volt, hogy alsóneműt és ingeket kapjon, mert a börtönben lerongyolódott. Az utoljára tizenhat hónappal azelőtt viselt szürke légiós egyenruhát öltötte fel. Nem szükségéből, hanem tudatosan. Ez olyan tartozéka volt, mint kedvenc hőségének és példaképének, Napóleonnak a kopottas köpeny.

Pár órán belül egymásnak adták a kilincset az őt különféle közügyekkel felkereső küldöttségek, pártképviselők. Alig maradt ideje arra, hogy Varsó Visztulán túli városnegyedében lakó élettársát meglátogassa, és februárban született leányát, Wandát végre láthassa.

Bérelt lakásának erkélyéről este rövid beszédet intézett az érkezésének hírére spontán összegyűlt tömeghez: „Polgártársak! Varsó harmadszor köszönt engem a falai között. Hiszem, hogy gyakran látjuk még egymást boldogabb körülmények között is. Életemmel és véremmel mindig a hazámat és a lengyel népet szolgáltam, és ezt teszem

ezután is. Ennyit rövid köszöntésül, mert meg vagyok fázza – fáj a torkom, és hasogat a mellem.”

Hiába feküdt le, éjfél körül hívatlan látogatókat kellett fogadnia: a német katonatanács delegációját. Varsóban ugyanis a Soldatenrat vette át az ott tartózkodó német csapatok fölötti parancsnokságot. Képviselői azt kérték Pilsudskitól mint „katonabarátjuktól”, hogy garantálja szabad hazatérésüket Németországba. Pilsudski azt szabta feltételül, hogy a németek adják át fegyverzetüket, mozgonyáikat, vonatszerelvényeiket, és hogy a lengyel fél szabadon használhassa a német távírókat és telefonvonalakat. A katonatanács küldöttei csak a fegyverzet átadására vonatkozóan nem tettek elkötelező ígéretet.

A „főparancsnok” annyira fontosnak tartotta a németeket megnyugtatni, hogy már reggel nyolc órakor megjelent a katonatanácsnál. „Mint a lengyel nemzet képviselője kijelentem, hogy kormányotok bűneiért a lengyel nemzet nem akar és nem fog bosszút állni rajtatok.” A katonatanács épülete előtt gyülekező, fenyegető tömeg figyelmét is arra hívta fel, hogy a német katonáknak a hajuk szála se görbülhet meg. Még aznap kezdetét vette a lefegyverzésük. Ez nem mindenütt ment békésen. Néhány helyen lövöldözésre került sor.

Ezt követően első ízben lépte át a vezérkar épületének küszöbét, ahol megkezdte hivatali működését. Három óra múlva a különböző pártok képviselőivel már a Kronenberg-palotában tárgyalt a leendő kormányról. A Varsó lakosságának egyharmadát kitevő zsidó közösségek pártdelegációi – „folkisták”, Agudas Haortodoksim, Poale Syjon

– is átnyújtották neki emlékirataikat. (A baloldali Bund távol maradt a megbeszéléstől.) Többek között azt kérték, hogy a hivatali posztok betöltésénél egyenlő elbírálásban részesüljenek, az állami dotációból a zsidó intézményeknek is jusson, s képviselőjük helyet kapjon a kormányban. A delegáltak bizalmukról biztosították Piłsudskit, aláhúzáva, hogy a zsidóság a nyolcszáz év közös történelme során elég bizonyosságát adta a lengyel állam iránti lojalitásának. Piłsudski rászorgált a zsidóság bizalmára: azon politikusok közé tartozott, akik nemcsak mentesek voltak az antiszemizmustól, de eszközeikkel fel is léptek ellene.

Tisztában volt azzal, hogy Lengyelország helyreállításának sikere most a lengyelek összefogásán, egységes magatartásán, áldozatkészségén múlik. Emiatt tartotta a lublini kormány megalakítását elhamarkodottnak, károsnak. Nem véletlenül tett szemrehányást e kormány ugyancsak november 11-én fogadott propagandaügyi miniszterének, Wacław Sieroszewskinek: „Kapkodtok, mint a gyerekek! E pillanatban legfontosabb dolog a hadsereg! Egy percre se lehet magatokra hagyni benneteket! Tudod, hány bevethető katonám van? Ötezer! A többiek, a légionisták, a lekászok (a Lengyel Katonai Szervezet tagjai – K. I.), a dowbóristák (Dowbór-Muśnicki tábornok Oroszországból hazatért katonái – K. I.) csak a törzse a leendő hadseregnek!”

A hadsereget azért hozta szóba a propagandaügyi politikusnak Piłsudski, hogy benne is tudatosodjék: a születőben lévő Lengyelország létrejöttének legfontosabb feltétele az erős, ütőképes hadsereg. Tudott a Lembergért és

környékéért folytatott harcokról, tudta, hogy nemzetközi nyilatkozatokkal még nem kapják vissza a lengyelek a Németországba bekebelezett területeket, s tisztában volt azzal is, hogy miután Németország és Ausztria–Magyarország kivonja csapatait a Baltikumból, Belorussziából és Ukrajnából, a meginduló Vörös Hadsereget nincs, aki feltartóztassa.

A Régenstanács még aznap késő délután tartott ülésén Pilsudskira ruházta a katonai főparancsnok tisztségét, akit egyúttal megbízott azzal, hogy alakítson nemzeti kormányt, amely a szejm megválasztásáig marad hivatalban.

Pilsudski első lépésként a Varsóba kéretett Ignacy Daszyńskival feloszlattatta a lublini kormányt. Ezután szinte minden számottevő párttal, csoporttal, személyiséggel tárgyalt, mert széles alapokon nyugvó koalíciós kormányt akart létrehozni, amelyben a szocialisták, a néppártiak és a párton kívüli szakemberek egyaránt kiemelt szerepet játszottak volna. Először Daszyńskira akarta bízni a kormányalakítást, de a nemzeti demokraták, akik egyébként nem kívántak a kormányban részt venni, tiltakozást jelentettek be. Emiatt a szocialista Jędrzej Moraczewski lett a november 18-án létrejött új ideiglenes kormány miniszterelnöke és közlekedési minisztere.

1918. november 21-én Moraczewski kiáltványt intézett a nemzethez, amelyben programjáról is tájékoztatást adott. Ennek bevezetője leszögezte: „A népből jöttünk. A lengyel munkások és parasztok ránk bízta a rabigáját levető Lengyelország fölött a hatalomgyakorlást. Népi kormány akarunk maradni, amely a dolgozók millióinak érdekét

védi, új élete felé egyengeti az utat és teljesíti akaratát.” Szavainak hitelesítéséül megerősítette a Daszyński-kormány által bevezetett nyolcórás munkanapot és a megbiztosítást. A szociális kedvezmények szempontjából a lengyel munkások Európa élvonalába tartoztak. A szocialista program kihirdetésével együtt Moraczewski elhatárolta magát mindenfajta forradalomtól, s kijelentette, hogy Lengyelországban parlamenti demokráciát kíván megvalósítani.

A fokozatosan mind nagyobb teret nyerő és megerősödő új lengyel központi hatalom 1918. december vége felé már mintegy száznegyvenezer négyzetkilométernyi terület és 13,5 millió lakos fölött gyakorolta a hatalmat. Az egykori (Orosz-)Lengyel Királyság, Nyugat-Galícia és a Cieszyni Szilézia tartozott ideiglenes határai közé. November 22-én véget értek a Lembergért folyó harcok, a város és környéke, beleértve a przemysł–lembergi vasútvonalat is, lengyel kézen maradt. A tőle keletre és részben délre eső területeket, vagyis a régi Kelet-Galícia nagy részét azonban a Nyugat-Ukrán Népköztársaság katonai erői ellenőrizték.

A pártindulatok Piłsudski reményei ellenére sem csillapodtak. November 19-én az új kormány székhelye előtt a német kézen lévő Poznań és Ólengyelhon nemzeti demokrata vezetője, Wojciech Korfanty a nemzeti demokraták részvételével kormányellenes tünetést szervezett, amelyen Piłsudskit is sűrűn leárusították. A nemzeti demokraták önbizalmát az táplálta, hogy hiába van a Moraczewski-kormánynak külügyminisztere, a lengyel nép

külhoni érdekeit az általuk irányított Lengyel Nemzeti Bizottság képviselte Párizsban. De nemcsak a nemzeti demokráciák támadták a kormányt, hanem december közepétől már a kommunisták is. A Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciájának és a Lengyel Szocialista Párt – Baloldalának egyesüléséből ugyanis 1918. december 16-án megalakult Lengyelország Kommunista Munkáspártja, amely az összes társadalmi, gazdasági és kulturális gondok megoldását a kapitalista rendszer földig rombolásában látta. A kommunisták I. kongresszusukon leszögezték: „A lengyel proletariátus elvet minden olyan politikai jelszót, mint az autonómia, az önállósulás, az önmeghatározás, mert ezek a kapitalista korszak politikai formái kialakulásának termékei. A diktatúrára törekedve [...] minden olyan kísérlet ellen fellép, amelynek célja az ellenforradalmi, burzsoá lengyel hadsereg felállítása.”

A kommunisták jól tudták, miért tiltakoznak a lengyel hadsereg megszervezése ellen, amelynek felállítása és működése létkérdés volt a lengyel nemzet, az újjászülető Lengyelország számára. 1918. december 26-án felkelés robbant ki Poznańban, amely rövid idő alatt egész Ólengyelhonra (az egykori Nyugat-Lengyelországra) kiterjedt. A felkelés nem kis mértékben a nemzeti demokráciák érdeme volt, s kirobbanásához az csiholta a végső szikrát, hogy decemberben Poznańba érkezett az akkori világ leghíresebb lengyel férfiúja, Ignacy Paderewski zongoraművész és zeneszerző. (Ő is orosz alattvalóként született 1860-ban.) Az egész amerikai lengyel közösség az ő befolyása alatt állt, s párizsi jelenléte megsokszorozta a

Lengyel Nemzeti Bizottság tekintélyét és hitelét, amire szüksége is volt, mert gyakran támadták sovínisza és antiszemita megnyilatkozásai miatt.

A Németország legnagyobb egykori lengyel tartományában kirobbant harcok egészen február közepéig elhúzódtak. Akadtak olyan városok, ahol csak heves küzdelem árán tudták a reguláris német erők ellenállását megtörni. A lengyelek győzelmét egyrészt az tette lehetővé, hogy a Piłsudski által 1919. január elején Poznańba küldött Dowbór-Muśnicki tábornok parancsnoksága alatt sikerült egy helyi ütőképes lengyel hadsereget felállítani, másrészt az, hogy február közepén a francia Foch marsall a november 11-i fegyverszünet érvényét és feltételeit az ólengyelhoni frontra is kiterjesztette. A felkelés által érintett területek sorsáról véglegesen a Németországgal megkötendő békeszerződésnek kellett majd határoznia, azt azonban mindenki tudta, hogy a lengyelek nem mondanak le a vérükkel visszaszerzett ősi földekről.

1918 decemberében és 1919 januárjában Kelet-Galíciában is szinte szünet nélkül harcok folytak a Nyugat-ukrán Népköztársaság hadseregével, amely márciusi offenzívája során az egész szemben álló lengyel hadsereget bekerítette. Csak Wacław Iwaszkiewicz tábornok kellő időben érkezett hadserege mentette meg a kimerült lengyel csapatokat a megsemmisüléstől. Volhíniában a Petlura vezette dnyeperi Ukrán Népköztársaság hadaival viaskodott egy másik hevenyészve felállított lengyel hadsereg, amelyet a háború második szakaszában Edward Rydz-Śmigły tábornok vezetett. A lengyeleknek ezen a fronton aratott

januári sikeréhez az is hozzájárult, hogy a bolsevik Vörös Hadsereg ugyanebben az időben indított kelet felől támadást az ukránok ellen. Az azonban sejthető volt, hogy a szovjet-oroszok nem érik be Ukrajna birtokbavételével.

Szovjet-Oroszország ugyanis, miután a németeket a nyugati fronton megadásra kényszerítették, november 13-án felmondta a breszti békeszerződést, és támadást indított, hogy az egykori nyugatorosz tartományokat visszaszerezze, más szóval: a szocialista forradalommal a volt cári birodalom, s ha a helyzet úgy hozza, Európa népeit is boldogíthassa. Katonai-politikai vállalkozása gyors sikert hozott: a bolsevikok az új év első napján Minszkben kikiáltották a Belorusz Szocialista Tanácsköztársaságot, s pár nap múlva Vilnát is elfoglalták. Február végén már a Litván–Belorusz Szocialista Tanácsköztársaság kikiáltásáról is értesülhetett Piłsudski.

LENGYEL KATONAI SIKEREK ÉS PIŁSUDSKI FÖDERÁCIÓS TERVE

Február közepén a litván–belorusz fronton a Stanisław Szeptycki tábornok parancsnoksága alatt harcoló lengyel csapatok először vívtak tűzpárbajt a bolsevik Vörös Hadsereggel, s tavaszi offenzívájuk során április 19-én elfoglalták Vilnát. Júliusban a front még keletebbre, a Norocs–Baranovicsi–Pinszk vonalon húzódott. A lengyel hadsereg eredményes működését Piłsudski megelégedéssel vehette tudomásul.

A lengyel haderő 1918. november elején hatezer, decemberben tizenhatezer, 1919 januárjában pedig százöttezer katonát számlált. Ráadásul mind önkénteseket. A sorozást a lengyel hadvezetés márciusban rendelte el, s ennek során öt évfolyamot hívott be. Így a tavasz végén már háromszázezer ember állt fegyverben. Azt is hozzátehetjük, hogy állt volna... Ha lett volna elegendő fegyvere... Mivel a felosztó államok nem a bekebelezett lengyel területeken építették ki hadiiparukat, az újjászülető Lengyelországban nem folyt fegyvergyártás. A lengyelek a német, osztrák–magyar csapatok által hátrahagyott vagy tőlük szerzett és az ellenségtől zsákmányolt fegyvereken kívül csak francia és angol támogatással jutottak hadfelszereléshez. Ennek szállítása azonban akadozott.

A tavaszi katonai sikerekhez az is hozzájárult, hogy Piłsudskinak még az év elején sikerült a hátszágot belpolitikailag konszolidálnia. A nemzeti demokraták tudtával jobboldali tisztek kézigránátokkal és revolverekkel felfegyverzett kis csoportja 1919. január 4-ről 5-re virradó éjszaka a kormány több tagját foglyul ejtve operettszerű államcsínyt kísérelt meg. A kormányórság rövid idő alatt lefegyverezte és őrizetbe vette a pártütőket. Az őrezred parancsnokának az esetről beszámoló jelentését Piłsudski kézlegyintéssel nyugtázta, mondván, hogy nem merénylők, hanem betlehemesek jelentek meg a kormányépületben. Azon viszont elgondolkodott, ne vegye-e komolyan Ignacy Paderewski ajánlatát, aki az előző napon, 1919. január 4-én jobboldali kormány felállításának tervével jelentkezett nála. Ő az ajánlatot akkor azonnal elutasította.

Most azonban szükségesnek tartotta, hogy a jobb- és a baloldal között – egy új kormány révén – egyezséget hozzon tető alá.

Mint évek óta mindig, most is a hadseregről volt szó. Franciaországban ugyanis József Haller tábornok parancsnoksága alatt, mondhatni, menetkészen állt egy majd hetvenezer fős lengyel haderő, melyet azonban sem a Párizsban a lengyel ügyet képviselő Lengyel Nemzeti Bizottság, sem Foch marsall nem engedett a „baloldali lengyel kormány” rendelkezésére bocsátani.

Amikor a kormányváltás szükségéről Moraczewski miniszterelnököt meg kellett győzni, Piłsudski nem válogatta meg a szavait: „Nem értitek a helyzetemet, és az egész helyzettel sem vagytok tisztában. Nem a jobb- és nem a baloldaltól van szó, mindkettő le van szarva. Engem az egész érdekel. A hadsereg, amely valójában nincs.”

Piłsudski számára Paderewski miniszterelnökké való kinevezése a kézenfekvőnél is jobb megoldás volt: ideális. Mérsékelt nemzeti demokrataként korábban ő képviselte ugyanis a párizsi Lengyel Nemzeti Bizottságot az Egyesült Államokban. Világhírű művész volt, aki előtt nemcsak a szalonok, hanem a köztársasági elnöki és királyi paloták ajtajai is megnyíltak. A tágabb közvélemény önzetlen hazafiként, bőkezű mecénásként tartotta számon, akinek nevéhez fűződött többek között a krakkói Grunwald-émlékmű felállítása 1910 júliusában.

1919. január 16-án Piłsudski mint ideiglenes államfő Ignacy Paderewskit nevezte ki miniszterelnökké, aki egy személyben külügyminiszter is lett. A tárcák többsége a

nemzeti demokratáknak jutott, de Moraczewski öt baloldali minisztere is a helyén maradt, így a kormány megőrizte koalíciós arculatát. A Lengyel Nemzeti Bizottság példája nyomán az antanthatalmak és a világ más országai is sorra ismerték el Paderewski kormányát a lengyel nép egyedüli és hiteles képviselőjének. Sikerült a gondok árjával küszködő ország diplomáciai elszigeteltségét megszüntetni.

Azokon a területeken, ahol konszolidálódtak a viszonyok, 1919. január végén tartották a szejmválasztásokat. Ennek eredményeként a 394 mandátum csaknem egyenlő arányban oszlott meg a jobboldal, a centrum és a baloldal között. A nemzetiségierek közül a zsidó klub tizenegy, a német klub két mandátumot szerzett. Az újjászülető Lengyelország első szejmje február 10-én kezdte meg munkáját. Tíz nappal később a szejm harmadik ülésén Pilsudski lemondott ideiglenes államfői tisztéről. Miután a szejm kifejezte neki köszönetét, rögtön ráruházta a „rendes” államfői tisztséget, amely az új alkotmány kihirdetéséig maradt érvényben.

Pilsudski az előző napon fogadta a Magyarország képviselőjében érkező követet, Csekonics Iván bárót, aki a lengyel államfő támogatását kérte a szlovákokkal, csehekkel, románokkal kialakult ellenséges viszony rendezéséhez. Pilsudski, akinek légijében több száz magyar önkéntes harcolt, arra tett ígéretet, hogy Lengyelország soha, még a szövetségesek nyomására sem fog Magyarországot ellen fellépni.

Az államfő egyébként idejének nagyobb részét a fronton töltötte. Az természetes volt, hogy Vilna április 19-i elfoglalásának hírére a városba, szülőföldjére sietett. Itt kapta meg József Haller tábornok Lesznóban kelt táviratát, hogy a franciaországi „kék hadsereg” első egységeivel Németországon átkelve lengyel földre lépett.

Pilsudski, miután meglátogatta a város katonai és polgári kórházait, majd néhány üzemét, este egy fogadáson a következőket mondta a tiszteletére megjelenteknek: „Szeretem a katonákat, és szeretem a háborút összes szörnyűségével együtt. A katona hatalom, de mindent nem adhat. Amit a katona elkezd, azt a civilnek kell befejeznie.” Ez utóbbi lehetőséghez békére lett volna szükség. A béke egyelőre nagyon távolinak tetszett.

Pilsudski arról is intézkedett, hogy az 1832-ben bezárt vilnai egyetem, amelynek Mickiewicz és Słowacki is diákja volt, mielőbb megnyissa kapuit. Azt javasolta, hogy az universitas alapítójáról, Báthory Istvánról kapja a nevét. Az április 22-én kiadott *Kiáltvány a volt Litván Nagyfejedelemség lakóihoz* kezdetű felhívásában a következőket adta tudtul: „A lengyel hadsereg, amelyet azért vezettem ide, hogy az erőszaknak és az önkénynek véget vessen, hogy a nép akarata ellenére való kormányzást eltörölje, mindnyájatoknak szabadságot és felszabadulást hoz. Azt akarom, hogy ti magatok oldjátok meg belső, nemzeti és vallási ügyeiteket, úgy, ahogy ezt ti magatok akarjátok, anélkül, hogy Lengyelország részéről bárki nyomást gyakorolna rátok, erőszakkal lépne fel ellenetek.”

A németek által támogatott önálló Litvánia azonban már csaknem fél éve létezett. Első kormánya éppen azon a napon, 1918. november 11-én alakult meg Vlnában Augustinas Voldemaras vezetésével, amikor Varsóban a Régenstanács Piłsudskit bízta meg a fővezérséggel. Miután december közepén a bolsevikok katonai támogatásával Ideiglenes Munkás-Paraszt Kormány alakult, Volde-maras Vlnából Kaunasba tette át a székhelyét. Ezután a szovjet-orosz hadsereg térnyerésével februárban megalakult a Litván-Belorusz Szocialista Tanácsköztársaság. Amikor 1918 decemberében a bolsevik hadsereg litván területen megjelent, Lengyelország nyilatkozatot tett közzé, hogy ezt „a Szovjet-Orosz Kormány imperializmusának és agressziójának tekinti”. Az, hogy a lengyelek a bolsevikokat kiűzték Litvániából, még nem jelentette, hogy az önálló állami létet megízlelt litván kormány hajlott volna Lengyelországgal államszövetséget alkotni. Az ellenkezője történt. A litvánok azt követelték, hogy a lengyel hadsereg vonuljon ki Vlnából és a történelmi Litvániából. Mivel ez nem történt meg, előrevetette árnyékát a két „testvérnép” közötti fegyveres konfliktus.

A háborút Piłsudski a két fél megelégedésére szerette volna befejezni. A terve, amint ez kiáltványából, írásaiból, nyilatkozataiból is kiolvasható, a Jagellók birodalmának korszerű alapon történő helyreállítása volt, az egykori határai között élő népek egyenrangú országainak föderációjaként. Roman Dmowski ezt a leghatározottabban ellenezte: ő etnikailag „tisztá” Lengyelországot akart – olyan nagy területen, amelynek „lakosságát a lengyelek még meg

tudják emészteti”. Paderewski, akit viszont Pilsudski megnyert elképzeléseinek, „rajongó föderalista” lett. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy Dmowski, csalódván benne, kijelentette: mihelyt lehet, a zongoraművészt el kell távolítani a kormány éléről.

Pilsudski célja az volt, hogy akár föderalizáció révén, akár más módon ütközőállamok kordonjával válassza el Oroszországot Lengyelországtól és Európától. A kordonnak elképzelése szerint Finnországtól Grúziáig kellett volna húzódnia. Lengyelországra nézve Oroszországnak mind a „vörös”, mind a „fehér” változatát veszedelmesnek tartotta.

PIŁSUDSKI, PETLURA, GYENYIKIN

Az 1917-es februári orosz polgári forradalom nyomán Ukrajnában is megerősödött az ország önállóságáért, függetlenségéért küzdő nemzeti mozgalom. Márciusban megalakult Ukrajna Központi Tanácsa, amely azonnal hozzáfogott a befolyása alatt álló területeken állami intézményrendszerének kiépítéséhez. Emiatt állandó összeütközésbe került az orosz ideiglenes kormánnyal, amelynek a bolsevikok által történt megdöntése után nyomban kiáltotta az Ukrán Népköztársaságot, majd már ezt képviselve 1918. február 8-án békét kötött a központi hatalmakkal. A beharangozott társadalmi reformok elmaradása, Németországnak a nyugati fronton elszenvedett veresége és kapitulációja az ukrán vezetés német orientációjú híveit lemondásra kényszerítette.

Ukrajna Nemzeti Tanácsának vezetője rövid idő múlva Semen Petlura atamán lett. Kezdeményezésére 1918. november 13-án megalakult az Ukrán Direktórium, továbbá a központi hatalmak csapatainak kiűzésére és a társadalmi reformok megvalósítására az országban népfelkelés tört ki. A Vörös Hadsereg is ugyanebben az időben indította meg támadását az elvesztett nyugati orosz tartományok, így Ukrajna visszaszerzésére is. Az általa elfoglalt ukrán területek központjában, Harkovban 1919. január 6-án kiáltották az Ukrán Szocialista Tanácsköztársaságot. A harcot már ennek a nevében folytatta a Petlura vezette Ukrán Népköztársaság és az egyes atamánok által kiépített helyi hatalmak ellen.

Az antant nem támogatta a németek pártfogásával létrejött, önálló államiségra törekvő Ukrán Népköztársaságot, így Semen Petlurát sem. Reményeit és pénzét a fehér tábornokoknak a bolsevik Oroszország ellen intézett intervencióba fektette. 1919 nyarán Anton Gyenyikin a doni, a kubáni és az önkéntes hadseregből álló Dél-oroszországi Fegyveres Erők élén több irányból megindult Moszkva elfoglalására és a bolsevik hatalom megdöntésére. Ukrajna is az általa birtokba veendő felvonulási területe lett.

Pilsudski egy tiszti küldöttség révén tájékozódott Gyenyikinnél tervei és Lengyelország jövőjére vonatkozó politikai elképzelései felől. A magabiztos fehér tábornok kertelés nélkül a lengyelek tudomására hozta, hogy az egyik legfontosabb cél Oroszország helyreállítása az 1914-es határok között, amelyben a lengyeleknek mint a Visztula

menti tartomány lakóinak legfeljebb csak autonómiát tud ígérni.

Bolsevikellenes hadjáratának első szakaszában a Petlura vezette, Dnyeper menti ukrán erők és a Kelet-Galíciából kiszorított ukrán hadsereg is Gyenyikinnel harcolt. Augusztus 31-én együtt vonultak be Kijevbe, de Petlura másnap kiszorította Gyenyikin csapatait a városból, és ettől fogva egyszerre harcolt az orosz erők ellen, függetlenül attól, hogy azok „fehérek” vagy „vörösök” voltak. Ekkor már az ukránok és a lengyelek együttműködtek.

Amíg a galíciai ukránokkal a háború tartott, nem lehetett szó az ukránok és a lengyelek között kapcsolat-felvételről. Miután a harcok 1919 májusában véget értek, Pilsudski a lengyel vezérkar hírszerző osztályának egyik ügynökével tárgyalásra hívta Varsóba Petlurát, aki augusztus 9-én azt javasolta neki, hogy közösen harcoljanak a Vörös Hadsereg ellen. Ezt követően szeptember 1-jén megkötötték a fegyverszünetet, s meghúzták az ukrán és a lengyel csapatok közötti demarkációs vonalat.

Pilsudski ezzel egy időben egyre-másra kapta a sürgető táviratokat Párizsból, hogy hathatósan támogassa Gyenyikint, de ő az ellenkezőjét tette. Augusztus végén kiadta a parancsot, hogy Ukrajnában minden olyan bolsevikellenes tevékenységet be kell fejezni, amely Gyenyikint közvetve vagy közvetlenül támogatná. Az ukrán fronton sor került más lényeges intézkedésekre is. Pilsudski a Polesie nevű, Bug menti tartományban tevékenykedő Orosz Vöröske reszt vezetőjét, a kommunista, de nemzetiségét tekintve lengyel Julian Marchlewskit bizalmasan arról tájékoztatta,

hogy ha az orosz csapatok állásaikból tíz kilométerrel visszahúzódnak, és felhagynak a lengyel katonák körében folytatott bolsevik agitációval s a Petlura elleni támadásokkal, akkor meghatalmazottakon keresztül kész tárgyalni Leninnel. Megbízottja azt is tudomására hozta Marchlewskinek, hogy Lengyelország nem akar Európa zsandárja lenni, politikáját kizárólag az államérdek irányítja, ami most az, hogy ne támogassa Gyenyikint. Tudta, hogy ezzel megmentheti a bolsevik forradalmat. De azt is tudta, hogy a Nyugat saját szövetségesét, a fehér Oroszországot támogatja. Ha pedig Oroszország megerősödik, Anglia és Franciaország nem fogja segíteni Lengyelországot, amely magára hagyva képtelen lesz ellenállni a rátámadó fehér hadseregeknek.

A bolsevik vezetés is pontosan tisztában volt vele, hogy Piłsudski ajánlata fuldoklónak a mentőöv: elfogadta a feltételeit. Sőt, további tárgyalásokat javasolt. Ezek elől azonban a lengyel államfő már rendre kitért.

Októberben a Moszkvához közeledő Gyenyikin támadását a vörösök feltartóztatták, majd visszaverték. Megkezdte a visszavonulást. Novemberben drámai hangú levelekben kért segítséget Piłsudskitól. A mellé rendelt brit kormány megbízott, Harford John Mackinder még Varsóba is elutazott, hogy a lengyel államfőt személyesen bírja rá Gyenyikin támogatására. Piłsudski azonban hajthatatlan maradt.

Mihail Tuhacsevszkij, a Vörös Hadsereg legtehetségebb tábornoka egy 1923-ban tartott előadásában szükségesnek tartotta ezzel kapcsolatban megjegyezni: „Ha a

lengyel kormány meg tudott volna alkudni Gyenyikinnel még annak szétzúzása előtt, ha nem félt volna az »egyes, oszthatatlan nagy Oroszország« imperialista jelszavától, akkor Gyenyikin Moszkva elleni támadása – a nyugat felőli lengyel támadás segítségével – számunkra jóval rosszabbul végződhetett volna: nehéz is lett volna megjósolni a végeredményt. A kapitalista és nemzeti érdekek bonyolult összefüggése azonban lehetetlenné tette ennek a koalíciónak a létrejöttét, ezért a Vörös Hadseregnek egyenként kellett megütköznie az ellenséggel, és ez jelentősen megkönnyítette a feladatát.”

A Vörös Hadsereg 1919 decemberében bevonult Kijevbe. Ellentámadása azonban nemcsak Gyenyikint űzte ki Ukrajnából, hanem Petlurát és híveit is, akik a lengyelek által ellenőrzött ukrán területeken találtak menedéket. A galíciai ukrán hadsereg viszont átállt a bolsevikokhoz, s három dandárba szerveződve betagozódott a Vörös Hadseregbe. (Hogy fél év múlva megadja magát a Kijev elfoglalására vonuló lengyeleknek.) Gyenyikin élete végéig a lengyeleket okolta a vereségért.

AZ ELMARADT BÉKEKÖTÉS

A kelet felé kiöblösödő volhíniai front 1919 decemberében még úgy festett, hogy tőle északra szovjet csapatok álltak, tőle délre pedig Gyenyikin vert hadai, amelyek januárban a Krím félszigeten húzták meg magukat. December 21-én a front lengyel parancsnoka, Antoni

Listowski tábornok azt jelentette, hogy a bolsevikok ellen úgy lehet eredményesen védekezni, ha a lengyel frontot keletebbre helyezik, de a siker feltétele az ukrán állam helyreállítása, ukrán hadifoglyokból szervezett hadsereg segítségével. Vagyis a lengyelek ne ellenséggént, hanem szövetségesként vonuljanak Ukrajnába.

Listowski tábornok javaslata teljes egyetértéssel találkozott a vezérkar részéről, amely szintén úgy vélte, hogy Lengyelország biztonságát kelet felől csak az önálló Ukrajna képes szavatolni.

A biztonságnak azonban kínálkozott egy másik módja is. December 22-én, az azt követő napon, amikor Listowski tábornok említett elképzelését megküldte a vezérkarnak, Georgij Csicserin, szovjet-orosz külügyi népbiztos azt javasolta Piłsudskinak, hogy haladéktalanul kezdjenek béketárgyalásokat. Ajánlata azonban visszhangtalan maradt. A lengyel államfő más tervvel foglalkozott; pontosabban most látta időszerűnek és lehetségesnek régóta – de legalábbis a magdeburgi börtönben töltött hónapok óta – dédelgetett tervének megvalósítását, amelyről így nyilatkozott külügyminiszter-helyettesének, Władysław Skrzyńskinek: „A bolsevikokat meg kell verni, éspedig minél előbb, mielőtt meg nem erősödnek. Harcra kell őket kényszeríteni, aztán két vállra fektetni. Hogy ezt elérjük, ott kell a lábukra lépünk, ahonnan nem térhetnek ki, és nem futhatnak el előlünk. Moszkva nem ez a hely. Ez a hely Kijev. Ukrajna az érzékeny pontjuk...”

Piłsudski egyszerre akart katonai és politikai vereséget mérni Oroszországra. Úgy vélte, hogy az önálló vagy

Lengyelországgal föderációt alkotó Ukrajna megfosztaná Oroszországot nagyhatalmi helyzetétől. Szinte megbabonázva készült az Ukrajnát Petlura szövetségében felszabadítónak hirdetett háborúra.

Mivel Csicserin decemberi javaslata válasz nélkül maradt, 1920. január 28-án a Népbiztosok Tanácsa Lenin, Trockij, Csicserin aláírásával közleményt adott ki arról, hogy a szovjet kormány elismeri és elfogadja Lengyelország függetlenségét és szuverenitását, elfogadja a belorusz és ukrán frontok vonalát, és nem köt Lengyelország ellen irányuló nemzetközi egyezményt. Lehet, hogy Leninék Piłsudski Gyenyikinnel kapcsolatos távolságtartó magatartását akarták meghálálni a számukra is kimerítő háború lezárásával. Mindenesetre a lengyel hadügyminiszter-helyettes, Kazimierz Sosnkowski, aki negyed század múlva a legszúrósabb szálka lesz Sztálin szemében, a lengyelek számára oly kedvező javaslat elfogadása mellett érvelt. A kortársak közül sokan gondolkodtak így, és a történészek is sokan hasonló véleményen voltak és vannak ma is. Az ajánlat elfogadása esetén nagyobb Lengyelország jöhetett volna létre, mint a rigai béke nyomán (a háromszáznolcvannolcezer helyett legalább ötszázezer négyzetkilométer), mivel a határ az 1921 márciusában rögzítettől száz-százötven kilométerre keletebbre húzódott volna. A nemzeti demokraták ezt szinte ujjongva fogadták, mert ők már a kelet-galíciai lengyel-ukrán háború vége óta javasolták, hogy Lengyelország és Oroszország ossza fel egymás között Belorussziát és Ukrajnát.

Más történészek szerint a szovjetek csak időt akartak nyerni, hogy erejüket összevonják. 1920 januárjában csak négy hadosztályuk volt a belorusz fronton, de áprilisban már húsztíz. Arról sem szabad megfeledkezni azonban, hogy amíg 1920 elején a lengyel hadsereg létszáma 170 ezer fő volt, tavaszra már hétszázézerre növekedett. A szovjetek azzal is tisztában lehettek, hogy miután Németország ratifikálta a versailles-i békeszerződést, tehát a lengyeleknek nem kellett a nyugati határokat katonasággal biztosítaniuk, és Kelet-Galíciában is befejeződött a lengyel–ukrán háború, a hatalmas lengyel hadsereg Oroszország ellen készül. E katonai készülődés védelmében történészek azzal érvelnek, hogy az oroszok, mihelyt összeszedték volna magukat, felmondják a lengyelekkel kötött békét. Ennek cáfolatára felhozható, hogy a Finnországgal, Litvániával, Lettországgal, Romániával kötött békét egészen 1939-ig, 1940-ig megtartották, s miért ne tették volna ezt a lengyelekkel megkötött békével is?

Oroszország – Pilsudski vezérkari főnöke, Tadeusz Kutrzeba tábornok szerint is – őszintén törekedett a békére Lengyelországgal, mivel Gyenjikint megverte ugyan, de a franciák által támogatott Pjotr Vrangel új intervencióra készült, s Ukrajnában is hol itt, hol ott törtek ki nehezen elfojtható parasztfelkelések.

Tény, hogy 1920. február 2-án a Szovjetek Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottsága is megismételte a pár nappal korábbi békeajánlatot. A lengyel fél február 24-én fogalmazott titkos válasza az volt, hogy abban az esetben egyezik bele a tárgyalásokba, ha az 1772-ig Len-

gyelországhoz tartozó összes területeken az ott élő népek maguk dönthetnek sorsukról, s a békeszerződést az orosz Alkotmányozó Nemzetgyűlés ratifikálja. Ez el is döntötte a kérdést, mert az említett nemzetgyűlés már 1918 óta nem létezett.

A KIJEVI HADJÁRAT

A Lengyel Szocialista Párt és a többi baloldali párt vezetőinek többsége – nem számítva a kommunistákat – rokon-szenvesnek találta Pilsudski föderációs terveit. Mieczysław Niedziałkowski a Lengyel Szocialista Párt nevében kifejtette: „Ha Lengyelország valamennyi végvidéki nemzete önrendelkezési joga alapján köt békét a bolsevikokkal, akkor Lengyelország kezdeményezésére életre kelhet a keleti nemzeteknek egy olyan blokkja, amelynek Lengyelország a lelke. Létrejöhetne a Kelet-európai Egyesült Államok, amelyhez Lengyelországon kívül Finnország, Lettország, Észtország, Litvánia, Belorusszia tartozna, és idővel talán Ukrajna is.” Ez arra utal, hogy Ukrajnát Pilsudski egyelőre független, Lengyelországgal szoros szövetségben álló államként akarta helyreállítani.

A lengyel államfő most már azt tartotta legfontosabb diplomáciai teendőjének, hogy a Németország ellen győztes nagyhatalmak kormányait meggyőzze: a készülő háború a „célba vett” területeken élő népek önrendelkezési jogaiért folyik majd Szovjet-Oroszország ellen. (Mondhatni, a wilsoni pontok megvalósításáért.) Jóváhagyásuk nélkül kockázatos volt a hadjáratot megindítani. Közben

Anglia mindinkább megelégette a kudarcok sorozatából álló, de hatalmas pénzeket felemésztő, vörösök elleni intervenciókat, s apránként megérlelődött benne, hogy rendezni kellene a viszonyát az új, „vörös” Oroszországgal is. Emiatt a háborúpárti lengyelek igazán csak Franciaországra számíthattak.

A háború megindításának másik fontos feltétele az ukrán nemzet legbefolyásosabb vezetőinek a megnyerése volt, ami, úgy látszott, nem fog gondot okozni, mivel az Ukrán Népköztársaság Petlura által vezetett direktóriuma csak a lengyelek támogatásával kerülhetett vissza a hatalomba. A lengyelek meg voltak győződve arról, hogy az ukrán atamán mögött nagy tömegek állnak, és megjelenésére tekintélyes önkéntes ukrán hadsereg áll talpra. Lengyelország ünnepélyesen elismerte az Ukrán Népköztársaságot. Az április 21-i politikai szerződésben megállapodtak a lengyel–ukrán határban is. (Ez többé-kevésbé ott húzódott volna, ahol a rigai békében a szovjet–lengyel határt meghúzták.) Az ukrán vezetők egy része azonban nem akart megbékélni azzal, hogy a szerződésben le kellett mondaniuk Kelet-Galíciáról és Volhínia egy részéről a lengyel állam javára. A szerződés szerint az ukránok és a lengyelek kölcsönösen egyforma jogokat biztosítottak volna az országukban élő lengyel, illetve ukrán kisebbségeknek. Az április 26-án az ukrán néphez intézett kiáltványukban Piłsudski és Petlura azt is bejelentették, hogy a lengyel hadsereg csak addig marad Ukrajnában, amíg az ukrán kormány meg nem alakul, és meg nem szerveződik

egy olyan haderő, amely képes az ország függetlenségét megvédeni.

Piłsudski a vezérkar kizárásával maga dolgozta ki a hamarosan meginduló kijevi hadjárat tervét, amelyet olyannyira titokban tartott, hogy az április 20-i konferencián az északi front parancsnokait, Stanisław Szeptycki és Stefan Majewski tábornokokat sem tájékoztatta róla. Meg volt győződve arról, hogy a Vörös Hadsereg Kijev védelmére összes ukrajnai erőit összevonja, amelyeket a város előterében a lengyel csapatok szét tudnak verni. Az időközben Lengyelország első marsalljává kinevezett Piłsudski a Berezina és Dvina felső szakaszán, a Berezina középső szakaszán, valamint Volhíniában és Podóliában összehívott négy hadsereggel április 25-én indította meg a hadjáratot. Villámgyorsan nyomult előre Kijev felé. Igaz, már ekkor megmutatkoztak azok a gondok, amelyek az egyes hadseregek közötti kapcsolattartás nehézségeiből adódtak. Piłsudski ugyanis megszüntette a frontparancsnokságokat, mert az egész hadseregcsoportot maga akarta irányítani mint fővezér. A siker egyelőre elfedte az ebből fakadó nehézségeket. Az oroszok mintegy harmincezer foglyot, nagy mennyiségű hadianyagot veszítve, de viszonylag rendben vonultak vissza. A lengyelek vesztesége rendkívül csekély volt ugyan, Piłsudskinak mégsem lehetett oka az elégedettségre. Ukrajna lakossága nem állt egy emberként Petlura mellé. Ha nem is ellenségesen, de közönyösen fogadta a „felszabadítókat”. A legjobban az nyugtalanította, hogy nem sikerült „kiprovokálnia” Kijev védelmét, vagyis döntő csatára kényszeríteni a Vörös

Hadsereget, pedig Zsitomir elfoglalása után még meg is állt, hogy az ellenségnek ideje maradjon összevonni erőit Kijev előtt. De rosszul gondolta, hogy ezt a szent várost is ugyanúgy összes erőkkel védeni fogják az oroszok, mint 1812-ben Kutuzov Moszkvát Borogyinónál. Kivárásával csak azt segítette elő, hogy az üldözőiktől így megszabadult orosz hadosztályok kényelmesen megmenekülhettek.

Május 7-én egy felderítő lengyel lovasszakasz Kijev egyik üdülővárosrészében villamosra szállt, és becsörömpölt a központba. Másnap az Edward Rydz-Śmigły tábornok parancsnoksága alatt álló 3. lengyel hadsereg gyalogsága és az ukrán egységek is bevonultak a városba, amelynek helyőrségét a 6. ukrán hadosztály adta. Ugyan ezen a napon Piłsudski is rövid látogatást tett Kijevben. Élményeiről pár órával később már Zsitomirban kelt leveleiben számol be Aleksandra asszonynak. Ezúttal mintha bizakodó volna: *„Hinnéd, hogy milyen tündérekedő a sors: hogy a lengyeleket ilyen lelkesedéssel és örömmel köszöntsék Kijevben; hogy az orosz leányok virágot hintsenek tisztjeinkre és katonáinkra; és hogy az egész város [...] mosolygós és elégedett legyen, beleértve [...] a munkásokat is. Képzeld, egyből megindultak a villamosok, megjavították a vízvezetékeket, és elkezdték kitakarítani a várost, amely elképesztően koszos volt.”*

Piłsudski azt szerette volna, ha a lengyel–ukrán viszony ugyanolyan „örömteli és lelkes” marad a jövőben is, mint ez a kijevi bevonuláskor érzékelhető volt. Amikor a Zsitomirban berendezett főhadiszállásán május 9-én Leopold Skulski miniszterelnök azzal a javaslattal kereste fel, hogy

az Ukrajnában felhalmozott hatalmas élelmiszerkészleteket Lengyelország javára is felhasználják, Piłsudski kijelentette, hogy az csak vásárlás vagy szabályos árucseré formájában valósítható meg. Rekvirálásról még ötlet szintjén sem lehet szó.

Az orosz társadalmat sokkolta Kijev elvesztésének híre. A bolsevik kormány eredményesen apellált az orosz nép hazafias érzelmére; a cári tisztek is – Bruszilovval az élükön – tömegesen jelentkeztek a veszélyeztetett haza védelmére. A szovjet vezetés május 11-én az Orosz Föderáció európai részének huszonnégy kormányzóságát ostromállapot alá helyezte, és dekretumot adott ki a lengyel hadjárattal szembeni harc eszközeiről és az ellentámadásról.

A Kijev bevételével megkoronázott villámhadjárat, a könnyű siker hihetetlenül népszerűvé tette Piłsudskit a lengyel társadalom előtt, de főleg a szocialisták körében. Hívei nagy ovációval, pompával kísért fogadtatásban akarták részesíteni. A május 18-án délután négykor Varsóba érkező Piłsudskit Leopold Skulski miniszterelnök, Ignacy Baliński, a varsói városi tanács elnöke, valamint Mihajlo, az ukrán hadsereg tábornoka köszöntötte a pályaudvaron. Később virágfüzérrel díszített hintóban hajtott végig az utcákon összegyűlt tömeg ujjongása közepette a Szent Sándor-templomig, ahol a Varsói Opera kórusa a *Te Deum laudamus*-t énekelte. Este a szejm ünnepi ülést rendezett a tiszteletére.

A lengyel államfő május 21-én találkozott először Roman Dmowskival a független Köztársaságban. A találkozás után Dmowski megállapította: „*Kétségkívül nagy*

ember, bár semmiben se értettünk egyet.” Piłsudski hasonlóképpen vélekedett Dmowskiról: „Ő az egyetlen politikus, akivel érdemes eszmét cserélni, jöllehet a Lengyelország jövőjére vonatkozó nézeteink alapvetően különböznek.”

A VÖRÖS HADSEREG ELLENTÁMADÁSA – TUHACSEVSZKIJ ÉS BUGYONNIJ

A Vörös Hadsereg főparancsnoksága nem azzal segítette a megroppant ukrán fronton álló csapatait, hogy a lengyel szemmel nézve északkeleti, orosz meghatározás szerint északnyugati frontról hadosztályokat dobott át a megerősítésükre, hanem azzal, hogy Belorusszia területén előrehozta az időben későbbre tervezett hadműveletet.

Nagyszabású ellentámadását a 15. hadsereg május 14-én indította meg a Dvina vonaláról. Rövidesen a 16. hadsereg is megindult Boriszovból. A hadműveletet a bolsevik haderő legtehetségesebb tábornoka, az északnyugati front parancsnoka, a huszonhét éves Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij – a cári gárda egykori tisztje – irányította, aki korábban a Gyenyikint legyőző kaukázusi hadsereget vezette. A támadást, amely az 1. lengyel hadsereget május végéig 130 kilométerrel vetette hátra, Piłsudski későbbre várta. Hevességét érzékelve a lengyel fővezér Ukrajnából és az ország belsejéből átdobott csapatokból felállított egy speciális tartalék hadsereget, amelynek parancsnokságát Kazimierz Sosnkowski hadügyminiszter-helyettesre bízta. Piłsudski intézkedésének az lett a következménye, hogy az

Ukrajnában tervezett további lengyel hadműveleteket – kellő erő híján – le kellett állítani.

A kitűnő szervező hírében álló Sosnkowski, akinek a keze alatt még sohasem szolgált nagyobb egység, bebizonyította, hogy hadsereg irányítására is képes. A három hadosztályból, két gyalogosdandárból és a Belina ezredes lovascsoportjából álló hadsereg nyolc nap alatt készen állt az ellencsapásra. Sosnkowski június 2-án indította meg a támadást, és Tuhacsevszkijt majdnem a kiindulási vonalára nyomta vissza. Ezzel az északi fronton rövid időre stabilizálódott a helyzet. Hamarosan kiderült azonban, hogy ez volt majdnem két és fél hónapra a lengyel haderő utolsó jelentősebb sikere. A Vörös Hadsereg támadásának megindulását követően ismét felállított lengyel frontparancsnokság irányítója, Stanisław Szeptycki tábornok utóbb szemére vetette Piłsudskinak, hogy nem engedte az ellenség energikus üldözését, s ezzel megakadályozta az orosz csapatok szétverését.

Kérdéses, hogy egy ilyen üldözésre volt-e kellő erejük a lengyeleknek. Ráadásul Piłsudskit egy ilyen parancs kiadásától az is visszatarthatta, hogy hírért vette: Bugyoni-j tizenhatezer fős, félelmes hírű lovashadserege támadást indított Ukrajnában. A kozákok és a lengyel ulánusok május 29-én csaptak össze ezen a fronton először. Az 1. ulánusezrednek sikerült ugyan megfutamítania a vele szemben álló ellenséget, de a front egy másik szakaszán az 50. végvidéki lövészezred két zászlóaljának katonáit a kozákok könnyedén lekaszabolták. Ez a dráma rávilágított a frissen felállított lengyel egységek kiképzetlenségére is.

A nagy számban bevonult újoncok vagy önkéntesek nem-egyszer kerültek úgy harctérre, hogy lőni sem tudtak.

A lengyel történészek megegyeznek abban, hogy Ukrajnában Szemjon Bugyonnij lovashadseregének bevetése hozott fordulatot. A Bugyonnij által vezetett 1. lovashadsereg, amelynek fegyelmeztelenségéről és kegyetlenségéről egyik katonája, Iszaak Babel számol be a szemtanú hitelességével, ugyancsak próbára tette az ukrán fronton harcoló lengyel tábornokokat. Az egymástól elszigetelten működő lengyel hadseregek, hadtestek, hadosztályok képtelenek voltak a villámgyorsan mozgó lovastömeggel megbirkózni, holott összehangoltan, tervszerű határozottsággal működve szét tudták volna verni, mint ez augusztus és szeptember fordulóján Zamošcnál bebizonyosodott.

A hol valamelyik fronton, hol Varsóban tartózkodó Pilsudski június 19-én fogadta második alkalommal hivatalosan Csekonics Iván magyar követet, aki átadta neki Horthy június 6-án kelt levelét. A kormányzó a feszült román-magyar viszony oldásában kérte a marsall közvetítését, s katonai segítséget ajánlott a lengyeleknek. Pilsudski válaszul támogatást ígért a magyar hadsereg felszereléséhez, s az ezzel kapcsolatos intézkedés felelősének Sosnkowski tábornokot jelölte ki.

A Tuhacsevszkij által vezetett, négy hadseregből és a moziri csoportból álló, mintegy százhatvanezer főt szám-láló orosz hadseregcsoport július 4-én indította meg új hadműveletét a belorusz fronton. A lengyelekkel szemben több mint másfélszeres fölényben volt. A lengyelek változatlanul vonalvédelemre rendezkedtek be, de a kiterjedt

terület tartásához nem volt se kellő erejük a fronton, se tartalékuk a front mögött. „A lengyelek harcrendjének ezeket a hibáit mi figyelembe vettük, és a támadás tervének kidolgozásakor arra számítottunk, hogy fölényben lévő csapataink erős csapásaival azonnal megsemmisíthetjük az előretolt lengyel erőket” – jegyzi meg Tuhacsevszkij.

Július 9-én Piłsudski azt javasolta az északi fronton harcoló tábornokainak, hogy vonuljanak vissza vagy százötven kilométert, és a németek által 1917-ben jól kiépített lövészárokvonalakat kihasználva rendezkedjenek be védelemre, s ott készüljenek fel az ellentámadásra. Ezt Szeptycki tábornok, a frontparancsnok azzal hárította el, hogy a kiképzetlen katona nemcsak hogy hitét veszíti a hátrálás során, hanem védtelen is lehet az üldöző ellenséges lovasság támadásainak kitéve.

Maradt a területmegtartó hősies helytállás. Ennek eredményeként a 34 ezer katonát számláló 1. lengyel hadsereg július 4-e és 12-e között csaknem húszezer embert veszített, és a többi lengyel erővel együtt visszavonulásra kényszerült. Mivel ezt kapkodva hajtották végre, a gyenge erővel, minden átgondolás nélkül védett Vilnát a litvánoktól támogatott IV. orosz hadtest huszonnégy órán belül elfoglalta. Július 19-én a kulcsfontosságú grodnói erődöt vette birtokba fél nap alatt négy kozákszázad. Władysław Sikorski tábornok találóan jegyezte meg, hogy 1920 júliusában a lengyel hadsereg nagy része olyan volt, mint a kormánylapát nélkül viharos hullámokon hanykolódó csónak.

Az új lengyel miniszterelnök, Władysław Grabski a Vilna és Grodno elvesztéséért felelős tábornokokat,

Aleksander Boruszcza és Adam Mokrzeckit hadbíró-ság elé akarta állíttatni. Piłudski nem engedte. Talán azért se, mert szinte az összes lengyel generálissal elégedetlen volt, és végtére mint fővezért mindenért őt terhelte a felelősség.

Július végén már a Bug és Narva vonalának megtartásáért kellett harcolni. Itt a megtépázott 1. hadsereg elszántabban és eredményesebben küzdött. Łomża és Osztrólenka környékének védelmében a lengyel csapatok több napon át sikeresen kötöttek le nagyobb orosz erőket is. A Biebrza és a Bug összefolyásánál álló ossowieci erőd azonban – egy félreértés folytán – július 29-én puskalövés nélkül a szovjetek kezére került, akik augusztus 1-jéről 2-ára virradó éjszaka a breszti erődöt is könnyen elfoglalták. Ettől kezdve az északi front négy orosz hadserege már közvetlenül Varsót fenyegette, az ukrán front két hadserege pedig Lemberget és a tőle északra, Zamość irányában fekvő területet.

A VARSÓI CSATA

1920. július 1-jén a szejm egyhangú döntésével megalakult a széles hatáskörrel felruházott Államvédelmi Tanács. Elnöke az államfő lett, helyettese a miniszterelnök, tagjai: az országgyűlés elnöke, három volt miniszterelnök, a fővezér által kiválasztott három tábornok és a szejm delegálta tíz képviselő. Ettől kezdve a kormány és a szejm feladatát is az Államvédelmi Tanács végezte. Július 5-én hosszas

vita után úgy döntött, hogy hivatalosan segítséget kér az I. világháború győzteseitől, elsősorban Angliától és Franciaországtól.

A felelősségteljes küldetést Władysław Grabski miniszterelnök vállalta magára, s a belgiumi Spába utazott, ahol hideg zuhanyként érte, hogy tárgyalópartnerei nem szövetségesként fogadták. Az angol miniszterelnök, Lloyd George leszögezte: hadianyagot is csak akkor szállítanak a lengyel hadseregnek, ha Lengyelország nem tart igényt a Bugon és a Sanon túli területekre, s elfogadja az I. világháborúban győztes országok tíz küldöttjéből álló Legfelső Tanácsnak Vilnára, Kelet-Galíciára és a Cieszyni (Tesseni) Sziléziára vonatkozó döntését. Ebben az esetben Anglia arra is hajlandó, hogy Varsó és Moszkva között közvetítsen. A kényszerhelyzetben Grabski beleegyezett az angolok által diktált feltételekbe.

Ezután következett az újabb hideg zuhany, amely – legalábbis látszólag – az angol miniszterelnököt érte. Július 11-én megtett javaslatára Csicserintől hat nap múlva érkezett meg a választávirat: a szovjet félnek nincs szüksége közvetítőre, közvetlenül fog tárgyalni Lengyelországgal, amelynek keleti határaitra vonatkozóan hajlandó beleegyezni a Bug folyótól keletebbre húzódó vonalba is.

Vajon mi a magyarázata a határra vonatkozó szovjet engedménynek? A július 11-i táviratot mint külügyminiszter Curzon írta alá, aki egyébként személyesen nem vett részt a spai tárgyalásokon, amelyeken a szemben álló felek között a fegyverszünet megkötése napján húzódó vonalat kívánták figyelembe venni majd Kelet-Galíciában

a határmegállapításnál. A lengyelek többek között emiatt is harcoltak kétségbeesetten Lemberg és a város déli szomszédságában fekvő olajmezők megtartásáért. A Csicserinnek megküldött távirat szövegében azonban már az állt, hogy a határ megállapításánál figyelembe veendő vonal Rawa Ruskától nyugatra, Przemyśltől pedig keletre húzódik – le a Kárpátokig. Ezt a vonalat egy Lloyd George-nak készített szakértői munkájában Lewis Namier, a brit Tájékoztatási Minisztérium hírszerzési osztályának munkatársa írta le, rajzolta meg a galíciai lengyelek és ukránok között húzódó néprajzi határként. Felmerült Kelet-Galíciának Csehszlovákiához csatolása is, ahol az Kárpátaljával egyesülve alkotott volna autonóm területet. Nem véletlen, hogy az ukrán emigráció egyik központja Prága volt, ahol 1920 augusztusában az Ukrán Katonai Szervezet is megalakult, amelynek illegális működési területe a húszas és harmincas években Kelet-Galícia lett. Az Egyesült Királyság szívesebben látta volna akár Csehszlovákia részeként is ezt a kérdéses területet, mint Lengyelország határai közt.

Mindez a lengyelek előtt nem volt titok, s rosszallásukat már korábban sajátos módon hozták az angolok tudomására. Amikor 1919 karácsonya előtt a varsói brit követ táncestélyre invitálta meg a lengyel előkelőségek egy csoportját, a lengyel vendégek a vacsora elfogyasztása után felálltak és távoztak. Ezzel akarták az angolok tudomására hozni, hogy nem kívánnak úgy táncolni, ahogy ők fűtyülnek. A brit katonai misszió vezetője, Sir Adrian

Carton de Wiatr tábornok legszívesebben párbajra hívta volna ki az őt faképnél hagyó férfi vendégeket.

Lloyd George-nak az viszont eszébe sem jutott, hogy Kelet-Galiciának esetleg az általa is támogatható Ukrajna lehetne a legtermészetesebb gazdája. Epésen jegyezte meg egy alkalommal: „Mindössze egyszer futottam össze egy ukránnal. Ő az utolsó ukrán, akit láttam, és nem vagyok biztos benne, hogy bármikor is szeretnék többet látni.” A győztes varsói csata következményeként Kelet-Galícia végül Lengyelország része lett. Ezt az itt élő ukránok – ahogyan a lengyelek akkor hívták őket: ruszinok – nem fogadták kitörő lelkesedéssel, még akkor sem, ha Piłsudski kijelentette: az ukránoknak legalább annyi joggal kell rendelkezniük, mint amennyit az osztrákoktól kaptak. Az ukránok szemszögéből az így kialakult helyzetnek egy pozitív következménye volt: Kelet-Galícia megmenekült a harmincas évek Szovjet Ukrajnájában mesterségesen keltett éhínségtől, amelybe ukránok milliói haltak bele.

A Curzon nevével jelzett vonal igazi jelentőségét a II. világháború alatt nyeri el, amikor Sztálin majd az egykori angol külügyminiszter táviratára – *the Curzon Telegramme* – hivatkozva kéri az új szovjet-lengyel határ megállapítását. Ezúttal Sztálin mutatkozik majd ugyanolyan nagyvonalúnak, mint Csicserin az említett július 17-i választáviratban: azt javasolja az angoloknak, hogy 5-10 kilométeres sávval a lengyelek javára módosítsanak a Curzon-vonalon.

A nyugati szövetségesek hadianyag-szállítása 1920 nyarán az angliai és a németországi kikötői sztrájkok miatt

akadozott. A lengyel társadalom viszont a Nyugat segítő-készségeként fogadta, hogy július 25-én Varsóba érkezett a győztesek Legfelsőbb Tanácsának katonai-diplomáciai missziója, amelynek tagjai a berlini angol követ, Edgar Vincent d'Abernon, a washingtoni francia követ, Jules Jusserand, az antant haditanácsának vezérkari főnöke, Foch marsall jobbkeze, Maxime Weygand tábornok, az angol P. Racliffe tábornok és két titkár voltak.

Piłsudski nem rejtette véka alá, hogy a helyzet komoly, és legalább egy hét fegyvernyugvásra lenne szükség a lengyel hadsereg ütőképességének biztosítására, az adott helyzetben mégis jobban örültek volna hadfelszerelésnek, mint idegen tisztek és tanácsadók érkezésének. Mindazonáltal Weygand tábornokkal még aznap este részletesen megbeszélte a teendőket. A francia generális arról biztosította a lengyel államfőt és fővezért, hogy noha nem hozott magával hadosztályokat, fegyverre és lőszerre számíthatnak a lengyelek. Pár nappal később Piłsudski a lengyel vezérkari főnök (aki ekkor már Tadeusz Rozwadowski tábornok volt) tanácsadójává nevezte ki a Weygand-t.

Az Államvédelmi Tanács július 20-i ülésén derült ki, hogy az Ukrajnát elfoglaló XII. és XIV. bolsevik hadsereg elérte Galícia keleti határát, s Bugyonnij lovashadseregével az élen Lemberg felé közeledik, hogy a város bevételével együtt a tőle délre eső olajmezőket is elfoglalja. A Vörös Hadsereg térnyerésével egy időben Tarnopolban, mint a Galíciai Szovjet Szocialista Köztársaság ideiglenes kormányja, megalakult a Galíciai Forradalmi Bizottság, amely programnyilatkozatában „a burzsoá-nemesi Lengyelorszá-

got a galíciai dolgozó nép legkegyetlenebb ellenségének” titulálta.

A Nemzeti Demokráciát és a Lengyel Nemzeti Bizottságot képviselő Roman Dmowski a Vörös Hadsereg gyors sikereire és térnyerésére az említett július 20-i ülésen úgy reagált, hogy a fővezérséget azonnal el kell venni Piłsudskitól, s azt más tábornokra kell bízni. Ha pedig nincs megfelelő lengyel jelölt, a szövetségesektől kell főparancsnokot kérni. Piłsudski erre azt válaszolta, hogy a győzelem háromnegyed részben a hadsereg és a társadalom erkölcsi erején és tartásán múlik. „Egy beteg társadalomnak a hadserege is beteg.” Ha sikerül a társadalmat felrázni, ütőképes lesz a hadsereg is – folytatta felháborodottan, majd mielőtt a termet elhagyta volna, a jelenlévőket egységre szólítva fel, azt is hozzátette: ha az egyiséghez „a halálomra van szükség, kész vagyok golyót röpíteni a koponyámba”. Kiderült azonban, hogy nincs jelölt a fővezéri posztra, s a Tanács bizalmat szavazott Piłsudskinak, amire tiltakozásul Dmowski kilépett az Államvédelmi Tanácsból.

A Nemzeti Demokrácia ezek után a Poznań környéki Ólengyelhont akarta végső védelmi bástyává kiépíteni arra az esetre, ha a Vörös Hadsereg elfoglalná Varsót. Azt tervezte, hogy ott nemzetmentő kormányt alakít, s Kazimierz Raszewski tábornok vezetésével tartalék hadsereget állít fel. Ebben a helyzetben Stanisław Grabski miniszterelnök, akit egyébként a Spában tett engedményekért is szüntelenül támadtak, benyújtotta lemondását.

Július 22-én az Államvédelmi Tanács jegyzéket küldött a szovjet kormánynak, amelyben fegyverszünetet és béketárgyalásokat javasolt. Pilsudski pedig mint fővezér a moszkvai főparancsnoksághoz fordult, hogy július 25-ével kössenek fegyverszünetet.

Július 24-én Wincenty Witos frissen kinevezett miniszterelnök vezetésével új koalíciós kormány alakult, amelyben a szejm minden pártja képviseltette magát. Az 1874-ben parasztszalád gyermekeként született Witos 1895 óta volt tagja a galíciai Lengyel Néppártnak, s e párt követkeként 1908-ban választották meg a galíciai tartományi szejm képviselőjévé, majd 1913-tól az Osztrák Államtanácsba is delegálták. A Néppárt ugyanebben az évben történt kettéválása után a Lengyel Néppárt „Piast” szárnyának lett az elnökhelyettese, majd elnöke, s 1919-től ennek parlamenti klubját is ő vezette.

Pilsudski élete legsúlyosabb válságát élte át 1920 júliusának utolsó és augusztusának első napjaiban. A Jagelló-kort korszerű változatban életre keltő, a „fehér” vagy „vörös” Oroszországot sakkban tartó államszövetségről szőtt nagy tervei romokban heverték. Mi több, az újjászületőben lévő lengyel állam is végveszélybe került. Ellenfelei kígyót-békát kiabáltak rá. Többek között azt a képtelen vádat terjesztették róla, hogy Gyenyikin cserbenhagyásáért ötmillió dollárt kapott Lenintől. A nyugati hatalmak azzal ostromolták, hogy bármi áron is, de kössön békét a bolsevikokkal, ha ezzel meg tudja őket állítani. Ennek feltételei azonban, mint kiderült, gyakorlatilag az ország önkéntes felszámolását jelentették volna.

Legjobban azonban mintha a katonáiban csalódott volna. Nem a közkatonaikban és nem az altisztekben, bár a dezertálók és a csellengők hatalmas tömege elgondolkodtató volt, s Witos állítása szerint a lengyel parasztok is nagy számban szöktek meg a behívás elől. Ezt ellensúlyozhatta a társadalom részéről július–augusztus folyamán megnyilvánuló áldozatkészség, s az, hogy rövid idő alatt kétszázezer önkéntes jelentkezett a frontra, köztük sok gimnazista. De a tábornokok! Rájuk élete végéig neheztelt Piłsudski. Volt, akire igaztalanul, volt, akire okkal. Az utóbbiak közül megemlíthető Bolesław Roja generális, akinek az északi front szélén az 1. hadsereg szárnyát kellett volna fedeznie. Júliusban többször előfordult, hogy különösebb indok nélkül visszavonult. Amikor augusztus 6-án kinevezték a Varsótól délre, húsz kilométerre fekvő Góra Kalwaria térségében álló 2. hadsereg parancsnokává, megjelent Witosnál, és kijelentette: a háború elveszett, Piłsudskit el kell távolítani a hatalomból, Witos alakítson munkásparaszt kormányt, majd őt nevezze ki hadseregparancsnokká, hogy az éppen börtönben ülő kommunisták közvetítésével eredményesen tárgyalhassanak a bolsevikokkal. Witos kidobta a hazaárulásszagot árasztó tábornokot. Nem lehetett tudni, hogy Dowbór-Muśnicki sértődöttségéből vagy gyávaságból nem vette át a déli front parancsnokságát. A helyette oda kinevezett Wacław Iwaszkiewicz tábornokot azért kellett leváltani, mert francia tanácsra ugyan, de Lemberget harc nélkül fel akarta adni, hogy visszahúzódhasson a Sanon túlra.

Foch marsall azt javasolta, hogy hosszú állóháborúra kell berendezkedni a Visztula vonalán. Ez a lengyel hadsereg biztos szétverését jelentette volna, mert a Vörös Hadsereg közben kiépíti utánpótlásvonalait, s újabb és újabb erőket irányít Lengyelországba, miközben az angol és a francia hadsereg nyilvánvalóan nem vonul fel a lengyelek megsegítésére. A francia hadvezér ötletét megfontolásra sem tartották érdemesnek. Minden döntésért Piłsudski tartozott felelősséggel. A nyarat jellemző kapkodásban nem lett volna más, akire hallgatnak.

Az angol Carton de Wiater vezérőrnagy, aki augusztus első hetében szinte mindennap találkozott Piłsudskival, így emlékezett az államfőre: „Naponta láttam Piłsudskit. Egy ízben megkérdeztem tőle, mit gondol a helyzetről, s vállrándítva csak annyit mondott, hogy minden Isten kezében van. Csak egyetlen alkalommal sikerült keleti nyugalmából kihoznom, de annyira nem volt ideges, hogy ne tudta volna az ellentámadás mesteri tervét kidolgozni, amely három hét múlva meghozta a győzelmet.”

Piłsudski terve, amelyet az augusztus 6-i parancs tartalmazott, az volt, hogy megvédi Varsót, s a Visztula középső szakaszának jobb oldali térségét kettévágó Wieprz folyó mögül észak felé kitámadva a fővárost ostromló ellenség hátába kerül, vereséget mér rá, majd továbbúzi északkelet felé.

Mihail Tuhacsevszkij augusztus 8-án adta ki a parancsot, hogy Varsót augusztus 14-re be kell venni. Augusztus 12-én hat nappal korábbi parancsát – a Varsó városparancsnokává is kinevezett Rozwadowski tábornok és Weygand

javaslatára – Piłsudski azzal módosította, hogy a támadó hadműveletbe a front északi szárnyát is bevonta, amelynek Kelet-Poroszország déli határa mentén kellett átkarolnia az általa közben folyamatosan támadott orosz hadsereg-csoport északi szárnyát. Természetesen közben a délkeleti fronton is le kellett kötni az ellenséget, hogy az ne tudja Lemberget és a tőle délre eső olajmezőket elfoglalni.

Piłsudski személyesen kívánta vezetni a Wieprz folyón túl összevont csapásmérő haderőt, ezért a parancs aláírásának napján elhagyta Varsót, hogy frontparancsnokságának székhelyére, Pulavába utazzék. Mielőtt útra kelt volna, még egyszer találkozott a minisztertanács tagjaival: Wincenty Witosszal, Ignacy Daszyńskival és Skulskival. „A fővezér [...] a beszélgetésben rendkívül óvatos volt, s a folyó ügyeket érintve meglehetősen lehangoló horoszkóppal állt elő. Kijelentette, hogy mindent egy lapra tett fel, és egyáltalán nem biztos, hogy nyerni fog” – emlékezett vissza a találkozóra Witos, akinek Piłsudski átnyújtott egy levelet azzal, hogy tartalmát akkor hozza nyilvánosságra, amikor jónak látja. A levélben, részletesen megindokolva, mind a fővezérségről, mind az államfői tisztségéről lemondott. Witos hat nap múlva juttatta vissza a levelet Piłsudskinak azzal, hogy időszerűségét veszítette. Piłsudski hatalmas kerülőt megtéve ért Pulavába, mivel el akart köszönni Újszandecben tartózkodó feleségétől. A lemondó nyilatkozat és a családi búcsú is azt bizonyítja, hogy mindent egy lapra tett fel... Aleksandra asszony biztos volt a győzelemben.

Azon a napon, amikor Piłsudski elutazott Varsóból, a négy orosz hadsereg a több mint háromszázötven kilométer hosszú frontszakaszon a Közép-Lengyelországot balról jobbra, föntről le keresztbe átszelő Visztula vonalához közeledett. E front a varsói csata előestéjén – lengyel részről – két szakaszra tagolódott. Az északi front parancsnoka Józef Haller tábornok lett, s két hadsereg tartozott alá: Władysław Sikorski tábornok 5. hadserege és a Varsó katonai kormányzójának tisztét betöltő Franciszek Latinik tábornok 1. hadserege. A Piłsudski által irányított középső fronton három hadsereg sorakozott fel: a 4. hadsereg Leonard Skierski, a csapásmérő csoport Edward Rydz-Śmigły és a 3. hadsereg Zygmunt Zieliński tábornok parancsnoksága alatt. Az ettől lejjebb húzódó délkeleti frontért előbb Wacław Iwaszkiewicz, utóbb Robert Lamezan-Salins tábornok volt a felelős.

Velük szemben északnyugatról délnyugat felé a IV., XV., III., XVI. orosz hadsereg, a moziri csoport, valamint a délnyugati front felső szakaszán a Lublin irányában tevékenykedő XII. hadsereg vonult fel. A háromszázötven kilométeres frontszakaszon 525 ágyúval és 2122 géppuskával rendelkező száztizenkétezer harcképes orosz katona (az élelmezési létszám ennek majdnem a kétszerese volt) állt szemben százhuszonnégyezer lengyellel. Az utóbbiaknak a 630 ágyún, 1684 géppuskán kívül több tucat tank és páncélcsovi, valamint néhány páncélvonat és két repülőosztály is a rendelkezésére állott.

Azon a hatvan kilométeres frontszakaszon, amelyen a harcok az első napokban közvetlen Varsóért folytak,

negyvenezer emberükkel és 259 ágyújukkal a lengyelek voltak fölényben a harminckétezer embert és 200 ágyút felvonultató oroszokkal szemben. A Varsótól enyhén északnyugatra fekvő modlini erődrendszer északi-északkeleti térségében és a Wkra folyó mentén védelmi állást foglaló, frissen felállított és még szinte a szervezés állapotában lévő, huszonötezer emberből álló 5. lengyel hadsereg minden tekintetben alulmaradt a negyvennyolcezer embert számláló IV. és XV. orosz hadseregekkel szemben. Ez utóbbiak közül a legjobbnak tartott IV. orosz hadsereg huszonegyezer embere, 144 ágyúja és 550 géppuskája – Gaj kán energikus lovashadtestjével együtt Kelet-Poroszországtól délre foglalt állást és nyomult nyugat felé. Bziskian Gaj tábornok, aki a cári gárdában őrmesterként szolgált, lovashadtestjével ugyanazt a szerepet játszotta a IV. hadsereg északi támadási körzetében, mint Bugyonnij 1. lovashadserege a délnyugati fronton.

Az 1920-as lengyel–bolsevik háborúban a lovasság meghatározó szerepet játszott. Ez meglepő lehet annak tudatában, hogy az I. világháború második felében már több katonai szaktekintély megfogalmazta, hogy a jövőben a lovasságot felváltják a gyorsan mozgó, csatát eldöntő páncélosok. Bugyonnij lovashadseregének eredményes ukrajnai működése bizonyos vonatkozásban félrevezető volt. Piłsudskit is arról győzte meg, hogy a lovasságra építeni lehet, a lovasságot fejleszteni kell. 1923-ban emiatt vetette el azt a javaslatot, hogy harminc lovasezred helyett állítsanak fel tíz páncélosezredet, amelynek fenntartási költségei egyébként kisebbek lettek volna, mint az említett

ulánusoké. Pedig hogy a hadsereg modernizálására, technikai fejlesztésére mennyire szükség van, arról maga Piłsudski éppen a varsói csata két epizódja kapcsán is meggyőződhetett. Az egyik egy sikeres rádiófelderítés, a másik egy bravúros lovas felderítés révén íródott be a lengyel történelembe. Bár az utóbbi esemény is a rádiótechnikához kötődik, az érte kapott jutalom egy lovasezred békeidőbeli létének biztosítása lett.

1920. augusztus 13-án a lengyel rádiófelderítőknek sikerült megfejteniük a XVI. hadsereg parancsnokának aznapra vonatkozó hadműveleti utasítását. Eszerint az orosz III. hadsereg Modlin ellen küldött 21. hadosztálya a zegrzei körzetből még aznap a tőle délre fekvő Praga ellen fordul, amely Varsónak a Visztulán inneni városrésze (mondhatni, Pestje) volt. Ugyanakkor a XVI. hadsereg öt hadosztályából három a Praga előterében álló, gyenge 11. hadosztály ellen indít frontális támadást. Ebből a Varsót védő lengyel parancsnokság, amelynek vezetője Tadeusz Rozwadowski tábornok volt, megtudhatta, hogy a bolsevik támadás főiránya a Radzymin nevű helység.

Rozwadowski és tanácsadója, Weygand tábornok egyaránt felmérte, hogy a gyenge 11. gyalogoshadosztály nem bír ellenállni a ránehezedő orosz nyomásnak. Arra kérték az északi front parancsnokát, Józef Haller tábornokot, hogy az 1. hadsereg támogatására, amelynek kötelékébe az említett hadosztály tartozott, az 5. hadsereg korábban, vagyis már másnap hajnalban indítson támadást a vele szemben álló orosz erők ellen. Az 5. hadsereg parancsnoka, a két nappal azelőtt kinevezett Sikorski tábornok ezt

lehetetlennek tartotta. Haller csak azt az ígéretet kapta tőle, hogy az eredeti időpontnál mindenképpen korábban támad. Rozwadowski tábornok ezzel egyidejűleg Piłsudskihoz fordult, hogy hozza előre a Wieprz folyó mögül tervezett ellentámadást. A fővezér ezt ugyan feleslegesnek tartotta, de a támadás időpontját 17-ről 16-ra módosította.

Augusztus 13-án délután megindult Radzymin felé a bolsevik XVI. hadsereg 27. hadosztálya, amelynek katonái Kolcsak legyőzése után azt kérték, hogy küldjék őket a lengyel frontra. Vitézségüknek köszönhetően állt a hadosztály sorszáma előtt a „vas” jelző. Közte és a III. hadsereg ugyanekkor támadásra kikülönített 21. hadosztálya között sajátos versengés folyt azért, hogy melyikük vonul be elsőként Varsóba.

A lengyel fővárosban eközben megtörténtek az előkészületek, hogy a követségeket és a főhivatalokat átköltöztessék Poznańba. A brit követ, aki idejében hazaküldte a családját, így írt erről a feleségének: „Összepakoltam az összes tányért, képet, nyomatot, lakkozott csecsebecsét, porcelánt, fényképeket, a legjobb könyveket, a legszebb porcelánokat és üvegtárgyakat, szőnyeget stb. Kíváncsi vagyok, mi történik majd ezekkel a szép bútorokkal és jó ágyakkal stb., amelyeket nem tudtam felpakolni.” Ilyen hangulat uralkodott Varsóban azok körében, akiknek volt hova menniük a riasztó híreket hallva.

Az orosz csapatok közben valóban áttörték a külső védelmi vonalat, elfoglalták Radzymint, s tizenhárom kilométerre közelítették meg Varsót. Az orosz katonák már arról beszéltek, hogy másnap a belváros cukrászdáiban

fognak kakaózni. Ebből a kulináris élvezetből azonban egyelőre nem lett semmi. Augusztus 14-én délre a lengyel hadsereg litvániai–belorussziai hadosztálya visszavette a kulcsfontosságú települést, de egy orosz tartalék dandárnak és egy kozákdandárnak sikerült kiszorítania onnan. Közben Radzymintól északra és délre egyaránt heves harcok folytak.

A radzymini frontra Wincenty Witos miniszterelnök is kimerészkedett, hogy saját szemével lássa, mi történik. Így azt is láthatta, amikor két újonc ezred, állásait otthagynak, pánikszerű menekülésbe fogott. Látogatásának ezt az epizódját így örökítette meg emlékiratában: „A megfutamodás oka egyszerre tetszett jelentéktelennek és nevetségesnek: orosz lovasságnak vélték a portákról kicsörtető tehéncsordát. Vagy két kilométer után a menekülő ezredeket feltartóztatták, s szétszórva beosztották őket az újonnan támadt arcvonalba, ahonnan már nem lehetett kimozdulni. [...] Egyszer csak a szemben lévő erdőségből kizúdult egy bolsevik csapat. A lengyel tüzérség heves tüzelésbe kezdett. A gyalogság, amelybe az imént említett, két megfutamodott ezred is tartozott, rohamra indult ellene. Egy kőház vastag fala mögé bújunk, hogy biztonságban kivárjuk az összecsapás végét. Nem tartott sokáig, mivel a lengyel csapatoktól észak felől oldalba kapott bolsevikok – állítólag nagy veszteségeket szenvedve – gyorsan visszavonultak.”

A Varsót védő második (és egyben utolsó) védvonalat nem sikerült áttörniük. Ettől függetlenül ekkor még Tuha-csevszkijnek kedvezett a szerencse, mert az 5. lengyel

hadsereg az eredeti időpontnál valamivel korábban meginduló támadása sem ígérkezett sikeresnek.

Augusztus 15-én fordulat állt be a varsói csatában. Egész napon át tartó heves harcok után a rendkívül energikus Lucjan Żeligowski tábornok 10. gyalogoshadosztálya és a litvániai–belorussziai hadosztály két zászlóalja este 7 órakor nemcsak elfoglalta Radzymint, hanem meg is tartotta az ütközet tengelyében álló települést. Ugyanakkor az 5. hadsereg is sikereket ért el az északkeleti front egyes körzeteiben.

Aznap még senki sem tudta, hogy az 5. hadsereg kötelékébe tartozó 8. lovasdandár egyik ezrede, a csak július 27-én alakított 203. önkéntes ulánusezred következményeiben milyen jelentős tettet hajtott végre. A korábbi évszázadokra jellemző lovasbravúr azt bizonyította, hogy híradástechnikai eszközök nélkül még a világ legjobb lovasságával rendelkező hadsereg sem tud eredményes hadjáratot folytatni. Az említett lengyel ezred augusztus 15-én hajnalban váratlan rohammal elfoglalta a népszerű fürdővároskát, Ciechocinekét, amelyet a hírek szerint ellenséges csapat tartott megszállva. Nem is akármilyen... A IV. hadsereg egyes egységei a vezérkarral együtt, amely csak az utolsó pillanatban tudott lóhalálában elmenekülni. Előtte csak arra futotta az idejéből, hogy a rádió adó-vevő készülékét megsemmisítse, nem akarván azt a lengyeleknek zsákmányul hagyni.

Ettől kezdve a csata mindent eldöntő négy napjában Tuhacsevszkij nem tudott kapcsolatot teremteni a IV. hadsereggel, amelynek hat hadosztálya minden cél nélkül ha-

ladt előre Lengyelország – Kelet-Poroszországtól délre eső – északi sávjában, s lovashadtestje már a versailles-i békében a lengyeleknek ítélt, tengerhez vezető „gdański folyosót” is elérte. Így nem volt, aki Tuhacsevszkijnek arra vonatkozó parancsát, hogy az 5. lengyel hadsereg balszárnya ellen támadást indítson, végrehajtsa. Ahogy írta: „Az ellenség 5. hadserege ily módon megmenekült, és noha a szárnyában és hátában volt hatalmas, 4 lövész- és 2 lovashadosztályból álló hadseregünk, büntetlenül folytatta támadását a III. és a XV. hadsereg ellen.”

Nemcsak támadta, hanem az augusztus 14-e és 16-a között vívott harcok eredményeként „lépésről lépésre való visszavonulásra” is kényszerítette. Az 5. hadsereg és az 1. hadsereg balszárnya augusztus 17-én megkezdte az ellenség üldözését. Ugyanezen a napon az orosz front balszárnján megjelent a Piłsudski által bevetett rohamcsoport egyik hadosztálya.

Ha a varsói csatát nem döntötte is el, de a lengyeleknek segítséget jelentett, hogy a magyar kormány által szervezett lőszerszállítmány, amelyet Csehszlovákia nem engedett át a területén, Románián át hatalmas kerülőt téve, augusztus 15-én megérkezett Varsóba. A transzport egyik kísérője az Árva megyében, Podvilkben született fiatal történész, Divéky Adorján volt, akinek abban is volt némi szerepe, hogy Árva megye északi része ne Csehszlovákiához, hanem Lengyelországhoz kerüljön – Észak-Szepességgel együtt.

Piłsudski augusztus 16-án hajnalban ígéretéhez híven a Wieprz folyó vonalától északi, északkeleti irányba elren-

delte az ellentámadást. A hadműveletben a lengyel hadsereg legjobb hadosztályai vettek részt – köztük a 14. és 16. poznańi és a 1. és 3. légiós hadosztályok. A 14. poznańi hadosztályban olyan kiváló katonák szolgáltak, mint a 15. ulánusezred parancsnoka, Władysław Anders ezredes. A rohamcsoport negyvenötezer gyalogosból és lovasból állt, s 175 ágyúval és 750 géppuskával rendelkezett. Piłsudski villámgyors előrenyomulásra biztatta katonáit. „A gyalogság a lábával és a vitézségével veri meg az ellenséget” – hangoztatta a napóleoni tételt. Kezére játszott, hogy az északi és a déli front közötti százötven kilométeres térséget az iderendelt két orosz hadosztály nem tudta erejével kitölteni. Az eredeti terv az orosz XVI. hadsereg szétverése lett volna. Ez azonban nem sikerült, mert Tuhacsevszkij augusztus 17-én még idejében elrendelte a visszavonulást.

Nemcsak Tuhacsevszkij és katonái számára hiúsult meg a diadalmas varsói bevonulás. Augusztus 3-án Białystokban, a Branicki-palotában megalakult Lengyelország Ideiglenes Forradalmi Bizottsága. Vezetői a Kommunista Internacionálé társalapítója, Julian Marchlewski, Feliks Edmundowicz Dzierżyński (akinek neve származása okán lengyelül is írható) és Ukrajna Kommunista Pártja Központi Bizottságának titkára, Feliks Kon voltak. Dzierżyński – akit a híres író, Stefan Żeromski úgy jellemzett egyik publicisztikai írásában, mint aki tetőtől talpig lucskos a vértől – 1917 decemberétől vezette az Összoroszországi Rendkívüli Bizottság az Ellenforradalom és Szabotázs Elleni Harcra nevű szervezetet. Az sem véletlen, hogy

azokban a lázas augusztusi napokban Marchlewski munkatársa lett: Lengyelországban rengeteg dolog várt volna rá. Augusztus 13-án már ők hárman is útban voltak Varsó felé. Másnap megálltak a fővárostól hatvan kilométerre fekvő Wyszówban, hogy az ottani paplak gyümölcsfáinak árnyékában vegyék kézhez a varsói bevonulásra jelt adó győzelmi jelentést. Augusztus 16-án csendben visszafordultak Białystokba. A művelt Julian Marchlewski állítólag Wyspiański *Menyegző*-jének ismert sorait mormolgatta indulás előtt:

*Kellett neked aranykürt,
Kellett neked pávatoll,
Maradt a selyemzsinór.*

Lenin keserűen jegyzi majd meg a hamarosan megkötött béke kapcsán: „Lengyelországban az történt, aminek történnie kellett. [...] A lengyelek a vöröskatonákban nem testvéreiket, felszabadítóikat látták, hanem ellenségüket. A lengyelek nem szocialistaként és forradalmárként gondolkodtak és cselekedtek, hanem nacionalistaként és imperialistaként. A forradalom, amelyre Lengyelországban számítottunk, nem sikerült. A munkások és a parasztok saját osztályellenségeik védelmére keltek.”

A varsói csata augusztus 25-én ért véget, amikor az orosz csapatok zömét a Nyeman vonalára szorították vissza. A IV. orosz hadseregnek csak kis része tudott megmenekülni. Bzsiskian Gaj lovashadtestjét visszavonulása során Kolónál fogta körbe a 4. lengyel hadsereg. Úgy

vágta ki magát, hogy „átsodródott” Kelet-Poroszországba, ahol lefegyverezték. Rajta kívül még hat orosz hadosztály jutott erre a sorsra.

A lengyelek vesztesége a varsói csatában négyezeröttszáz halott, huszonkétezer sebesült és tízezer eltűnt volt. A bolsevikok huszonötezer halottat és sebesültet, negyvennyolcezer foglyot, 135 ágyút és 314 géppuskát vesztettek, továbbá negyvenötezer katonájukat internálták Kelet-Poroszországban.

A győztes varsói csata lezárulásával nyomban elkezdődött a vita, kié az érdem. A támadást az északnyugati fronton javasló Weygand-é, a kiválóan helytálló 5. hadsereg parancsnokáé, Sikorski tábornoké, a Varsót megvédő Rozwadowskié vagy a csapásmérő hadseregeket vezető Piłsudskié? Le kell szögezni, hogy a Weygand és Rozwadowski javaslatára módosított haditervet Piłsudski fogadta el és írta alá. Vereség esetén őt terhelte volna a felelősség, ahogy a győzelemért is övé a fő érdem.

VARSÓTÓL KÖZÉP-LITVÁNIÁIG

Tuhacsevszkij nem tudott arról, hogy a Wieprz folyó vonala mögött hatalmas lengyel erő készül támadásra, noha az erre vonatkozó augusztus 6-i parancsot megtalálták egy halott lengyel futártisztnél, s eljuttatták neki. Ő azonban cselet gyanított, és jobban bízott Bugyonnij lovashadseregében. A július 11-i parancs a 12. hadseregnek és a 16. hadsereg egy részének Lublint jelölte ki felvonulási irá-

nyul. Csak a 12. hadsereg húzódott fel Vlagyimirig. Emiatt a főparancsnokság augusztus 11-én újabb parancsot juttatott el a délnyugati front parancsnokságának, hogy a lovas-hadsereg a továbbiakban ne vegyen részt Lemberg ostromában, hanem vonuljon Zamość irányába. Ha ezt rögtön elrendelik, Bugyonnij Piłsudski hátát és oldalát fenyegethette volna.

Tuhacsevszkij ennek elmulasztását szóvá teszi a visztulai hadjáratról kiadott munkájában: „A délnyugati front erői nem működtek együtt a nyugati front főerőivel. Ezt különösen kiélezte az a körülmény, hogy a délnyugati front előtt egy helyi jellegű és önmagában rendkívül fontos feladat állott: elfoglalni Lvov városát, a galíciai terület központját. Erre irányult a Délnyugati Front főerőinek minden igyekezete, amely ily módon 90 fokban eltért a Nyugati Front erőfeszítéseitől.” Tuhacsevszkij 1923-ban tartott előadásában már tapintatosan elhallgatja, hogy mindez a délnyugati front forradalmi tanácsa vezetőjének, Joszif Visszarionovics Sztálinnak a makacssága miatt történt így, aki mindenáron a saját tervét akarta keresztülvinni. Ez pedig, amelynek helyességéről és messze ható nemzetközi következményeiről Bugyonnijt is sikerült meggyőznie, az volt, hogy minél hamarább foglalják el Lemberget, s azonnal törjenek be a Kárpát-medencébe a tanácsuralmat Magyarországon – a világforradalom részeként – visszaállítani. A Tuhacsevszkij számára szinte létfontosságú parancs végrehajtását ezért húzták-halogatták, ameddig csak lehetett. Még augusztus 21-én is azt táviratozták

a felsőbb hadvezetésnek, hogy Lemberg elfoglalására feltétlenül szükség van.

A félelmetes lovashadsereg augusztus 19-én – más források szerint csak pár nappal később – indult meg Zamość felé. Ekkor már késő volt. A felelősség így a varsói vereséért személy szerint Sztálint is terhelte. Tuhacsevszkij ebből nem csinált titkot; szívesen hadbíróság előtt látta volna az engedetlen katonai komisszárt. Ezért Sztálin őt még nagyobb elégtétellel lövette agyon 1937-ben, „a nagy tisztogatások” idején. De kijutott Trockijnak is, akit később azzal is vádoltak, hogy „megfosztotta a délnyugati frontot fő ütőerétől”, az 1. lovashadseregtől. Az 1939 szeptemberében szovjet fogságba esett lengyel tisztek között pedig Sztálin külön vadászott azokra, akik az 1920-as háborúban részt vettek. Erről a hadifoglyok között kiosztott kérdőívek idevágó kérdéseire adott válaszokból szereshettek a szovjetek tudomást. Az idős Stanisław Haller tábornokot tehát nem véletlenül lőtték tarkón a kátyúi erdőben: ő volt az, aki Bugyonnij lovashadseregét szétverte.

Bugyonnij lovashadserege augusztus végén ért Zamośćhoz, amelyet Bezrucsko tábornok ukrán hadosztálya és néhány lengyel lövészzászlóalj védett. A felmentő seregtestet, amely a 13. gyalogshadosztályból és az 1. lovashadosztályból állt, Stanisław Haller tábornok vezette. Augusztus 31-én a komarówi mezőn csapott össze az 1. lovashadosztály Bugyonnij két kozák hadosztályával. Ez volt a történelem utolsó nagy lovascsatája, amelyben több ezer ember esett egymásnak karddal, dzsidával. A lovastüzérség fiatal önkéntese, Mieczysław Głębocki, ami-

kor futárként átvágtatott a csatamezőn a két, rohamra kész lovastömeg között, a villogó kardok, pikák, kocsikra szerelt géppuskák csillámaiban, önkéntelenül a XVII. század derekán érezte magát: „Az volt az érzésem, hogy a Sienkiewicz által leírt beresteczközi csatában veszek részt, mert az én egész nemzedékem az ő könyvein nevelkedett. A látványt megsokszorozta a csodálatosan szép, napos idő.”

A híres lovasság ágyúparkjának, szekérvonatainak egy részét is elveszítve, verten távozott a harcterről. Sátortáborát maga gyújtotta fel, hogy ne legyen a lengyelek zsákmánya. Bugyonnij személygépkocsija testőrszázadának zászlócskájával együtt a 8. ulánusezred kezére került. A 2. légiós gyaloghadosztály megkísérelte a visszavonuló vörös lovasság útját állni, de a két kozákhadosztállyal nem bírt, s így a megtépázott lovashadsereg át tudott kelni a Bugon túli területre. A megvert lengyel hadosztálynak Michał Rola-Żymierski ezredes, a majdani sztálinista kommunista marsall volt a parancsnoka, akit Piłsudski alaposan lehordott a kudarcért.

A délnyugati orosz front csapatainak szeptember 18-ig tartó üldözése során a bolsevik lovashadsereg 14. hadosztálya teljesen felmorzsolódott, a többi hadosztály mind-egyike 500 főre apadt, egy kozákezred pedig megadta magát a lengyeleknek. Szeptember végén a lovashadsereget kivonták a frontról. A XII. hadsereget a 3. lengyel hadsereg vette üldözőbe, amelynek parancsnokává az 5. hadsereg élén magát kitüntető Władysław Sikorski tábornokot nevezték ki. A XIV. hadseregnek Lamezan-Salins 6.

hadserege szegődött a nyomába. Szeptember végére Kelet-Galícia, Volhínia, Podólia a lengyelek kezére került.

A Nyeman vonalán összevont bolsevik erők ellen a 2. lengyel hadsereg szeptember 22-én indította meg a támadást, és három nap múlva elfoglalta Grodnót. Ezután feltartóztathatatlanul nyomult előre: a Lidáért 28-án vívott csatában tízezer foglyot ejtett, s kétezer szekér, 25 ágyú lett a zsákmánya. A 4. hadsereg egy része Volkoviszsk és Slonyim, a másik része Baranovicsi felé támadt, míg Krajewski tábornok csoportja Pinszket vette be. A város bevétele során az újjászervezett IV. orosz hadsereg egész törzskara – kivéve a lóháton elmenekülő parancsnokot és vezérkari főnököt – a lengyelek fogságába esett. Tuha-csevszkij a nyemani csata kapcsán megjegyzi: „Ha az ellenség korábban ment volna át támadásba ellenünk, akkor semmi kétség, szétvert volna bennünket.”

Ennek ellenére a bolsevik hadsereg a nyemani csatában olyan súlyos vereséget szenvedett, hogy már képtelen volt jelentősebb ellenállást kifejteni. De ez nem jelentette azt, hogy a lengyel hadsereg Kijevbe masírozhatott volna, mint ez Piłsudski fejében ismét megfordult, s amire a fehér gárda Vrangel vezette intervencióját éppen támogató franciák is biztatták. Alighanem egy ilyen menetre a lengyel haderő már nem lett volna képes, és egy ilyen hadi vállalkozást a lengyel társadalom se támogatót volna. Mindenki belefáradt a háborúba és békét akart. A lengyel tárgyalóküldöttség vezetőjének, Jan Dąbski külügyminiszter-helyettesnek a helyzetfelmérése helyes volt: „Amenyyniben a lengyel delegáció makacsul ragaszkodik az

Ukrajnával kapcsolatos álláspontjához, az – Oroszország meggyengülése ellenére is – ki tudja, milyen hosszan elnyúló háborúhoz vezetett volna. Márpedig e háborúba Lengyelország roppant volna bele.” 1922 decemberében, amikor Szovjet-Oroszország hivatalos elnevezése Szovjetunió lett, a Vörös Hadsereg öt és fél millió katonát tartott fegyverben.

A tárgyalások a szovjet és a lengyel delegáció között pontosan azon a napon indultak meg Minszkben, amikor Tuhacsevszkij elrendelte a Vörös Hadsereg visszavonulását Varsó alól: augusztus 17-én. A körülmények természetesen most sokkal inkább kedveztek a lengyeleknek, mint július közepén. Az első megbeszélések szeptember 2-án azzal fejeződtek be, hogy a tárgyalást 21-én Rigában folytatják. Hogy ezzel függött-e össze a nyemani hadművelet megindításának szeptember 20-i időzítése, nem tudható. Piłsudski számára ekkor mintha Vilna kérdésének elrendezése látszott volna legsürgetőbbnek... és legbonyolultabbnak.

Litvánia 1920. július 12-én kötött békét Szovjet-Oroszországgal. A Vörös Hadsereg augusztus elején kiűrtette a várost és átadta a litvánoknak. Grabski miniszterelnök spai tárgyalásai során nem sokkal azelőtt vállalt kötelezettséget arra, hogy Lengyelország átmenetileg lemond Vilnáról Litvánia javára. Ezzel Piłsudskinak is számolnia kellett. De – ha érzelmeit félre is tudta volna tenni – számolnia kellett a közvéleménnyel és a szejmmel is. Hónapok óta amiatt támadták folyamatosan, mert a szükségtelen kijevisi hadjárat egyik szinte helyrehozhatatlan következménye-

ként oda lett Vilna. A varsói csata megnyerése után lehetővé vált a város újbóli elfoglalása. Pontosabban: kísérletet lehetett volna tenni a – nagyjából mai Litvániának megfelelő – történelmi Litvánia helyreállítására, noha tudni lehetett, hogy e lengyel kezdeményezésből a litvánok nem kérnek.

Piłsudski a nyemani hadjáratra készülve főhadiszállására hívta Lucjan Żeligowski tábornokot, s megbeszéltek, hogy a rendelkezésére bocsátott tizennégyezer ember élén fellázad... méghozzá a fővezér és a központi hatalom ellen... A lázadás fedezésére további hatvanötezer ember fog készenlétben állni – biztatta őt az, aki ellen a pártütés látszólag irányult volna. A további eszmecseréken abban is megállapodtak, hogy Vilna elfoglalása után felállítanak egy ideiglenes kormányzóbizottságot, s a „fellázadt” katonaság által elfoglalt Vilna-vidéket Közép-Litvániának fogják hívni. E névvel azt is jelezni kívánták volna, hogy a továbbiakban sem mondanak le a történelmi Litvánia államszövetségben való helyreállításáról. E távlati tervben az etnikai Litvánia Kaunas fővárossal, Közép-Litvánia Vilna székhellyel és a belorusz Litvánia Minszk fővárossal közösen alkotta volna a három kantonból álló litván állam-szervezetet, amely természetesen szoros szövetségben állt volna Lengyelországgal.

Żeligowski csapatai ötven kilométeres erőltetett menet után október 9-én hajnalban vonultak be Vilnába. A közkatonák nem tudtak arról, hogy ők most tulajdonképpen egy „lázadás” résztvevői, s a tisztek egy része is csak nehezen állt kötélnek.

Három nappal később aláírták a béke előzetes feltételeit tartalmazó rigai egyezményt. Az orosz fél egyetlen feltételhez ragaszkodott. Ahhoz, hogy Lengyelország kötelezi magát: lemond a Petlura-féle Ukrajnával kötendő minden támogatási egyezményről, együttműködésről. Ennek vállalása után a lengyelek által javasolt határvonalat a bolsevik tárgyalók minden fenntartás nélkül elfogadták. A bolsevikok még abba is belementek volna, hogy a belorussziai Minszk Lengyelországhoz kerüljön. Ezzel azonban oly nagy tömegben kerültek volna a lengyel államba nem lengyel etnikumú lakosok, ami Lengyelországban végzetesen a lengyelek hátrányára billentette volna a népességi arányt. A lengyel tárgyalóküldöttség másik vezetője, Stanisław Grabski úgy vélte, hogy Minszknak és környékének pravoszlávjaival bajlódjanak inkább a szovjetek. Így Minszk Szovjet-Oroszország határai közt maradt, noha a lengyel csapatok október 15-én elfoglalták, de rövidesen ki is ürítették. Ezzel hamvába holt a belorussziai Litvánia. Mivel az „etnikai Litvánia” éppen hadban állott Lengyelországgal, bizonyos volt, hogy vele semmilyen szövetségre lépni nem hajlandó, ezért Közép-Litvánia topográfiai fogalomként is értelmét veszítette. A harmincnyolcezer négyzetkilométernyi terület lakossága több mint kétharmad részben lengyel volt, s ez az arány jellemezte Vilnát is. Emiatt érthető, hogy a litván kormány nem ment bele a lengyelek javaslatába: tartsanak hovatarozásáról népszavazást. A Nagykövetek Tanácsának azt a felvetését is elutasította, hogy a két kantonból – a kaunasiból és a vilnaiból – álló Litvánia lépjen föderációra

Lengyelországgal. A lengyelek viszont abba nem mentek bele, hogy a két kanton Lengyelországtól független litván államként egyesüljön. A kérdésben végül a lengyelek döntöttek: Közép-Litvániát 1922-ben beolvasztották Lengyelországba. Emiatt Litvánia és Lengyelország között a II. világháború előestéjéig hadiállapot volt. Békekötésre 1938-ban is csak a lengyel fél nyomására került sor. A litvánok a lengyelekkel szemben ezért voltak tartózkodóak a rendszerváltoztatást követően, s ez napjainkban is érzékelhető.

A RIGAI BÉKE ÉS PIŁSUDSKI BOCSÁNATKÉRÉSE

A fegyverszünet az október 12-én kötött megállapodás szerint október 18-án lépett érvénybe. Piłsudski ezt az időt arra használta, hogy a front túloldalára minél nagyobb ukrán erők jussanak át, amelyek Petlura vezetésével még egy kísérletet tehetnek a független Ukrajna megteremtésére. A 4. lengyel lovasdandár elfoglalta Korosztentyt, amely fontos közlekedési csomópont volt Kijev felé. Több ezer foglyot ejtett, és néhány páncélvonatot zsákmányolt. Ekkor esett el a 8. lovastüzérosztály parancsnoka, a magyar Boul Artúr alezredes, akinek utolsó mondatát feljegyezték bajtársai: „Így hálálom meg Lengyelországnak az 1848-as magyar szabadságharcnak nyújtott segítségét.”

A lengyel hadseregnek az 1920-as háborúban tizenhétezer katonája esett el, míg a sebeikben és betegségben elhaltak száma meghaladta a harmincezer főt. Száztizennégyezer volt a sebesültek száma és a hadifoglyok közül

tizenhatezren soha nem tértek haza. A csellengők, dezertálók száma megközelítette a negyvenezer lelket. Ehhez tudni kell azt is, hogy a lengyel nemzet 1920-ban egy olyan hadsereget állított fel, amelynek létszáma meghaladta a kilencszázezer főt.

A békeszerződést Rigában – többfordulós tárgyalás után – végül 1921. március 18-án írták alá. Ebben Lengyelország lemondott a közösen meghúzott határtól keletre eső területekről, a szovjet-orosz és a szovjet-ukrán fél pedig a nyugatra fekvő részekről. A két fél kölcsönösen elismerte az egymás területein élő lengyel, illetve orosz és ukrán nemzeti kisebbségek nyelvi, kulturális és vallási jogait, s kötelezte magát, hogy amnesztiában részesíti az ugyanezen nemzetiségű politikai foglyokat. A bolsevik tárgyaló fél arra is kötelezettséget vállalt, hogy Oroszország és Ukrajna visszaadja mindazokat a múzeumi, könyvtári és levéltári gyűjteményeket, hadi trófeákat, amelyeket 1772 után szállítottak Lengyelországból Oroszországba. Azt is vállalta, hogy jelentős összegű kártérítést fizet Lengyelországnak azon a címen, hogy a Lengyel Királyság is hozzájárult gazdasági teljesítményével a háború előtti Oroszország gyarapodásához, amelynek „eredményei” utóbb köztulajdonba kerültek. A két fél kilátásba helyezte, hogy a békeszerződés ratifikálása után mielőbb felveszi a diplomáciai kapcsolatokat.

Miután Petlura csapatait a bolsevik haderő 1920 végére szétverte és kiűzte Ukrajnából, a megkötött békével Lengyelország végleg elismerte Szovjet-Ukrajna létét. Pilsudskinak az önálló Ukrajnáról szőtt álma egyszer s minden-

korra szertefoszlott. Volt annyi erkölcsi ereje, hogy 1921. május 15-én ellátogasson a szczypiornói táborba, ahová a Lengyelországba visszahúzódott ukrán és belorusz fehér tiszteket a nemzetközi egyezményeknek megfelelően internálták. Tisztelgett a két sorban felsorakozott tisztek előtt. *Uraim, kérem, bocsássanak meg nekem* – mondta.

Pilsudski számára ezzel a mondattal ért véget az 1920-as háború.

A lengyel nemzet minden tekintetben felkészültnek bizonyult arra a nagy változásra, amelyet az I. világháború és az azt lezáró nagy európai átrendeződés lehetősége kínált. Képviselői ott voltak Berlinben, Bécsben, Moszkvában, de Párizsban is, és mondhatni – Ignacy Paderewski, a politikai főszerepet is vállaló zongoraművész és zeneszerző révén – a világ összes meghatározó pontjain, várva azt, hogy bármiként alakul is a nagy erőpróba kimenetele, ne lehessen lesöpörni a lengyel ügyet a tárgyalóasztalról. Ehhez szükség volt a „lengyel kérdés” fegyveres képviselőjére – az egymással szemben álló német, az osztrák–magyar, az orosz, a francia hadsereg oldalán és az amerikai hadsereg soraiban –, légióként, önálló hadosztályként, hadtestként, hadseregként vagy önkéntesként. E csapatok katonáit sajátos hálóként fogta össze az egész Európára kiterjedő, jól megszervezett konspiratív Lengyel Katonai Szervezet. Amikor bekövetkezett 1918 ősze, és elhangzott a haza helyreállítására szólító parancs, továbbításában a Lengyel Katonai Szervezet mintegy idegrendszerként működött, s a nagyvilágban szétszóródott lengyel alakulatok megindultak Varsó, Krakkó és Poznań felé. Úgy, ahogy ezt

Wypiański is megálmodta drámáiban. A hazahívó és a hadba hívó parancsszót Piłsudski adta ki. Életével és tevékenységével – minden hibája ellenére is – ő tett szert olyan tekintélyre, hogy a sorsdöntő órában még politikai ellenfelei is hallgattak rá. A lengyel–ukrán egymásra utaltságot jelképező legendabeli bárd, Vernihora szerepét azonban nem tudta eljátszani, s az aranykürt hangjait, amelyek egy föderáció létrehozására szólították volna fel a hajdani lengyel–litván állam népeit, az érintettek nagy része az adott történelmi körülmények között hamisnak érezte.

A MÁRCIUSI ALKOTMÁNYTÓL

A MÁJUSI ALKOTMÁNYELLENES HATALOMÁTVÉTELIG

Az 1921-es népszámlálási adatok szerint a rigai béke utáni Lengyelországnak 27,2 millió lakosa volt. A népesség 69 százalékát alkották a lengyelek, 14 százalékát az ukránok, 8 százalékát a zsidók, 4 százalékát a beloruszok, 4 százalékát a németek, 1 százalékát a litvánok, csehek, oroszok, tatárok és mások. A hivatalos adatok azonban torzítottak. Növelték a lengyelek, és csökkentették az ukránok és a zsidók arányát. A valósághoz közelebb képet kapunk, ha az etnikumokat szembesítjük a vallási arányszámokkal. Eszerint az állampolgárok 62,2 százaléka volt római katolikus, 12 százaléka görög katolikus, 11 százaléka a magát „autokefalo”-ként (Oroszországtól függetlennek) meghatározó pravoszláv, 11 százaléka pedig izraelita. A többi evangélikus, pravoszláv és muzulmán volt, vagy vallási szekták-

hoz tartozott. Demográfiai mutatóit tekintve Lengyelország népessége a legdinamikusabban növekedők közé tartozott Európában.

A lakosság 64 százaléka élt mezőgazdaságból, s csak 17 százaléka bányászatból és iparból. Az állampolgárok 55 százaléka alkotta a parasztságot – azzal a megjegyzéssel, hogy hárommillió paraszt cselédsorban élt, 27 százaléka a munkásságot, 5,5 százaléka az értelmiséget, 11 százaléka az ún. kispolgárságot, 1 százaléka a nagypolgárságot, s 0,5 százaléka a földbirtokos réteget képviselte.

1921-ben mintegy hétmillió lengyel élt az ország határain kívül. A legtöbbben Oroszországban, mintegy kétmillióan. Közülük azonban 1924-ig hétszázezren áttelepedtek Lengyelországba. Németország másfél milliós lengyel kisebbséggel rendelkezett, s közel négymillió lengyel lakott a tengerentúlon.

A helyreállított haza iparilag legfejlettebb területe Felső-Sziléziának Lengyelországhoz került része volt, amelyet a lengyelek számára sikertelen népszavazás után kirobbant harmadik sziléziai felkelés következményeként csatoltak Polóniához. A felkelést a Lengyel Katonai Szervezet inspirálására a Lengyel Népszavazási Bizottság elnöke, Wojciech Korfanty és a Népszavazás Lengyel Véderejének parancsnoka, Maciej Mielżyński ezredes robbantotta ki: hozzávetőleg negyven-negyvenötezer jól megszervezett lengyel vett benne részt. A harcnak, amelyben mintegy ezerkétszáz lengyel esett el, a Szövetségesek Közötti Bizottság vetett véget június 11-én. A Nagykövetek Tanácsa 1921. október 21-i döntésének eredményként

háromezer-kétszáz négyzetkilométernyi területet csatoltak Lengyelországhoz. Tegyük hozzá: az értékesebbet. Itt koncentrálódott a felső-sziléziai ipar- és bányavidék döntő része: a 67 szénbányából 53, a 15 cink- és ólombányából 10, a 37 kohászati üzemből 22. Az egyezményt erről 1922 májusában írták alá. A következő két hónapban a kilencszázkilencvenhatezer lakost számláló – 70 százalékban lengyelek lakta – terület közigazgatását átvették a lengyelek.

Az, hogy ezáltal a lengyel ipar központja szinte ráta-padt Németországra, se a politikusokat, se a közvéleményt nem töltötte el megnyugvással. Már a húszas években terv született, hogy Lengyelország középső részén alakítsanak ki új ipari körzeteket. Ezek kiépítését végül az 1930-as évek derekán kezdték meg Kielce, Rzeszów, Tarnobrzeg vidékén, s rövid idő alatt 500000 munkahely teremtdött, ami kihatott az ott élő szegény sorsú lakosság életkörülményeinek javulására. A lengyelek gazdasági teljesítőképességének a gdyniai kikötőváros lett a legkorábbi jelképe: 1921-ben kezdték építeni az addigi nyomorúságos halászfalu helyén, s a következő évben már több mint harminc hajót fogadott. Nem telt el öt esztendő, s Európa legmodernebb kikötői között tartották számon.

Jelképes lehet, hogy Lengyelország újjászületésének külpolitikai szempontból egyik legfontosabb mérföldkövét, a rigai békekötést megelőző napon belpolitikailag sorsdöntő lépésre került sor: a szejm ünnepi ülésen szavazta meg a II. Lengyel Köztársaság alkotmányát. Az alkotmányt kidolgozó szejmbizottságot még Paderewski miniszterelnök állította össze 1919 januárjában a legkiválóbb

jogászokból és a közélet legtekintélyesebb képviselőiből. A kezdetektől nagy vita folyt arról, hogy az Amerikai Egyesült Államok vagy a Francia Köztársaság alkotmányát tekintsek-e mintának. Az előbbi szerint a végrehajtó hatalom a köztársasági elnök kezében összpontosult volna, amit sokan elleneztek, elsősorban a jobboldal képviselői, mert attól tartottak, hogy e fontos posztot automatikusan Piłsudski foglalja majd el. Az alkotmány végül – pontosan a köztársasági elnöki jogkör vonatkozásában – a francia modell figyelembevételével készült el. E döntés értelmében a köztársasági elnököt a kétkamarás parlament, a szejm és a szenátus – nemzetgyűlésnek hívott – együttes ülésén választják meg hét évre. Az alkotmány 47. cikkelye kimondja, hogy „a köztársasági elnök a szejm előtt felelős miniszterek és azok hivatalnokai által gyakorolja a végrehajtó hatalmat”. A 45. cikkely is rá vonatkozik: „ő nevezi ki és válthatja le a miniszterelnököt, akinek javaslatára nevezi ki, illetve hívja vissza a minisztereket, míg a minisztertanács javaslatára ő dönt a törvényekben előírt polgári és katonai posztok betöltéséről” is.

A köztársasági elnök feladatköre látszólag reprezentatív csupán, mert ha az elnöki székhelyen erős egyéniség ül, a kormányokra nagyobb befolyása lehet, mint a szejmnek. Ettől függetlenül a köztársaság legfőbb szerve a szejm, amely a törvényalkotás és a kormány fölötti ellenőrzés jogával rendelkezik. A szejm és a szenátus összetételét a választási körzetek kialakítása is befolyásolhatta – különösen a nemzetiségek által lakott területeken. Az összetétel persze alapvetően a megválasztott képviselők pártal-

lásán múltott. Választójoggal a szejmbe a 21. életévüket betöltött polgárok rendelkeztek, a választhatóság korhatára pedig a 25. életév volt. Ugyanennek a szenátus esetében a 25. és a 40. életév felelt meg.

A szejm legsürgetőbb teendői közé a lengyel államiság intézményrendszerének kiépítése tartozott, ami nem mindennapi feladatok megoldását róta a szejmre. A lengyel állam fejlődése a XVIII. század végén megszakadt az ország feldarabolásával. Ha az egykori lengyel–litván területeket, amelyek a felosztások után több mint száz évig nyugatorsz kormányzóságok, kormányzóságrészek voltak, is ideszámítjuk, háromnál több országrészt kellett most egybeforrasztani. Ez azt jelentette, hogy legkevesebb háromfajta jogrendszert, iskolarendszert, hivatali eljárási rendet, hagyományt, kultúrát, mentalitást kellett harmonizálni, ami szinte lehetetlennek tetszett. Ezt legkorábban Piłsudski tapasztalta meg, aki gyakran panaszkodott arra, hogy az orosz, az osztrák–magyar és a porosz hagyományokon nevelt katonákat milyen nehézségek árán lehetett (vagy nem lehetett) egy lengyel hadseregbe gyúrni. A szejmben – az intézmény jellege miatt – még kevésbé lehetett megvalósítani az egységes cselekvést.

A mindennapi élet minősége leginkább a gazdasági élet rendbetételén múltott. Az ipari termelés 1922-ben 62 százaléka volt a háború előtti teljesítménynek. Az infláció megfékezhetetlennek bizonyult. Érezhető változást e téren csak 1923-ban, a pénzügyminiszterré kinevezett Władysław Grabski államháztartási reformja hozott. Ő teremtette meg az új pénzt, a złoty is.

Egy és negyedszázada éltek abban a reményben a lengyelek, hogy az államiságát, függetlenségét visszaszerző Lengyelországban gyorsan és szinte automatikusan megoldódnak a gazdasági és a szociális gondok. Tudatukban az ország felosztói, leigázói, kirablói azonosak voltak a nép kizsákmányolóival. Ezt a hitet, hiedelmet osztotta a gazdasági élethez nem sokat értő Józef Piłsudski is.

Az alkotmány kihirdetése után a szejm és a kormány munkáján múlik, hogy az állampolgárokat nyomasztó gondok, az állam előtt álló feladatok milyen gyorsan és eredményesen oldódnak meg – vált dogmává Piłsudskiban a meggyőződés. Ha nem így történik, ez azt jelenti, hogy a szejm és a kormány rosszul végzi a munkáját. Ez esetben akár idejük lejárta előtt is el kell csapni őket. Minden jel arra mutatott, hogy a kormány nem jól dolgozik...

Attól kezdve, hogy Witos balközép kormánya 1921 szeptemberében lemondott, 1922 végéig öt kormány váltotta egymást. Ezek közül a baloldali Artur Śliwiński kormányát kilenc nap múltán a jobboldal buktatta meg, a nemzeti demokrata Wojciech Korfanty kormányának működését pedig maga Piłsudski tette lehetetlenné azzal, hogy át se vette a miniszterek névsorát. Ez az időszak a Piłsudski és a nemzeti demokraták közötti késhegyig menő harc jegyében telik el. Apogeuma a köztársasági elnök alkotmányban előírt megválasztásának idejére esik.

Piłsudski, aki 1922. december 4-én bejelentette, hogy nem jelölteti magát újra az új államfői posztra, Wincenty Witost látta volna legszívesebben a neki szánt helyen, de mivel annak pártja, a Lengyel Néppárt – „Piast” a jelölt-

ségét nem támogatta, a nemzetgyűlés a baloldaliak, a néppártiak és a nemzetiségiek szavazataival a nemzetközi hírű vízügyi szakembert, Gabriel Narutowiczot, több előző kormány külügyminiszterét választotta meg köztársasági elnökké a jobboldal jelöltjével, Maurycy Zamoyski gróffal szemben, aki a háború alatt a Lengyel Nemzeti Bizottság elnökhelyettese volt Párizsban, majd az első lengyel nagykövet ugyanitt. A Lengyel Néppárt – „Piaśt” követői azért nem adták rá a szavazatukat, mert „gróf” volt, s a címével tüntetően hivalkodott.

A „szabadkőműves” Narutowicz megválasztását napokig tartó tömegtüntetések, zavargások követték. Hogy kik keltettek hangulatot ellene, azt azok az üres széksorok mutatták a szíjben, ahol a jobboldali követeknek kellett volna fogadniuk a köztársasági elnöki eskütételt. A rendet csak kemény katonai fellépéssel lehetett fenntartani.

Narutowiczot december 16-án a Zamoyskit favorizáló nemzeti demokraták híve, Eligiusz Niewiadomski festőművész a varsói Műcsarnok gyűjteményes kiállításának megnyitásán agyonlőtte. (Négy nappal később az előbb szocialista, utóbb néppárti Stanisław Wojciechowskit, aki a *Robotnik* szerkesztőjeként hajdan munkatársa és elvtársa volt Piłsudskinak, választották köztársasági elnökké ugyanazok, akik korábban Narutowiczra adták voksukat.) Maciej Rataj, a szíj néppárti elnöke, aki ebben a helyzetben a köztársasági elnöki funkciót is betöltötte, Piłsudski javaslatára még aznap Władysław Sikorskit bízta meg kormányalakítással, aki a belügyminiszteri tárcát is megkapta. A hadügyminiszter Kazimierz Sosnkowski tábor-

nok lett, aki a lengyel hadsereg vezérkari főnökévé Piłsudskit nevezte ki. Koszorúját ő már e tisztében helyezte el másnap Narutowicznak a köztársasági elnöki palotában felravatalazott koporsóján.

Sokan tudták, hogy a baloldal december 16-áról 17-ére virradó éjszaka a jobboldallal való leszámolásra készül, hogy a hatalom Piłsudski és hívei kezébe kerüljön. Ettől a kétes kimenetelű vállalkozástól, amelyhez Piłsudskinak semmi köze nem volt, végül sikerült távol tartania a szocialistákat. Mindazonáltal fennállt a polgárháború kitörésének veszélye, ezért Maciej Rataj – nyilván Piłsudski tanácsára – december 17-én hadiállapotot vezetett be Var-sóban.

E két hét eseményeinek kapcsán tette fel a lengyel-oroszági angol katonai misszió főnöke, Carton de Wiart tábornok Piłsudskinak a következő kérdést: a kijevi hadjárat előtt gondolt-e arra, hogy diktátorrá kiáltja ki magát, mint ezt szinte az egész ország várta. Az igenlő választ Piłsudski azzal egészítette ki, hogy az általa betöltött hivatal iránti lojalitás tartotta vissza ettől a morális szempontból nehezen megtehető lépéstől. Ehhez végszóként annyit tett hozzá: „Most már nem vagyok megkötve.”

Piłsudskit sokkolta Narutowicz meggyilkolása. És nem azért, mert mint a merénylet kihallgatásán kiderült; eredetileg egy december 6-i rendezvényen neki, a korábbi államfőnek szánta a golyót. A történészek és a kortársak közül többen e sok által kiváltott pszichikai átalakulással, személyiségváltozással próbálják magyarázni Piłsudski 1926-os erőszakos hatalomátvételét és azt követő diktató-

rikus színezetű tetteit. Pilsudskit nem annyira a jobboldal, a nemzeti demokraták brutalitása döbbsentette meg, hanem az, hogy milyen hatalmas társadalmi erő támogatja őket. Megvetését csak fokozta, hogy az 1923. január 31-én kivégzett Niewiadomskinak hatalmas kultusza támadt, sírja valóságos „hazafias” zarándokhely lett.

1923. május 30-án lemondott a vezérkari főnökségről. Régóta érlelődő döntését az gyorsította meg, hogy pár nappal korábban Sikorski kormánya benyújtotta a lemondását, s Wojciechowski köztársasági elnök – immáron az ő megkérdezése nélkül – Wincenty Witost bízta meg kormányalakítással.

Pilsudski még aznap elhagyta addigi varsói lakását, amely a vezérkar épületében volt, és a fővároshoz közeli Sulejówekben álló családi udvarházba költözött. Utolsó hivatali megbízatásától, a Legszűkebb Haditanács elnöki tisztétől július 2-án vált meg. Azért nem 30-án, mert meg akarta várni I. Ferdinánd román király június 24-e és 30-a közötti lengyelországi látogatását, s személyesen akarta kitüntetni őt a legrégibb lengyel katonai érdemrend, a Virtuti Militari I. osztályával. Feljegyezték róla, hogy a román uralkodópár pályaudvari fogadásán látták először cilinderben.

Július 3-án hívei búcsúfogadást adtak tiszteletére Varsó legelőkelőbb szállodájában, a Bristolban. Ezen Pilsudski heves kirohanást intézett a nemzeti demokrácia ellen, amelyet első számú felelősnek tartott Narutowicz meggyilkolásáért. A legenyhébb, amit róla mondott, hogy „a honi mocsárból kikapaszkodott fattyúivadék, akit mindegyik felosztó idegen hatalom képen törült, s lefizetve kézzől

kézre adogatott...” A fattyúivadék többször előfordult ebben a beszédében, csak más-más jelzővel: „gacsos lábú”, „mocskos száju”, „köpdösődő”. Az idő múlásával a szejmet, a szenátust, a kormányt is hasonló szófordulatokkal jellemezte, minősítette – nem beszélve a politikai pártokról. A személyes beszélgetésekben is mind gyakrabban mutatkozott nyersnek, nemegyszer durvának. Ennek kapcsán jegyzi meg életkrónikájának összeállítója: „Nyers és követelőző lett, a beszélgetésekben pedig búvalbélelt és száraz. [...] Az évek múlásával egyre türelmetlenebb volt a környezetével szemben. Ez alól a katonák se képeztek kivételt.”

Közben a baloldal is „kihúzódt” Piłsudski mögül. Tette ezt azért, mert a Lengyel Szocialista Párt hajdani vezetője nem állt az 1923 novemberében Lengyelország több városában csak katonai erővel elfojtott munkásmegmozdulások élére és, úgymond, „nem csinált forradalmat”. Pedig Krakkóban a munkások őt éljenezve fegyverezték le a 16. gyalogezred két századát.

1923. december 30-án a Lengyel Szocialista Párt XIX. kongresszusán a Központi Végrehajtó Bizottság főszónok, Feliks Perl ki is jelentette: „Piłsudski nem a mi emberünk. [...] Ha Piłsudskiról van szó, ki kell jelentenünk, hogy legyen bárki, diktátor, mi nem támogatunk egyetlen diktátort sem. Amikor kellett, Piłsudski ellen is felléptünk, annak dacára, hogy nagyon nagyra értékeljük őt.”

Piłsudski 1923 derekától a pihenésnek, az olvasásnak, az írásnak, a családjának szentelte idejét. Felesége, Aleksandra asszony, akit első felesége halála után 1921. októ-

ber 25-én végre oltárhoz vezethetett, ekkor töltötte be a negyvenedik életévét, Wanda lánya öt-, Jagoda lánya hároméves volt. A szejm élete végéig havi fizetést szavazott meg neki, amelyet társadalmi célokra, elsősorban a lengyel hadsereg katonaözvegyeinek, árváinak javára, valamint az őt 1921-ben díszdoktorrá avató vilnai Báthory Egyetem támogatására fordított. Ugyanerre a célra utalta át az Egyesült Államok lengyelségének Nemzetvédelmi Bizottsága által folyósított havi 300 dollárt is. Családját könyvei, cikkei, előadásai honoráriumából tartotta el. Ekkor írta *Rok 1920* (Az 1920-as esztendő), *O walorach żołnierzy legionowych* (A légiónok katonáinak értékéről) című munkáit.

Hívei (vagy ellenségei) gondoskodtak róla, hogy minden vele kapcsolatos megjegyzés, róla elhangzó vélemény eljusson hozzá. Megtudhatta, hogy 1924 februárjában a szejm elnöke, Maciej Rataj vezető politikusoknak azt mondta róla: „Fáj közelről látni, hogy végzi ez a kiváló ember, látni, hogyan kopik le róla a fényzőn, amellyel át kellene lépnie a történelembe.” A lengyel parasztság legtekinélyesebb vezetője, Wincenty Witos pedig 1925-ben egy tömeggyűlésen úgy nyilatkozott róla, hogy Piłsudski szerepe véget ért, megtette, amit tennie kellett, így semmiféle állami funkcióra nem számíthat. Ebben volt igazság: valóban megtette, amit meg kellett tennie: meghatározó szerepet játszott Lengyelország helyreállításában. Most a civileken, azaz a politikusokon volt a sor, akikben egyre kevésbé bízott.

A háttérbe húzódó Piłsudski csak a légionistái iránt volt feltétlen bizalommal. Közülük is csak azok iránt, akik az I. dandárban szolgáltak. Mindennel elégedetlen volt, ami az országot jellemezte. A gazdasági helyzettel, a hadsereg állapotával, de különösen a szejm és a kormány működésével. A Nemesi Köztársaság szejmje jutott mindegyre eszébe, amely a XVII. század derekától fokozatosan romlásba vitte, majd a felosztások révén szakadékkba taszította az országot.

Azt hangoztatta, a szejmnek az a kötelessége, hogy minden eszközzel a kormányt támogassa – persze ehhez támogatásra érdemes kormány szükséges –, mert a kormány az állam tartóoszlopa. Olyan a társadalom helyzete, amilyen az államé, vagyis az állam fölötte áll a társadalomnak. A felelősségpiramis talpazatát tehát a szejm alkotja. A szejm működését örökös torzszalkodás jellemzi, aminek következtében a demokrácia az anarchia egy szalonképesebb változatává silányul.

Ezért érezte úgy, hogy kötelessége rendet csinálni. A sulejóweki „magányban” az elégedetlenkedő társadalom moráját is erősebben hallotta. És híveinek biztatása is erre ösztönözte.

Volt ok az elégedetlenségre elég, de az 1924-ben, 1925-ben hatalmon lévő kormány sikereket is elkönnyelhetett. 1923. december 19-én Władysław Grabski alakított kormányt, aki kitűnő pénzügyi szakember volt. Reformmunkájának gyümölcse 1925-re érett be, de a sikernek ára is volt: a munkásság szociális juttatásainak bizonyos szintű visszafogása, a munkanélküliség átmeneti növekedése.

Ezzel együtt a németek által kezdeményezett vámháború káros következményeit sikerült kivédeni. Amikor azonban 1925. november 13-án a Nemzeti Bank megvonta Grabski támogatását, a kormány megbukott. Az új kormányt Aleksander Skrzyński alakította meg. A későbbiekre nézve fontos volt, hogy a hadügyminiszteri tárcát Piłsudski egyik bizalmi embere, Lucjan Żeligowski tábornok kapta.

A Skrzyński-kormány szerencséjére a Grabski-reformok éppen 1926-ra éreztették pozitív hatásukat, s ez az ország gazdasági mutatóinak javulását eredményezte. Ez persze nem jelentette azt, hogy sztrájkok időnként ne robbantak volna ki, s gondok ne mutatkoztak volna. Skrzyński a legkisebb nyomásnak se tudott ellenállni, s 1926. május 5-én benyújtotta lemondását. Piłsudski március óta fontolgatta, hogy lépnie kell, s erre a beavatott katonatisztek tettek is bizonyos intézkedéseket. Żeligowski például hadgyakorlat ürügyén két gyalogezredet rendelt a Varsóhoz közel fekvő Rembertówba – éppen azon a napon, amikor miniszterelnöke leköszönt. A köztársasági elnök Wincenty Witost bízta meg kormányalakítással, amely május 10-re meg is alakult. A Lengyel Szocialista Párt ezt a tényt „a fasizmus a kapuk előtt” bejelentéssel vette tudomásul. Pontosabban nem vette tudomásul, mert a Paraszt-párttal és a Munkásklubbal együtt tiltakozott ellene.

Piłsudski ugyanakkor interjút adott az egyik lapnak, amelyben „korrupcióval, a hatalommal való magánhasznú visszaéléssel és a hadsereg széttűlesztésével” vádolta a korábbi kormányokat, s bejelentette: „Harcra kelek az államot sújtó legfőbb rosszal, az öntelt pártok és klikkek

Lengyelország fölött gyakorolt uralmával szemben.” A lapot ugyan elkobozták, de az interjúnak híre ment. Witos erre az alábbiakkal válaszolt: „Mondják, a hadsereg Piłsudski mögött áll, ha így van, vegye át erőnek erejével a hatalmat. Én a helyében egy pillanatig se haboznék ezt tenni; ha nem ezt cselekszi, úgy vélem, ezeket az erőket Piłsudski nem tudhatja maga mögött.”

Már május 11-én kiderült, hogy nagy erők állnak Piłsudski mögött. Varsóban tömegtüntetésekre került sor, amelyeken Piłsudskit éltették, s azt skandálták: „Nem hagyjuk szétlöpni Lengyelországot!” De nemcsak a baloldaliak, hanem a befolyásos varsói értelmiségiek, a liberálisok is hallatták tiltakozó hangjukat; mindazok megnyilatkoztak, akik féltek a nemzeti demokraták túlsúlyától.

Piłsudski élére állt a hozzá hű katonaságnak. Május 11. után már nem visszakozhatott. Úgy vélte, Wojciechowski köztársasági elnök közvetíteni fog közte és a kormány, valamint a szejm közt a békés hatalomátadásban. Személyes találkozójukra sajátos körülmények között, a varsói Kierbedzi hídon került sor. Az egyik hídfőnél a kormányerők sorakoztak fel, a másikonál a Piłsudskit követő csapatok. Wojciechowski azonban az alkotmány rendíthetetlen örökének bizonyult. Felszólította Piłsudskit, hogy kifogásait törvényes úton tegye meg, majd faképnél hagyta őt. Piłsudski ezt követően egy darabig némán a korlátnak támaszkodva bámulta a Visztulát...

Rövidesen eldőrdültek a puskák és megszólaltak a géppuskák is. Lengyel katonák lötték egymást. Múltjukat tekintve: Piłsudski katonái. A baloldaliak azonnal Piłsudski

mellé álltak, beleértve a kommunistákat is. (Az utóbbiak vezetőinek ezt is a fejükre olvassák majd 1937-ben Moszkvában, mielőtt agyonlövik őket.) Úgy vélték, most nyílik alkalom az elmaradt forradalom megvívására. A támogatás nem elhanyagolható: a szocialisták befolyása alatt álló vasutasoknak köszönhető, hogy a kormányhű poznańi ezredek nem tudtak időben Varsóba érkezni. Piłsudski fenntartás nélküli támogatásra számított a hadsereg részéről. Nem így történt. De ettől függetlenül Piłsudski hívei kerekedtek felül.

Május 14-re a Lengyel Szocialista Párt általános sztrájkot hirdetett. Erre mozgósító felhívásában a tömör indoklás így hangzott: „Legyen ez a sztrájk hatalmas tüntetés Józef Piłsudski, hős hadserege és a munkás-paraszt kormány mellett!” Ugyanezen a napon délután három és négy óra között a kormány és a köztársasági elnök a Władysław Anders parancsnoksága alatt álló egységek fedezésével a köztársasági elnöki palotából a tőle több kilométerre fekvő wilanówi kastélyba vonult át. Itt tartották meg az utolsó kabinetülést, amelyen Witos benyújtotta kormánya lemondását. Ezzel egyidejűleg Wojciechowski is bejelentette, hogy leköszön hivataláról. A szejm elnöke, Maciej Rataj még aznap éjjel találkozott vele. Ő jelentette be ideiglenes államfőként, hogy éjfélkor fegyvernugvás áll be a harcoló felek között. Varsó eltemethette 379 halottját, gyógyíthatta 920 sebesültjét.

A budapesti *Reggel* 1926. május 17-i számában *A lengyel lovag* című írásában Krúdy Gyula felteszi a kérdést: „Mi üthetett ebbe a Pilsudskiba, hogy ágyúkat vontatott a városi piactérre?” Ennek okát a harcok elültét követő hetekben, hónapokban Lengyelországban is egyre kevesebben értették. Tegyük hozzá: azok közül is, akik kezdetben érteni vélték.

A forradalom, amelyben a szocialisták, a kommunisták, valamint egyes néppártiak és parasztpártiak reménykedtek – hamar kiderült –, ezúttal is elmaradt. Ha Pilsudski miniszterelnök akart volna lenni, az törvényes úton is bármikor lehetett volna. Akárcsak köztársasági elnök. Azonban fél hónap alatt kiderült, hogy egyik posztot sem szándékozik betölteni.

A már május 15-én felállt új kormány miniszterelnöke, Kazimierz Bartel, a Lembergi Egyetem ábrázológeometria-professzora lett. Kinevezése nagy meglepetést keltett, bár neve a szejmben nem hangzott idegenül, mivel képviselő volt, s egy ízben betöltötte a vasúti miniszteri posztot is. Pilsudski vonakodott a hivatásos politikusoktól, de annál nagyobb bizalommal viseltetett az egyetemi tanárok iránt. Az új korszak kezdetét azzal is jelezni kívánta, hogy Bartel kormányába egyetlen régi miniszter sem került be, miniszterhelyettes és főhivatalnok is alig. Pilsudski a hadügyminiszteri tálcát kapta.

Nem akart diktatúrát bevezetni, nem kergette szét a szejmet, nem oszlatta fel a pártokat. Az őrizetbe vett korábbi

minisztereket is szabadon engedte. (Csak néhány tábornokot tartott hosszabban őrizetben, köztük Tadeusz Rozwadowskit.) Úgy tetszett, a hatalom csak annyiban fontos számára, hogy közvetítők nélkül érvényesítheti akaratát: dönthet. Dönteni azonban mintha nem akart volna korlátlanul, önkényesen. Minden intézkedésének törvényes, alkotmányos látszatot akart adni.

A Bartel-kormány először abban a katonai temetőben jelent meg, ahol május 17-én örök nyugalomra helyezték a testvérharc áldozatait. Mindegyiküket megillette a hősi halottnak kijáró végtisztesség. A minisztereken kívül mindegyik egység küldöttséggel képviseltette magát a temetésen, amelyen Piłsudski személyesen nem vett részt.

A Bartel-kormány egyik első intézkedése a Witos miniszterelnök által május 14-én bevezetett ostromállapot megszüntetése volt. Mondhatni, minden simábban ment a vártnál, s ebben nagy szerepe volt a konfliktust elsimítani igyekvő házelnöknek, Maciej Ratajnak is. Bartel május 19-én már a köztársasági elnök megválasztásáról tárgyalt a parlamenti pártok képviselőivel. A május 31-i nemzetgyűlésen a két ház 546 képviselője jelent meg, s csak nyolc maradt távol – Witosszal az élükön. A 485 érvényes szavazatból 292 esett Piłsudskira, 193 az ellenjelöltre. Piłsudski számára azért volt szükség a köztársasági elnöki poszt felajánlására, hogy azt visszautasíthassa. „Túlságosan a lelkembe ivódott a meggyilkolt Narutowicz köztársasági elnök tragikus alakja, akit nem tudtam megvédeni a szörnyű sorsától...” – mondta. Aztán a politikai életben végképp ismeretlen jelölttel hozakodott elő, aki

csak a Lembergi Műegyetem vegyészprofesszoraként és a Chorzówi Állami Nitrogénkombinát főigazgatójaként volt ismert: Ignacy Mościcki. Fiatalkorában a Nemzeti Liga tagja volt, aztán pedig a szocialisták vonzásába került... Ezúttal is Piłsudski akarata érvényesült, mert június 1-jén a nemzetgyűlés az ő jelöltjét választotta meg köztársasági elnöknek.

Piłsudski más vonatkozásban is a szemre tudta kényszeríteni az akaratát – minden további erőszakos nyomás nélkül. Ezúttal a jobboldali klubok és a Parasztpárt támogatásával az alkotmányban több olyan cikkelymódosítást vitt keresztül, amelyek révén bővült a köztársasági elnök jogköre. Ezentúl a szem nem kezdeményezhetett azonnali bizalmatlansági szavazást, a kormánynak az előző költségvetési év lejárta előtt öt hónappal be kellett nyújtania az új költségvetést, a köztársasági elnök idő előtt feloszlathatta a szejmet, s 1927 végéig törvényerejű rendeleteket is kiadhatott.

A „májusi fordulatnak” kedvezett az, hogy a gazdaságban érezhető javulás állt be. Részben Grabski reformjának, részben a hosszan elnyúló angliai bányászsztrájknak köszönhetően. Az utóbbi miatt ugyanis 1926-ban megháromszorozódott a lengyel szénkivitel. Az ipari termelés növekedése 1927-ben 21 százalékos volt, egy évvel később csaknem 14 százalék. 1926 és 1929 között a szénkitermelés 30 százalékkal, a kokszyártás 90 százalékkal, a villamosenergia-termelés 112 százalékkal, a papírgyártás 140 százalékkal növekedett. Lengyelország több mutatóval a világ élvonalába került. A textilüzemek ugyan meg-

éreztek azt, hogy bezárult előttük az orosz piac, de a munkanélküliek száma az 1926-os 300 ezerről 1929 szeptemberére mégis kilencvenezerre esett vissza. A munkabérek ugyanebben az időben 23 százalékkal növekedtek. A közvélemény úgy érezkelhette, hogy a „Parancsnoknak” igaza volt 1926 májusában.

Piłsudski meggyőződése szerint a szejmet annyira kell átalakítani, hogy hagyományos tevékenységi szerkezetét megőrizve is a kormányt szolgálja döntéseivel. Ez csak úgy lett volna lehetséges, ha a választások eredményeként biztos a kormánytöbbség. Ennek céljából jött létre az 1928. évi márciusi szejmválasztás előtt a Kormánytámogató Pártonkívüliek Blokkja, amelyhez öt kisebb párt-tömörülés is csatlakozott.

A kormány teljes erővel és nagy pénzzel vetette bele magát a választási küzdelembe, s ehhez teljes közigazgatási apparátusát is mozgósította. A vajdák, a sztaroszták kormánypárti jelölteknek szerveztek nagygyűléseket, az ellenzéki pártok hasonló törekvéseit pedig minden eszközzel – ideértve a rendőrség bevetését is – akadályozták. Ennek az lett az eredménye, hogy 3 millió emberrel többen – 11,5 millió polgár, a szavazati joggal rendelkezők közel 80 százaléka – járultak az urnákhoz, mint 1922-ben, s nem akadt kerület, ahol a választást bojkottálták volna.

A mandátumok majdnem 25 százalékát – 130 mandátumot – a Kormánytámogató Pártonkívüliek Blokkja szerezte meg, s ezzel ugyan a szejm legerősebb pártja lett, de magában nem alkotott többséget. Piłsudskit így csak az tölthette el elégtétellel, hogy a Witos vezette Lengyel

Néppárt – „Piast” csupán 21 mandátumot szerzett, vagyis jóval kevesebbet, mint korábban. A baloldal legerősebb pártja a Lengyel Szocialista Párt maradt a maga 63 mandátumával. Sikerként könyvelhették el a kommunisták is, hogy 7 mandátumhoz jutottak. A helyzet mindazonáltal úgy alakult, hogy azok a pártok, amelyek – többségként – 1926 májusában a puccsot támogatták, most kisebbségbe kerültek.

A választás tehát nem Piłsudski elképzelése szerint alakult. Ezzel is összefügghet az, amit március 13-án a kormánypártiakhoz intézett beszédében fenyegetően mondott: ha a szejm nem bizonyul a kormánnyal együttműködő-képesnek, szétkergeti. Hogy nem a levegőbe beszélt, arról a képviselők a szejm nyitóülésén meggyőződhetnek. Amikor a terembe lépő Piłsudskit a kommunista képviselők „Le Piłsudski fasiszta kormányával!” fogadták, Felicjan Sławoj-Skłodkowski belügyminiszter a teremből az utcán e célból készenlétben álló rendőrökkel vitette el őket.

A szejm ellenzéke minden nyomás ellenére rendkívüli vitalitásról tett tanúbizonyságot, és újra és újra bebizonyította, hogy Piłsudski nem tudja megkerülni. Az 1929-es világgazdasági válság első, Lengyelországot sokkoló hullámaint kihasználva – a lengyel szocialisták vezetésével – az év végén megbuktatták a kormányt. A miniszterelnök ismét Kazimierz Bartel professzor lett. A Lengyel Szocialista Párt ezúttal a társadalomra hátrányosan kiható döntésekért felelős egészségügyi miniszter ellen nyújtott be bizalmatlansági indítványt, aki az egész kormányt

magával rántotta. Az új miniszterelnök Walery Ślawek, a Kormánytámogató Pártonkívüliek Blokkjának elnöke lett. Ő a korábbi „ezredes-minisztereket” kiválogatva állította össze a kormányát. A szejmellenzék ezt provokációnak tekintette, és harsány tiltakozással reagált rá. Meg-megújuló támadásából ezúttal Mościcki köztársasági elnöknek is kijutott.

A „begyűrűző” világgazdasági válság, a mindennapi lét romlása mellett korrupciós ügyek is napirendre kerültek. Az elégedetlen társadalom most jóval fogékonyabb lett az olyan hírekre, hogy a választási kampányokat a kormány az utóbbi években rendre költségvetési pénzekből fedezte. Rokonszenve a hivatalból nap mint nap pellengérre állított, de méltóságát őrző ellenzéké lett, amely ezt kihasználva 1930. június 6-án Krakkóban megrendezte a Népszabadság és Népjog Védelmének Kongresszusát. A balközép vezetői a másnap tartott nagygyűlésen kiadták a jelszót: „Le a diktatúrával!”, „Viszontlátásra Varsóban, ahol megalakul a munkás-paraszt kormány!” (A Lengyel Szocialista Párt utoljára négy éve beszélt a tömegeket mozgósítva – és Pilsudskit éltetve – munkás-paraszt kormányról.)

Hogy a váratlanul kialakult helyzetet komolyan kellett venni, arról talán az a döntés árulkodik legbeszédesebben, hogy 1930. augusztus 25-én maga a Köztársaság első marsallja állt a kormány élére, amely csak egy poszton változott, Józef Beck ezredes, a II. légiós dandár egykori tisztje lett a miniszterelnök-helyettes. Hogy a kormány nyugodtabb körülmények között kezdhesse meg a munkáját, Mościcki köztársasági elnök augusztus 29-én

következő napi hatállyal feloszlatta a sejmeket és a szenátust. A Balközép pártjai – a Lengyel Szocialista Párt, a Lengyel Néppárt – „Felszabadítás”, a Lengyel Néppárt – „Piaś”, a Parasztpárt, a Nemzeti Munkáspárt – válaszul szeptember 9-én megalakították a Népszabadság és Népjog Védelmének Szövetségét, amelyet a kereszténydemokraták is támogattak.

A kormány mintha csak erre várt volna. Zavargáskeltés címen – bírósági végzés nélkül – még aznap letartóztattak tizenkilenc volt ellenzéki követet és öt volt ukrán követet. Köztük Wincenty Witost is. Az elfogottakat a breszti erődbörtönbe zárták. Néhány nap múlva Wojciech Korfanty is ide került. Mivel nem ők voltak a Védelmi Szövetség fő szervezői, letartóztatásuk okát sokan nem értették. Az ukránok letartóztatásával azt akarták a társadalom előtt bizonyítani, hogy az ellenzéki követek összejátszottak velük, s ezzel Lengyelország-ellenes tevékenységük malrára hajtották a vizet.

A letartóztatások a választási kampány alatt is folytatódtak. Összesen nyolcvannégy ellenzéki képviselő került börtönbe. Azoknak az internáltaknak a száma, akik ismeretleneknek számítottak, meghaladta az ötezret.

A korszak és a kérdés kiváló lengyel ismerője, Andrzej Garlicki az eseményeket az alábbiakkal magyarázza: „A breszti letartóztatásokra vonatkozó döntést nem a pillanatnyi dühkitörés és érzelmi indulat diktálta. Ellenkezőleg. Hosszú ideje átgondolt és előkészített akcióról van szó. Ez nem a politikai irányvonal megkeményedésére, hanem gyökeres megváltoztatására szolgált jeladásul.

Piłsudski úgy döntött, hogy megbízatási idejének közepén kergeti szét a parlamentet, mert az ellenzéki többség tolerálása – véleménye szerint – zsákutcába vezetett volna. A kormánytábor túl gyenge volt, hogy parlamenten kívüli összecsapásokat megengedjen magának. A válság és a keleti területek nemzetiségi konfliktusai [...] által kiváltott társadalmi feszültségek, valamint a kormányon belüli megosztottság és az ellenzék erősödésének légkörében értelmét veszítette az addigi politikai irányvonal tartása.”

A politikai irányváltást Piłsudski nem a nyílt diktatúra bevezetésével, nem a demokratikus intézményrendszer felszámolásával akarta elérni, mint ezt hívei közül sokan várták, hanem egy olyan parlament létrehozásával, ahol a kormánypárti többség biztos és megingathatatlan. Ehhez – az addigi választási törvény érvényben tartása mellett – mindenképpen meg kellett nyerni a választásokat. Mivel ez Piłsudski számára létkérdés volt, minden különösebb aggály nélkül tartóztatta le mindazokat, akik a sikert veszélyeztették. A kiszemelt ellenzéki követeken kívül a nagyvárosi utcai tiltakozások szervezőit és esetenként a résztvevőit is. A társadalomban ismét tudatosítani kellett, hogy fő az államérdek. Azt, hogy mi az állam érdeke, Piłsudski mondta meg.

A „DEMOKRATA” DIKTÁTOR HELYE
A KÉT TOTALITÁRIUS DIKTÁTOR KÖZÖTT

A megtorlás a börtönbe vetett ellenzékieken kívül hosszabb távon a lengyeleknél jobban sújtotta a kelet-galíciái ukránokat, akik e terület lakosainak döntő többségét alkották. 1930-ig úgy-ahogy érvényesült az a Pilsudski által megfogalmazott tétel, hogy „nem rendelkezhetnek kevesebb joggal, mint amennyit az osztrák időkben élveztek”. 1930 szeptemberében a választási kampány azonban az ukrán nemzeti mozgalom felszámolásával társult. Ehhez az ürügyet az szolgáltatta, hogy a Prágában 1920 augusztusában megalakított szélsőséges Ukrán Katonai Szervezet, miután Szovjet-Ukrajnában nem sikerült felkelést kirobbantania, illegális tevékenységét teljes egészében Kelet-Galíciában és Volhíniában fejtette ki. 1930 nyarán szabotázs- és diverzánsakciók sorozatát szervezte meg, egyrészt azért, hogy felhívja a lengyelországi és a külföldi közvélemény figyelmét az ukrán kérdés megoldatlanságára, másrészt azért, hogy megakadályozza az ukránok és lengyelek között a nagypolitika szintjén is tapasztalható megegyezési kísérleteket. A Bartel-kormány kisebbségi ügyekért felelős államtitkára, Henryk Józewski – a lembergi görög katolikus metropolita, Andrej Septickij közvetítésével – tárgyalásokat folytatott az Ukrán Nemzeti-Demokrata Szervezet vezetőivel és Petlura híveivel. A Németország, Litvánia és Csehszlovákia, továbbá amerikai ukrán emigránsok által pénzelt Ukrán Katonai Szervezet lengyel hivatalos adatok szerint 1930 júliusa és novembere

között százkilencvenegy terrorcselekményt, főleg gyűjtogatást hajtott végre, elsősorban magánjavak, magánszemélyek ellen a „Polyákok a San folyón túlra!” jelmondat jegyében.

Szeptember 1-jén Pilsudski utasította Sławoj-Składkowski belügyminisztert az ellenlépések megtételére: „csendben, hadiállapot bevezetése nélkül, kerülve a vérontást” kell a katonaságnak úgy megfélemlítenie az ukrán lakosságot, hogy „egyszer s mindenkorra megjegyezze: a hatóság és nem a merénylők szavára kell hallgatni”.

A „pacifikálási akció”, amely 1930. szeptember 16-tól 30-ig tartott, 16 járás 461 ukrán települését sújtotta. A katonai és rendőri különítmények felszámolták az ukrán társadalmi és kulturális egyesületeket, intézményeket, elpusztították Tarasz Sevcenko és más ukrán hírességek szobrait, képeit. Sok helyen leverték a házak szalmatetőit, összetörték bútorait. Előfordult az, hogy a közösségek hangadó vezetőit megkorbácsolták. Az Ukrán Katonai Szervezet pontosan ezzel érte el a célját. Az érintett területek ukrán lakóiban maguk a megtorló különítmények ébresztettek olthatatlan gyűlöletet a lengyel állam és annak intézményes képviselői, képviselői ellen. De a gyűlöletből kijutott magának a lengyel társadalomnak is, és ennek a II. világháború éveiben különösen Volhínia és Podólia szórvány lengyel lakosságú vidékein tragikus következményei lettek. A lengyel pacifikálási akciónak nagy nemzetközi visszhangja támadt, főként a német sajtó ismertette részletesen a galíciai ukránságon esett sérelmeket. Ez nem véletlen, az ukrán emigráció mind a wei-

mari, mind a hitleri Németországgal jó kapcsolatot épített ki és tartott fenn.

Piłsudski rövid távon Kelet-Galíciában és az új választásokon is célt ért. Az 1930. november 16-án tartott szavazáson, amelyen a választásra jogosultak 75 százaléka megjelent, a Kormánytámogató Pártonkívüliek Blokkja a mandátumok 55 százalékát megszerezte. A Lengyel Szocialista Párt 24 mandátumhoz jutott, ez 39-cel volt kevesebb, mint 1928-ban. A kommunisták a szavazatok 1 százalékát, a nemzetiségiek a 14 százalékát szerezték meg.

Piłsudski több mint tízéves álma teljesült: a szejmben biztos kormánytöbbségre támaszkodhatott. Ettől azonban nem működött jobban a kormány, nem lett erősebb az állam, nem lett boldogabb a társadalom. Csalódás leginkább a gazdasági válság terhei alatt roskadozó társadalmat sújtotta, amely számára Piłsudski megszűnt rendíthetetlen tekintély, megszűnt példakép lenni. A baráti kéznyújtás mozdulatát felváltotta az ökölbe szorított kéz.

Piłsudski 1930 nyarától tagadhatatlanul diktátorként viselkedett. Olyan diktátorként, akinek szüksége van a demokrácia kellékeire, díszleteire. Ő magát persze – a saját fogalmai szerint – demokratának tartotta. Felfogásában a demokrácia az a készség volt, amely képessé teszi az egyént és a csoportot arra, hogy érdekeit alárendelje a közösségi érdekeknek. E készség híján a demokrácia aláássa az államot, vélte. Márpedig ő az állam megerősítésére törekedett. E vonatkozásban onnan érte bírálat, ahonnan legkevésbé várta: Lengyelország bíboros-prímása, August Hlond 1931. április 23-án kelt pásztorlevelében leszö-

gezte: „Az állam van az állampolgárokért, nem pedig az állampolgárok az államért...”

Amikor 1931 őszén Artur Śliwińskit megbízta, hogy dolgozza fel életrajzát, s a hitelesség céljából néhány személyes találkozásra is hajlandó volt, Piłsudski a lengyelek mentalitásáról a következőket mondta neki mintegy az önkritika árnyalatával: „A lengyelek ösztöneikben hordozzák a szabadságot. [...] Lengyelországban nem lehet terrorral kormányozni. Az nem megy. Én sokat megengedhettem magamnak, és meg is engedtem, mert a lengyeleket tanítani akartam. De a szabadság ösztönét nem lehet megölni, azt megölni lehetetlenség.”

1931. október végén kezdődött a vádlottak padjára ültetett tizenegy breszti fogoly, volt országgyűlési képviselő – köztük Wincenty Witos – hosszan elnyúló pere. (A jogerős ítéletek 1933. október elején születtek meg a fellebbezések után.) Egy vádlottat mentettek fel csupán, a többieket másfél-től három évig terjedő börtönre ítélték a kormány megdöntésére irányuló szervezkedés vádjával. Witos másfél évet kapott. A per sötét foltja maradt a két háború közötti lengyel igazságszolgáltatásnak, amely addig tisztességesen működött. A képen az se változtatható, hogy 1932 márciusában fogadták el az új oktatási törvényt, amely bevezette a hétosztályos kötelező általános iskolát. Az ötödik osztálytól a tanulást a négyéves gimnáziumban lehetett folytatni, amely „kis érettségit” adott. Az ezt követően elvégzett hároméves líceum végén lehetett megszerezni a továbbtanulásra jogosító „nagy érettségit”. Az új isko-

larendszer bevezetése után sikerült rövid időn belül felszámolni az írástudatlanságot.

Piłsudski az időközben Nemzeti Párttá változott Nemzeti Demokrácia önállósulásra törekvő ifjúsági csoportjainak eszmevilágán érzékelhette, mivé torzulhat az állam totális változatának eszméje. 1926-ot követően a Nemzeti Demokráciára összpontosuló támadások idején Dmowski hozta létre a Nagy Lengyelország Táborát mozgalmat, amelynek egy idő után már 300000 tagja volt. Jelszava: „Lengyelország a lengyeleké!” Ez kibontva azt jelenti, hogy a szláv népeket asszimilálni kell, a németekkel és a zsidókkal pedig ki az országból... Piłsudski utasítására 1933 márciusában a belügyminisztérium feloszlatta ezt a Mussolini fasizmusát mintának tekintő „Tábort”. De már működött egy másik, rokon eszméjű és szellemű szervezet: a Fiatal Nemzetiek Szövetsége, amely 1934 áprilisában két részre szakadt: egyrészt létrejött a Nemzeti Radikális Tábor, amely annak hangoztatásában látta a gazdasági bajok megoldásának lehetőségét, hogy a lengyel földhöz a lengyel parasztnak van joga, s az idegen tőkét államosítani kell, továbbá a zsidók eltávolítandók az országból. 1934 végén az említett radikális tábor kettészakadt: a húszéveseket magába tömörítő rész Nemzeti Radikális Tábor – „Falanga”, a harmincéveseket összefogó rész Nemzeti Radikális Tábor – „ABC” néven működött tovább.

A többi pártban is bonyolult átalakulások mentek végbe, de a Nemzeti Demokrácia utódpártjai, „utódtáborai” azért voltak veszélyesek, mert Hitler hatalomra jutá-

sának előestéjén vagy közvetlenül azt követően jelentek meg a lengyel politikai színpadon.

1934. június 15-én ukrán nacionalisták lelőtték a lengyel belügyminisztert, Bronisław Pierackit. A nyomozás során döntött a kormány úgy, hogy a polesiei Bereza Kartuskában külön szigorított börtönt rendez be a politikai foglyoknak. Ide kerültek a kommunisták, a terroristának bélyegzett ukrán nemzeti aktivisták és a Nemzeti Radikális Tábor gyanús tagjai. A gyanúsítottak bíró ítélet nélkül, a nyomozóbíró végzése alapján a Bereza Kartuska-i börtön „lakói” lehettek, ami a demokratikus szabadságjogok további korlátozását jelentette. Ezzel Pilsudski végképp elvesztette a morális alapot ahhoz, hogy az ellenzékiek „erkölcsi fertőjéről” beszéljen.

A rendteremtésnek szentelt 1930-as év után, az erős kéz alkalmazása idején Pilsudski meg volt győződve arról, hogy a gazdasági nehézségek ellenére sem robbanhat ki olyan belpolitikai válság, amely Lengyelországot maga alá temeti. Annál inkább nyugtalanították az európai fejlemények. 1932-ben Józef Becket nevezte ki Lengyelország külügyminiszterévé. Kényszerű megoldásnak tartotta, addig is, míg nincs jobb. Abban pedig, hogy lehet jobb is, nem bízott.

Hitler 1933. január 30-i hatalomra kerülése nyugtalan-sággal töltötte el. Ez még inkább fokozódott, amikor két hónappal később Mussolini ismertette a négyek paktumát, vagyis Franciaország, Németország, Olaszország, Nagy-Britannia tervét arról, hogy békés úton lehetséges legyen a határrevízió. Józef Beck külügyminiszter, mivel ezt len-

gyelelles lépésnek tekintette, tiltakozásul elnapolta párizsi hivatalos látogatását. Pilsudskit az a gondolat aggasztotta, hogy létrejöhet egy olyan rendszer, amelyben rövid távú érdekeiktől vezérelve a nyugati hatalmak dönthetnek majd európai nemzetekről, az érintettek megkérdezése nélkül.

1932 decemberében a Poznańi Egyetem három fiatal matematikusa a lengyel hadsereg vezérkara rejtjelirodájának dolgozva feltörte az „Enigma” nevű német rejtjelgépet, amellyel a kódolt parancsokat és jelentéseket továbbították. Hitler hatalomra kerülésétől kezdve a lengyel fél a német hadsereggel kapcsolatos minden intézkedésről tudomást szerzett. Ez nem maradt visszhang nélkül. Máig vita folyik arról lengyel történészek körében, hogy Pilsudski milyen formában és milyen szinten javasolta Párizsnak, hogy indítsanak közös preventív háborút Hitler ellen azért, hogy megakadályozzák Németország katonai, gazdasági és politikai megerősödését, s Európa jövőjének alakulására gyakorolt mind nagyobb befolyását. A közös katonai intervenciót sürgető dokumentum azonban eddig még nem került elő. Lehet, hogy a javaslat a párizsi lengyel követ puhatolózó beszélgetései során hangzott csak el. Az azonban tény, hogy Pilsudski egyre kevésbé bízott a nyugati hatalmakban. Rá kellett döbbsennie, hogy Lengyelország háborús konfliktus esetén csak magára számíthat, a saját erejére támaszkodhat. Talán emiatt is említette többször aggodalommal: „Félek, hogy tíz év múlva már nem lesz Lengyelország...”

Piłsudskinak külpolitikai alapelve az volt két nagy szomszédjával kapcsolatban, hogy egyforma távolságot kell tőlük tartani, s nem szabad egyikkel sem szövetséget kötni a másik ellenében. 1933. május 1-jén a tőle telhető szívéllyességgel fogadta a szovjet követet, s ez a németek figyelmét nem kerülte el. 1932. július 25-én Lengyelország és a Szovjetunió megnemtámadási szerződést kötött egymással. 1934. január 26-án hasonló szerződés jött létre Lengyelország és Németország között is. Nem véletlenül mondta Piłsudski tábornokainak: „Nélkülem ne kezdjétek háborút Németországgal, mert azt elveszítitek.” E két szerződés megnyugtathatta az 1931 nyara óta egyre többet betegeskedő Piłsudskit.

Már csak az „utódlás” kérdése várt megoldásra. Ezt Piłsudski egy új alkotmány megalkotásával akarta elérni. Olyannal, amely mind a szejmet, mind a kormányt alárendeli a köztársasági elnöknek.

Az új alkotmányt 1935. április 23-án írta alá a másodszor is megválasztott Ignacy Mościcki elnök, miután azt Piłsudski előzőleg már ellátta kézjegyével. Az alkotmány bevezető tíz cikkelye azt taglalja, hogy az állam érdeke mindenekfeletti. Az állam szabja meg a társadalmi élet irányát, s a társadalom az állam keretei között és rá támaszkodva formálja a maga sorsát. A köztársasági elnököt két jelölt közül az elektorok gyűlése választotta meg hét évre. Ő volt a hadsereg főparancsnoka, és ő nevezte ki a miniszterelnököt, s javaslatára a minisztereket is. De az ő hatáskörébe tartozott a legfőbb bírónak, a fegyveres erők főfelügyelőjének és főparancsnokának és a számvevőszék

elnökének kinevezése is. A kormány összetételére sem a szejmnek, sem a szenátusnak nem volt befolyása, s emiatt az nem is tartozott felelősséggel neki. Így elkerülhető lett az, hogy bizalmatlansági indítványával az ellenzék megbuktathassa. Az elnök összehívhatta és feloszlathatta a szejmet és a szenátust.

Vajon az oly hatalommal felruházott köztársasági elnök, mint amilyenel Piłsudski a lengyel állam újjászületése óta rendelkezni szeretett volna, megóvhatja-e Lengyelországot a jövőben rá leselkedő veszedelemtől? A kérdésre Piłsudski már nem tudott válaszolni. 1935. május 12-én meghalt.

Az újjászületett Lengyelország még négy és egynegyed évig tudta tartani az egyenlő távolságot az összeroppanására váró két szomszédos birodalomtól.

MEGNEMTÁMADÁSI SZERZŐDÉS ÉS FEGYVERBARÁTSÁG

LENGYELORSZÁG NEGYEDIK FELOSZTÁSA

1922 áprilisában a Genova közelében fekvő Rapallóban tartott nemzetközi konferencián, amelyen elsősorban gazdasági kérdéseket vitattak meg, nem kis meglepetést keltett az a szerződés, amelyet Németország és Szovjet-Oroszország képviselői kötöttek meg. Ebben kölcsönösen lemondtak a háborús jóvátétel minden fajtájáról és formájáról, emellett a hadiállapotból eredő ellentmondásos jogi kérdések szabályozását és a diplomáciai kapcsolatok felvételét helyezték kilátásba.

A rapallói egyezmény jelentősége ennél jóval nagyobb, mondhatni, jövőformáló volt. Nemcsak a német-szovjet gazdasági, politikai együttműködéshez teremtett alapot, hanem a katonaihoz is. Márpedig éppen ez az utóbbi a legyőzött, európai területeinek egy részét, gyarmatainak egészét elvesztő Németország számára létkérdés volt, mivel csak 100000 főből álló önkéntes szárazföldi haderőt tarthatott fenn, minimális felszíni flottával, légierő nélkül. Fontos volt ez az Oroszország 1914-es európai határait megőrizni nem tudó, gazdasági gondokkal küzdő és elszigeteltségben élő Szovjetunió számára is. Nem véletlen, hogy egy 1922. július 29-én kötött titkos egyezmény értelmében a német haderő vállalta, hogy a Vörös Hadseregnek

fegyvert és lőszert juttat, s szakemberei segítenek a szovjet hadiipar felépítésében.

A katonai együttműködés az 1926. április 24-én Berlinben tető alá hozott német–szovjet barátsági és együttműködési szerződéssel vett új lendületet. A Volga és a Káma folyók mentén külön gyakorlótereket alakítottak ki, ahol a német tervezőmérnökök kipróbálhatták új páncélos, légi és gázfegyvereiket. A Vörös Hadsereg tisztjeinek kiképzésében pedig olyan német tábornokok vettek részt, mint Walter von Brauchitsch, Walter von Reichenau, Wilhelm List és Heinz Guderian. Ugyanakkor Mihail Tuha-csevszij és Auguszt Kork, az 1920-as varsói csatában részt vett XV. hadsereg parancsnoka német hadiakadémiákon adtak elő. (Sztálin azzal a hamis váddal löveti őket majd agyon 1937-ben, hogy a tanítás ürügyén a németeknek kémkedtek.) A Vörös Hadsereg szolgálati szabályzatának kidolgozásában Kurt von Schleicher, Werner von Blomberg, Hans von Seeckt tábornokok is részt vettek.

Ez utóbbi volt az, aki 1922. szeptember 11-én kelt, Josef Wirth birodalmi kancellárnak írt jelentésében leszögezte: „Lengyelország létezése elviselhetetlen, összeegyeztethetetlen Németország léthelyzetével. Lengyelországnak el kell tűnnie és el is fog tűnni saját gyengesége folytán és Oroszország miatt – a mi közreműködésünkkel. Lengyelország létezése Oroszország számára még elviselhetlenebb, mint a mi számunkra. [...] Az Oroszország és Németország közötti határ megteremtése a feltétele a két fél megerősödésének. Oroszország és Németország 1914-es

közös határai – íme, ennek kell a kölcsönös megértés alapjának lennie.”

Amikor Sztálin 1932-ben, azt követően, hogy Japán a Távol-Keleten sikeres hódításokba kezdett, megemtmadási szerződést kötött Lengyelországgal, sietett megnyugtani a Weimari Köztársaságot: – „Baráti kapcsolataink Németországgal nem változnak” – s még azt is hozzátette, hogy a Varsóval kötött paktum a határookra nézve nem tartalmaz garanciákat.

Hitler hatalomra jutása után Molotov még azon reményének adott hangot, hogy sikerül a jó viszonyt fenntartani Németországgal. A viszony Molotov reményei szerinti alakulására azonban több mint fél évtizedet kellett várni. A lassú változás e tekintetben 1939 elején kezdődött, hogy aztán nyolc hónap elteltével hirtelen olyan változás álljon be a német–szovjet kapcsolatokban, amely az egész világot meglepte, s „Kelet-Európa kisállamait” rövid vagy hosszú távon – következményeiben – letaglózta.

Arra a hírre, hogy Hitler csapatai a nyugati hatalmak jóváhagyásával megszállták a Szudéta-vidéket, 1936. novemberében Vlagyimir Potyomkin, a külügyi népbiztos helyettese a francia nagykövetnek és több más diplomatának kijelentette Moszkvában: – „Számunkra nincs más megoldás, mint Lengyelország negyedik felosztása.” Ez mi mást jelentett, ha nem azt, hogy Hitlerrel szövetséget lehet kötni.

Ugyanebben az időben Joachim von Ribbentrop javaslatot tett József Lipskinek, a berlini lengyel nagykövetnek: Lengyelország egyezzen bele abba, hogy Danzig, szabad

városi státusát megszüntetve, betagolódhassék a német birodalomba, s a Lengyelországnak tengeri kijáratot biztosító pomerániai folyosón exterritoriális autópálya és vasútvonal épülhessen a III. Birodalom elválasztott két része – Kelet-Poroszország és Pomeránia – között. A beleegyezés fejében Ribbentrop a német–lengyel megneemtámadási szerződés 25 évvel való további meghosszabbítását és a határok tiszteletben tartásának garantálását ígérte.

December közepén a szovjet fél tett javaslatot arra, hogy Lengyelország legyen tagja a balti országok és Csehszlovákia bevonásával készülõ Hitler-ellenes koalíciónak. Lengyelország az egyenlõ távolságtartás Pilsudski által örökül hagyott külpolitikai elvébõl kiindulva mindkét javaslatot elutasította. Berlin még két ízben állt elõ a fentebbi ajánlatával, s a szovjetellenes szövetség fejében Szlovákiát kínálta fel és fekete-tengeri, krími kijáratot ajánlott fel kárpótlásul Lengyelországnak. Eredménytelenül. Hogy Hitler bolsevista veszéllyel kapcsolatos rögeszmés gondolkodásában változás jelei észlelhetõk, arra abból lehetett következtetni, hogy egy 1939 januárjában Berlinben tartott beszédében nem rohant ki a Szovjetunió ellen. Sztálinnak mindezekrõl tudomása volt. 1939. március 10-én nem véletlenül tett említést arról a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja, XVIII. kongresszusán, hogy „a nyugati sajtó rontja a nemzetközi légkört”, és „konfliktust provokál Németországgal, anélkül, hogy ennek alapja volna”. Ezzel szemben a Szovjetunió minden országgal korrekt kapcsolatok kiépítésére törekszik.

Április 28-án Hitler felmondta az 1934-ben kötött német–lengyel megneemtámadási szerződést, Sztálin pedig menesztette a német–szovjet kapcsolatok javulásának pusztá származásával is útjában álló Makszim Litvinovot. Helyét Vjacseszlav Molotov foglalta el, aki június 28-án Friedrich Werner von der Schulenburggal, a moszkvai német nagykövettel folytatott éjszakai beszélgetése során megemlítette, hogy az 1926. április 24-én megkötött német–szovjet „semlegességi és baráti” egyezmény a fagyosabb időszakok ellenére sem veszítette érvényét. Ez az eszmecsere akár annak a megbeszélésnek folytatásaként is felfogható, amelyet huszonnégy órával azelőtt Georgij Asztahov szovjet chargé d'affaires folytatott a német külügyminisztérium tanácsosával, Karl Schnurréval. A szovjet diplomata sugallata szerint ahhoz, hogy a kapcsolatokat új alapokra helyezzék, meg kellene állapodni a kelet-európai befolyási övezetekben. Egyidejűleg meg is kérdezte, hogy mutatnak-e valamilyen érdeklődést a hajdani osztrák Kelet-Galícia iránt, amely ukrán lakossága miatt nem közömbös a Szovjetuniónak.

Bizalomépítő megbeszélések alacsonyabb szinten egész júliusban folytak, de Hitler válaszára majdnem másfél hónapot kellett várni. A válasz Asztahovot is meglepte, mert azt lehetett belőle kiolvasni, hogy a német kormány részéről elképzelhető lenne Lengyelországnak a két szomszédja közötti felosztása. Ez augusztus 10-én történt, s minden bizonnyal összefüggésben lehetett azzal, hogy Berlin tudomására jutott: másnap angol–francia küldöttség érkezik Moszkvába abból a célból, hogy a nyugati

szövetségesek és a Szovjetunió közös Hitler-ellenes fellépéséről tárgyaljon. Ennek feltétele szovjet részről többek között az volt, hogy a Vörös Hadsereg bevonulhasson Lengyelországba. Augusztus 14-én Schulenburg azt az utasítást kapta, hogy azonnal hozza Molotov tudomására: Németország a Szovjetunió összes javaslatát elfogadja, amelyek a Baltikum és a Fekete-tenger közötti térséget érintik. Molotov az ezzel kapcsolatos további tárgyalásokat attól tette függővé, hogy Berlin hajlandó-e megnem-támadási szerződést kötni, amely valójában politikai-katonai szövetséget jelentett volna.

Hitler számára létkérdés volt a Molotov által javasolt megállapodás. Ez jelentette ugyanis azt, hogy megindíthatja az eredetileg augusztus 26-ra tervezett háborút Lengyelország ellen. Az idő sürgetett. A Moszkvával történő megállapodásért folyó versenyfutásban még Anglia és Franciaország is részt vett... Némi eséllyel is talán. Egészen augusztus 19-ig. Az előző napon írták alá az egy héttel korábban egyeztetett német–szovjet kereskedelmi megállapodást. Schulenburg a megnem-támadási szerződés szovjet szövegtervezetét is aznap juttatta el Berlinnek. A szerződéshez tartozott volna egy utóirat is, amelynek jelentőségét a következő, egyébként homályosnak tetsző kitétel világíthatja meg: „Az alábbi paktum csak akkor érvényes, ha egyidejűleg aláírják az azokat a pontokat tartalmazó jegyzőkönyvet is, amelyekben a Magas Tárgyaló Felek a külpolitika terén érdekeltek. A jegyzőkönyv a paktum szerves része.” A jegyzőkönyv Lengyelország felosztását tartalmazta.

Ettől függetlenül Moszkva a nyugati szövetséges katonai delegációval sem fejezte be a tárgyalást. A francia küldöttséget Édouard Daladier miniszterelnök felhatalmazta: Varsó beleegyezése nélkül is hozzájárulhat ahhoz, hogy a Vörös Hadsereg megszállja Lengyelország egy részét, ha ez az ára annak, hogy a Szovjetunió a Hitler-ellenes koalíció tagja legyen. Párizs azonban így is csak kis részét tudta ígérni annak, amit Berlin Moszkvának ajánlott: fél Lengyelország, a balti államok és Románia egy része.

A Szovjetunió augusztus 11-én lezárta a Japánnal Mongólia és Mandzsúria területén folytatott hadüzenet nélküli háborúját. Nyugodtan várhatta az általa is formált események alakulását, mert az idő a német kormányt sürgette. Hogy mennyire, azt az is bizonyíthatja, hogy Hitler augusztus 20-án személyes levélben fordult Sztálinhoz, amelyben kérését és javaslatát hat pontban foglalta össze. Az elsőben örömét fejezte ki a német-szovjet gazdasági szerződés megkötése miatt. Az ötödik pont arról szólt, hogy a Németország és Lengyelország közötti feszültség elviselhetetlen. Lengyelország viselkedése egy nagyhatalommal szemben olyan, hogy minden pillanatban válságot idézhet elő. – „Ezzel az arcátlansággal szemben – úgy-mond – Németország kész minden eszközzel megvédeni érdekeit.”

A hatodik pontban Hitler azt kérte, hogy a két állam viszonyának elhatározott rendezésére augusztus 22-én, de legkésőbb 23-án Sztálin fogadja Ribbentropot, aki teljhatalmú megbízatással rendelkezik a meg nem támadási

szerződés megkötésére és a jegyzőkönyv aláírására. Ez a pont az alábbi sorokkal fejeződik be: „Tekintettel a nemzetközi helyzetre, a birodalmi külügyminiszter egy, legfeljebb két napot tartózkodhat Moszkvában. Örülnék, ha gyors választ kapnék Öntől.”

Sztálin másnap az alábbi táviratot küldte Hitlernek:

„Nagyon sürgős!

A Német Birodalom Kancellárja, Hitler úr.

Köszönöm a levelet.

Remélem, hogy a német–szovjet megnemztámadási szerződés hozzájárul az országaink közötti politikai kapcsolatok komoly javulásához.

Nemzeteinknek szükségük van a kölcsönösen békés kapcsolatokra. A Német Kormány hozzájárulása a megnemztámadási szerződés megkötéséhez, alapul szolgál a politikai feszültségek felszámolásához és az országaink közötti béke és együttműködés megalapozásához.

A Szovjet Kormány felhatalmazott, hogy közöljem Önnel: hozzájárul ahhoz, hogy Ribbentrop úr augusztus 23-án Moszvába jöjjön.”

Sztálin válaszában nem tesz említést arról az aláírandó jegyzőkönyvről, amelyről levelében Hitler szól, s amely, mint a megnemztámadási szerződés titkos záradéka, meghatározta Lengyelország sorsát.

Az, hogy Sztálin közölte, fogadja Ribbentropot, automatikusan a megnemztámadási szerződés megkötését és a titkos jegyzőkönyv aláírását jelentette. Augusztus 22-én ennek tudatában már örömmel hozta tábornokai tudomására obersalzburgi főhadiszállásán Hitler az alábbiakat: „Biztos

voltam abban, hogy Sztálin nem fogadja el a brit javaslatot. Oroszországnak semmilyen érdeke nem fűződik ahhoz, hogy megmentse Lengyelországot, Sztálin ugyanis tisztában van azzal, hogy ez rendszerének végét jelentené, függetlenül attól, hogy hadserege e háborúból győztesen vagy vesztesen kerül-e ki. Litvinov lemondása döntő jelentőséggel bírt. Fokozatosan megváltoztathattam az Oroszországgal kapcsolatos politikámat. A kereskedelmi szerződés megkötésével rátérhettünk a politikai tartalmú megbeszélésekre. Bekövetkezett a meg nem támadási szerződés megkötésének felvetése, amelyet követően fontos javaslatot kaptunk Oroszország részéről. Két nappal ez előtt rendkívüli lépéseket tettem, amelyek oda vezettek, hogy Oroszország tegnap nyilatkozatban közölte: készen áll az aláírásra. Sztálinnal személyes kapcsolatba léptünk. Holnap Ribbentrop megkötí a megállapodást. Lengyelország most olyan helyzetbe került, amelybe szerettem volna, hogy kerüljön. Semmilyen blokádtól nem kell tartanunk. A Kelet ellát bennünket búzával, vágómarhával, szénnel, ólommal, cinkkel. Nagy feladatok állnak előttünk, amelyek nagy erőfeszítéseket követelnek. Attól tartok csak, nehogy az utolsó pillanatban ez vagy az a disznó közvetítési tervvel álljon előm. [...] Az Oroszországgal kötendő meg nem támadási szerződésről szóló mai bejelentés bombaként hatott. Nehéz előre látni a következményeit. Sztálin szintén arról nyilatkozott, hogy ez mindkét állam hasznára válik. A következmény Lengyelországra nézve szörnyű lesz.”

A következmény a titkos jegyzőkönyvből volt kiolvasható, amelynek 1. pontja leszögezi, hogy Finnország, Észtország, Lettország szovjet, Litvánia pedig német érdektérület. A 2. pont kimondja: „Amennyiben területi, politikai változások következnének be a lengyel államhoz tartozó területeken, a Németország és a Szovjetunió közötti érdekszféra határát többé-kevésbé a Pisa, Narva, Visztula és a San folyók vonala képezné.” Arra a kérdésre, hogy a két félnek érdekében áll-e egy független lengyel állam fenntartása, és hogy hol húzódjanak ennek az esetleg létrejövő államnak a határai, egyértelmű választ csak a politikai események további alakulásának függvényében lehet adni.

A 3. pont Európa délkeleti részét – különös tekintettel Besszarábiára – szovjet érdektérületnek tekinti. A 4. pont rövid mondata a jegyzőkönyv legteljesebb titokban tartását írja elő.

Bekövetkezett az, amiről az 1937-ben Sztálin által kivégzetetett Tuhacsevszkij német partnerének beszélt nem sokkal Hitler hatalomra jutása után: ha a két birodalom összefog, ők diktálhatják a világbéke feltételeit. 1939 őszén már ennek az összefogásnak a szellemében hívják a felosztott Lengyelország területén húzódó határt a „béke határának”, ugyanúgy, ahogy a II. világháború után az Odera–Neisse folyók alkotják majd a szovjetek által javasolt „békehatárt”.

Közvetlenül a dokumentum aláírása után, amikor a tanácssteremben pezsgőt bontottak, Sztálin mondott elsőként tótszót: – „Tudom, hogy a német nép mennyire szereti a Führerét, szeretnék az ő egészségére inni.” Rögtön utána

Molotov csendítette Sztálinra a poharát, mondván, „ő volt az, aki Németországban oly jól megértett márciusi beszédével gyökeres fordulatot hozott a politikai kapcsolatokban”. A jegyzőkönyv azt is megörökítette, hogy amikor késő éjszaka a tárgyaló felek elváltak, „Sztálin e szavakkal fordult a birodalmi külügyminiszterhez: – A szovjet kormány nagyon komolyan veszi az új paktumot. Ő, Sztálin becsületszavát adja rá, hogy a szovjet kormány nem árulja el partnerét.”

A Molotov és Ribbentrop által tető alá hozott szerződés után Hitler nyomban aláírta tábornokainak a Lengyelország megtámadását eredetileg augusztus 26-ra kitűző tervét. A támadást az utolsó órákban váratlanul el kellett napolni. Augusztus 25-én ugyanis, amikor a francia és az angol küldöttség üres kézzel elhagyta Moszkvát, délután 17 órakor arról értesülhetett a világ, hogy Londonban aláírták a brit–lengyel szövetségi szerződést. Ezzel függhet össze, hogy egy órával később Mussolini hivatalosan értesítette Hitlert: Olaszország nincs annyira felkészülve, hogy fegyveres támogatást nyújtson Németországnak. Rövidesen kiderül, hogy a lengyel delegáció nem volt elég körültekintő Londonban, mert a szövetségi szerződés csak arra az esetre vonatkozott, ha Lengyelországot Németország részéről érné támadás, és nem számolt a Szovjetunió lengyelelles hadba lépésével.

A hétpecsétes jegyzőkönyv nem maradt titok, mert a moszkvai német nagykövetség egy fiatal antifasiszta hivataltalnok, Hans von Herwath nyomban beavatta annak részleteibe az Egyesült Államok moszkvai nagykövetségének

munkatársát, Charles Bohlent. A nyugati államok így már a háború kitörése előtt sejtették, mi vár Lengyelországra.

Augusztus 31-én a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Legfelsőbb Tanácsa ratifikálta a Molotov–Ribbentrop-paktumot. Ebből az alkalomból Molotov a nemzetközi helyzetet értékelő beszédet tartott. Szemére vetette Angliának és Franciaországnak kétszínű, őszintétlen magatartását a tárgyalások során, s a tárgyalások megszakadásáért Lengyelországot hibáztatta. Leszögezte, hogy a megneemtámadási szerződés megkötésekor a Szovjetunió kizárólag saját érdekeit és biztonságát tartotta szem előtt, s hogy a Németországgal kibontakozó együttműködés kölcsönös gazdasági előnyökkel jár.

A paktum ratifikálása és Molotov beszéde egyértelmű jelzés volt arra, hogy Németország megindíthatja a támadást Lengyelország ellen. Szeptember 1-jén mozgásba lendült a német hadigépezet. A Walter von Brauchitsch főparancsnoksága alatt álló német szárazföldi haderőnek az 1. és 4. légiflottától támogatott 53 hadosztálya lépte át több lépcsőben a német–lengyel határt. A Szilézia felől Kielce irányába betört 10. hadsereg célja az volt, hogy Varsó térségében elérje a Visztulát, a 8. hadsereg Łódź felé támadva igyekezett Varsót elérni, a 14. hadsereg Szlovákiából benyomulva tűzte ki előbb Krakkó, majdemberg elfoglalását. Az északon Pomerániából betört 4. hadsereg feladata a danzigi (pomerániai) folyosó elfoglalása, majd a Kelet-Poroszországból betört és északról Varsó felé nyomuló 3. hadsereg támogatása volt. Az 1 800 000 katona által végrehajtott támadást 2700 tank és 1900 repülőgép

támogatta. A 39 gyalogoshadosztályt, 11 lovasdandárt és 2 motorizált páncélosdandárt csatasorba állító lengyel hadsereg egymillió emberrel, 800, többségében korszerűtlen, könnyű tankkal és 400 repülőgéppel rendelkezett. A két hadsereg műszaki felszereltsége közötti különbséget mutatta, hogy a lengyel költségvetés alig egy százalékát költötte fegyverkezésre annak, amit a III. Birodalom. Ez nem azt jelenti, hogy a lengyelek ne álltak volna keményen ellen. Helyi sikert a németek ellen az első napon a lengyelek a legendássá vált westerplattei helytálláson kívül is elértek. A nyugati határ közelében fekvő Mokránál Julian Filipowicz ezredes volhíniai lovasdandára két páncélvonat támogatásával feltartóztatta a német 4. páncélosadosztályt, amelynek 70 tankját semmisítette meg, miközben 500 ulánust veszített.

A Szovjetunió magatartása a háború kezdetétől fogva azon múlt, hogyan viselkedik Lengyelország két katonai szövetségese: Anglia és Franciaország. E két európai nagyhatalom, azon kívül, hogy szeptember 3-án hadat üzent Németországnak, semmiben sem tett eleget szövetségi kötelezettségének. Ma már tudható, hogy Németország nem rendelkezett kellő erővel nyugati határának megvédéséhez. Az is kétségtelen, ha Anglia és Franciaország a megállapodás értelmében támadást indít a Német Birodalom ellen, a Szovjetunió akkor is előnyös helyzetben marad, bár le kell mondania Lengyelország felosztásáról. A nyugati hatalmak rákényszerültek volna, hogy a háborút maguk vívják meg a náci birodalommal. Ez esetben Sztálin ölbe tett kézzel várhatta volna az események

alakulását. A megnemtámadási szerződés, amelyért magáért Moszkvát nem érhetette bírálat, arra nem kötelezte, hogy Angliával és Franciaországgal háborúzzék. Velük szövetséget pedig csak akkor kötött volna Hitler ellen, ha annak az árát ki tudta volna alkudni. Ahogy majd ez Teheránban történik.

A németek támadásuk kezdetétől sürgették a szovjet hadművelet megindítását. A tervek egyeztetése miatt fogadták szeptember elején a legnagyobb titkokban a Vörös Hadsereg tisztjeinek egy csoportját Berlinben. Ettől függetlenül bizonyos szintű katonai együttműködés az első pillanattól fogva érzékelhető volt: a minszki rádióadóból leadott jelekkel irányították a német harci repülőgépek és bombázók egy részét. („Hálából” a Luftwaffe 1941. június 22-én majd ezt az objektumot bombázza szét legelőszőr.) A szovjet vezetést azonban a nyugati szövetségesek hadüzenete után – az addiginál is nagyobb óvatosság jellemezte: kivárt. Erről tanúskodik Molotovnak szeptember 5-én – a német nagykövet által – Ribbentropnak küldött, kicsit a szocialista új-nyelven írt üzenete: „Egyetértünk abban, hogy a megfelelő pillanatban feltétel nélkül meg kell tennünk a konkrét lépéseket. Az azonban a véleményünk, hogy ez a pillanat még nem érkezett el. Lehet, hogy tévedünk. Mégis az az érzésünk, hogy a túlzott sietőség árt az ügynek, és hozzájárul ellenfeleink összefogásához. Megértjük azt, hogy a hadművelet során ez vagy az a fegyvernem megsértheti az érdekerületeket elválasztó vonalat, és időlegesen át is lépheti azt; ilyen esetek azon-

ban nem zavarhatják a megállapított terv szigorú megvalósítását.”

Ribbentrop Schulenburgnak adott, szeptember 9-én éjfél után öt perccel kelt válaszában keresztül igyekezett Molotovot megnyugtatni, de tömör, szigorúan titkos üzenetéből az is kiolvasható, hogy valójában ő az, aki nyugtalan. „Természetesen egyetértünk a szovjet kormánnyal abban, hogy katonai hadműveleteink helyi kibontakozása nem sérti a Moszkvában kötött megállapodásokat. A lengyel hadsereget ott kell megvernünk, ahol érjük. Ez azonban mit sem változtat a moszkvai egyezsége. A katonai hadművelet gyorsabban halad előre, mint vártuk. A lengyel hadsereg – minden jel szerint – széthullóban van. A körülményekre való tekintettel, kérem, azonnal vegye fel a kapcsolatot Molotovval, s tudakolja meg, mik a szovjet kormány katonai szándékai.”

Molotov ötvenegy perc múlva gratulált Schulenburgon keresztül a német kormánynak, miután arról értesült, hogy a Wehrmacht bevonult Varsóba, s közölte azt is, hogy a Vörös Hadsereg néhány napon belül akcióba lép. A hír azonban hamisnak bizonyult. A 10. hadsereg 16. páncéloshadtestének néhány egysége menetből valóban benyomult a lengyel főváros Wola és Ochota nevű kerületeibe, de részben megsemmisítették, részben kiverték őket. Ennél több is történt. A Lengyelország nyugati és északnyugati körzetéből Varsó irányába visszavonuló két hadsereg: a Tadeusz Kutrzeba tábornok által vezetett „Pomorze” és „Poznań”, délnek fordult és támadást intézett a Varsó felé támadó 8. hadsereg fedezetlen balszárnya ellen.

Ezzel kezdetét vette a szeptemberi hadjárat legnagyobb próbája, a Bzura folyó menti csata, amely szeptember 19-én a lengyelek vereségével ért ugyan véget, de mivel a szintén Varsót támadó 10. hadsereg egy része, majd a 4. hadsereg is a csatát fogadni kénytelen 8. hadsereget támogatva, a lengyel fővárosnak ideje maradt védelmének megszervezésére. Így történhetett, hogy a hitleri haderő a szovjet invázió megindokolása szempontjából oly fontos Varsót csak szeptember 29-én tudta elfoglalni.

Miután a Varsó bevételéről szóló szeptember 9-i hír tévesnek bizonyult, a szovjet külügyi népbiztos másnap szemrebbenés nélkül azt üzenté Berlinnek, hogy sajnos a Vörös Hadseregnek még néhány hétre van szüksége, hogy hadműveletét megindítsa.

A labda így a németek térfelére került, akik azzal ütöték vissza, hogy a német rádió közölte Brauchitsch tábornok nyilatkozatát, miszerint a német hadsereg további tevékenységére már nincs szükség a keleti határon. (Mivel elérték a Molotov–Ribbentrop-paktumban meghúzott vonalat.) Miután ez kellő hatással volt Moszkvára, 11-i táviratában Ribbentrop azt tudatta a szovjet féllel; ha az oroszok nem foglalják el „érdekerületüket”, a németek „a politikai légiűres tér” kialakulásának elkerülése érdekében kénytelenek lesznek ott új államokat kialakítani. Három ilyenről lehetett szó: Ukrajnáról, Belorussziáról és Lengyelországról. A távirat megtette a hatását, mert 14-én Molotov már azt közölte a német nagykövettel, hogy „a Vörös Hadsereg a vártnál korábban eléri készenléti állapotát, ezért a szovjet akció korábban elkezdődhet, mint

ez az utolsó beszélgetés során feltételezhető volt”. De Molotov azt is a német fél tudomására hozta, hogy a szovjet akció politikai motiválása szempontjából rendkívüli fontosságú, hogy addig ne kezdjen semmiféle műveletet, amíg Lengyelország kormányzati központja el nem esik. Ezért is kéri Molotov, hogy a lehető legpontosabban tájékoztassák őt, „mikorra lehet számítani a Varsó bevételére”.

A szovjet fél már tudhatta azt, hogy a lengyel kormány és a vezérkar a volhíniai Słuckba tette át székhelyét, onnan pedig a román határ mentén fekvő Kutuba. A lengyel hadsereg fővezére, Edward Rydz-Śmigły marsall, akinek már szeptember 8-án megszakadt a kapcsolata a lengyel csapatokkal, rendelte el a kormány és a vezérkar áttelepülését keletre, Słuckba, majd onnan a román határ menti térségbe. Ezzel kapcsolatos intézkedést egyébként, az alkotmány szerint, háborúban a fővezéri tisztet is betöltő hetvenkét éves köztársasági elnök, Ignacy Mościcki hozhatott volna csak. Ő azonban – néhány hónappal a nyugdíjaztatása előtt – tehetetlennek bizonyult. A kormánytagok Rydz-Śmigłynek engedelmeskedtek. Nem azért, mintha a marsall olyan megfellebbezhetetlen erkölcsi és katonai tekintélynek örvendett volna, mint Lengyelország helyreállítása idején Piłsudski, hanem kényelemből: így tudták a felelősséget elhárítani maguktól. A kormány és a vezérkar magára hagyta a harcoló Varsót... És egyre közelebb települt a szovjet határhoz. A legátgondoltabb terve Józef Beck külügyminiszternek volt, aki már szeptember 2-án, 3-án azt javasolta Rydz-Śmigłynek, hogy a kormány és a főparancsnokság azonnal telepedjen át Lembergbe, amely

erős rádióállomással, a legjobban kiépített légvédelemmel, telefonhálózattal rendelkezik, s ahonnan mind a magyar, mind a román határ elérhető. Románia Lengyelország katonai szövetségese volt, de a lengyel vezetés a háború kitörése után felmentette a szövetségesi kötelezettségek alól.

A lengyel kormány és a vezérkar szorult helyzete még nem jelentette, hogy Brauchitsch tábornoknak oka legyen az optimizmusra. A németeknek csak szeptember végéig volt elég a lőszer- és üzemanyagkészletük. A nyugati fronton is bizonytalan volt a helyzet, a franciák nagy támadása szeptember 15. és 18. között volt várható. Emiatt Berlint joggal töltötte el nyugtalansággal a szovjet hadművelet megindításának késése.

Ribbentrop szeptember 15-én este nyolc órakor szigorúan titkos táviratban kérte a moszkvai nagykövetet, hogy tájékoztassa Molotovot. A távirat 1. pontja szerint „A lengyel hadsereg megsemmisítésének folyamata, mint ez a szeptember 14-i hadihelyzetet elemző információból kiderül, gyorsan befejeződik. Varsó elfoglalása napok kérdése.”

A 2. pont a Molotov–Ribbentrop-paktumban kialakított érdekszféra érvényesítése érdekében kéri az ehhez szükséges hadművelet megindítását. Ellenkező esetben kénytelenek lesznek a lengyel hadsereget egészen a lengyel-szovjet határig üldözni. Ribbentrop itt ismét céloz rá, hogy a szovjet hadsereg bevonulásának elmaradása esetén a német érdekerülettől keletre „lehetőség nyílna új államok létrehozására”. A 4. pont bizonyossága szerint a németek számára rendkívül fontos volt, hogy a Szovjetunió milyen tartalmú közleményben hozza a világ tudomására katonai

bevonulását Kelet-Lengyelországba. Berlin semmiképpen nem látta helyénvalónak, hogy Moszkva a belorusz és ukrán lakosság fenyegetettségére hivatkozva indokolja meg az intervenciót, mivel Németország nem fenyegeti a két népet, s „ez a két állam között kiépítendő baráti kapcsolatok Moszkvában rögzített alapelvével” sem egyezik.

Schulenburg szeptember 16-án 22.20-kor fontos táviratot küldött a német külügyminiszternek, amelyben beszámolt a Molotovval pár órával azelőtt folytatott beszélgetéséről. A legfontosabb információ Ribbentrop számára bizonyára az volt, hogy a „Szovjetunió katonai intervenciója néhány napon belül”, de lehet, hogy már másnap vagy harmadnap bekövetkezik. A távirat a legnagyobb teret azon közlemény megindokolásának szenteli, amellyel a szovjet kormány a bevonulást országnak-világnak bejelenti. Abból Molotov nem engedett, hogy kiemelje: „A Szovjetunió kötelességének érzi, hogy ukrán és belorusz testvéreinek védelme érdekében bevonuljon, valamint e szerencsétlen lakosságnak biztosítsa a nyugodt munka lehetőségét.”

Schulenburg távirata így folytatódik: „Molotov hozátette, hogy a szovjet kormány által tervezett közlemény – a német érzékenység szempontjából – hajszálnyi kellemtlenséget tartalmaz, de kéri, hogy a szovjet kormány nehéz helyzete miatt e hajszál ne jelentsen akadályt. A szovjet kormány, sajnos, más ürügyet nem lát, mivel ez ideig a Szovjetunió nem törődött a Lengyelországban élő kisebbségeinek helyzetével, és a külföld számára valamiképpen igazolnia kell a bevonulását.”

A pár nappól végül pár óra lett. Sztálin szeptember 17-én éjjél után két órakor Molotov és Vorosilov társaságában fogadta Schulenburg nagykövetet és közölte vele, hogy reggel 6-kor a Vörös Hadsereg a Polock és Kamenyec Podolszki között húzódó több mint ezer kilométeres határt teljes szélességében átlépi. Ezért kérte, hogy a Luftwaffe gépei aznaptól kezdve ne repüljenek túl a Białystok–Breszt–Lemberg-vonalon, s jelezte, hogy a napok óta sürgetett szovjet bizottság másnap Białystokba érkezik, hogy a közös hadműveletet a németekkel egyeztessék. – „Sztálin felolvasta nekem azt a jegyzéket, amelyet még az éjszaka átad a lengyel nagykövetnek, és a nap folyamán eljuttatja a különböző misszióknak, majd ezt követően nyilvánosságra hozza” – folytatja Schulenburg. – „A felolvasott jegyzéktervezet három helyen számunkra elfogadhatatlan megfogalmazású volt. Ellenzésemre Sztálin a legnagyobb készséggel megváltoztatta a szöveget, így az, úgy vélem, számunkra most elfogadható. Sztálin közölte, hogy a német–szovjet közlemény majd két-három nap múlva kerül kiadásra.

Az aktuális katonai kérdéseket a jövőben Köstring tábornok (katonai attasé – K. I.) és Vorosilov közvetlenül beszélük meg.”

Molotov jegyzékét Vlagyimir Potyomkin külügyi népbiztoshelyettes egy óra múlva olvasta fel a Szovjetunió Külügyi Népbiztosságára kéretett Wacław Grzybowski lengyel nagykövetnek.

„A német–lengyel háború felszínre hozta a lengyel álam csődjét. A tíznapos hadművelet során Lengyelország

elveszítette összes ipari körzetét és kulturális központját. Varsó nem létezik már mint Lengyelország fővárosa. Lengyelország kormánya szétesett, életjelet nem mutat. Ezért a Szovjetunió és Lengyelország között megkötött szerződések érvényüket veszítik. A sorsára hagyott és vezetőitől megfosztott Lengyelország könnyű terepe lett mindenféle-fajta veszélyes és váratlan akcióknak, amelyek a Szovjetunió számára is fenyegetést jelenthetnek. A szovjet kormány, amely eddig semleges volt, ezen tények hatására a továbbiakban már nem lehet semleges.

A szovjet kormány azon tények előtt sem lehet közömbös, hogy a Lengyelország területén lakó vérrokon ukrán és belorusz származású lakosság védtelen és sorsára hagyott.

A szovjet kormány a fentebbi körülmények miatt utasította a Vörös Hadsereg főparancsnokságát, hogy parancsolja meg csapatainak a határ átlépését és vegye gondjaiba Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia lakosságának életét és javait.

A szovjet kormány szándéka szerint mindent eszközzel azon lesz, hogy a lengyel nemzetet megszabadítsa a szerencsétlen háborútól, amelybe hebehurgia vezetői taszították, s így biztosítsa számára a békés életet.”

Grzybowski nagykövet nem vette át a tartalmában sértő hangú és hazug jegyzéket. Ez azonban mit sem változtatott a tényeken. A Vörös Hadsereg hajnali három és hat óra között valamennyi ponton átlépte a lengyel–szovjet határt, amelyet közvetlenül a Határvédelmi Hadtest 25 gyenge zászlóalja védett. A támadás két fronton – belorusz és ukrán – indult meg a 3., 4., 5., 6. és 12. hadsereg rész-

vételével. Ez 38 hadosztályt, 7 lovashadosztályt, 1 páncéloshadtestet és 7 önálló páncélosdandárt jelentett. A Vörös Hadsereg ekkor egyébként összesen ötezer tankkal és páncélautóval, és közel 2000 különféle típusú és jellegű harci repülőgéppel rendelkezett. Elvileg sokkal erősebb volt, mint a Wehrmacht. Csak vezérkari és főtisztekben szenvedett óriási hiányt. Ők az 1937-es, 1938-as nagy tisztogatások óta tömegsírokban feküdtek vagy lágerekben szenvedtek.

A német politikai és katonai vezetés óriási megkönnyebbüléssel fogadta a Vörös Hadsereg támadó – vagy ahogy szovjet oldalon meghatározták: felszabadító – hadműveleteinek megindítását. Ekkor még 25 harcképes lengyel hadosztály és önálló dandár küzdött Lengyelország különböző pontjain. Nemcsak a bzurai csata tartott, de Tomaszów Lubelski térségében a „Kraków” és a „Lublin” hadseregek kemény erőpróba elé állították a 14. német hadsereget is, amelynek csak szeptember 20-án sikerült megadásra bírnia a lengyel erőket. Lemberg nyugati előterében Kazimierz Sosnkowski tábornok csapatai tartóztatták fel a németeket. A Lemberg-től északra álló lengyel erők a lengyel déli front megteremtésére törekedtek, hogy a lengyel–román határ térségében kiépíthessék az ún. román hídfőt. Varsó, a Hel-félsziget és a modlini erődítmény is tartotta még magát a németek hátában. A háború elhúzására lett volna idő, hogy ezzel is kikényszerítsék a francia–angol támadást a nyugati fronton, s a beköszöntő esős, ködös őszi időjárás is a lengyelek szövetségese legyen.

Berlin tehát nem véletlenül mutatta ki Moszkva iránti háláját azzal, hogy a szovjetek által szeptember 17-én nyújtott segítség fejében átadta a szovjet félnek azt a 40000 négyzetkilométernyi területet, amelyet maga foglalt el nem kis véráldozattal.

A román határ menti Kolomeában, Śniatyńban, Koso-wóban, Kutyban berendezkedő lengyel kormány és főparancsnokság szeptember 16-án éjjélig abban a hitben ringatta magát, hogy a Szovjetunió részéről Lengyelországot nem fenyegeti semmilyen támadás veszélye. André-Charles Corbin londoni francia nagykövet szeptember 17-én azt táviratozta Daladier miniszterelnöknek, hogy a Szovjetunió korlátozott katonai akciót hajt végre Lengyelország területének egy részén. „Ez ne vonjon maga után feltétlen diplomáciai akciót részünkről” – javasolja.

A Kolomeában berendezkedett lengyel főparancsnokság szeptember 17-én hajnali 4.45 perckor kapta az első jelentést, a horodenkói Határvédelmi Hadtest „Czwortków” nevű ezredétől, hogy a közeli településeken harcban állnak a Lengyelország területére behatolni igyekező szovjet egységekkel. A jelentések ezt követően megszorodnak, majd megszakadnak. A történészek és a kortársak egy része a szemére vetette Edward Rydz-Śmigłynek és a kormánynak, hogy a térségben összevont katonai erőikkel nem rendezkedett be többnapos védelemre... A lengyel ügy érdekében... Azért, hogy a világ közvéleményét felrázzák... A marsall, aki – ha nem tör ki a háború – 1940-ben Ignacy Mościckit követte volna a köztársasági elnöki székben, a szovjet intervenció hírére, némi tanácsalanság

után, azt a parancsot adta ki a Határvédelmi Hadtest egységeinek, hogy csak akkor bocsátkozzanak harcba a benyomuló ellenséges csapatokkal, ha a védekezés rákényszeríti őket, egyébként vonuljanak vissza, s igyekezzenek átlépni a román és a magyar határt. Erre azonban csak azoknak volt esélyük, akik a határ térségének közelében voltak. Mielőtt a fővezér defenzívára vonatkozó parancsát megkapná, Mieczysław Smorawiński tábornok, a Zbarażnál álló lengyel csapatok parancsnoka elhatározza, hogy megadja magát a közeledő szovjet csapatoknak. 1943 tavaszán az ő tetemére is a katyúi erdőben bukkannak rá... Wilhelm Orlik-Rückeman tábornok viszont akkor sem adja meg magát, miután a Vörös Hadsereg kétnapi heves harc után szeptember 21-jén elfoglalja Grodno városát. Ezt követően október 1-jéig negyvenszer ükőzik meg és két csatát vív a szovjet erőkkal a Bugtól keletre fekvő Polesie területén.

A lengyel kormány szeptember 17-én a román határ mentén fekvő Kutyban várta a fejleményeket. Éjjél előtt Románia területére lépett, a vezérkar éjjél után tette ugyanezt. Ezen a napon 23 000 lengyel állampolgár, zömében katona kelt át Romániába, ahol hosszabb-rövidebb időre internálták őket.

A defenzívát elrendelő parancs azt eredményezte, hogy a keletről nyugat felé húzódó lengyel csapatok többször két tűz közé kerültek. Így a lengyel északi frontot a Wehrmacht és a Vörös Hadsereg közösen verték szét, akárcsak Władysław Anders tábornok lovascsoporthozulását, amelyet, miután Dernikinél győztes ütközetet vívott a néme-

tekkel, a magyar határ felé igyekezve Przemyśltől délre szovjet páncélos-lovas egységek vertek szét. Az egyik védekező breszti erődöt is a szovjet és német tűzéréség közösen lőtte romhalmazzá. A német nevű Franciszek Kleeberg tábornok által vezetett „Polesie” hadműveleti csoport szeptember második felében felváltva harcolt a németek és a szovjetek ellen, s az október 1. és 5. között Kocknál vívott csatában akkor tette le a németek előtt a fegyvert, amikor a hátában szovjet páncélosegységek jelentek meg, és már a szovjet légierő is bombázta. A Wehrmacht és a Vörös Hadsereg nem véletlenül tartott Bresztben közös díszszemlét, ahol a tribün előtt elvonuló német és szovjet csapatoknak Heinz Guderian páncélos tábornok és Szemjon Krivosein dandárparancsnok közösen tisztelegtek.

Még folytak a harcok Lengyelországban, amikor szeptember 27-én Ribbentrop ismét Moszkvába érkezett, hogy aláírja a *Barátsági és határmegállapodási szerződés*-t. Moszkvai tartózkodását egy kényelmetlen kötelességgel kezdte. Táviratilag kellett Hitler jóváhagyását megszereznie Sztálin azon javaslatának elfogadásához, hogy „a szintiszta területek felosztását kétséges procedúrának tartja. A történelem kimutatta, hogy a lengyel nemzet állandóan az egységért harcolt. A lengyel nemzet felosztása könnyen olyan nyugtalanság forrását teremtené meg, amely egyenlenséget eredményezne Németország és a Szovjetunió között.”

Sztálin így a Bug és a Visztula közötti terület Németországhoz csatolását javasolta, ennek fejében viszont Litvánia „átengedését” kérte. Németország így összesen 187

ezer négyzetkilométerhez jutott, amelyen 20,4 millió ember, zömében lengyel lakott, ezzel szemben a Szovjetunió 200 ezer négyzetkilométerre növelte területét – amelyből Vlnát és környékét nem egészen háromnegyed évre átadta Litvániának –, lakóinak számát pedig 14,3 millióval. Új állampolgárai közül ötmillió volt lengyel nemzetiségű.

A *Barátsági és határmegállapodási szerződés*-t a két fél szeptember 28-án írta alá, s még aznap közös közleményben tudatta a világgal: „A III. Német Birodalom és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége a ma aláírt egyezménnyel véglegesen megoldottnak tekintik azokat a problémákat, amelyek a Lengyel Köztársaság széthullásával keletkeztek, ily módon teremtve erős alapot a kelet-európai tartós békének, s ezzel együtt azon véleményüket is kifejezik, hogy a III. Német Birodalom és Nagy-Britannia között, illetve a III. Német Birodalom és Franciaország között fennálló hadiállapot megszüntetése valamennyi nemzet érdeke. Ha a két kormány erőfeszítései nem járnak eredménnyel, a háború folytatásáért a felelősség Nagy-Britanniát és Franciaországot terheli, a III. Német Birodalom és a Szovjetunió kormánya ezen esetben kölcsönösen konzultálni fognak a szükséges intézkedések megtételéről.”

A kialakuló nemzetközi helyzet a két szövetségest egyelőre még inkább összeforrasztotta. Nemcsak a Wehrmacht és a Vörös Hadsereg működött – a sztálini meghatórozást idézve: a vérrel megpecsételt fegyverbarátság jegyében – harmonikusan együtt, hanem röviddel a háború befejezése után az NKVD és a Gestapo is. Az együttműkö-

dés módszereit és jellegét a szeptember 28-i *Barátsági és határmegállapodási szerződés*-hez csatolt titkos jegyzőkönyvben rögzítették. Ez kimondta, hogy „a két fél egyike se fog megtérni semmiféle olyan lengyel agitációt, amely a másik fél területeit érintené”, továbbá „a két kormány kötelezi magát, hogy kölcsönösen tájékoztatják egymást az ezzel kapcsolatos lépéseikről”.

Az NKVD 1940 márciusában magas rangú küldöttséget delegált Krakkóba, ahol a lengyel földalatti mozgalom ellen alkalmazott módszereikbe avatta be a Gestapo vezetőit, akik „csodálatuknak adtak hangot”, s kifejezték, hogy ők „is szeretnék átvenni” és alkalmazni a szovjet módszereket. Ekkor már javában tartott az „önként” a Szovjetunióhoz csatlakozott nyugat-belorussziai és nyugat-ukrajnai lengyel lakosság – osztályalapon történő – elhurcolása Szibériába és Kazahsztánba, s a katyíni erdőben is eldördültek a tömegsírok szélére térdeltetett első lengyel tiszt csoportok tagjaira leadott tarkólövések.

1939. szeptember 27-én a „Warszawa” hadsereg parancsnoka, Józef Rómmel tábornok a fővezértől ráruházott jogánál fogva Michał Karaszewicz-Tokarzewski tábornokot bízta meg azzal, hogy szervezzen egy konspirációs katonai hálózatot. Lengyelország Győzelmének Szolgálatá néven még aznap megalakult a megszállók elleni harcot folytató földalatti katonai-politikai szervezet. Tadeusz Kutrzeba tábornok másnap aláírta a főváros megadását rögzítő egyezményt. A polgári lakosság közül 10 000 ember pusztult el és 50 000 sebesült meg, a hadseregnek 2000

embere esett el. Szeptember 29-én a hitleri hadsereg bevonult Varsóba.

1939. október 31-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsában Molotov büszke elégedettséggel jelentette be: „Egyetlen gyors csapás nyomán, amellyel előbb a német hadsereg, majd a Vörös Hadsereg sújtott le Lengyelországra, a Versaillese-i Rendszer torzszülött fattyújából semmi sem maradt.” A szovjet vezetés ugyan pontosan tudta, hogy a Romániában internált Ignacy Mościcki szeptember 30-án lemondott köztársasági elnöki tisztéről, de nyomban Władysław Raczkiewiczet, a Külhoni Lengyelek Szövetségének vezetőjét nevezte ki a maga helyébe. A párizsi lengyel nagykövetség épületében esküjét letevő új köztársasági elnök még aznap megbízta Władysław Sikorski tábornokot, úgy is mint a Franciaországban szerveződő lengyel haderő frissiben kinevezett parancsnokát, hogy alakítsa meg a Lengyel Köztársaság emigráns kormányát. Ez azt jelentette, hogy Lengyelország nem kapitulált: a világ összes frontján – szárazföldön, vízen és levegőben – folytatta a harcot a náci Németország és szövetségesei ellen.

A KATYŒI TÖMEGSÍROKTÓL
A MONTECASSINÓI KOLOSTORIG
Az Anders-hadsereg legendája

A NYUGATI LENGYEL HADSEREG FELÁLLÍTÁSA

Az 1939. szeptember 30-án, október 1-jén Párizsban megalakult lengyel kormányban Władysław Sikorski tábornok a miniszterelnöki poszt mellett a hadügyminiszteri tárcát is megkapta, s miután Edward Rydz-Śmigły marsall november 9-én lemondott posztjáról, ő lett a lengyel hadsereg főparancsnoka is. Nyomban hozzálátott a külhoni Lengyel Fegyveres Erők felállításához. A szervezés nemcsak hogy valamennyi fegyvernemre kiterjedt, de a militarizált kereskedelmi flottát is bevonta a hadseregbe, amelynek szervezési központjait Nagy-Britanniában, Franciaországban és Szíriában alakították ki.

1940 tavaszáig a podhalei önálló lövészdandár, az 1. gránátoshadosztály és a 2. gyalogoshadosztály állt bevetésre készen, de a 10. páncélosdandár, a 3. és 4. gyalogoshadosztály, valamint Szíriában a kárpáti önálló lövészdandár felszerelése is befejezéséhez közeledett. Ezenkívül Franciaországban lengyel légierőt, Nagy-Britanniában pedig légierőt és haditengerészetet szerveztek. Összesen nyolcvanötezer lengyel katona várta a harc folytatását.

1940 májusában–júniusában nem csak a franciaországi lengyel haderő esett át a tűzkeresztségen. A Norvégia ellen indított német támadás folyamán május 8-án a harstadi

kikötőben és Hinnoy szigetén a podhalei önálló lövészdandár is partra szállt, majd részt vett a május 28. és június 8. között zajló narwiki csatában. A szövetséges angol, francia, lengyel csapatok a német túlerő nyomására és a Franciaországból érkező baljós hírek hatására feladták Norvégiát. A megtizedelt francia és lengyel egységeket szállító hajók június 14-én futottak be a breszti kikötőbe. A Pétain vezetésével megalakult új francia kormány három nappal később fegyverszüneti kéréssel fordult a hitleri hadvezetéshez.

Franciaország védelmében hatezer lengyel esett el vagy sebesült meg, s húszezer lengyel katonát sikerült a brit szigetekre evakuálni. A 2. gyalogos lövészadosztály átvonult Svájcba, ahol internálták, míg a többi lengyel alakulat feloszlott.

1940 júliusában huszonhétézer-hatszáztizennégy lengyel katona tartózkodott Nagy-Britanniában. Közülük hatezer-négyszázhuszonkilenc személy szolgált korábban a légierőnél és ezerötszázöt a haditengerészetnél. A lengyel csapatokat, csapattöredékeket Skóciában helyezték el, belőlük alakítva meg augusztusban az 1. lengyel hadtestet. A hadtest azt a feladatot kapta, hogy Skóciának a lengyelek számára kijelölt kétszáz kilométer hosszan kigyózó partszakaszát védelmezze az esetleges német part-raszállási kísérlettel szemben. Emellett önálló alakulatokat is létrehoztak, többek között az 1. ejtőernyősdandárt Stanisław Sosabowski vezérkari ezredes parancsnoksága alatt és az 1. kommandósszázadot. (*A híd túl messze van* című filmben is szereplő Sosabowski ejtőernyőseit majd

1944 szeptemberében a hollandiai Arnhemnél fogják bevetni.) Az 1. lengyel hadtest 1942-ben átalakult 1. lengyel páncélos-gépesített hadtestté, amelynek legelитеbb alakulatának a magát Franciaországban kitüntető Stanisław Maczek tábornok 10. pécélos-lovas dandárja számított. (Maczek tábornok katonái 1939 őszén Magyarországon át jutottak el Franciaországba.)

LENGYELEK AZ ANGLIAI LÉGI CSATÁBAN

Szép számmal akadtak lengyelek, akiket betagoltak a brit hadseregbe. Elsősorban a repülősöket. Emellett azonban az 1. hadtesttel egy időben a lengyel légierő-felügyelet is megalakult, amelynek az volt a feladata, hogy folytassa a lengyel repülőegységek már 1939 őszén elkezdett szervezését, s a lengyel pilóták kiképzését korszerű gépeken.

Az Anglia megtöréséért száztizennégy napon át tartó légitámadások visszaverése során a legtöbb győzelmet a lengyel 303-as vadászrepülő-osztály aratta, annak ellenére, hogy első ízben csak augusztus 30-án ütközött meg a németekkel Anglia fölött. Igaz, a lengyelek tudták, kivel (sz)állnak szembe, mert Varsó légterének védelmében 1939 szeptemberének első napjaiban, majd 1940 májusában és júniusában Franciaország egén többször összezsaptak a Luftwaffe vadászrepülőivel és bombázóival.

A hitleri légierő Lengyelország megtámadásakor hozzávetőleg ezerötyszáz bombázóval és ezer vadászrepülővel rendelkezett. Az utóbbiak között volt a világ leggyorsabb,

legkorszerűbb gépe, a Me-109 is. A lengyel hadsereg háromszázkilencven gépet tudott bevetni ellenük. Az országnak volt saját repülőgyártó ipara, az 1920-as és 30-as évek fordulóján korszerűnek tervezett harci vadászipilóták – P-7, P-11 – az évtized végére azonban lassúnak, elavultnak, könnyen sebezhetőnek bizonyultak, s mint kiderült, a német bombázókat sem tudták utolérni. Az angol és francia szövetségesesek a tőlük vásárolt modern gépek leszállítását szeptember közepére ígérték a lengyeleknek.

A lengyel pilóták viszont kitűnően képzetek voltak. Különös figyelmet fordítottak arra a gyakorlatra, amelyben két gép szemberepülve egymással csak az utolsó pillanatban kerülte el az összeütközést. Lengyelország 1939-es háborús légterében csak az adott némi esélyt számukra, ha felülről sikerült a Luftwaffe gépeire bukniuk, majd közvetlen közlőrl tűzet nyitni rájuk. A Kościuszko vadászipilót-osztálynak a Varsó elleni első német légitámadás során így sikerült hat ellenséges bombázót lelőni, szeptember első öt napjában pedig további két légi győzelmet aratni. Ezt követően a lengyel gépveszteség miatt, továbbá mert elfogyott a benzin és a pótalkatrész, a Luftwaffe háborítatlanul uralta a Varsó feletti égboltot.

A lengyel légierő tagjainak döntő többsége Románián és Magyarországon keresztül jutott ki Franciaországba, majd annak 1940 júniusában történt összeomlása után Angliába. 1940 őszéig a lengyel légierőnek mintegy hat-ezer tagja, köztük több száz pilóta került a brit légierő kötelékébe. Az utóbbiak egy részét brit bombázó- és vadászipilót-osztályokba tagolták be, de létrehoztak önálló

lengyel osztályokat is. 1940 nyarán két lengyel vadászrepülő-osztály alakult: július 13-án a 302-es, augusztus 3-án pedig a 303-as, amelyek augusztus közepétől, illetve végétől részt vettek a július 10-én kezdődő és október 31-ig tartó angliai légi csatában.

Az első lengyel légi győzelmet egyébként a Királyi Légierő 145. osztályában szolgáló Antoni Ostowicz hadnagy aratta, aki július 19-én leszedett egy Messerschmitt 110-et.

Augusztus 30-án a kötelékrepülés gyakorlása a 303-asok számára légi csatává alakult át. Az történt ugyanis, hogy Ludwik Paszkiewicz főhadnagy bal felől nagy tömegben közeledő ellenséges repülőket észlelt. Erről jelentést tett felettesének, majd „Rohamra! Utánam!” kiáltással elvált társaitól, és szembefordult a német bombázókkal. Az osztály rajai sorra követték őt, s hatalmas ívet téve meg szinte egy tömegben zuhantak lefelé az ellenségre. Százötven méterről nyitottak tüzet a Lufwaffe gépeire. A lengyelek a 40 Dornier bombázóból pár perc alatt tízet lelőttek, a többiek pedig, anélkül hogy gyilkos terhüket kioldották volna, pánikszerűen húztak vissza Franciaország felé. Ezt követően a 303-as vadászrepülők a Messerschmittekre támadtak, közülük is lelőttek négyet, s többeket összelyuggattak. A lengyelek két gépet veszítettek, de az ejtőernyőt nyitott pilóták sikeresen földet értek. Ezt a bravúros akciót Az *angliai légi csata* című filmben is megelevenítették.

A 303-as vadászrepülő-osztály másnap már éles bevetésben vett részt. Az első héten negyven biztosan és tizenkét valószínűleg lelőtt német gépet könyvelhetett el

harci naplójában. A northolti bázis parancsnoka, Stanley Vincent arra gyanakodott, hogy a lengyelek eltúlozzák a németeknek okozott veszteségeket. Egyébként is neheztelt rájuk, hogy nem tudnak jól angolul és fegyelmezetlenek. A szeptember 11-i bevetésén a 303-as osztály nyomába eredt, hogy személyesen győződjön meg a valóságról. A lengyel vadászpilóták Horsham fölött ütköztek bele a Londonnak tartó nagy bombázóalakzatba. Stanley Vincent döbbenetben látta, ahogy az egyik lengyel századból kivált két gép... Orral lefelé szinte függőlegesen zuhant a német bombázók közé. Utánuk a többiek. A Luftwaffe köteléke felbomlott. A lengyelek egymás után szedték le a Dorniereket. „Az ég hirtelen megtelt égő repülőgépekkel, ejtőernyőkkel, szárnydarabokkal. Minden őrző gyorsasággal zajlott le” – jelentette Stanley Vincent, aki ettől kezdve a lengyel hősiesség legodaadóbb szószólója lett. A lengyelekkel szemben kezdetben fenntartásokkal viseltető Hugh Dowding légimarsall elragadtatva jelentette ki: „A 11. csoport kötelékében tevékenykedő első lengyel osztály, vagyis a 303-asok egyetlen hónap leforgása alatt több német gépet lőttek le, mint ugyanabban az időben bármely brit egység.” A lengyel pilóták az angliai légi csatában összesen kétszázhárom német gépet lőttek le és harminchatot rongáltak meg. Nagy-Britannia fölött ők okozták a német összgépesvesztés tizenkét százalékát.

1940 októberében a 302-es (Poznańi) és 303-as (Kościuszko) osztályban ötven lengyel pilóta szolgált, a RAF többi kötelékében még további hetvenhárom. Vagyis a legkritikusabb időszakban a Királyi Légierő harci pilótái-

nak húsz százalékát lengyelek adták. De zömében lengyelekből állt a november elején bevetett 306-os és a később felállított 307-es, 308-as, 309-es, 315-ös, 316-os és 317-es vadászpilóta-osztály személyi állománya is. A vadászpilóta-egységeken kívül ugyanekkor négy lengyel bombázóosztály (300-as, 301-es, 304-es, 305-ös) is alakult. 1941 tavaszán ezek az osztályok már Brémát, Hamburgot, Köln, a Ruhr-vidéket, s több ízben Berlint is bombázzák. A brit légierőben összesen tizenhétezer lengyel szolgált a II. világháború utolsó pillanatáig. A lengyel pilóták ezalatt hétszázhatvannégy ellenséges gépet lőttek le biztosan, s további száznyolcvanegyét valószínűsíthetően. Churchill már az angliai légi csata idején biztosította őket, hogy az Egyesült Királyság sohasem feledkezik meg leghívebb szövetségésük áldozatairól.

1946 júniusában a győzelem napján a szövetséges és ellenálló harminc nemzet képviselőinek tizenöt kilométeres menete vonult el Londonban VI. György király előtt: többek között kínaiak, hollandok, irakiak, görög gárdisták, luxemburgi gránátosok, brazil tüzérek, cseh, norvég, belga ellenállók, Fidzsi-szigeteki katonaeorvosok, labuanui rendőrök, Seychelles-szigeteki utászok. Lengyel katonát egyetlenegy sem hívtak meg a győzelmi menetre. Nem akarták felingerelni Sztálint, akinek martalékul odadobták Lengyelországot. A 303-as repülőosztály egyik tisztje, a tizenhét légi győzelmet aratott Witold Urbanowicz alezredes csak a civil tömegben elvegyülve nézhette a hősök menetét. 1993-ban, amikor az anyakirálynő leleplezte a Királyi Légierő angliai légi csatában részt vett repülő-

osztályai tiszteletére emelt emlékművet Dover szikláin, Londonnak már nem kellett attól tartania, hogy Sztálin rosszallóan összevonja szemöldökét. Ennek ellenére az érintett repülőosztályok kőbe vésett címerjelei között nem található se a 302-es, se a 303-as vadászrepülő-osztály szimbóluma. „Elfelejtették” – hangzott a mentegetőző magyarázat.

A BISMARCK ELSÜLLYESZTÉSÉTŐL TOBRUKIG

Az 1939 őszen Nagy-Britanniába átmentett lengyel hadiflotta egységeit azok a hajók alkották, amelyek nem semmisültek meg a lengyel tengerpart és a kikötőbázisok védelme során. Közéjük tartoztak a *Błyskawica* (Villám), *Burza* (Vihar), *Piorun* (Mennykőcsapás), *Grom* (Mennykő) nevű rombolók, a *Wilk* (Farkas) és a tallinni vesztegzárból bravúrosan kimenekülő *Orzeł* (Sas) tengeralattjárók. A lengyel flotta részét képezte még két iskolahajó, a semleges svédek által vesztegzár alá helyezett három tengeralattjáró, a brit haditengerészettől bérelt hat romboló, három tengeralattjáró, három tüzérségi kutter, hét torpedókutter, két különleges feladatú kutter, továbbá több, a francia és belga haditengerészettől időlegesen lengyel parancsnokság alá helyezett hajó.

Franciaország kapitulációja után a lengyel flotta lett a Royal Navy legerősebb szövetségese azt követően is, hogy a narwiki hadműveletben elveszítette a *Grom* torpedórombolót és az *Orzeł* tengeralattjárót. A brit flottával együtt a

lengyelekre is hármass feladat hárult: megakadályozni a német partraszállást, oltalmazni a tengeri szállítási útvonalakat, s blokádn alá venni a német kikötőket.

A lengyel lobogók alatt küzdő hajók a szövetségesek minden fontosabb tengeri vállalkozásában részt vettek a norvégiai partraszállástól az Atlanti-óceán, illetve a Földközi-tenger ellenőrzéséért folyó hadműveletekig. A *Bismarck* nevű óriáscsatahajó elsüllyesztésének dicsőségében a *Piorun* is osztozott.

1940. április 12-én látott napvilágot Sikorski arra vonatkozó parancsa, hogy a Közel-Keleten, Szíriában a lengyelek egydandárnyi erőt állítsanak fel a libanoni és szíriai francia hadsereg oldalán. Szóba került egy ottani lengyel légierő megszervezése is. Az ún. önálló kárpáti lövészdandár kétszáznyolc tisztből valamint hatezer-nyolcszáznegyven altisztből és közlegényből állt volna. A két gyalogezred, egy hegyitüzérosztály, felderítőosztály, utászszázad, híradósszázad létszámkeretét elsősorban Magyarországról és Romániából érkezett menekültekkel akarták feltölteni. Júniusban a tervezett hétezer helyett még csak kétezer ember állt fegyverben. Ezeknek is csak tizennégy százaléka szolgált korábban katonaként, további huszonöt százaléka értelmiségi, harmincöt százaléka iparos volt.

Franciaország kapitulációja után az önálló kárpáti lövészdandárt az angoloknak rendelték alá, akik brit mintára szervezték át és Palesztinában képezték ki a lengyel csapatokat. 1941. augusztus közepén a dandárt tengeri úton a németek és az olaszok által ostromgyűrűbe zárt Tobruk erődítményébe szállították, ahol előbb az 1. dél-afrikai

hadosztályba, majd a 70. brit hadosztályba tagolták be. Így a lengyel dandár is részt vett az ötven kilométer hosszú erődvonal négy hónapon át, 1941 decemberéig tartó védelmében. Az önálló kárpáti lövészdandár a neki alárendelt csehszlovák és ausztrál zászlóaljjal az erődítmény nyugati szakaszát védte. Decemberben a Rommel vezette német és olasz csapatok visszavonultak, s Tobruk felszabadult. Neve beíródott a lengyel hadtörténelem dicsőségkönyvébe.

A Tobruk felmentését célzó angol hadművelet előestéjén, november 12-én és 13-án Sikorski miniszterelnök – Moszkvába menet – meglátogatta az erődítmény lengyel védőit. Ez volt akkor az egyetlen lengyel szárazföldi csapat, amely közvetlenül harcban állott a németekkel.

AZ ÚJABB TITKOS JEGYZŐKÖNYV KÖVETKEZMÉNYE

1941. június 22-én Hitler támadást indított a Szovjetunió ellen. Ezzel a Lengyelországot felosztó két szövetséges állam egymás halálos ellensége lett. Ez megnövelte és meggyorsította Lengyelország felszabadításának, helyreállításának esélyeit. A szovjet fél azonban a számára legkritikusabb időszakban is nehezen hajlott engedményekre. 1941 júliusának elején, az együttműködésre vonatkozó első tapogatózó megbeszélések idején a lengyelek tudomására hozták, hogy a Szovjetunió számára voltaképpen a Molotov–Ribbentrop-paktumban meghúzott határ az elfogadható. Sikorski moszkvai útja összefüggésben állott azazal a szerződéssel, amelyet – angol közvetítéssel – a len-

gyel miniszterelnök és Majszkij, a Szovjetunió londoni nagykövete látott el kézjegyével 1941. július 30-án a lengyel és a szovjet kormány nevében. Ennek 1. cikkelye kimondta: „A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége kormánya kinyilvánítja, hogy a Lengyelország területi változásaira vonatkozó 1939-es szovjet–német megállapodások hatályukat veszítik.” A rövid szerződés 4. cikkelye arról szól, hogy „a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége kormánya beleegyezik abba, hogy a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége területén lengyel hadsereget alakítsanak, amelynek parancsnoki karát Lengyelország kormánya nevezi ki az SZSZSZK kormányával egyetértésben.

Az Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége területén lévő lengyel hadsereg hadműveleti ügyekben a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége főparancsnokságának rendeltetik alá, amelyben a lengyel hadsereg képviselője is helyet kap.”

A szerződéshez egy nyílt és egy titkos jegyzőkönyvet is csatoltak. A nyílt jegyzőkönyvben az alábbi olvasható: „A diplomáciai kapcsolatok helyreállításával a szovjet kormány amnesztiában részesíti mindazon lengyel állampolgárokat, akik jelenleg szabadságuktól megfosztva tartózkodnak a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége területén, akár mint hadifoglyok, akár egyéb megfelelő okokból.”

A titkos jegyzőkönyv kedvelt politikai műfaja volt a szovjet vezetésnek. Az 1939. augusztus 23-án megkötött Molotov–Ribbentrop-paktumhoz csatolt jegyzőkönyv

gyakorlatilag Lengyelország felosztását rögzítő dokumentumnak tekinthető. A jó egy hónappal később, szeptember 28-án tető alá hozott határmegállapodási és barátsági szerződés (az ún. Hitler–Sztálin-paktum) pedig már azt is szabályozta, hogy a náci és kommunista belbiztonsági szervek és erők miként működjenek együtt a földalatti lengyel ellenállási mozgalom felszámolásában.

A Gestapo és az NKVD összehangolt akciói a Szovjetunió megtámadásáig tartottak. Ezalatt Hitler a III. Birodalomba bekebelezett területekről telepítette át a lengyelek százezreit a Főkormányzóságba. A lengyeleknek a Szovjetunióba bekebelezett lengyel területeken bevagonírozott százezrei a lágerekbe vagy a táboroknak kijelölt körzetekbe érkezve tudták meg, hogy politikai bűneik miatt – a csecsemők és az aggastyánok is – húsz-huszonöt éves büntetésük letöltését kezdik meg. A sztarobjelszki, osztaskovi és a Katyń közelében fekvő grazovjeci hadifogolytáborok tizenötezer rendőrének, határőrének, erdészének és (többségében tartalékos) tisztjének lemészárlására Sztálin személyesen adott 1940 kora tavaszán parancsot. Ez volt a bevezetője a lengyel értelmiség kiirtásáról szőtt terv megvalósításának. A „béke és barátság” határának másik oldalán Hitler is hasonló akciókat folytatott.

1941. augusztus 2-án Londonból lengyel katonai miszsió utazott Moszkvában Zygmunt Szyszko-Bohusz tábornokkal az élen, hogy a katonai egyezmény részleteit megbeszélje a szovjet kormányval. Augusztus 6-án a Lengyel Köztársaság kormánya Władysław Anders tábornokot nevezte ki a Szovjetunióban felállítandó lengyel hadsereg

parancsnokának. Anderset néhány nappal azelőtt engedték ki az NKVD ljubjankai börtönéből, s emiatt került a lengyel kormány látóterébe. Sikorski eredetileg Stanisław Haller tábornokot szerette volna a lengyel hadsereg élére állítani, de neki nem sikerült a nyomára bukkanni. Haller után Anders volt a rangidős tábornok. Anders 1892-ben született, s az I. világháború idején lovassági tisztként az orosz hadseregben, majd 1918-tól a lengyel hadseregben szolgált. Párizsban katonai főiskolát végzett. 1928-tól a volhíniai és nowogródeki lovasdandárok parancsnoka volt. 1939 szeptemberétől a Lovassági Hadműveleti Csoport parancsnoki tisztét töltötte be. Sebesülten esett szovjet fogságba, s a kozselszki (grazovjeci) hadifogolytáborból a ljubjankai börtönkórházba vitték. Ennek köszönhetően kerülte el bajtársai, fogolytársai – többek között a katyíni erdőben kivégzett Stanisław Haller tábornok – sorsát.

ANDERS A SZOVJETUNIÓBAN SZERVEZŐDŐ LENGYEL HADSEREG ÉLÉN

Az amnesztiáról szóló dekrétum 1941. augusztus 12-én látott napvilágot, s a katonai egyezményt két nappal később kötötték meg. Ez utóbbi kimondta, hogy a lengyel hadsereget a szovjet hatóságok és maguk a lengyelek a Lend-Lease alapján USA-ból kapott adományokból szerelik fel. Augusztus 19-én a két fél abban állapodott meg, hogy a lengyel hadsereg az első szakaszban két gyalogoshadosz-

tályból és egy tartalékezerdből: összesen harmincezer emberből fog állni.

Amikor Anders a szovjet részről lengyel ügyekkel megbízott vezérkari főnök helyettesénél és a katonai hírszerzőfőnöknél, Ivan Panfilov NKVD-s tábornoknál a lengyel hadifoglyokról érdeklődött, azt a lakonikus választ kapta, hogy mindössze huszonegyszer hadifoglyot tartanak nyilván, s közülük ezer tiszt a grazovjeci táborban található. Anders tudta, hogy 1940. szeptember 17-én a Lengyelország elleni szovjet agresszió – más néven felszabadító hadművelet – megindításának első évfordulóján a szovjet sajtó büszkén emlékezett vissza arra, hogy az ukrán és a litván fronton a Vörös Hadsereg kétszázharmincezer lengyel közkatonát és altisztet, valamint nyolcezer tisztet ejtett fogságba. Emellett a lengyel kormánynak arról is tudomása volt, hogy az egykori Kelet-Lengyelországból csaknem kétszázezer egykori lengyel állampolgárt hívtak be a szovjet hadseregbe, s 1940 februárja és 1941 júniusa között több mint félmillió lengyel állampolgárt hurcoltak el Oroszország belsejébe, sokukat az Urálon túlra, s a rendkívül mostoha éghajlatú Kazahsztánba is. A lengyel hadsereg keretszámát tehát lett volna honnan feltölteni.

Anders úgy tudta, hogy a kozselszki, sztarobjelszki, osztaskovi hadifogolytáborokban több ezer tiszt várja sor-sa jobbra fordulását. Amikor a lengyel hadsereg szervezésének az egész Szovjetunióban gyorsan terjedő hírére vezérkari főnöke, Adam Soltan őrnagy és Sikorski segéd-tisztje, Jan Fuhrman sem jelentkezett nála, balsejtelmei

támadhattak. A szovjetek a tisztek eltűnésére nem tudtak magyarázatot adni. Amikor Anders személyesen meglátogatta a grazovjeci tábor, ott csak ezerhatszáz embert talált. Ráadásul hozzávetőleg háromszázötvenen lehettek azok, akik az említett három táborból származtak (vagyis túlélők voltak, anélkül hogy tudtak róla), a többiek akkor kerültek ide, s egyáltalán a Vörös Hadsereg fogságába, amikor a Szovjetunió 1940 kora nyarán megszállta a balti államokat, s az ottani lengyel menekülteket letartóztatta. Anders balsejtelmeit erősítette az a tény, hogy az egyik börtöntársa, Jerzy Kuszel lovassági kapitány, aki korábban Sztarobjelszkben volt fogoly, arról számolt be neki, hogy bajtársait 1940 márciusa és júniusa között kisebb-nagyobb csoportokban ismeretlen helyre szállították, s azóta nem hallani róluk. Hasonló hírek származtak Zygmunt Berling ezredestől is, jöllehet ő a szovjetek hívének számított. Mindettől függetlenül Anders egyelőre nem feszegette a tisztek hollétének kérdését, beletörődött abba, hogy átmenetileg csak mintegy ezer-ezerháromszáz tisztre számíthat.

A lengyel hadsereg központi szervezési bázisául a Volgától keletre eső, s Moszkvától mintegy ezer kilométerre fekvő, faházakból összetákolt, sáros, rideg éghajlatú Buzuluk városát jelölték ki a szovjet hatóságok. Talányos, hogy a Szovjetunió legeldugottabb szegleteiben is miként szereztek tudomást a lengyel hadsereg szervezésének tényéről és helyszínéről. Mindenesetre a buzuluki központban valóságban megjelent lengyel önkéntesek létszáma a legmerészebb várakozást is meghaladta. 1941 novemberének végéig negyvenhatezer embert vettek névsorba.

Az első meglepetés ekkor érte Anders tábornokot. Az összekötő Panfilov generális ugyanis közölte vele, hogy csak harmincezer embert tudnak élelmezni, tizenhatezer embert szélnek kell eresztenie. Ettől függetlenül további emberáradat lepte el a várost és környékét. Ekkor már a lehető leghatározottabban felléptek az NKVD-s egységek, s erőnek erejével terelték el a lengyel katonai táboroktól a jelentkezőket. A tábor a túlélés esélyét jelentette, a tőle való elszakadás – adott körülmények és feltételek között – majdhogynem egyenlő volt a halállal.

Aznap, amikor Sikorski látogatást tett Tobrukban, a Lengyel Köztársaság nagykövete, Stanisław Kot professzor két óra tíz perces megbeszélést folytatott Sztálinnal és Molotovval. Kot nagykövet jegyzetet készített a beszélgetésről. Ebből tudhatjuk meg, hogy Sztálin kijelentette: a lengyel fél akkora hadsereget állíthat fel, amekkorát csak akar, ha külföldi adományokból el tudja látni a katonákat. Ő ugyanis csak harmincezer élelmiszer-fejadagot tud biztosítani. Némi huzavona után ígéretet tett ennek felemelésére.

Amikor Kot az eltűnt lengyel tisztek iránt érdeklődött, Sztálin meglepetést színlelve majdhogynem drámai jelenetet rendezett. Két ízben is felhívta az NKVD illetékes parancsnokságát és rákérdezett, hogy miért nem engedtek még minden lengyel tisztet szabadon... Merthogy a lengyel nagykövet állítása szerint még fogságban vannak. Rövid szünet után Sztálin letette a kagylót, visszatért a megbeszélés helyszínére, és szemrebbenés nélkül témát váltott.

December 3-án a Kremlben folytatott megbeszélésen Sikorski azonban ugyanitt folytatta. Sztálin elé tette az eltűnt négyezer lengyel hadifogoly tiszt névsorát, megjegyezve, hogy a lengyel hírszerzés szerint közülük egyetlen sincs német hadifogolytáborban. A lengyel miniszterelnök, Anders és a szovjet pártvezető között a következő párbeszéd folyt le:

– Az lehetetlen. Megszöktek – mondta Sztálin.

– Hová szöktek volna? – kérdezte Anders.

– Hová? Hát Mandzsúriába – felelte Sztálin.

A beszélgetést megörökítő Anders hozzáteszi, hogy Sikorskival együtt lehetetlennek tartották, hogy három táborból a foglyok több ezer kilométert tehessenek meg anélkül, hogy bárki is észrevenné őket. Sztálint ez nem hozta zavarba:

– Biztos már szabadon engedték őket, csak még nem értek ide – mondta.

Sikorski, Anders és Kot kénytelen-kelletlen beérték a válasszal, mivel fontos volt nekik, hogy a lengyel katonaság létszámának felemeléséhez és a táborok emberibb körülmények közé történő áthelyezéséhez megnyerjék Sztálin támogatását. Az iszonyú hidegben ugyanis melegedési lehetőség és téli ruha híján, a nyári sátrakban százával fagytak meg a lengyelek. Sikorski ezért javasolta azt, hogy az egész lengyel hadsereget helyezték át Iránba, ahol a britek és az amerikaiak fegyverezhetik és szerelhetik fel és megfelelő élelmiszerellátásban is tudják részesíteni őket. Sztálin válasza erre egyértelmű, ráadásul logikus is volt:

– Öreg és tapasztalt ember vagyok. Tudom, ha egyszer elmennek Iránba, ide többé már nem jönnek vissza.

Anders és Sikorski hiába győzködtek tárgyalópartnereket, hogy a lengyelek a keleti fronton akarnak harcolni, Sztálin megmakacsolta magát, s szinte sértődötten vetette oda:

– Ha a lengyelek nem akarnak küzdeni, menjenek innen. Nem tarthatjuk vissza őket. Ha akarnak, menjenek.

Sikorski erre idegesen leszögezte:

– Kérem, álljon elő bármely más megoldási javaslattal, mert itt nincs meg a feltétele annak, hogy hadsereget szervezhessünk. Én nem akarom, hogy az emberek hiába pusztuljanak el. Nem adok ultimátumot, de a kemény télbe, a zimankós szélviharokba, az iszonyú fagyba az emberek belepusztulnak. Ezt nem nézhetem tétlenül.

Ehhez még a következő mondatot tette hozzá:

– Az elevenemre tapintott az elnök úr azzal a megjegyzésével, hogy a mi katonáink nem akarnak harcolni.

Sztálin ekkor egyszeriben engedékennyé vált:

– Ha feltétlenül fontosnak tartják, egy hadtest, két-három hadosztály távozhat. Ha akarják, helyet és eszközöket biztosíthatok, hogy akár hét hadosztályt is szervezhessenek.

A tárgyalások során még további kényes kérdések is szóba kerültek. A Sikorski–Majszkij-egyezség szerint ugyanis a Szovjetunió által bekebelezett két háború közötti keletlengyel területeken élők, függetlenül nemzetiségi hovatartozásuktól, lengyel állampolgároknak tekintendők.

Sztálin érve ezzel szemben:

– Mit akarnak maguk a beloruszokkal, ukránokkal és a zsidókkal? Önöknek a lengyelekre van szükségük. Ők a legjobb katonák!

Mire a tárgyalások lezárultak, Sikorskiék végül is elégedetten távozhattak. A lengyel nagykövetség képviselő-hálózatát sikerült megszervezni a Szovjetunióban szétszóródott lengyelek megsegítésének koordinálására, mind a civilek, mind a katonák jobb éghajlatú területekre települhettek át. Az eredeti ígéreteknek megfelelően a hadsereg negyvenhatezer élelmiszer-fejadagot kapott. A legnagyobb változás, hogy az emberek áttelepedhettek Iránba.

Sztálin azt is kilátásba helyezte, hogy a keleti fronton legalább 100000 fős lengyel hadsereg harcolhat. Ebben a Szovjetunióra nézve válságos hadihelyzetben minél nagyobb szükség volt a lengyel egységek jelenlétére az orosz fronton.

1941. december 4-én Sztálin és Sikorski közös nyilatkozatban szögezték le, hogy a két baráti állam hadserege együtt harcol a „német hitlerista imperializmus” teljes legyőzéséig. Négy nap múlva az Egyesült Államok hadba lépett Japán ellen. Az új Hitler-ellenes koalíció létrejötté átmenetileg a Szovjetunió kétezer-ötszáz helységében fellelhető lengyelek sorsán is segített. A lengyel nagykövetség négyszáz helyi képviselőt is működtetett: árvaházakat, óvodákat, iskolákat, invalidusházakat, menedékhelyeket, műhelyeket szervezett, tíz kórházat állított fel.

E siker nem várt veszélyes helyzetet teremtett. A lengyelek ellátásának minősége és az „őshonos lakosság” élet-színvonala között egyre nagyobb lett a különbség. A szá-

mos vonatkozásban feszültségekkel terhes szituációt az NKVD azzal oldotta meg, hogy a legeredményesebb képviselőket 1942 májusától sorra számolta fel, nem egy esetben kémkedés vádjával letartóztatva a személyzetet (Arhangelszkben, Vlagyivosztokban és más helyeken). 1943 elejére gyakorlatilag megszűnt a lengyelek minden támogatási lehetősége.

1942. március elején ismét arról tájékoztatták Andersét, hogy a hetvenezer önkéntesre jutó negyvenhatezer élel-
miszer-fejadagot huszonhatezerre csökkentik, mivel Japán hadba lépésével megszűnt az amerikai búzaszállítás. Március 18-án Anders megállapodott Sztálinnal, hogy marad az addigi 46 000 porció, s az ezen a létszámon felüli lengyelek áttelepedhetnek Iránba. A lengyel parancsnoknak sikerült elérnie, hogy harmincezer katona mellett, mintegy tízezer polgári személy, elsősorban nő és gyermek is felkerüljön a Kaszpi-tenger menti Krasznovodszkból hajókon Iránba szállítandók listájára. Az evakuálás első szakasza március végétől április 5-ig tartott.

ÁTTELEPÜLÉS IRÁNBA

Sztálin a március 18-i megállapodást ürügyül használta fel a lengyel hadsereg további szervezésének leállítására. Ebben bizonyos fokig az is szerepet játszott, hogy Anders ezen a napon is makacsul előhozakodott az eltűnt lengyel tiszték ügyével:

– Hová tűntek? Olyan híreink vannak, mintha Kolimán látták volna őket...

Mire Sztálin: – Kiadtam már minden lehetséges parancsot, hogy engedjék őket szabadon. Még azt is mondják, hogy a Ferenc József-földön vannak, pedig ott nincs senki. Nem tudom, hol vannak. Minek tartanánk fogva őket? Lehet, hogy azokon a területeken vannak, amelyeket a németek foglaltak el, s szétszóródtak.

E kijelentés lehetett annak a forrása, hogy a lengyelek körében elterjedt és sokáig makacsul tartotta magát az a hit, hogy a lengyel tisztek a sarkkörön túli táborokban vannak. Vagy ennek híre jutott volna el Sztálinhoz, akinek kapóra jött, hogy érvként hozakodják elő vele? Ekkor azonban már sejthette, hogy Anders nem hisz neki. A lengyel tisztek bizonytalan sorsa, s az ezzel kapcsolatos porhintés Sztálinék részéről valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy a lengyel hadsereg nem a keleti fronton vívta meg csatáit a németekkel szemben, hanem Itáliában. A helyzet politikailag olyannyira feszültté vált, hogy Stanisław Kot nagykövet lemondott posztjáról, és elutazott a Szovjetunióból. A történetek arra ösztökölték Andersékat, hogy kijárájk az egész lengyel hadsereg – és egyáltalán a lehető legtöbb lengyel – Iránba evakuálásának engedélyezését.

1942. május 5-én brit-szovjet együttműködési megállapodást kötöttek Londonban a Németország elleni háború idejére és az azt követő húsz esztendőre. A megállapodást előkészítő tárgyalások során Churchill azzal a javaslattal állt elő, hogy a Szovjetunióban felállított lengyel haderőt telepítsék át a Közel-Keletre az egyiptomi brit csapatok

támogatása céljából. Sztálin beleegyezett Churchill kérésébe. Sikorski politikai szempontból a lengyel hadsereg Szovjetunióban történő bevetését tartotta volna hasznosnak és helyesnek. Számolnia kellett azonban annak eshetőségével is, hogy ha erre nem kerül sor, s a hadszervezés körülményei nem változnak, a betegségek, az időjárás, az elégtelen élelmezés, a felszerelés hiányosságai a harcoknál is jobban megritkítják a lengyel egységeket. Ezek mérlegelésével 1942 júliusában beleegyezett a maradék lengyel katonaság Iránba történő evakuálásába.

A távozás időpontjául augusztust jelölték ki. Az evakuálás negyvenezer katonát, négyezer-ötszáz fiatalkorú fiút, huszonötezer polgári személyt érintett. Az adott hadi helyzetben – a Kaukázus elleni német támadások idején – nem kis erőfeszítést igénylő akciót szovjet részről Zsukov tábornok irányította, aki a nemzetiségi származású volt lengyel állampolgárok, elsősorban a zsidók kiutazását minden eszközzel gátolni igyekezett. Arra hivatkozott, hogy a lengyelek azok, akik nem akarják őket listára venni. Anders határozott fellépésének köszönhetően végül négyezer lengyel zsidó hagyhatta el a lengyel hadsereg kötelékében vagy civilként a Szovjetuniót.

A LENGYEL HAZAFIAK SZÖVETSÉGE – A KOŚCIUSZKO-HADOSZTÁLY FELÁLLÍTÁSA

Zygmunt Berling ezredes a tiszték egy csoportjával nem élt az Iránba távozás lehetőségével, s a Szovjetunióban maradt. Pontosan megérezte, hogy a háború menetében

fordulatot jelentő sztálingrádi győzelemtől kezdve a lengyelek ügyében mind érzékelhetőbben Sztálin akarata érvényesül. 1943. január közepén a szovjet kormány bejelentette, hogy a Szovjetunió területén tartózkodó lengyel nemzetiségű személyeket szovjet állampolgároknak tekintik, akikre a lengyel követség joghatósága nem érvényes. A tavasz folyamán megalakult a Lengyel Hazafiak Szövetsége, amelynek vezetői – Wanda Wasilewskával az élen – azok közül a kommunisták közül kerültek ki, akik korábban még a szovjet tagköztársaságban látták Lengyelország jövőjét. Sztálin számára már vazallusi szerepben körvonalazódott az Odera–Neisse vonaláig tolandó Lengyelország perspektívája. Ebbe természetesen nem fért bele a londoni lengyel kormány és annak honi képviselője. Mielőbb meg kellett vele szakítani minden kapcsolatot, nemcsak azért, mert így a vele 1941 júliusában kötött megállapodás elméleti kötelezettsége is megszűnt volna, hanem azért is, mert tagjai (és honi híveik) a bolsevizálandó lengyel államban eleve nemkívánatos személyeknek, kiiktatandó akadályoknak számítottak.

A diplomáciai kapcsolatok 1943. április 25-én bekövetkezett megszakítására a Szmolenszk közelében fekvő katyńi erdőben a Wehrmacht által feltárt tömegsírok adtak ürügyet, amelyek több mint négyezer lengyel tiszt tetemét takarták. Közvetlen indokul az szolgált, hogy mind Sikorski, mind a németek egy napon kérték a Nemzetközi Vöröskeresztől az ügy kivizsgálását, s ezzel – Sztálin szerint – a londoni lengyel kormány egyértelművé tette a Hitlerrel való együttműködését. Két héttel később, május

8-án a szovjet kormány bejelentette, hogy a Lengyel Haza-
fiak Szövetségének kérésére megalakítják a Tadeusz
Kościuszko nevét viselő lengyel gyalogoshadosztályt
„azzal a céllal, hogy a Vörös Hadsereg oldalán harcoljon a
német fasiszták ellen”. A lengyel haderő élére Sztálin nem
kommunistát nevezett ki, hanem egy az I. világháborút és
a lengyel–bolsevik háborút is Pilsudski oldalán végigküzdő
hadifogoly ezredest, Zygmunt Berlinget. Ő egyike volt
azon négyszáznégy tisztnek, akiket kihallgatásuk után
nem szállítottak vissza a katóli erdő bejáratául szolgált
grazovjeci hadifogolytáborba, hanem a jövőre „tartogat-
tak”. Sztálin a szovjetizálandó lengyel állam felépítésének
ütemtervét 1942-től évekre, hónapokra lebontva maga dol-
gozta ki, és megvalósítását személyesen felügyelte.
Látnoknak és szervezőnek se volt akárki. Találón mond-
ta Berlingnek, amikor a lengyel hadosztály parancsnoki
posztjának elvállalásáról győzködte: „A politikában nin-
csenek jelentéktelen ügyek... Csak olyan dolgok vannak,
amelyeket észben kell tartani, és olyanok, amelyeket el
kell felejtetni. Az, ami ma egy kis hólabda, holnap, a kö-
rülmények függvényében, veszedelmes lavinává növeked-
het. Előre kell tekinteni és látni.”

A NYUGATI LENGYEL FEGYVERES ERŐK 2. HADTESTE

A lengyel hadsereg két hullámban történő evakuálása nyo-
mán a Közép-Keleten állomásozó lengyel alakulatok lét-
száma a többszörösére nőtt. Így már 1942. május elején

nekiálltak a 2. hadtest felállításának – brit szervezeti mintára. Felszereléséről, ellátásáról az angoloknak kellett gondoskodni. Tervezték a 3. hadtest felállítását is, de mivel maláriajárvány tizedelte a lengyel csapatokat (havonta nyolcezren betegedtek meg), erről egyelőre lemondtak. A közép-keleti angol haderő vezérkarának 1942 szeptemberében kelt parancsa egyelőre Északkelet-Irakban helyezte el a lengyeleket. Sikorski, akit ugyan nyugtalanítottak Anders tábornok gyakori önkényes döntései, harsány szovjetellenes kijelentései, más szempontok figyelembevételével mégis őt nevezte ki az újjászervezendő keleti lengyel hadsereg főparancsnokának. Helyettese Józef Zajac tábornok, vezérkari főnöke pedig Bronisław Rakowski tábornok lett. A Keleti Lengyel Hadsereget, amely ötvenezer embert számlált, betagolták a perzsiai és iraki brit erőkbe – (Paiforce – Persian and Iraq Force). Feladata lett volna a Szovjetunió déli része, a Volga alsó forrásvidéke és a Kaukázus térsége felőli esetleges német támadások ellen megvédeni az iraki olajmezőket.

Sikorski 1943 júniusában tett közép-keleti útja során ígéretet kapott az angoloktól, hogy a lengyel hadsereget az egészségesebb éghajlatú Szíriába helyezik át. Döntés született arra vonatkozóan is, hogy a hadseregben belül ténylegesen létrehozzák a 2. lengyel hadtestet azzal a céllal, hogy a korábbi megállapodáshoz híven részt vehessen az itáliai hadműveletben.

1943 augusztusában a hadtestet Palesztinába Isdud környékére szállították, míg a 3. kárpáti lövészadosztály Libanonban hegyvidéki kiképzésben vett részt. November-

ben a hadtest már Egyiptomban állomásozott az Alexandria és Port-Szaid közelében lévő gassassini táborban. A hadtest végleges szerkezetét itt alakították ki. Kötelékébe a következő erők tartoztak:

- a 3. kárpáti lövészhadosztály (parancsnoka Bronisław Duch tábornok), amely az 1. és 2. kárpáti lövészdandárok, a 12. podóliai ulánusezredből, három könnyűtüzérezredből, egy páncélelhárító és egy légvédelmi tüzérezredből, egy-egy nehézfegyverzetű gyalogoszászlóaljból, utászászlóaljból és híradózászlóaljból állt;

- az 5. határvidéki gyalogshadosztály (parancsnoka Nikodem Sulik tábornok), amely az 5. vilnai gyalogsdandárból és a 6. leMBERGI gyalogsdandárból, a 15. poznańi ulánusezredből, három könnyűtüzérezredből, az 5. páncélelhárító tüzérezredből, valamint egy-egy nehézfegyverzetű gyalogoszászlóaljból, utászászlóaljból és híradózászlóaljból állt;

- a 2. páncélosdandár (parancsnoka Bronisław Rakowski tábornok), amely három páncélos-lovasezredből, különleges alakulatokból és szolgálatokból állott;

- hadsereg-tüzércsoport (parancsnoka Ludwik Ząbkowski ezredes), amely két-két nehéz- és könnyűtüzérezredből, egy-egy nehéz és könnyű légvédelmi tüzérezredből, továbbá páncélelhárító és bemérő tüzérezredből állt;

- a hadtest kötelékében szolgált még egy felderítő ulánusezred (a kárpáti), tovább egy műszaki és egy híradózászlóalj;

- a bázison tartózkodott a 7. hadosztály, s több kiszolgáló alakulat, többek között három hadikórház.

A hadtest létszáma közel ötvenezer katona, köztük háromezer tiszt. A bázison még további tizenkétezer ember tartózkodott.

A hadtest olaszországi áthajózása 1943. december elején kezdődött és 1944. április derekáig tartott. A lengyeleket a Taranto közelében felállított öt táborban helyezték el. Elsőként – még február folyamán – a 3. kárpáti hadosztályt küldték a harctérre. A 8. brit és az 5. amerikai hadsereg közötti frontszakaszt kellett a németekkel szemben biztosítani, s ezzel tulajdonképpen a Monte Cassino térségében operáló szövetséges hadak hátát védeni.

A MONTE CASSINÓ-I CSATA

A szövetséges csapatok előrenyomulása az olasz csizma talpától észak felé nem haladt olyan gyorsan, mint az Szicília villámgyors elfoglalása alapján várható lett volna. Sőt 1944 januárjában a támadás megfeneklett. Mi volt a kudarcorozat oka? E kérdésre a 2. lengyel hadtest kötelékében szolgáló kiváló író, Melchior Wańkowicz adja a legképszerűbb választ, aki részt vevő szemtanúként hiteles riportkönyvben számol be a Monte Cassinó-i csatáról és előzményeiről:

„A Monte Cassinó-i átjáró volt az a hely, ahol Itália védői útját állhatták a Rómát fenyegető déli támadóknak.

A tengertől tengerig tornyosuló hegyek ezen a ponton csak tíz kilométer szélességű láncolatot alkotnak, s ezt vágja át a Liri folyó. [...] A Liri felé ereszkedő hegylánc

Monte Cassino ötszáztizenhat méter magas, meredek tömbjével uralkodik a folyó völgy és az ókori Via Latina fölött. Az Appennini-félszigetet kettévágó hegyláncolat egyetlen átkelési pontját, a Liri folyó völgyét elrekesztették.” Az amerikai és francia csapatok januári támadása az átkelési pont birtokbavételéért kudarcot szenved. Mire a 3. kárpáti lövészhadosztály elfoglalja a számára kijelölt frontszakaszt, a szövetségesek elkönnyvelhetik második vereségüket. A harmadik rohamot három és fél óras bombázás után, március 15-én indítja meg egy angol dandár Monte Cassino ellen. A másnapi eredmény: újabb kudarc. „A hegyek egyre ellenállóbbak lesznek. És egyre erősebbek. Napról napra erősebbek! – jegyzi meg Wańkowicz. – A háború megdermed e pokoli kapuk előtt.”

Március 21-én Leese tábornok, a VIII. hadsereg parancsnoka, amelynek kötelékébe a 2. lengyel hadtest is tartozott, látogatást tesz Anders tábornoknál és vezérkaránál, s közli vele, mit döntöttek a frontparancsnoknál tartott konferencián... Arról határoztak, hogy a II. lengyel hadtestre bízzák Monte Cassino sziklahegyének és kolostorának elfoglalását. Erre Anders így emlékezett vissza: „A hadtest leendő feladatának összes nehézségeit magam előtt láttam. Mindenki tisztában volt vele, s ezt Leese tábornok se rejtette véka alá. A Cassino városában és a kolostorhegyen folyó harcok hevesességét akkor már mindnyájan jól ismerték. De a feladat végrehajtása, tekintettel a Monte Cassino által keltett világviszhangra, nagy jelentőséggel bírhatott a lengyel ügy szempontjából. Tudtam, milyen kockázat jár a harc vállalásával, tisztában voltam az elke-

rülhetetlen veszteségekkel és a rám háruló teljes felelősséggel, amennyiben kudarcot vallunk” – írta később Anders. A világviszzhang itt nagyon sokat nyomott a latban. Az 1943 végén Teheránban hozott háromhatalmi döntés következményeivel, vagyis azzal, hogy Lengyelország szovjet érdekerület lett, és sorsáról, így leendő határaitól is, Sztálin dönt, a lengyelek ekkor már tisztában voltak. Ennek abszurditására minden eszközzel igyekeztek a világ figyelmét felhívni. Monte Cassino kínáló alkalom volt, hogy a lengyelek véráldozatukkal a világ, s főként az Egyesült Államok és Nagy-Britannia népének és politikai vezetőinek lelkiismeretét felrázzák.

A területet, amelyet a 2. lengyel hadtestnek kellett el-foglalnia, Wańkowicz a következőképpen mutatja be: „Hegylánc: ezen húzódnak végig a német védelmi vonalak. A Monte Cairo 1669 méter magas, behavazott csúcsáról ereszkednek alá, jó néhány hegyet, dombot érintenek, míg az 516 méter magas Monte Cassinón ismét össze nem futnak.

Monte Cairo ormát légvonalban négy kilométer választja el a kolostortól. A roham feltételezhetően majd a Gusztáv-vonal kolostor felé eső két kilométeres szakasza ellen irányul, míg a másik két kilométer védőinek figyelmét csak színlelt támadásokkal kell lekötni. A tulajdonképpeni harc tehát a hegyek és szakadékok forgatagának a kolostor közelében fekvő két kilométeres terében folyik majd. [...] A Monte Cairót a kolostorral összekötő Gusztáv-vonal mögött másik – Hitlerről elnevezett – megerősített vonal húzódik, amely szintén a Monte Cairón

indul. Tüzerejükkal mindkét vonal védői uralkodnak a terepen, megállni lehetetlen. Az utászszerszámokkal, híradós eszközökkel, lőszerrel, fegyverrel agyonterhelt katona hogyan győzze le az elaknásított, szögesdrót akadályokkal tarkított terepet, amelyet sziklabunkerek himlőhelyei pettyeznek, s ezek kis kaliberű harceszközeinek pusztító tüzét még lövegek és aknavetők kereszttüzei is erősítik?!" A Wańkowicz által feltett kérdésre a lengyelek május 12. és 19. között adták meg a választ.

A Monte Cassinó-i kolostort és közvetlen környékét a Wehrmacht egyik legkiválóbb alakulata, az 1. ejtőernyőshadosztály védte, amelyet egy hegyivadász és egy páncélgránátos zászlóalj, továbbá nyolc tüzérosztály s a 71. rakétaaknavető-ezred is támogatott.

A 2. lengyel hadtest május 11-én, a „D” napon állt készen a támadásra. 23.00-kor a VIII. hadsereg 1000 ágyújának negyvenperces tüzéségi előkészítő tüzét követően éjjel után egy órakor indul támadásra a 2. hadtest 13. és 15. zászlóalja. Rövid idő után embereik húsz százalékát elveszítik. A támadás délutánra nagy veszteségek árán megfeneklik. Május 13. és 16. között a lengyelek csak tapogatózó támadásokat folytatnak, hogy a német tüzérek pontjait bemérjék.

Az első támadás tapasztalatait leszűrve az 5. határvidéki gyalogoshadosztály parancsnoksága öt rohamzászlóaljat állít össze. Május 17-én reggel 7.10-kor a 17. zászlóalj kezdi meg a támadást, s nagy veszteségek árán elfoglalja a San Angelo északi magaslatait. A 13. és 16. zászlóaljak és kommandós alegységek támogatásával sikerül a német

ellentámadásokat visszaverni. A támadás ezt követően – óriási veszteségek árán, de – folyik tovább. Hogy miként, arról Wańkowicz kamerája örökít meg közelképeket: „Błahut szakasza szélsebesen nyomul előre, berobbant három bunkert, majd még kettőt. Éppen dél van. Az egész völgy Błahut katonáira irányítja a tüzet.

A helyzet valóban kétségbeejtő. Błahut szakaszából már csak tíz ember maradt. Szerencsére a könnyűgéppuskások, az aknavetősök és a mesterlövészek köztük vannak.

Ezalatt Brzozowski főhadnagy a bunkerek között – heylesebben a bunkerek tetején – rövid eligazítást tart maradék egységének. Ezeket a bunkereket a németek olyan ügyesen álcázták, hogy amikor Błahut szakasza előretört, Brzozowski egységére – mint később kiderült – tíz, hét és öt méterről nyitottak tüzet.

Gránátokat... – kiáltja Brzozowski főhadnagy, és két lövés éri. Hétfőnyi kíséretéből egyetlen ember menekült meg.

Ekkor Jurnatowski, Błahut könnyűgéppuskása fölpat-tan, és tűz alá veszi az orgyilkos bunkereket, amelyek baj-társait leöldösték. Mindhárom bunker Jurnatowskira írá-nyítja fegyvereit, s a bátor könnyűgéppuskást szinte szét-tépik a golyók.

Halála pillanatnyi lélegzetvételhez juttatja a támadó lengyeleket, s ez a megmenekülésüket jelenti. Mindkét szakasz a bunkerekre veti magát. Kantorski szakasza meg-semmisít két fedezéket. Maga Kantorski súlyosan megse-besül, a parancsnokságot Wojciechowski tizedes veszi át. Elesik, Sawicki tizedes lép a helyébe. Fölugrik egy bun-

kerre, géppuskasorozat teríti le, súlyosan megsebesül. – Tovább!... – kiáltja. A szakasz most már parancsnok nélkül rohamoz, és még ugyanazon lendülettel kifüstöli a negyedik bunkert. Öten maradnak.

Babiuch szakasza egy bunkerben veszíti el a parancsnokát. Siwek lép a helyébe, egy aknavető-lövedék megsebesíti, fölemelkedik, csupa vér; tovább vezényli a csapatot, de a nagy vérvesztéstől elájul. Lövedék végez vele.

Błahut szakaszából csak tíz ember maradt életben. A szakasz eljut az 593-as magaslat alá, ott megszakad az összeköttetése. Błahut egymás után két futárt küld le, de mindkettő elesik.”

Marian Łoziński, aki a 2. kárpáti lövészdandár 5. zászlóaljának századparancsnokaként vett részt a támadásban, s egy pillanatra Błahut szakaszvezető is a látóterébe került, így örökíti meg a roham számára legkritikusabb pillanatait: „A németek ismét nehéztüzérséggel tapogatják a terepet. Csodálom e tűz pontosságát. Hatására a fiúk megfélelkeznek a taposóaknákról, sziklahasadékokat keresnek, mit sem törődve az esetleges csapdákkal, mert a tűz egyre elviselhetetlenebb. Hirtelen forróságot érzek, s mintha tűz öntené el mindkét lábamat. Borzalmas rémület lesz rajtam úrrá. Mellettem fekszik Midek tizedes. Odakiáltom neki:

– Midek, megvannak a lábaim?

A fiú kihajol a sziklája mögül, és fürkészve azt feleli:

– Nem látom, főhadnagy úr!

Még egyszer kérdem. Midek közelebb kúszik, és nagyon bizonytalanul azt mondja:

– Azt hiszem, megvannak, főhadnagy úr...

Ekkor a testem mentén kinyújtom a kezem, megtagatom – talán megvan a lábam. A biztonság kedvéért erősen, még erősebben belecsípek... Fáj, tehát megvan a lábam. Ugyanezt teszem a másikkal is. A másik is megvan... Bizonyára a közvetlenül fölöttem robbanó lövedék forrósága rémisztett úgy meg. Ismét előreszökellek. Elöttem Błahut és ösvényjelző csoportja – Fortuna tizedes két katonával. Błahut mellett két embere halad.”

Május 18-án 9.40-kor a 12. podóliai ulánusezred őrzárata bejut a kolostorba és romjaira kitűzi a fehér-piros zászlót. Másnapra a lengyel és brit csapatok az egész hegységet megtisztították a németektől. A Wehrmacht a Gusztáv-vonalról a Hitler-vonalra húzódott vissza. Ennek következtében a 8. angol hadsereg Liri völgyében szabadon mozoghatott.

A Monte Cassinó-i csatában a 3. kárpáti lövészhadosztály ezeröttszázhetvenegy halottat és sebesültet, az 5. határvidéki gyalogoshadosztály kétezer-százhetvennégy halottat és sebesültet veszített. Az egyik zászlóalj összes századparancsnoka elesett vagy megsebesült.

A 2. lengyel hadtest valamennyi itáliai hadműveletben részt vett – a Hitler-vonal felszámolásától egészen az 1945 áprilisában vívott bolognai csatáig. Összesen tizenhétézer-százharmincegy halottat és sebesültet veszített, s ez meghaladta emberállományának harminchat százalékát.

A lengyelek II. világháborús hősiességének és véráldozatának szimbolikus helyszíne – a felkelt Varsó mellett – Monte Cassino. Szerepe volt ebben annak is, hogy az

1948-as lengyel kommunista hatalomátvétel után a nyugati lengyel haderő hősei – Andersszel az élen – ugyanolyan kiátkozottjai lettek a lengyel históriának, mint a Honi Hadsereg katonái. A hazájukba visszatértek egy részére börtön várt. Emlékezni róluk hazafias tettek számított az 1950-es években. (Azok közül, akik az egykori keletlengyel területekről származván a Szovjetunióba tértek haza, közel ezer embert 1951-ben hurcoltak el Szibériába, ahonnan 1956–57-ben repatriálhattak Lengyelországba.) A *Hamu és gyémánt* című film ebből a szempontból is tabut döntött meg. A füstös kocszában felcsendült dal – *A Monte Cassinó-i piros pipacsok* – a méltatlan környezet ellenére is megrendítő.

Monte Cassino ma az egyik leglátogatottabb lengyel zarándokhely. Melchior Wańkowicz ismertet meg a Kolorstörhegy egyik oldalával:

„A négyszáz méteres, négyszögletű tisztás közepén a Virtuti Militari (1791-ben alapított katonai érdemkereszt – K. I.) tizenkét méteres keresztje, tetején örökmécs lobog.

A hegyoldal tisztásán kilenc – mészkősziklákkal kirakott – terasz övezi az amfiteátrumot. Mindegyik teraszon két sírsor húzódik. A krémszínű mésztufa keresztteken mésztufa lapocska, rávésve a felirat: ezerhetven név.

A legmagasabban fekvő teraszon sziklatömb – az oltár; a fehér sziklafalra fölvésték az egységek címereit. Följebb, az 593-as magaslat oldalában élő sövény kereszt, karja ötven méter széles, közepén kősz: hatszor hétméteres, Monte Cassinó-i mészkőbe faragott szobor.

Amikor a temető tetején visszafordul az ember, és megindul a lépcsők fehér hullámain, a temető alján szalagként húzódó hatalmas felíratra esik a pillantása:

VÁNDOR, VIDD HÍRÜL A LENGYEL TÁJAKNAK, HOGY
MEGCSELEKEDTÜK, AMIT MEGKÖVETELT A HAZA.”

A FÖLDALATTI OKTATÁSI HÁLÓZAT
LENGYELORSZÁGBAN A II. VILÁGHÁBORÚ ALATT

1942 elején egy varsói földalatti kiadó gondozásában *A nagy játék* címmel napvilágot látott a megszállt Lengyelország ifjúságának szánt gyakorlati és elméleti útmutató. Szerzője, Juliusz Górecki olyan drámai kérdéseket tesz fel benne, amelyeket az olvasók nap mint nap valóságként élnek meg: „A porosz, miután a lengyel földeket uralma alá hajtotta, a lengyel népre kimondta a végleges megsemmisítés ítéletét. A hódító a megszállás nyomán hozzálátott a legszörnyűbb bűntényhez, amelyet az emberiség ismert – a lengyel nemzet kíméletlen elpusztításához. (...)

Vajon az összes lengyel felsőoktatási intézmények bezárása semmit sem mond? A laboratóriumok százainak elszállítása Lengyelországból, a tudományos intézetek és műhelyek bezárása – csak véletlenszerű harácsolás? Mi értelme van valamennyi lengyel középiskola bezárásának? Hogyan értelmezhető a lengyel múzeumi tárgyaknak és levéltáraknak a Birodalomba történő elszállítása? Miért tiltották be rendőrileg a lengyel zeneszerzők műveinek előadását? Mi a célja a lengyel könyvesbolt-hálózatok raktárkészletei bezárásának? Mit jelent az, hogy Auschwitzban a foglyok döntő hányadát értelmiségiek (tanárok, ügyvédek, orvosok, papok, mérnökök, diákok, hivatalnokok, valamint munkásvezetők alkotják)? Ez azt jelenti, hogy a lengyel nemzetet, mielőtt teljesen kiirtanák, veze-

tőitől megfosztott mezőgazdasági és gyári munkásokból álló cselédnéppé kell változtatni?”

Ha e könyv eljutott volna a hitleristák által leigázott Lengyelország III. Birodalomba be nem olvasztott területének főkormányzójához, a krakkói Wawelben székelő Hans Frankhoz, ő a fentebb fölített kérdésre kertelés nélkül „igen”-nel válaszolt volna. Górecki kérdései beszédesek voltak, de mást mondtak a náciknak és mást a lengyeleknek. A náciknak azt bizonyították e kérdések, hogy céljaik megvalósítása az eredeti ütemterv szerint folyik. Mert mi is történt, miről is volt szó a *A nagy játék* kiadását megelőző két és fél esztendőben?

1939. augusztus 22-én Hitler, annak tudatában, hogy másnap Ribbentrop és Molotov Moszkvában megkötik a Lengyelországot a két totális szomszédjának kiszolgáltató egyezményt, s így biztosítva magát, megindíthatja a háborút, az obersalzburgi főhadiszállásán a következőket mondta legfőbb katonai parancsnokainak: „Lengyelország elpusztítása a legsürgetőbb terv. Erőnk gyorsaságunkban és kegyetlenségünkben rejlik. Ezért rendeltem Keletre Totenkopfstandartéinkat azzal a parancssal, hogy a lengyel fajú és nyelvű férfiakat, nőket és gyerekeket kíméletlenül öldössék. [...] Lengyelország elnéptelenedik, és németekkel települ be.”

Ötven nappal később, a német–lengyel (és szovjet–lengyel) háború befejezése után, október 12-én Adolf Hitler kancellári rendeletet adott ki arról, hogy a pomerániai, poznaí, felső-sziléziai, s részben a lódzi, krakkói és bialystoki vajdaságokat „örök időkre” a Német Biroda-

lomhoz csatolja, a maradék részén pedig létrehozza a Fő-kormányzóságot, egy státusában pontosan körülíratlan, lengyelek által lakható területet.

Hitler is megfogalmazta a maga aforizmaszerű mondatát arról, hogy „egy nép addig él, ameddig a kultúrájának dokumentumai...” A lengyeleknek kevés időt szánt. Ennek jegyében a háború kitörésének első napjától kezdve tervszerűen bombáztatta a varsói királyi várat és a város templomait, könyvtárait, múzeumait. Később kiderült, hogy a náci rombolás pokoli művének ez csak a bevezetője volt. Hogy Hitlernek a háború végéig következetesen megvalósuló terve milyen eredményesnek bizonyult Lengyelországban, példaként megemlíthető, hogy a horogkereszt árnyékában huszonöt múzeumot, harmincöt színházat, hatszázhatvanöt mozit, háromszázhuszonhárom művelődési házat romboltak le. Példaként megemlíthető, hogy az 1944. augusztusi–szeptemberi varsói felkelés leverése után csak a Krasin'skiai könyvtárában negyvenezer kéziratot, háromszázezer régi könyvet, kétezer ősnymtatványt égettek el gyújtóbombákkal, majd lángszórókkal. A lengyel múzeumok és galériák és könyvtárak összességében 459 229 kiállítási tárgyat, 293 580 metszetet, 150500 műalkotást, 822 művészettörténeti atlaszt, 118 870 ezüst- és aranyérmét, 5589 grafikát, 5238 szobrot, 69 267 kéziratot, 47 370 térképet, 100 ezer iratcsomagot, 933 ezer írott dokumentumot veszítettek. A különféle jellegű könyvtárakban található 25,5 millió kötetből ezekben az években 15 millió semmisült meg.

A kultúra kapcsán megfogalmazott hitleri elvet azután Joseph Goebbels propagandaügyi miniszter „nevesítette” a lengyelekre vonatkozó kijelentésével: „A lengyel olyan nemzet, mely méltatlan arra, hogy kultúrnépnek hívják, olyan nemzet, amelynek számára nincs hely az európai népek közösségében.” Himmler gyakorlatiasabb volt; hogy a lengyel kultúrának nyoma se maradjon, a meghódított ország mindazon muzeális értékeit, műemlékeit és műtárgyait, amelyek a szeptemberi hadjárat során nem semmisültek meg vagy nem tűntek el kézen-közön, azt 1939. december 16-án kiadott rendeletében egyszerűen elkoboztatta.

A kultúra léte és a nemzet fennmaradása közötti összefüggéssel természetesen a lengyel értelmiség, a lengyel politikai és katonai vezetés is tisztában volt. Pesze, az 1939. október 1-jén Franciaországban Władysław Sikorski vezetésével megalakult lengyel koalíciós kormány – a honi közvéleménnyel együtt – azzal a meggyőződéssel tekintett a jövő elé, hogy a szövetségesek tavaszi támadása halálos csapást mér a III. Birodalomra, és így Lengyelország hat-nyolc hónapon belül felszabadul. Ennek az ellenkezője történt. A hadműveletet illetően a náci Németország volt a kezdeményező... És a győztes.

Franciaország összeomlása után az emigráns lengyel kormány is rádöbbsent, hogy a háború hosszú évekig elhúzódhat, s a II. Köztársaság csak a földalatti állam kiépítésével őrizheti meg folytonosságát. Ennek céljából 1940 folyamán Európa történetében példátlan országgépződmény jött létre: a Lengyel Földalatti Állam. A lengyel történetírás csak ritkán használja a *földalatti ellenállás* fogal-

mat a megszállók ellen irányuló honi tevékenységre vonatkoztatva. E fogalom ugyanis azt sugallja, tartalmazza, hogy benne a társadalomnak, a népnek, a nemzetnek csak egy kisebbik hányada, esetenként töredéke vesz részt. Ezzel szemben a *Földalatti Állam* pusztá létrejötté a megszálló hatalommal – vagy Lengyelország 1940-es helyzetét figyelembe véve: a megszálló totalitárius hatalmakkal – való megalkuvás nélküli harc vállalását jelenti minden téren. A kultúra és a oktatás területén is.

A lengyel kultúra javainak mentése ennek jegyében ugyanúgy része volt a Földalatti Állam küzdelmének, mint a fegyveres harc. Władysław Sikorski miniszterelnök a londoni kormány mellett működő Lengyel Kulturális Javak Revindikációs Bizottságának vezetőjévé a híres lengyel művelődéstörténészt, Karol Estreichert őrnagyot nevezte ki, aki 1939 szeptemberében kiemelkedő szerepet játszott a nemzeti szempontból jelképesen fontos műtárgyak Franciaországba menekítésében. 1940 júniusában Angliába és Kanadába kellett őket a német fennhatóság alá kerülő Franciaországból szállítani. E kockázatos akció sikeres lebonyolítása is Karol Estreiche nevéhez fűződik. Ő hozza létre az ún. Vaucher-bizottságot is, amely a lengyel hírszerzés adatai révén tételesen számba vette, hogy a németek milyen kulturális javakat pusztítottak el, s hogy az elrabolt műtárgyak, festmények (beleértve Leonardo da Vinci, Cranach, Rubens, Rembrandt, Canaletto és mások műveit is), kegytárgyak, kódexek, kincsek mely német intézményekhez, múzeumokhoz, galériákhoz, magán-személyekhez és raktárbunkerekbe kerültek.

A német hivatali alaposság esetenként megkönnyítette Estreicher dolgát, mivel a Főkörmányzóság létrejötte után az esetek többségében a „kikölcsönzött” tárgyakról pecsétetes átvételi elismervényt adtak. Ráadásul a háború első hónapjaiban Németországba hurcolt múzeumi, képtári, könyvtári gyűjtemények visszaszállítását Krakóba maga az ambiciózus Hans Frank főkörmányzó követelte, megjelölve, hogy tételesen mely tárgyakról van szó. A rájuk vonatkozó eredeti dokumentumokat is nagy számban juttatták ki Londonba. Ezek voltak a legbeszédesebb bizonyítékok, bár eleinte ugyanolyan kétkedéssel fogadták őket, mint a haláltáborok felállításáról érkező híreket. Tény, hogy a haláltáborokról és a gettókban uralkodó embertelen állapotokról szóló jelentésekkel 1942 őszén az futárként Londonba kijutott Jan Karski nehezebben tudta az angol és amerikai hivatalos köröket a zsidóság kiirtásának valóságáról meggyőzni, mint amilyen eredményesen Estreicher a világ közvéleményét tájékoztatta a lengyel kulturális javakban a nácik által véghezvitt pusztításokról, rablásokról. Már a háború alatt kiadott egy háromszáz oldalas angol nyelvű katalógust *The Cultural Losses of Poland* címmel arról, hogy az egyes lengyel helységeket milyen kulturális veszteségek érték.

Az elrabolt javak többségéről a jól tájékozott Estreicher 1945-ben pontosan tudta, hogy Németországban hol található. A visszakövetelés igényének érvényesítésében az angolok és az amerikaiak segítőkész partnereknek bizonyultak. Ennek köszönhetően a müncheni pályaudvarról már 1946 márciusában huszonhat vagon műtárgy indult el

Krakkóba Estreicher személyes vezetésével és amerikai katonai kísérettel. (Az utóbbira azért volt szükség, nehogy a szerelvény „véletlenül” valahová a Szovjetunióba érkezék meg.) Ebből tizenöt vagon a Jagelló Egyetem gyűjteményeit, két vagon a Wawel emléktárgyait, egy a Czar-toryski Múzeum és Könyvtár kincseit, négy a Mária (Nagyboldogasszony)-templom darabokra szedett XV. századi főoltárát tartalmazta.

A szellemi kultúra elpusztításának legmaradandóbb következményekkel járó eszköze az oktatási rendszer gyors felszámolása lett volna. Hitler 1939. október 7-én Heinrich Himmler birodalmi vezetőt nevezte ki a Németég Erősítése birodalmi biztosának. Himmler is tökéletesen tisztában volt a kultúra megtartó erejével, elpusztításának ideológiai és gyakorlati fontosságával: „A keleti nem német lakosság számára magasabb iskola, mint négyosztályos népiskola nem lehetséges. E népiskola célja az egyszerű számolás maximum ötszázig, a családnév aláírásának és annak tudása, hogy isteni elrendelés a németekkel szembeni engedelmesség, a tisztesség, a szorgalom és az udvariasság. Olvasni nem feltétlenül szükséges. Az elemi iskolákon kívül keleten nem lehet semmiféle más iskola.”

Hitler a Himmler nevével szignált beadványra ráírta: „nagyon jó és helyes”. Ezzel együtt azonban meghagyta, hogy a tervbe egyelőre csak a birodalom legfőbb vezetőit, a III. Birodalomba beolvasztott lengyel területek Gauleite-reit és a főkormányzót, Hans Frankot avassák be.

A bizalmas beadványban foglalt javaslatokat kíméletlen következetességgel és viszonylag rövid idő alatt a

Németország által bekebelezett lengyel területeken valószínűsítették meg, ahol az elnémetesítés jegyében egyébként még az éttermekben és a templomokban sem engedélyezték a lengyel nyelv használatát. Egy 1940 májusában kelt rendelettel a papoknak azt is megtiltották, hogy a lengyel nyelvű gyónást meghallgassák. Ennek ellenére az iskolák felszámolása mégsem ment olyan gyorsan és radikálisan, ahogyan Hitler és bizalmasai szerették volna, mivel a meg-növekedett Németország határai közé került kilenc és fél millió egykori lengyel állampolgár döntő hányadában etnikailag lengyel és zsidó volt. Közülük 1940 tavaszáig háromszázhuszonötezer embert telepítettek át a Főkörmányzóságba. Az ingóságaiktól megfosztottan a Főkörmányzóságba üldözött lengyelek és zsidók száma az elkövetkező években már meghaladta az egymillió főt.

A lengyelek végkiirtásának hosszú távú programjához a bekebelezett területeken egyébként már a megszállás első heteiben hozzákezdnek: több száz embert lőnek agyon (tanítót, tanárt, papot, az 1920-as évek elején a lengyel Sziléziáért felkeléseket kirobbantó hazafiakat, népművelőket), és több ezret zárnak börtönökbe, koncentrációs táborokba. Önként vagy kényszer hatására a lengyelek közül is sokan írják alá a népi németek listájának különböző fokozatait. A magukat sziléziaiaknak, mazuroknak vagy kasuboknak vallókat a hitleri hatóságok eleve németeknek könyvelték el. Így a bekebelezett területeken a lengyelek és németek aránya három az egyhez lesz, míg a Főkörmányzóságban a harmincegy az egyhez kimutatható lengyel-német arányon a náci hatóságok a legnagyobb

erőfeszítések ellenére sem tudtak a maguk javára változtatni.

A hitleristák a bekebelezett területeken állandósított terror ellenére se tudták a lengyel általános iskolákat egyik napról a másikra felszámolni. Átmeneti megoldásként német tanítási nyelvű *Polenschulé*-kat (és *Judenschulé*-kat) voltak kénytelenek létrehozni a hét és tizenkét év közötti gyermekek részére – napi két-három órában. A jelzettek között azonban alig akadt olyan iskola, ahol szakképzett német anyanyelvű tanár oktatott volna. A kényszermegoldások miatt a tanítás színvonala még az „ajánlottnál” is alacsonyabb volt.

Az 1941 júniusában hozott birodalmi rendelet értelmében a tizenkét éven felüli gyerekek napi tizenegy órai munkára voltak kötelezhetők, s ez az amúgy is korlátozott iskolalátogatási lehetőséget tovább szűkítette. 1942-ben a Warthelandé-nak nevezett bekebelezett területen, amely többé-kevésbé megfelelt Ólengyelhonnak (vagyis Poznań-nak és vidékének), a háború előtt hétszázezer tanulót befogadó négyezer lengyel általános iskola helyett ezerkét-száz *Polenschule* működött kétezer-hétszáz osztállyal, kétezer-ötszáz tanítóval és százhuszezer tanulóval.

Sziléziában csak néhány nagyvárosban engedélyezték lengyel általános iskola működését. Kivételnek számított a dąbrowai szénmedence, ahol hosszú ideig lengyel tannyelvű iskolákat látogathattak a gyerekek.

A földalatti oktatás rendkívül nehéz körülmények között folyhatott a bekebelezett területen. Egyrészt azért, mert a tanárok és tanítók nyolcvan-kilencven százalékát

áttelepítették a Főkörmányzóságba, s az egyéni és kiscsoportos foglalkozást – kényszerből – nyugdíjasok, hivatalnokok, cserkészvezetők, vállalkozó szellemű szülők vezették. A tankönyveket, olvasókönyveket vasutasok és kereskedők csempészték be a Német Birodalomba. A londoni lengyel kormány kulturális minisztériumát odahaza képviselő Honi Kulturális és Oktatási Főosztály Sziléziában, Ólengyelhonban, Pomerániában is igyekezett létrehozni a maga területi koordináló szervezeteit, hivatalait, de a Gestapo és különösen a nála is kegyetlenebb és a helyi viszonyokat jobban ismerő Selbstschutz a titkos iskolák működése fölött nem hunyt szemet, s a szervezett középiskolai tanítást eleve katonai összeesküvésnek tekintette; a benne résztvevőkkel e szerint is járt el. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy az utóbbi képzési formában a poznańi kerületben az 1939/40-es tanévben ötven tanár és kétszázötvenöt diák, az 1943/44-es tanévben pedig száz két tanár és nyolcszáznyolc diák vett részt, míg a földalatti általános iskolákat illetően a tanítók és tanulók aránya az 1939/40-es tanévben 187 a 2065-höz, s az 1943/44-es tanévben 475 az 5943-hoz.

Az 1941. június 22-én a Szovjetunió ellen indított hitlerista támadás után a két háború között Kelet-Lengyelországot alkotó litván, fehérorosz és ukrán területeket is a németek szállták meg. Ezekből az egykori Kelet-Galíciát kikanyarították és a Főkörmányzósághoz csatolták, a białystoki körzetet beolvasztották a III. Birodalomba, míg a maradék részeken létrehozták a Litván, a Belorusz, és az Ukrán Főkomisszáriátusokat. Ezekben az autonómnak

nevezett tartományokban a náci hatóságok engedélyezték a litván, belorusz és ukrán iskolahálózat megszervezését. A lengyelekre nézve kedvezőbb helyzet egy időre csak a Litván Főkomisszáriátusban alakult ki, ahol a többségében lengyelek által lakott vilnai körzetben engedélyezték lengyel általános iskolák szervezését, de 1942-től ezek tanítási nyelve csak litván lehetett. A litvánul nem tudó tanárok ezt követően csak kézimunkát, rajzot és tornát taníthattak. Az 1943/44-es tanévben Vilnában harminc ilyen, litvánok által irányított lengyel általános iskola működött. Középiskola egy sem. A város öt szakiskolájába a litvánok és a beloruszok mellett lengyeleket is felvettek, ha tudtak litvánul.

Belorussziában ennél szigorúbban kezelték a lengyel iskolák kérdését. Az 1941. október 20-i tanfelügyelői gyűlésen leszögezték, hogy a lengyel egyetlen általános iskolában sem lehet tanítási nyelv és idegen nyelvként sem tanítható. A volhíniai és podóliai általános iskolákban 1942 júniusától kizárólag az ukrán lehetett a tanítási nyelv. Ennek ellenére ukrán tanárok híján (vagy figyelmetlenségből), Volhíniában és Polesie városaiban nem tudtak minden lengyel általános iskolát felszámolni.

A Litván, Belorusz és Ukrán Főkomisszáriátusokban azonban a titkos oktatás csak szerény mértékben és szerény körülmények között folyhatott, mert miután a szovjet megszállást követő bő másfél esztendőben több tízezer egykor lengyel állampolgárt bebörtönöztek és kivégeztek, továbbá a Szovjetunió különböző területein felállított lágerekbe hozzávetőleg félmillió embert hurcoltak, a len-

gyel értelmiség a Jagelló-kor Litván Nagyfejedelemségének történelmi tájain a töredékére csökkent.

A fentebbiektől jelentősen eltért a lengyel iskolák helyzete az 1939 októberében létrehozott, 91 200 négyzetkilométert területet felölelő Főkormányzóságban. Varsó helyén maradt főpolgármestere, Stefan Starzyński Conrad von Cochenhausen tábornok és városparancsnok rendeletére hivatkozva szeptember 30-án köriratot adott ki arra vonatkozóan, hogy minden lengyel hivatalnok, így a tanító és a tanár is, haladéktalanul jelenjen meg a munkahelyén és kezdjen el dolgozni. A Közoktatási és Vallásügyi Minisztérium vezetője, Kazimierz Szelągowski Johannes Blaskowitz tábornok engedélyével általános rendeletet adott ki, hogy az általános és középiskolák, valamint az egyetemeken kívül minden más típusú főiskola kezdje el a munkát. Október végén az általános és középiskolák nagy része már működött, ráadásul változatlan oktatási programmal. Gondot a tanításban egyelőre csak a háborús rombolás, illetve az okozott, hogy az iskolaépületek egy részét még nem hagyták el a hadsereg egységei.

Az október 26-án létrehozott Főkormányzóság irányítója, Hans Frank az iskolákra vonatkozó öt nappal későbbi rendelkezésében sem tesz arról említést, hogy az általános iskolák programjában változás állna be. Benne csak arról esik szó, hogy a felsőfokú tanintézetekre és tudományos intézményekre vonatkozóan később intézkednek, s a szakiskolákat nem hívhatják „gimnáziumnak” vagy „líceumnak”.

Ez a bizonytalanság azzal a náci reménnyel is összefüggésben lehetett, hogy a nyugati szövetségesek, ugyanúgy, ahogy Csehszlovákia felosztása árán, most Lengyelország „beáldozásával” lesznek hajlandók rövid időn belül Hitlerrel kiegyezni. Az, hogy november 6-án a megszálló német hatóságok a krakkói Jagelló Egyetem és a Bányászati Akadémia, valamint a többi felsőfokú tanintézmény száznyolcvanhárom professzorát, docensét és tanársegédét letartóztatták és elhurcolták, s nem sokkal később ugyanezt tették a Lublini Katolikus Egyetem tanáraival is, azt jelentette, hogy Hitlert a továbbiakban már nem érdekelte a nyugati közvélemény, annál is kevésbé, mert döntés született Franciaország kellő időben történő megtámadásáról.

Ezzel együtt – miután a katonai közigazgatást fokozatosan felváltotta a polgári – a németeknek megváltozott az oktatáshoz való korábbi „megengedő” magatartása is. Járványveszélyre hivatkozva Varsóban az iskolákat november 15-ig be kellett zárni, s a középiskolák az újraindításra már nem kaptak engedélyt. A Főkörmányzóság egész területén hasonló volt a helyzet: 1940 februárjára valamennyi gimnázium és líceum bezárta kapuit. Kivételes esetnek számított az, hogy a Siedlcei Tanítóképző 1940 nyaráig működhetett.

1939. november 5-én a német hatóságok a Közoktatási és Vallásügyi Minisztérium működését megszüntették, vezetőjét, a németekkel mindennemű együttműködést elhárító Kazimierz Szelągowskit letartóztatták és elhurcolták. Ugyanez a sors érte Stefan Starzyński főpolgár-

mestert is. A minisztérium szerepét a Titkos Tanári Szervezet vette át.

1939. november 25-én megjelent a Német Nemzeti-szocialista Munkáspárt Faji és Politikaiügyi Hivatala két munkatársának, dr. Erhard Wetzl tanácsosnak és dr. Gerhard Hecht referensnek a memoranduma *A volt lengyel területek lakosságának kezelése faji-politikai szempontból* címmel. Ennek harmadik részében az alábbiak olvashatók: „Az egyetemek és más főiskolák, szakiskolák, akárcsak a gimnáziumok, mindig a sovinszta lengyel nevelés központjai voltak és ezért alapjában véve feltétlenül bezárandók. Csak az általános iskolák működhetnek, hogy a legalapvetőbb ismereteket, a számolást, olvasást, írást elsajátíttassák. A nemzeti szempontból fontos tárgyak, mint a földrajz, irodalomtörténet oktatása, akárcsak a testnevelés, kizárt. [...] Mivel a lengyel tanító, s még inkább a lengyel tanítónő a lengyel sovinizmus eredményes élesztője, s ezzel politikailag számolni kell, nem lehet őket az iskola szolgálatába állítani. Célszerűnek látszanék, hogy az ilyen népiskolákban kiszolgált lengyel rendőröket alkalmazzanak tanítókként. Így a tanítóképzők működtetése feleslegessé válik.” A szerzőpáros szükségesnek tartja még egyszer aláhúzni: „A lengyel tanítónőket azonnal s feltétlenül ki kell kapcsolni az oktatásból.” 1939. december 10-én rendelet született történelem-, földrajz- és lengyel olvasókönyvek, valamint a nemzet nagyjai portréinak, a címerképeknek és emblémáknak a beszolgáltatásáról is.

Wetzl és Hecht irányelveit nem tudták teljes egészében megvalósítani, mivel egyrészt német szolgálatból egyelőre

még nem került nyugdíjba lengyel rendőr, másrészt szakiskolákra a jól képzett munkások égető németországi hiánya miatt szükség volt. Ennek tudatában tette Hans Frank az 1940. április 12-i kormányülésen azt a bejelentést, hogy „a Főkörmányzóság teljes elnémetesítése csak akkor kezdődhet meg, ha a Warta-vidék, Nyugat-Poroszország, Gdańsk, a délkeleti terület és Felső-Szilézia a Führer általi értelmezés szerint német lesz.” Az irányelvek további részei fenntartás nélkül megvalósíthatók voltak. Ez azt jelentette, hogy az általános iskolákon kívül csak ipariskolák, szakiskolák működhettek, történelmet, földrajzot, irodalmat, testnevelést azonban ezekben sem taníthattak. E tárgyak tankönyveit, olvasókönyveit zárolni kellett. Hogy milyen gondossággal gyűjtötték össze és őrizték őket, az már az iskolaigazgató beállítottságán és bátorságán múlt. Akadt olyan iskola, nem egy, ahol üres szekrényt pecsételtek le, de voltak olyanok is, ahol minden könyvet lajstromba vettek, s beküldtek a járási központokba.

A Főkörmányzósági Hivatalban létrejött egy Népoktatási és Nevelési Tanosztály, s a járásokban is megfelelő tanfelügyelőségek alakultak. Ez előbbi munkatársai ellenőrizték az iskolákat, s váratlan megjelenéseik során esetenként tiltott tankönyvet keresve átkutatták a gyerekek iskolatáskáit, s a tananyaggal kapcsolatban a tanító leleplezésére szolgáló „beugrató” kérdéseket tettek fel a tanulóknak. Látogatásaik jegyzőkönyvfelvétellel és – igaz, ritkán – a tanító letartóztatásával végződtek.

A földalatti oktatás megszervezésében Kielce városa játszotta az úttörő szerepet, ahol a német hatóságok a

kezdeti bizonytalanság napjaiban sem engedélyezték a középiskolai oktatás megindítását. A két világháború között kialakított közép-lengyelországi ipari körzet központjában már 1939 októberének derekán létrejöttek az első titkos középiskolai tanulókörök. A szervezés gyorsaságához jelentősen hozzájárult az is, hogy még sokan éltek azok közül, akik a századfordulót megelőző orosz-lengyelországi illegális anyanyelvi iskolahálózat létrehozásában és működtetésében diákként, tanárként vagy szülőként részt vettek. Az ő újbóli tevékeny szerepvállalásuk nagymértékben segítette a titkos iskolahálózat kiépítését a nácik által megszállt városban is.

A szeptemberi katasztrófát követő első hónapokban a földalatti oktatás spontán megszervezését általában mindenütt a szülők kezdeményezték, akik amiatt aggódtak, hogy az iskolák bezárását az utcára került gyermekeik erkölcsileg és szellemileg megsínylik. Iskolaszervező törekvésük a tanítók és tanárok körében is fogadókészségre talált. Ezt elősegítette az is, hogy a tanárok a titkos tanulókörökben vállalt munkáért szerény pénzbeli vagy természetbeni juttatásban részesültek, s ez adott helyzetben sokuknak a mindennapi lét biztosítását jelentette. Ebből következően a tanulókörök megszervezését és működtetését nem központilag irányították, s benne a megszüntetett Közoktatási és Vallásügyi Minisztérium helyébe lépő Titkos Tanítói Szervezet sem játszott szerepet. Ennek ellenére az „alulról jövő kezdeményezés” eredményes volt. Az 1939/40-es tanévben a fővárosi titkos tanulókörökben

1263 tanár 12246 diákot oktatott. Az utóbbiak végzősei közül 1940 júniusában a többség le is érettségizett.

Jan Karski a háború alatt *Story of a Secret State* (Egy Titkos Állam története) címen angolul (lengyelül pedig csak 1999-ben) megjelent könyvében így ír le egy érettségi vizsgát a földalatti Lengyelországban: „A vizsgáztatás egy költöztető irodában folyt. Az iroda igazgatójának fia volt az egyik maturandus. A hely minden gyanún felül állt, mivel a cégben nap mint nap rengeteg ember fordult meg. A négyzet alakú asztal három oldalánál ültek a vizsgázók: Zosia és két osztálytársa. A negyediknél az irodalomtanárnő foglalt helyet. Legelőbb mindenkinek kiosztottak egy-egy géppapírt. Aztán a személyi adatok kódjául egy betűjelet és egy számot íratott a lapok bal felső sarkába. [...]

A(z érettségi elnök – K. I.) tanár úr hat gondosan négyrét hajtott lapot húzott elő a zsebéből és az asztalra tette.

– Kérem, húzzanak tételt, és lássanak munkához. Elkezdjük.”

1940 ősztől már országos méretekben folyt a titkos tanulókörök szervezése. Működésük szakmai ellenőrzésére, koordinálására, a központi anyagi támogatás csatornáinak kiépítésére a londoni lengyel kormány az év végén létrehozta a Kormányképviselőt Honi Kulturális és Oktatási Főosztályát, amelyet a Titkos Tanítói Szervezet választmányi tagja, Czesław Wycech vezetett. 1943 derekáig a földalatti iskolarendszerrel kapcsolatban Londonból semmilyen kötelező érvényű útmutatás nem érkezett.

A középiskolai oktatási hálózat mellett meg kellett szervezni az általános iskolákban betiltott tárgyak – történelem, földrajz, lengyel honismeret – tanítását is. Ennek céljából titkos tanulóköröket szerveztek, de az általános iskolák kínálta legális lehetőségeket is ki lehetett használni. Mind az ún. semleges témák, mind a hivatalos témák ürügyül szolgálhattak arra, hogy a tanító vagy a tanár újra és újra lengyel földrajzi, történelmi és irodalmi ismereteket plántáljon el a nebulókban. A Visztuláról szóló lengyel népdalokról szólva például beszélni lehetett Lengyelország legnagyobb folyójáról, a vele kapcsolatos regékről, legendákról. Az édesvízi halak ismertetése kapcsán a folyókon kívül a lengyel tavakról is mesélni lehetett, a tengeri halak az 1920-as években a lengyelek által épített modern kikötőváros, Gdynia és a Hel félsziget bemutatását indokolták. A medve a Tátra és a Kárpátok, a bölény a białowieżai rengeteg leírását tette lehetővé. A szén Sziléziát, a só Wieliczkrét idézte meg a gyerekek számára, Wieliczka pedig Kinga hercegnő legendáját és a lengyel középkort.

A titkos középiskolai oktatás egyrészt a legális lehetőségek kihasználásával szakiskolai osztályokban, illetve 8–10 fős, kivételes esetben 15–20 fős konspiratív tanulókörökben folyt. A titkos tanulókörök létrehozásának kényszere a legkorszerűbb pedagógiai módszerek kipróbálását tette lehetővé: egyrészt a diákkal való egyéni foglalkozást, másrészt egy-egy megadott téma csoportos feldolgozását. A tanuló a maga bőrén, pontosabban elméjével és szívével tapasztalhatta, hogy a tanulás: a megszállóval folytatott harc. E harc megvívását pedig így a tanár és a diák egymás

íránti kölcsönös bizalma és tisztelete tette lehetővé. A követelményeknek megfelelni ilyen körülmények között csak szorgalommal, lelkesedéssel és kivételes erkölcsi tartással lehetett. Lógni, lazsálni, nem tanulni felért az árulással.

Ahol mód nyílt rá, ott a (hétosztályos) általános iskola VII. osztályában az elsős középiskolai osztály tananyagait dolgozták fel, de az is bevett gyakorlat volt, hogy a szakiskola első osztályában vagy a szakiskola előkészítő tanfolyamán tették ugyanezt. A szakiskolák felsőbb osztályaiban esetenként a középiskolai osztályok második, harmadik, ritkábban negyedik osztályos anyagát is leadták. A felsőbb osztályok tárgyait kizárólag konspiratív tanulókörökben tanították. A háború előtti oktatási programra támaszkodó tananyagot központilag Londonban írták elő, ennek feldolgozását tanfelügyelők ellenőrizték. A lengyel történelmet – a Lengyel Szocialista Párt és a Lengyel Néppárt törekvésének eredményeként – a háború alatt kiadott új tankönyvekben demokratikus elvek szerint „írták át”, kiemelve az addig ismert történelmi személyiségek háttérében lévő közösségek – dolgozó osztályok – országépítő munkáját és a honvédelemben játszott önfeláldozó szerepét. Az egyes politikai pártok arra törekedtek, hogy befolyásolják a lengyel történelem bemutatását és értékelését. Elismerésre méltó, ahogy az illegális oktatási rendszer tanári kara mindvégig meg tudta védeni a szakmai, pedagógiai szempontjait és céljait.

Az 1941/42-es tanévben Varsóban hetvenegy titkos középiskola működött kétezer-öt tanár és 21 920 diák részvételével. (A varsói középiskolások lélekszáma az 1938/39-es

tanévben harmincezer fő volt.) A középiskolák a vidéki városokban is hasonló módon éltek újjá és működtek. Ezenkívül olyan kisebb és nagyobb településeken működtek titkos tanulókörök, ahol azelőtt nem volt középiskola. A földalatti oktatási kényszer jelentős mértékben demokratizálta az tanulást, így olyan paraszt- és munkásfiatalok előtt is megnyílt a középiskolai tanulás lehetősége, akik számára ez a háború előtt elképzelhetetlen volt. Az 1941/42-es tanévben már 30 378 középiskolást és 4924 tanárt regisztráltak a varsói központban. A számuk az elkövetkező években tovább nőtt.

A főváros „zárt negyedében”, az 1940 tavaszán kőfallal és szögessdrót koszorúval elkerített varsói gettóban működő zsidó iskolák száma húsz körül mozgott. A középiskolai oktatás nagyjából itt is ugyanúgy „titkos tanulókörökben” folyt, mint „az árja oldalon”. A tananyag meg egyezett a háború előttivel. Az oktatást az Igazgatók Köre irányította, amely állandó kapcsolatot tartott a Titkos Tanári Szervezettel és az emigráns kormány honi oktatási és kulturális képviselőivel. A háború után a gettó ötvenhárom túlélője vette át érvényesített érettségi bizonyítványát.

A földalatti középiskolai oktatás eredményességéhez hozzájárult az a szervezeti alap, amelyet a jól kiépített lengyel cserkészhálózat jelentett. Vezetőségének különböző politikai irányzatai a háborút megelőző években késhegyig menő harcot vívtak egymással. A jobboldal befolyása a háború kitörésével és a hitleri megszállással jelentősen csökkent, képviselői hitelüket veszítették, háttérbe szorul-

tak. A lengyel cserkészzet főparancsnoka a demokratikus nézeteiről ismert Florian Marciniak lett. (1943 májusában letartóztatták és 1944 februárjában huszonhárom cserkész-társával együtt kivégezték.) Mivel a hitleri hatóságok minden lengyel szervezetet, szövetséget, egyesületet, kört – beleértve a sportklubokat – feloszlattak, a cserkészzet csak konspiratív alapon működhetett. Az egyenruhás, eleve félkatonai kiképzésen átment cserkészek alkották az 1942 utáni Honi Hadsereg legütőképesebb egységeit.

A cserkészzet 1939 utáni nem hivatalos neve – egyenruhájuk színéről: Szürke Seregek. Az elnevezés eleve sugallta a harc vállalását. Ez a harc azonban 1942-ig nem a fegyveres küzdelmet jelentette, hanem a szabotázscselekmények legkülönbözőbb formáit. Mivel végrehajtói serdülőkorúak és fiatalok voltak, ez eleve behatárolta akcióik jellegét. Ezek irányítója Florian Marciniak elvbarátja, a lengyel cserkészmozgalom egyik legérdeműsőbb szervezője és vezetője, Aleksander Kamiński volt. Ő adta ki Juliusz Górecki álnéven a már említett *A nagy játék* című munkát, abból a célból, hogy cselekvési, magatartási, életviteli mintát, gyakorlati tanácsokat adjon a megszál-lókkal szembeni harc különböző formáit vállaló lengyel fiataloknak. 1941 tavaszán a Varsói Körzetben Kamińskit nevezték ki a Tájékoztatási és Propagandairoda főnökévé. Ő volt az, aki az általa vezetett Mazóviai cserkészszázlój diákjaiból megszervezte a „kis szabotázs” csoportokat. Azt, hogy mit takar a „kis szabotázs” fogalma, Kamiński (Górecki) *A nagy játék*-ban így határozta meg: „A »kis szabotázs« éles fegyver. Nem öl, az igaz, de szúr, méghoz-

zá bosszantóan és fájdalmasan. Olyan, mint a szembe szórt homok, a szűnyog- vagy darázscsípés, a köröm alá hatolt szálla.” A „szabotázscsoportok” feladata a megszál- lókban tudatosítani, hogy ellenséges környezet veszi őket körül, amelynek támogatására nem számíthatnak. A cél: ná- ciellenes feliratokkal, Hitler-gúnyoló falragaszokkal, ha- zafias jelszavakkal tartani a lelket a varsóiakban, német frontújságokkal tökéletesen megegyező és megfelelőkép- pen terjesztett kiadványokban hamis hírekkel fellazítani az ellenséget, megszégyeníteni a kollaboránsokat, a „*csak a disznók ülnek a moziban*” megtorló akciók keretében „bebüdösíteni” a filmszínházakat, betörni a német katonák fotóit kiállító fényképészetek vitrineit, kirakatait, leszedni a német nyelvű falragaszokat, letépni a náci zászlókat stb.

Ahhoz, hogy valaki a Szürke Seregek tagja legyen, s annak „kis szabotázs”-akcióiban részt vegyen, esküt kel- lett tennie. A veszélyes vállalkozásokért lebukás esetén kivégzőosztag elé is kerülhetett a benne részt vevő. Nem véletlen, hogy 1942 őszétől az ezekben az akciókban részt vettek közül verbuválták a Honi Hadsereg Főparancsnok- sága Diverzáns Osztaga katonáit. Aleksander Kamiński az 1943 őszén, 1944 elején írt *A barikád kövei* című tény- regénye még a háború alatt megjelent és nagy sikert ara- tott. Ebben a könyvben a szerző valóságos történetet dol- goz fel: a Szürke Seregek tagjai közül verbuválódott, egyik leghíresebb diverzáns rohamosztag egymást követő parancsnokainak – Jan Bytnarnak („Rudy”), Aleksy Dawidowskinak („Alek”), Tadeusz Zawadzkinak („Zośká”) – életét és hősi halálát. Valamennyien korábban a varsói

Báthory István Gimnázium diákjai voltak. Nevükhöz fűződik az 1943. március 26-án Varsó központjában fényes nappal végrehajtott akció, amelyben a Gestapo székhelyéről börtönbe szállított Jan Bytnart a rabkocsiból – felsőbb engedéllyel – kiszabadítják. A történetet Kamiński nem fejezi be, Zawadzki szűk félévvel később, 1943 augusztusában bekövetkezett halálának leírásával abbahagyja. Pár hónappal később „Zoska” fedőnévvel megalkul a Honi Hadsereg legkiválóbb zászlóalja, amelynek tagjai többségükben a földalatti gimnáziumok, egyetemek diákjai.

„A harc folyik tovább. Abba kell hagyni e történetet” – írja Kamiński, aki tudja, hogy a fiatal nemzedékre még az országot felszabadító össznemzeti felkelés vár. Erre készülve a földalatti iskolák diákjainak egy része konspiratív hadapródiskolába is jár. Mint például Krzysztof Kamil Baczyński, a XX. század egyik legnagyobb lengyel költője, aki egyszerre végezte a lengyel szakot és a hadapródiskolát.

A földalatti egyetemi és főiskolai oktatás 1940 októberében kezdődött el a Főkormányzáságban, s ennek színhelye ekkor kizárólag Varsó volt. Krakkóban és Lublinban ugyanis az egyetemi és főiskolai tanárokat sújtó letartóztatási hullám következtében kevés tanításra kapható ember maradt. Mivel Varsóban az egyetemek épületeit az első pillanatoktól kezdve birtokba vette a hadsereg, a megszállás első évében a tanárok eleve nem foglalkozhattak az oktatás megindításának gondolatával. Erre az ösztökélés „alulról” érkezett. 1940 júniusában a titkos tankörök végzős középiskolai diákjai nagy számban érettségiztek. Tanáraik közül sokan kapcsolatot kerestek egyetemi pro-

fesszorokkal, hogy növendékeik továbbtanulási lehetőségeiről értekezzenek velük.

A híres irodalomtörténész, Julian Krzyżanowski professzoré az érdem, aki vállalta a Bölcsészettudományi Karon a tanítás beindítását több szakon. A lengyel szakot az első pillanattól kezdve ő vezette, s a megszállás utolsó időszakában kétszáz diák tanult a keze alatt. A Tadeusz Manteuffel professzor által megszervezett történelem szakon három előadó és hat diák kezdte meg a munkát. Az 1943/44-es tanévben a szak már tizenkét előadót és vagy száz diákot foglalkoztatott. A történelem szakból ebben az évben vált ki és önállósodott harminc hallgatóval a művészettörténet szak.

A nagy múltú klasszika-filológia szakot a Varsói Egyetemen az 1942/43-as tanévben szervezték újjá: egy évvel később már harminc hallgatója volt. Ekkor indult be a filozófia és a francia szak is: az előbbi harminc, az utóbbi tizenkét hallgatóval. 1942 végén Krzyżanowski professzor szlavisztikai szakot is szervezett, amelyen 16 diák tanult.

Ezek a szakok egészen 1944 májusáig egymástól függetlenül, önállóan működtek, s összesen négyszázhatvan diákot oktattak. A Bölcsészettudományi Kar, amelynek élén a titkos Dékáni Tanács állt, szervezetileg ekkor jött létre.

A Természettudományi Kar 1940 őszén három önálló szakkal, a biológiával, a kémiával és a fizikával megindította az oktatást. A két utóbbi szak előadásait a Varsói Műegyetem hallgatói is látogathatták. A matematika és a földrajz szak 1942-ben kezdte meg a munkát.

A hagyományos Varsói Egyetem mellett még egy, a fővárosban újnak számító egyetem kezdte meg a működését. A III. Birodalomhoz csatolt lengyel területek lakosainak egy részét, elsősorban a nem műszaki értelmiséget áttelepítették a Főkormányzóságba; a poznańi Adam Mickiewicz Egyetem tanárainak és diákjainak nagy részét is. 1940 novemberében ők szervezték meg a Nyugati Területek Egyetemét, amelynek ekkor felállított Jogtudományi Kara 1943-ban beolvadt a Varsói Egyetembe. Az 1943/44-es tanévben az így egyesült jogi karoknak összesen hat-száz hallgatója volt. A kar magas színvonalú szervezethezjáról árulkodik, hogy a Kari Tanács a megszállás során mindvégig megtartotta dékáni tanácsuléseit. E karon, amely ötvennégy magiszteri és egy doktori címet adott ki, működött a Varsói Egyetem Joghallgatóinak Tudományos Diákköre is.

Hogy miként folyt az oktatás, annak technikai részletebe Jerzy Lerski avat be, akit Władysław Sikorski személyes emisszáriusaként 1942-ben ejtőernyővel dobtak le Lengyelország fölé 1942-ben. Küldetésének eleget téve, bekapcsolódott a földalatti katonai szervezetek munkájába. A maradék szabadidejét sem hagyta kihasználatlanul.

„...éltem Pieńkowski rektor tanácsával és titokban felvettem a kapcsolatot a jogi kar konspiratív tanulókörével – emlékezik vissza. Rendkívül örültem, hogy a varsói Józef Piłsudski Egyetem remek professzorait hallgathatom. Nem mondhatom, hogy a polgári jogért lelkesedtem volna, de az olyan professzorok, mint Kozubski, Mi-szewski és Namitkiewicz alkalmat adtak rá, hogy a jogi

szakmára szomjas jelöltek társaságában szellemi lakomán vegyek részt. A tanulócsoporthoz az előadók vagy a tehetősebb diákok szállásain, többnyire a Marszałkowska utcával szomszédos nagy bérházak tágas lakásaiban jöttek össze.

A német megtorlásra tekintettel a hallgatóság létszáma ritkán haladta meg a tíz főt. A diákok, mintha konspiratív találkozóra mentek volna, egyenként, percnyi pontossággal jelentek meg.”

A diákok az előadások alatt minden eshetőségre felkészültek. Többnyire olyan benyomást keltettek, mintha kártyáznának. Ehhez a lapokat valóságosan is szét kellett teríteni, mert váratlan házkutatásnál a bridzsben jártas gestapós tiszt rákérdezhetett, hogy áll a parti, s az aktuális lapjával kapcsolatban kérdéseket tehetett fel a „játékosoknak”. A helyes válasz ilyenkor „életet menthetett”.

Lerskinek meg kellett szakítani tanulmányait, mert egy parancs Londonba szólította.

A két fővárosi egyetemen az Orvostudományi Karok beindítását nagyban megkönnyítette az, hogy az 1940-es végzős hallgatóknak megengedték tanulmányaik befejezését. Igaz, hogy az erre szóló engedélyt pár hónap múlva, 1940. május 6-án visszavonták, de időközben a varsói kórházakban és klinikákon már felszámolhatatlanul sikerült az oktatást megszervezni. 1944 tavaszán az Orvostudományi Kar Dékáni Tanácsának jóváhagyásával Jan Zaorski docens kijárta a megszálló hatóságoknál, hogy Egészségügyi Segédszemélyzeti Szakiskola néven oktatási intézményt szervezzen. Ez az Orvostudományi Kar I.

és II. évfolyamának oktatási programját építette be tananyagába. A megszállás végén a Varsói Egyetem Orvostudományi, valamint Gyógyszerészeti Karán összesen kétezer-háromszáz diák tanult. A Varsói Egyetemen tanuló hallgatók összlétszáma háromezer-hétszáz fő volt, s hatvannégy magiszteri és hét doktori címet adott ki.

A Nyugati Területek Egyetemén a Jogtudományi Karon és az Orvostudományi Karon kívül, Teológiai Kar, Bölcsészettudományi Kar, Mezőgazdasági-Erdészeti Kar is működött, továbbá felállítottak egy Tengeri Intézetet is. Ez azt jelenti, hogy a lengyelek a győzelemben bízva arra számítottak, hogy a háború után jelentős tenger menti területhez jutnak. Ennek szakmai birtokbavételére és berendezésére készített fel a Tengerészeti Intézet, amely ebben az értelemben politikai szervezetnek számított, s diákjai és tanárai lebukás esetén a legsúlyosabb megtorlásra számíthattak.

A Nyugati Területek Egyetemének Orvostudományi Kara százhatvan diákot és kilencvenöt előadót számlált, a Gyógyszerészeti Kárnak kétszázötvenöt hallgatója volt. Az 1942/43-as tanévben beindított Teológiai Karon öt professzor adott elő, és húsz hallgató tanult.

A Varsói Műegyetemen az oktatás beindítását megkönynyította, hogy 1940 márciusában Karol Drewnowski rektor engedélyt kapott arra, hogy a végzős hallgatók lehessék az oklevél megszerzéséhez szükséges záróvizsgákat. Igaz, két hónap múlva az engedélyt visszavonták, de addigra a földalatti műegyetemi oktatás szerkezetét és intézményhálózatát kiépítették. Ennek köszönhetően a

konszpiratív Varsói Műegyetem 1940 telén megnyithatta jelképes kapuit. Az oktatás folyamatosságát és viszonylagos zavartalanságát az is elősegítette, hogy bizonyos engedélyezett szakiskolák programjába be lehetett építeni az első- és másodéves egyetemi tananyagot. Így a szigorúan konszpiratív körülmények között folyó oktatás a hozzávetőleg négyszáz főt kitevő felsőbb éves számára szerveződött. A mérnökjelöltek többsége a szakirányú képzés kereteit kihasználva tanult.

1940 nyarán a megszálló hatóságok engedélyével Zygmunt Jagodziński, a Varsói Műegyetem tanársegédje Műszaki Rajzoló Tanfolyamokat szervezhetett. Ezek konszpiratív módon a Műegyetem négy karának – műszaki, építészeti, általános mérnöki és villamossági – tananyagát építették be programjukba. Ezt a képzési lehetőséget – harmincöt professzor és tanársegéd révén – 1944-ben már kilencszáz diák használta ki. 1942-ben legális lehetőség nyílt az Állami Műszaki Iskola szervezésére, ráadásul a Műegyetem területén. Ennek az iskolának az oktatási anyaga megegyezett az első éves műegyetemi programmal. A tanulási lehetőséggel itt ezerötyszáz diák élt. 1940-ben a Műegyetem Építészeti Karának objektumában hivatalos engedéllyel Szárazföldi és Vízi Építészeti Iskola nyílt. A konszpiratív Varsói Műegyetem, ahol összesen háromezer diák tanult, száznyolcvanhat mérnökdiplomát adott ki, tizennyolc doktori és tizennégy nagydoktori címet ítelt oda.

1940 márciusában rövid időre a Falugazdálkodási Főiskolán is engedélyezték a diploma megszerzését a vég-

zősöknek. Tanulmányaik folytatására 1942-ig csak a felsőbb évesek előtt nyílt konspiratív lehetőség. Ezen a főiskolán végül ötven előadó oktatott és négyszáz diák tanult, százharminc fő kapott mérnöki diplomát és három fő doktori címet. A főiskolán a munkát nagymértékben megkönnyítette, hogy falai között állították fel a Falugazdálkodási Német Tudományos Intézetet. Ennek alkalmazásában, a földalatti állam megfelelő oktatási főosztályának engedélyével, lengyel munkatársak dolgoztak.

A felsorolt tanintézeteken kívül Varsóban a Kereskedelmi Főiskolán és a Lengyel Szabadegyetemen is folyt konspiratív oktatás. Ez utóbbi népszerű intézményt összesen négyszáz hallgató látogatta.

A művészeti főiskolák közül az Állami Színházművészeti Intézet – összesen mintegy negyven hallgatóval – 1940 nyarától a háború végéig folytatott konspiratív színészképzést. Az Intézetben számos majdani híresség tanult. A diplomákat az eredeti tervek szerint a háború után szándékoztak kiosztani.

Dr. Józef Pulikowski törekvéseként 1940 szeptemberében az Állami Zeneiskola – a háború előtti konzervatórium tananyagával, tanrendjével – is megnyithatta a kapuit. A konspiratív Zenei Konzervatórium ennek falai között működött. Az 1941/42-es tanévtől német ember állt az élén, aki az alkoholban nagyobb örömét lelte, mint a muzsikában, s az iskola ügyei nem érdekelték... Kivéve a vizsgákat, amelyeken igyekezett józanul részt venni. A Zenei Konzervatórium hallgatóinak – létszámuk az

1943/44-es tanévben elérte a négyszáz főt – külön lengyel bizottság előtt is vizsgáznuk kellett

A földalatti iskolák történetében önálló fejezet illeti a varsói gettóban folyó felsőoktatást. A megalázottaknak a példátlan lelki és fegyveres terrorral és az éhhalállal folytatott küzdelmében a túlélés reményét a napi valóságból a tanulásba való menekülés lehetősége jelentette. A konspiratív egyetemi tanulás megszervezésére az kínált lehetőséget, hogy a németek – a hastífuszjárvány tombolása miatt – engedélyezték Juliusz Zweibaum professzornak Járványellenes és Egészségbiztosító Tanfolyamok beindítását. Ez gyakorlatilag egy hároméves programra felépített orvosképzést tett lehetővé. A gettóban, ahol 1942 elejére több mint ötszázezer embert zsúfoltak össze, az erre kijelölt szűk helyeken a legkiválóbb háború előtti professzorok heti hat alkalommal, naponta három órában oktatták a gyógyítás tudományát a tanfolyamokon részt vett mintegy ötszáz hallgatónak. Az 1941 májusában kezdődő tanítás 1942 júliusában véget ért. Július 22-én megkezdődött a varsói gettó lakosságának bevagonírozása és elhurcolása a Treblinka I és Treblinka II haláltáborba.

Varsón kívül elsősorban Krakkóban, a Jagelló Egyetemen és a Bányászati Akadémián folyt titkos egyetemi képzés, valamint jóval szerényebb méretekben a vilnai Báthory István Egyetemen és a leMBERGI János Kázmér Egyetemen.

Újdonságnak számítottak a lengyel oktatási rendszerben (nem csak a konspiratívban) az egyetemek és főiskolák kihelyezett tagozatai. Ezek olyan nagy- és kisvárosokban jöttek létre – mint Czestochowa vagy Kielce, illetve

Jędrzejów, Ostrowiec Świętokrzyski és Radomsko –, amelyekben a háború előtt nem volt felsőoktatási intézmény. Częstochowában a Nyugati Területek Egyeteme már 1943-ban megszervezett négy szakirányú fiókintézetet. Egy év múlva az elpusztításra ítélt, kiűrt Varsó egyetemeinek kilenc kara települt át Częstochowába. A felsorolt helységekből kialakult felsőoktatási központokat 1945 után sem számolták fel.

A földalatti felsőoktatást a már említett Honi Kulturális és Oktatási Főosztály, illetve ennek 1941 végén megszervezett Felsőoktatási és Tudományos Osztálya irányította. Az irányítás főként a tanároknak és a diákoknak a londoni lengyel kormánytól kapott (a kimenekített nemzeti bank forrásaiból származó) anyagi támogatását jelentette. A megszállás végén mintegy ezeröttszáz oktató részesült a Főosztály költségvetéséből anyagi javadalmazásban.

Az oktatók a diákok által befizetett szerény tandíj egy részével is kiegészíthették keresetüket. Ez azonban nem volt számottevő, mert a rászorulóknak eleve mentesültek a tandíjtól, amelyet például Krakkóban senkinek sem kellett fizetnie. Ugyancsak a Főosztály dotálta a tudományos igényű jegyzetek, tankönyvek, oktatási segédanyagok írását és kiadását. Ezekből cím szerint négyszázhetven született a megszállás éveiben.

A földalatti felsőoktatásban mintegy tizenkétezer diák vett részt, s ez huszonnégy százaléka a háború előtti utolsó békeévben tanult lengyel egyetemistáknak és főiskolásoknak. A háború alatt – a középiskolásokhoz hasonlóan – a diákok fele Varsóban tanult.

A földalatti oktatás megvédte a lengyel ifjúságot az erkölcsi és szellemi leépüléstől, amely pedig a náci megszállók egyik célja volt. A konspiratív tanulás egy szinten a tudás szeretetével együtt a haza szeretetével is beoltotta a diákokat. Bizonyosága ennek a varsói Powązki temető, ahol a Honi Hadsereg varsói felkelésben elesett tagjainak zászlóaljak szerint tagolódó parcelláiban nagy arányban sorakoznak egymás mellett a földalatti középiskolások és egyetemisták sírjai.

Kérdés, hogy a náci megszállók mennyire voltak tudatában az országot föld alatt behálózó középiskolai és felsőoktatási rendszernek. 1943 februárjában a radomi pályaudvaron letartóztattak egy futárt, akinél megtalálták a krakói körzet földalatti iskolahálózatáról készített, s a központnak küldött összesítő jelentést. Ennek alapján, s más ügynökjelentésekből és besúgói információkból kiindulva az erre szakosodott hitlerista ügyosztály képet alkothatott magának a Főkormányzóságban folyó illegális oktatás méreteiről. Annak nagysága eleve lehetetlenné tette a tömeges megtorlást. Mondhatni, a német hatóságok kénytelen-kelletlen – különösen Sztálingrád után – szemet hunytak fölötte. Csak azok ellen a tanárok és diákok ellen jártak el kíméletlenül, akik konspirációs katonai vagy politikai szervezetekben is tevékenykedtek.

A fent jelzett tárgyban, 1943. augusztus 23-án a Biztonsági Rendőrség és a Különleges Rendőrség parancsnokának aláírásával több mint százoldalas memorandum készült Heinrich Himmler birodalmi vezető, belügyminiszter részére. A memorandum szerzői pontosan tisztában

voltak azzal, hogy a németeknek a lengyel oktatási rendszert megsemmisítő politikája váltotta ki a lengyelekből azt a reakciót, amely, úgymond, nemcsak művelődési igénnyel, hanem „fanatikus hazaszeretettel” is beoltja az embereket.

A memorandum pontosan feltárja a különböző szintű földalatti oktatás jellegét, színvonalát, módszereit, s még a radomi és krakkói tanítóképzőkről is beszámol. A szerzők az illegális oktatás elleni harc legeredményesebb módszerének a legális tanítás színvonalának emelését, s a tanítók és tanárok fizetésének megélhetést biztosító rendezését tartanák. Egyébként bármilyen más jellegű harc esélytelen. „Lengyelországban nincs nagyobb hazafi, mint a középiskolai tanár vagy az általános iskolai tanító. A nemzet ügyének senkit sem lehet jobban elkötelezni, mint azt az ifjúságot, amelynek ilyen nevelői vannak.”

A jelentés e részében nemcsak a szerzők tényekkel egybevágó őszintesége a feltűnő, hanem az is, hogy területi meghatározásként nem Főkormányzóságról, hanem Lengyelországról írnak. Az idézett mondatot akár a földalatti Honi Kulturális és Oktatási Főosztály munkatársa is fogalmazhatta volna.

Aleksander Kamiński, Lengyelország 1918-as újjászülésének huszonötödik évfordulóján, 1943. november 11-én, Európa legnagyobb példányszámban megjelenő földalatti lapjában, a *Tájékoztató Közlöny*-ben (Biuletyn Informacyjny) *Az ember* címmel ünnepi cikket tett közzé. Ebben leszögezi: „Kijelentjük, hogy a németek és a szovjetek által megszállt nemzetet sújtó veszteségek legvesze-

delmesebbike nem gazdasági és anyagi jellegű. A legveszedelmesebb, ami bennünket sújtott, a mérhetetlen emberveszteség. [...] A lengyel élet megújulásának legsürgetőbb gondja, az ember újjáépítése.”

1943 egyszerre volt a remény és a bizonytalanság, a bizakodás és a kétely éve Lengyelországban. A reményé és a bizakodásé, mert a hitlerista hadseregek megroppantak mind a szovjet, mind a Földközi-tenger menti frontokon. A bizonytalanság és a kétely forrásait a feltárt kатыńi tömegsírok, a közönyös világ szeme láttára felkelt és elpusztított varsói gettó bombatölcseirei, a Kатыńi miatt megszakadt szovjet–lengyel diplomáciai kapcsolatok nyomán a két ország között támadt történelmi szakadék és Władysław Sikorski miniszterelnök tragikus halála jelentették. Kamiński persze nem tudhatta azt, hogy vezércikkének megjelenése után három héttel Teheránban döntés születik Lengyelország jövőjéről: Anglia és az Egyesült Államok jóváhagyásával szovjet érdekerületté nyilvánítják.

Kamiński meg volt győződve arról, hogy Lengyelország számára a felszabadulást majd az össznemzeti felkelés hozza meg. *A nagy játék* valójában erre készítette fel a lengyel ifjúságot, de azt is kiemeli benne, ami a győztesen megívott harc után a lengyel társadalomra vár:

„Az ifjúságot illetően a művelődés (a hivatásra való felkészülés, a lengyel kultúra megismerése, az önművelés)... ma Lengyelország számára... fennkölt ügy.”

És Kamiński bizonyára nem sejtette, hogy olyan gondolatokat is megfogalmaz, amelyek, jöllehet a lengyelek-

nek szólnak, hatvan év múltán a térség rendszerváltó országaiban is megszívlelhetők lehetnének:

„...ha egy politikai párt szelleme túlságosan átítat és a szolgálatába állsz, tegyél meg minden tőled telhetőt, hogy pártéletedben tűzön-vízen át betarts egy alapvető elvet: a pártod iránti teljes odaadó szereteted és hited ellenére, tanúsíts egyfajta lojalitást azon más pártok iránt is, amelyek a független lengyel állam talaján állnak. A pártélet egyik legszánalmasabb tulajdonsága az, amikor az agyat elborító pokoli gőz az egykor lovagias, becsületes és tisztességes embereket ostoba fanatikussokká változtatja, akik a sajátjukon kívül minden más pártban és politikai tömörülésben aljasságot és árulást, hamisságot, hitvány indítékokat, ügyefogyottságot és rosszakaratot látnak...”

A Lengyel Földalatti Állam küzdelmének jellemzésére Kamiński két fogalmat használ *A barikád kövei* című regényében: *testvériség* és *szolgálat*. A fegyveres harc drámaiságát mindig a *gyönyörűen meghalni* fordulattal érzékelteti, ezzel szemben a *kultúraépítés*, a *tanulás* a *gyönyörűen élni* szinonimája.

KRAKKÓ NÁCI MEGSZÁLLÁSÁNAK
EZERKILENC SZÁZHATVANEGY NAPJA –
OLDALNÉZETBŐL

A Hitler által 1939 őszén létrehozott Főkormányzóságban, amelynek területe a Szovjetunió megtámadása után kibővült az egykori Kelet-Galíciával, három központ alakult ki: Varsóban, Krakkóban és Lembergben. A kiváló lengyel történész, Tomasz Szarota több kiadást megért monográfiában mutatta be Varsó mindennapi életét. A mű beszédes címe: *Hétköznap a megszállt Varsóban* (Okupowane Warszawy powszedni dzień). Az ideológiai sorvezető a könyvén hosszú időn át dolgozó történésznél az, hogy „Varsó [...] a hódítókkal szembeni harc központja, s a lengyel nemzet mártíromságának színhelye is”. A Jagelló Egyetem neves professzora, Andrzej Chwalba, aki *Krakków, 1939–1945* (Krakkó 1939–1945) címmel tette közzé 2001-ben nagy visszhangot kiváltó munkáját, ezt nem mondhatja el Krakkóról. Ettől függetlenül a varsóiak és a krakkóiak háborús „hétköznapjai” számtalan vonatkozásban hasonlóak.

1939–1945. Az évszámok jelzik, hogy rendkívüli időszakról van szó, s ezt a szerző is kiemeli: „Krakkó történetiájának tíz évszázadnyi távlatából nézve a német megszállás évei csak epizódnak tetszhetnek, ez magyarázza az időtartam napokban történő jelzését. A háború utáni évek távlatából nézve azonban aligha mondható, hogy csupán epizódról van szó. 1939–1945 között az idő elké-

pesztő tempót öltött, s a valóság, amelyben az emberek éltek, alapvetően összesűrűsödött. A megszállás kivételes időszaknak számított, amely néhány évre megszakította az események megszokott menetének folytonosságát. Olyasfajta tapasztalatokat hordott ki, amelyek következményei a mai napig láthatók és érezhetők. A város sem azelőtt, sem azután nem lett olyan próbatételnek kitéve, jöllehet nemegyszer kellett elviselnie idegen hódítókat...”

Chwalba professzor e „próbatétel” történetét és következményeit dolgozza fel monográfiájában, amelynek hét nagy fejezetre tagolódó szerkezete jól áttekinthető. (A VIII., zárófejezet az érintett kérdések összefoglalása.)

Az I. fejezet címe: *A németek Krakkóban. Az új hatóságok.* Bevezető alfejezetével – *1939 szeptembere előtt, szeptember első napjai* – a szerző berántja olvasóját abba a feszültségbe, amely a háború kirobbanását megelőző napokban, hetekben Lengyelországot jellemezte. Senki számára sem lehetett kétséges, hogy a háború a hitleri III. Birodalommal elkerülhetetlen. Krakkó lakóiban ezt a városi tanács elsötétítésre, élelmiszerkészletek felhalmozására, mozgósításra felhívó rendeletei, plakátjai, továbbá a műkincsek biztonságba helyezéséről s a diverzánsakciókról keringő hírek is tudatosították. A Wawel százharminckét faliszőnyegét a háború harmadik napján sikerült a zászlókkal és a lengyel államiság kezdetét jelképező fedelmi karddal együtt Krakkóból elszállítani, előbb Lublinba, majd onnan Bukaresten, Máltán, Franciaországon át Kanadába. De nemcsak a múzeumi gyűjteményeket szállító vagonok tartottak kelet felé, hanem a menekültek s a

visszavonuló katonaság végeláthatatlan tömegei is ellepték a Tarnów, Rzeszów felé vezető országutat. A város gazdátlan maradt. Kezdetét vette az üzletek, üzemek, gyárak raktárainak kirablása. A külvárosi gyerekek, akik azelőtt sohasem jutottak édességhez, most „csokoládéval firkáltak a falakra”.

A szerző azzal, hogy ezeket a nemzeti büszkeséget csorbító jeleneteket is viszonylag részletesen ismerteti, már munkájának kezdetén az olvasó értésére adja, hogy számára csak a dokumentumokkal igazolt tények a mérvadók, legendákkal, mítoszokkal csak a maguk helyén foglalkozik.

Az Ernst Busch és Werner Kienitz tábornokok parancsnoksága alatt harcoló 8. és 17. német hadtestek egységei 1939. szeptember 6-án a reggeli órákban vonultak be Krakkóba, s nyomban őrizetbe vették a városi önkormányzat huszonöt vezetőjét. Túszaikat huszonnégy óra elteltével engedték szabadon, miután meggyőződtek róla, hogy nem kell fegyveres akcióktól tartaniuk. Mivel Krakkót német városnak tartották és kiáltották ki, nyomban otthonosan rendezkedtek be falai között. A megszállás első napjaiban, heteiben a lengyelekkel nem éreztették, hogy „untermenschek”-nek tekintik őket. Mintha a monarchiabeli békeidők emlékét, hangulatát életre keltve igyekeztek volna a krakkóiakat megnyerni. Bruno Streckenbach tábornok, a helyi Belbiztonsági Rendőrség (Sipo) és Biztonsági Szolgálat (SD) főnöke megjegyezte: „A lengyeleket nagyon meglepte a Wehrmachtnak a lengyel lakossággal szemben tanúsított fegyelmezett viselkedése. [...]

Különösen a bécsi tisztekre vonatkozik ez, akiknek egy része még a Habsburg-monarchia idején itt dolgozott, és akiknek a lengyelek iránti tiszteletteljes magatartását a lengyelek értékelni tudják.” A németek, miután a Vörös Hadsereg a szeptember 17-ét követő napokban megszállta Kelet-Lengyelországot, igyekeztek részvételükkel tüntetni a lengyelek mellett. Ebből Krakkónak mind a lengyel, mind a zsidó lakossága azt a következtetést vonta le, hogy a nyugati szövetségesek hamar bekövetkező megjelenéséig tartó rövid időben a megszállás nem lesz különösebben szigorú.

A szövetségesek lengyelek által annyira várt nyugati támadása azonban elmaradt, s a német hadsereg zavartalanul berendezkedhetett a Molotov–Ribbentrop-paktum alapján a III. Birodalomnak juttatott lengyel területeken. Ezek katonai kormányzója Gerd von Rundstedt vezérezredes lett. A szeptember 20-án létrehozott Krakkói Katonai Körzet parancsnokává Wilhelm List tábornokot nevezték ki. 1939 decemberéig megszűnt a katonai kormányzás, szerepét részben a Belbiztonsági Rendőrség és a Belbiztonsági Szolgálat vette át. A Belbiztonsági Rendőrség szervezetébe tartozott a Gestapo – a Titkos Államrendőrség – és a Kripo – a Bűnügyi Rendőrség. Mellettük létrehozták a közrendre vigyázó rendőrséget – az Orpó-t is –, amely a közigazgatási hatóságokhoz kapcsolódott, és operációs szempontból az SS és a Belbiztonsági Rendőrség magasabb parancsnoksága alá tartozott. A Gestapo – elsőként – szeptember 13-án megkezdte hálózatának kiépítését Krakkóban.

A katonai hatóságok már szeptember második felében felszólították a hivatalokat, hogy mielőbb vegyék fel a munkát, s az iskolákat, hogy október 1-jén kezdjék meg a tanítást. Krakkó jövőjét is az a dekrétum határozta meg, amely Hitler utasítása alapján október 20-án lépett életbe. Ennek értelmében a németek által megszállt területek egy részén – a Megszállt Lengyel Területek Főkormányzósága néven – létrehoztak egy sajátos alakulatot, amely sem államnak, sem autonóm területnek, sem protektorátusnak nem nevezhető. A főkormányzó Hans Frank korábbi birodalmi igazságügy-miniszter, a Német Jogi Akadémia elnöke lett, aki a Főkormányzóság polgári ügyeinek intézésére teljhatalmat kapott. Frank hatalmát az SS és a rendőrség főparancsnoka, Friedrich Wilhelm Krüger, majd Wilhelm Koppe ellenőrizte – igyekezve társ kormányzói szerepet játszani –, akik közvetlenül Heinrich Himmlernek tartoztak felelősséggel.

Hitler a Megszállt Lengyel Területek Főkormányzóságának létrehozásával megszegte az 1939 szeptemberében Sztálinnal kötött titkos megállapodásnak azt a pontját, amely kimondta, hogy egyik fél sem hozhat létre olyan államalakulat-féleséget, amely nevében hordja a „lengyel” jelzőt. (Igaz, villanásnyi ideig Sztálin is foglalkozott azzal a tervvel, hogy a Vlnától délre eső körzetben létrehoz egy „mini lengyel népköztársaságot”.) Hitler minden bizonynyal abban reménykedett, hogy a nyugati hatalmak az 1939 szeptemberében Európában bekövetkezett területi változásokat ugyanúgy elfogadják, mint a müncheni paktumok következményeit. Erre vonatkozó szondázásainak

eredménytelensége, majd Franciaország lerohanása után már teljes egészében értékét veszítette a lengyel kártyalap, s ennek következtében 1940. július 31-től a *Megszállt Lengyel Területek* lemaradt a Főkormányzóság mellől. (Igaz, a Szovjetunió megtámadását követő hetekben Hitler a lembergi, stanisławówi, volhíniai vajdaságokat a Főkormányzósághoz csatolta, s ezzel nagy csalódást okozott a nemzeti önállóságra törekvő, a német segítséggel önálló Ukrajnát életre kelteni akaró ukránoknak. A Főkormányzóság területi „gyarapodása” egyrészt a Molotov–Ribbentrop-paktum megsemmisülésének bizonyosságát, másrészt az aktív földalatti ellenállás territóriumának megnövekedését jelentette a lengyelek számára.)

„Ebben az országban van egy pont, amely minden szerencsétlenség forrása, és ez Varsó. Ha a Főkormányzóságnak nem volna Varsója, akkor nehézségeink, amelyekkel nap mint nap meg kell birkóznunk, négyötödével csökkennének. Varsó mindenfajta felforgató cselekmények tűzfészke ma, és holnap is az a hely lesz, amelynek nyughatatlansága az egész országra kisugárzik” – szögezte le Hans Frank az 1943. december 14-én Krakkóban tartott konferencián. A több mint négyéves tapasztalatok birtokában nyilván még inkább elégedett volt amiatt, hogy 1939 őszén Krakkót választotta a Főkormányzósági Hivatal székhelyéül, a Főkormányzóság fővárosául. A döntést akkor a város német jellegével, emberi léptékű méreteivel, monarchiabeli mentális és kulturális hagyományaival indokolták. A gigantikus, „rendetlen”, „ázsiai” Varsó nem állta ki az összevetést. „Varsót le kell rombol-

ni, mihelyt alkalom kínálkozik rá” – jegyezte fel naplójában Hans Frank, aki a Wawel királyi palotájában rendezkedett be. (Emiatt nevezték a Főkormányzóságot Frankóniának, s őt magát Frankónia királyának.) Az általa megfelelőnek tartott alkalom 1944 őszén, a varsói felkelés leverése után érkezett el, amikor Hitler utasítására Varsó nagy részét a föld színével tették egyenlővé.

A Főkormányzóság kormányaként tizenkét főosztályból álló hivatal működött, élén Josef Bücher államtitkárral. A Főkormányzóság négy kerületre (varsói, lublini, radomi, krakkói) tagolódott. A tizenegy járást magába foglaló krakkói kerület – kerületi és járási – központja is természetesen Krakkó lett. A kerületet kerületi kormányzó, a várost Stadthauptmann (városkapitány) igazgatta. A közigazgatási tagozódás azt is jelentette, hogy hivatalnokok nagy tömegére volt szükség. Döntő többségük szükségszerűen a lengyelek köréből került ki. Számuk 1941 áprilisában tizenhatezer-négyszáz, 1943 derekán harmincegyszer, 1944 márciusában harmincötezer fő volt. (Mint Szarota könyvéből megtudjuk, a varsói városi önkormányzatban harminckétezer hivatalnok dolgozott a háború előtti huszonnégyezerrel szemben.)

A megszálló hatóságok Krakkóban ötszáz lengyelt vettek át a háború előtti városi rendőrségtől. Az ún. „sötétkép rendőrség” szerepét máig tartó viták kísérik. A rendőrök egy kisebb része – elsősorban a tisztikar – bekapcsolódott a földalatti ellenállási mozgalomba, nagyobb hányada azonban nemcsak a közrend fenntartásában és a közbűntényesek üldözésében játszott szerepet, hanem az ellenál-

lasi mozgalom felszámolásában és a gettók őrzésében is részt vett.

A kötet II. fejezete – címe: *A város lakói és területe* – is rendkívül izgalmas adalékokkal szolgál. A háború előestéjén Krakkó kétszázötvenkilencezer lelket számlált. Lakossága a nyugatról, majd a szovjet megszállást követően kelet felől érkező menekültek révén jelentősen megnövekedett. Hans Frank becsvágya volt, hogy Krakkót európai német mintavárossá fejlessze. „Szeretném Krakóban feltámasztani az olasz reneszánsz udvart, a Wawelt pedig az előzékenység és civilizáció szigetévé tenni a szláv barbárság kellős közepén.” – fogalmazta meg célját a kezdet kezdetén. Ennek jegyében vették elő az 1939-et megelőző években kidolgozott és Kazimierz Dziewoński mérnök nevével fémjelzett városfejlesztési tervet. Az ebben rögzítetteknek megfelelően két körjegyzőséget és huszonnyolc községet csatoltak Krakóhoz, amely így kör alakúvá terebélyesedett, területe tizenkét négyzetkilométerrel, lakossága hetvenkétezer fővel növekedett. A falusias jellegű új területek infrastruktúrája rendkívül alacsony volt, házainak döntő többsége földszintes. Azért, hogy az új kerületeket valóban városi szintre emeljék, nagyszabású építkezések indultak meg. E téma feldolgozása nyitja a következő fejezetet, amelynek címe: *A német Krakkó – Krakau*.

1939 augusztusában Krakónak mintegy ezer német nemzetiségű lakosa volt. A háborút követő első hetekben terv született arra vonatkozóan, hogy Krakkót – miután a lengyelektől és a zsidóktól „megtisztítják” – Tirolból átte-

lepített németekkel (osztrákokkal) népesítik be. Ez a terv csak részben – a gettó létrehozásával – valósult meg. A városba nagy számban érkeztek hivatalnokok, különféle típusú biztonsági erők tagjai és vállalkozók, de a falai között állandóan letelepedett németek száma 1943 elejére is alig haladta meg a húszezret. Az Óvárosban és az előkelőbb belvárosi kerületekben azonban mintha csak őket lehetett volna látni. Auschwitz egyik első foglya, az 1941 tavaszán csodával határos módon megmenekült Władysław Bartoszewski – mint említettük, a Zsidókat Megsegítő Tanács egyik alapítója –, aki a varsói felkelés leverése után Krakkóba került, jegyezte meg: „Krakkó lehangoló, egyetlen más városban sem látni annyi németet, mint itt.” E benyomását nyilván az is erősítette, hogy a lengyel emlékműveket eltávolították, az utcaneveket, feliratokat németre cserélték. Az Óvárost övező körliget egyes sétányait, padjait, a város előkelőbb éttermeit, kávéházait, villamoskocsijait, autóbuszait csak németek használhatták. A leggyakrabban ismétlődő felirat a *Nur für Deutsche* volt.

A külön német városrész létrehozására kidolgozott tervek csak töredékesen valósultak meg. Az Óváros lengyel lakosságának többségét ugyan kitelepítették, de ettől az még nem vált német kerületté. Épült egy lakóteleprész, amely valóban német volt. Száz korszerű – „a fényt és levegőt” hirdető tervek szellemében fogant – három-ötshintes bérházat építettek. Ez a Főköormányzóságban emelt hasonló típusú épületek tíz százaléka volt. A megnövekedett városban a német megszállás idején huszonhét kilo-

méter utat csatornáztak és láttak el kemény burkolattal. Ennél több járdát építettek. A csatorna-, víz- és gázvezeték-hálózatot sok helyen felújították, korszerűsítették. A Visztulát szabályozták, és központi szakaszán rakpart épült. A náci jó néhány gyárat, üzemet és több kórházat is korszerűsítettek. A nagyarányú modernizációs munkába harminc német cég kapcsolódott be: összesen közel 8000 embert foglalkoztattak. A megrendelésekből több száz kisebb-nagyobb lengyel cég is részesült. Krakkóban az életminőség átlaga nem nagyon maradt el a párizsitól, az amszterdamiától vagy a brüsszelitől, s az életfeltételek összehasonlíthatatlanul jobbak voltak, mint Belgrádban vagy Athénban.

A kooperáció kényszere eleve lehetetlenné tette azoknak a náci rendelkezéseknek a betartását, amelyek előírták a németek és lengyelek (és a kezdet kezdetén a zsidók) egymástól történő teljes elszigeteltségét. A németek eleve szívesebben laktak lengyel bérházakban, mint „tisztán” német épületekben. A lengyel szomszédság a német család számára biztonságot jelentett a földalatti merényletekkel szemben. Ugyanakkor a háztömb lengyel családjai számára is egyfajta védelmet biztosítottak a német lakók az éjszakai náci razziák, embervadászatok idején. Ez utóbbiak azért is gyakran folytak, mert nem volt elég lengyel önként jelentkező, aki a Birodalomba ment volna ki dolgozni. (Szarota idézett munkájából megtudható, hogy Varsóból nyolcvanötezer embert kényszerítettek Németországban dolgozni.)

A Chwalba professzor könyve által kiváltott szokatlan nagy visszhangban az is szerepet játszott, hogy a szerző a megszokottól eltérő módon közelítette meg a náci megszállás bemutatását. Kiemeli, hogy az iszonyat korában jelentős volt azoknak a lengyeleknek a száma, akik ipari, kereskedelmi, vendéglátói vállalkozásaik révén gazdagodtak meg, vagyis le kell számolni azzal a mítosszal, hogy minden lengyel ellenálló hazafi volt. 1946-ban vita folyt arról, hogy az 1941-es városfejlesztési, közigazgatási változásokat miként kezeljék. Végül helybenhagyták őket azzal az indokkal, hogy voltaképpen a háború előtt kidolgozott lengyel terv valósult meg.

A fentiek bemutatásának szokatlan objektivitása azonban nem homályosíthatja el a kegyetlenkedések, a népirtások megrázó közelképeit. A népirtásra a tények felsorolásának, ismertetésének pusztá drámaiságával az V. fejezet (*A zsidó Krakkó – Kroke*) döbbsent rá.

Az 1939-es népszámlálási adatok kimutatása szerint a Lengyelországban élő 3,1 millió zsidó polgárból 45 800 lakott Krakkóban. A hitleristák – a nürnbergi kritériumok alapján – 68 482 zsidót vettek a Főkörmányzóság székhelyén lajstromba. Ennek kis része számított asszimilánsnak. Ezzel együtt az asszimilánsok aránya Krakkóban viszonylag magasabb volt, mint a többi főkörmányzósági városban, ez azonban mit sem változtatott azon a tényen, hogy a lengyel és a zsidó társadalom egymás mellett és nem egymással együtt élt. Közei ismeretség, barátság csak az értelmiségiek egy szűk rétegének tagjai között szövődött. A nyílt vagy burkolt antiszemitizmus, ha nem is volt olyan

heveny, mint máshol (pl. Varsóban), Krakkóban is létezett.

A városnak még a középkorú lakói is emlékeztek arra, hogy II. Vilmos német császár hadseregének az I. világháború idején sem az Oroszországtól elfoglalt Lengyel Királyságban, sem az ukrán, a fehérorosz és balti területeken nem voltak antiszemita kilengései. 1939 őszén még az a remény élt, hogy a hitleri megszállók – a baljós birodalmi hírek ellenére is – ugyanolyanok lesznek, mint „Vili császár” katonái. Hogy a náciktól valójában mi várható, arra a zsidó lakosságot az 1939. december 1-jével életbe lépő rendelkezés döbbenthette rá, amely szigorúan előírta az „ötven méterről jól látható nagyságú Dávid-csillag” viselését. Tíz nappal később a zsidó polgárokat megfosztották nyugdíjuktól, munkanélküli-segélyüktől, hadirokkant-járulékuktól. A megalázásukat, jogfosztásukat, kisemmizésüket, vallásuk gyakorlásának tiltását előíró rendelkezések sűrűn követték egymást. Végrehajtásukért az 1939. november 29-én létrehozott Judenrat volt felelős. Kényszerítő erőként a németek Zsidó Rendőrséget szerveztek, amelynek tagjai kegyetlenségben nem maradtak el az SS keretlegények brutalitásától. (A gettó felszámolása után ez sem mentette meg őket a kivégzéstől.) 1940 folyamán teljes egészében elkobozták a zsidók ingó és ingatlan javait.

A németek hitsorsosaik túlélésének lehetőségével kecsegtették a Judenrat vezetőit, amennyiben bizonyítani tudják, hogy munkájuk nélkülözhetetlen a III. Birodalom számára. A már 1939. október végén előírt kényszermun-

ka-kötelezettséget december 12-én részletezték. Eszerint közmunkára kötelezendő minden tizennégy és hatvan év közötti zsidó férfi valamint tizennyolc és ötvenöt év közötti zsidó nő. A napi tizenkét óra hosszat tartó munka megszervezéséért és lebonyolításáért a Judenrat volt felelős. A Judenrat állította össze az 1940 nyarán Krakkóból kitelepítendő negyvenezer zsidó polgár listáját is. 1941. március 3-án a krakkói kerület helytartója Otto Wächter elrendelte a krakkói gettó felállítását a Podgórze-negyed egy szűk részén. Az odaköltözés határidejéül március 30-át jelölte ki. (Tomasz Szarota, monográfiájának a varsói gettót bemutató fejezetében, statisztikai adatot közöl arra vonatkozóan, hogy 1941-ben 43 239 zsidó halálesetét regisztráltak. Közülük 1991 fő flekktífuszban, 10 653 személy „ismeretlen okból” halt meg, 10 971 ember éhen halt. Vagyis a zsidóság tömeges kiirtása még a haláltáborokba hurcolás előtt megkezdődött, úgy, ahogy ezt a Főkörmányszóság egészségügyi minisztere, dr. Jost Walbaum 1941 októberében a német orvosok krynicai konferenciáján leszögezte: „Csak két út létezik – vagy éhhalálra ítéljük, vagy agyonlövétjük a gettók zsidóit.”)

Az Endlösungról 1942 januárjában hozott határozat után öt hónapra hétezer zsidót hurcoltak el Podgórzéból a belzeci haláltáborba. Október folyamán újabb ezrek követtek társaikat a halálba. A náci hatóságok újra és újra arról biztosították a Judenratot, hogy a gettóban maradtak munkájára szükség van, s nem éri őket bántódás. A Wehrmacht tábornokai közül néhányan – hadiérdekekre hivatkozva – igényt tartottak a zsidók rabszolgamunkájára, s

többször felléptek érdekükben. Végül azonban Krakkóban is a náci ideológia győzött: 1943 márciusában a podgórzei gettó maradék lakóit is bevagonírozták. A krakkói zsidóság kilencven százaléka esett áldozatul a hitlerista népirtásnak. Túlélésre csak azoknak volt esélyük, akiknek ismerősük, barátjuk volt az árja oldalon. Egy-egy ember megszöktetéséhez, bújtatásához ugyanis több, olykor több tucat ember összefogására volt szükség. Hamis személyi igazolványt, „kennkártát”, keresztlevelet, élelmiszerjegyeket kellett részére beszerezni s rejtkehelyláncot szervezni. A zsidók támogatására többek között Władysław Bartoszewski közreműködésével 1942-ben alakult varsói szervezet – a Zsidókat Segítő Tanács (Żegota) – tevékenységét Krakkóra is kiterjesztette, s a hamis igazolványok beszerzésével több száz ember megmentéséhez járult hozzá a gettó végleges felszámolásának előestéjén.

1941 és 1942 fordulóján Krakkóban is megalakult a Zsidó Harci Szervezet. „Nem ennek tagjai határozták meg a zsidó városrész arculatát, ők csupán saját haláluk módjáról döntöttek.” Az emberhez méltó halálról. Több sikeres fegyveres akciójuk közül leghíresebb a Cyganeria (Bohém) német kávéház elleni bombamerénylet.

Roman Polański, aki gyermekként Krakkóban élte túl a holokausztot, miközben édesanyját 1942-ben meggyilkolták, A *zongorista* című filmjében mutatja be a menekítés bonyolult és veszélyes állomásait és az Endlősungnak a krakkói gettóra is érvényes történetét. A meglévő antiszemitizmust minden eszközzel szító hitlerista hatóságok a zsidók elszigetelésére olyan rendszabályokat vezettek

be, amelyek megsértéséért halálbüntetés járt: zsidók bűjtatásáért, a bűjtató feljelentésének elmulasztásáért, illegálisan áruval történő ellátásáért. Szép számmal akadtak olyanok, akik foglalkozásuknak tekintették a szökött zsidók nyomon követését, zsarolását, feljelentését, amellyel az őket bűjtatót is fenyegették. A Honi Hadsereg a náci hatóságokkal együttműködő személyeket, kilétüket felfedvén, az első figyelmeztetés után kivégezte. A Nemzeti Véderő – egyébként németek ellen is harcoló – katonái viszont részt vettek a zsidók üldözésében.

A könyv, miután röviden ismerteti a németekkel együttműködő ukránok *Krakkójának* – *Krakiv* – rövid történetét, a legtagabb teret a *lengyel Krakkó*-nak – (*Kraków*) – szenteli. A náci ideológia a lengyelséget mint szláv népet fajilag alacsonyabb rendűnek tartotta, amely arra ítéltetett, hogy a felsőbbrendű germánságot szolgálja. Ennek az ideológiának a jegyében a megszállás első éveiben kísérlet sem történt a lengyelek megnyerésére, egy esetleges Quisling típusú kormány felállítására. (Ez utóbbihoz aligha akadt volna lengyel politikus, aki asszisztált volna. A lengyel jobboldali, nacionalista, antiszemita pártok is szembefordultak a náci megszállókkal.) Ennek ellenére voltak olyan német elgondolások, amelyek szerint Krakkó árja lakosságát – tekintettel a város német múltjára –, úgymond, fel lehetett volna venni „a nemzetiségi listára”. Berlin azonban leszögezte, hogy „alávetett népnek még egy szűkebb csoportjával sem lehet kivételt tenni”.

Hogy a város értelmiségi elitje mire számíthat, azt az úgynevezett *Sonderaktion Krakau* már 1939 őszén

baljósan előrevetítette. A Jagelló Egyetem vezetése – nem tudván arról, hogy a krakkói katonai körzet polgári vezetője (hamarosan a krakkói kerület helytartója), Otto Wächter elrendelte a középiskolák, főiskolák, egyetemek bezárását – november 6-ra összehívta az egyetem, valamint a Bányászati-Kohászati Akadémia és a Kereskedelmi Akadémia vezetőit, hogy a tanévet ünnepélyesen közösen nyissák meg. Ez elmaradt. Dr. Bruno Müller, az SS magas rangú tisztje, a Collegium Novum 56-os termében összegyűlt professzorokat, oktatókat – száznolcvanhat személyt – letartóztatta, s Breslauba (Boroszlóba, Wrocławba) szállította, onnan pedig a sachsenhausen-oranienburgi koncentrációs táborba. (Jan Dąbrowski történészprofesszort az mentette meg az elhurcolástól, hogy a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt, s a krakkói magyar konzul közbenjárt érte.) Az óriási nemzetközi tiltakozásra, amelyben még Mussolini hangja is hallatszott, a hitleristák végül szabadon engedték a professzorokat, de közülük tizenhárman még a lágerben meghaltak, két zsidó származású professzort később gyilkoltak meg, öten pedig csak néhány héttel éltek túl hazatérésüket.

Hogy hosszabb távon mi vár a lengyel értelmiségre, azzal kapcsolatban Hitler 1940. október 2-án a következőket mondta Hans Franknak: „Lengyel ember számára csak egy úr létezhet, s ez az úr német. Két úr egymás mellett nem lehet sem ma, sem holnap. Ezért a lengyel értelmiség minden képviselőjét meg kell ölni. Ez kegyetlenül hangzik, de ez az élet törvénye. A Főkormányzóság lengyel karám, egy nagy lengyel munkatábor.”

A német hatóságok csak az általános iskolai tanítást és a középszintű szakoktatást engedélyezték. Történelmet, földrajzot, irodalmat tanítani tilos volt. Viszont nem tették kötelező tantárggyá a német nyelvet. (Talán azért nem, mert eredeti terveik szerint tíz-tizenöt éven belül a lengyeleket is kiirtották, illetve az Urálon túlra telepítették volna.)

Az értelmiség üldözése 1940 folyamán folytatódott. Ebben az évben összesen 4500–4700 krakkóit tartóztattak le, vetettek börtönbe, hurcoltak el koncentrációs táborba, s közülük több százat lőttek agyon. A krakkóiakkal szemben Hans Frank a kemény kéz és a megnyerő gesztusok politikáját felváltva alkalmazta. A terror időnkénti enyhülésének 1943-ban egyrészt Sztálingrád, másrészt a katyíni dráma nyilvánosságra kerülése is oka lehetett. A főkormányzó ebben az időben tájékozódott a legbefolyásosabb krakkói személyiségeknél – Adam Stefan Sapieha krakkói érseknél és a legjelentősebb karitatív szervezet, a Segélyező Tanács elnökénél, Adam Ronikiernél is – arra vonatkozóan, hogy a lengyelek támogatnák-e *Lengyel Főkormányzóság* létrehozását, mint kielégítő megoldást. A leghatározottabb elutasításra talált. De Frank ilyen szellemű tétova javaslatfelvetései elől Berlin is mereven elzárkózott.

A Főkormányzóság pénzügyeit az 1939 őszen létrehozott Emissziós Bank intézte, amelyet a Lengyel Nemzeti Bank krakkói fiókjának korábbi igazgatói vezettek. Két zlotyért eredetileg egy márkát lehetett kapni, de a lengyel pénz rohamosan veszített értékéből. Az amúgy is alacsony bérek viszont jóval lassabban emelkedtek. A jegyrendszer sem biztosította a túléléshez elegendő élelmiszert,

kalóriát, így virágzott a feketekereskedelem. Ez elsősorban a mezőgazdaság fejlődésének kedvezett. Már a híres irodalomtörténész, Kazimierz Wyka *Życie na niby* (A látogat-élet) című, 1946-ban megjelent munkájában kifejtette, hogy a német megszállás milyen modernizáló kényszert fejtett ki a Főköormányzáság mezőgazdaságára. Szigorúan kivetették az egyes gazdaságokra kötelező beszolgáltatási kvótát, de a földterület műveléséhez biztosították a műtrágyát, valamint a kis és nagy gépek beszerzésének lehetőségét. A Krakóban működő több száz lengyel gazdasági vállalat és a frissen betelepült és a háború előtti német vállalatok révén az ipari munkásság száma jelentősen emelkedett a korábbi létszámhoz képest.

Sajátos fejezetét alkotja a náci megszállás történetének Krakó kulturális élete. A hitleri propaganda azt hirdette, hogy a kultúrájától megfosztott nemzet megszűnik létezni, tehát a meghódított népeknek legelőször a kultúráját kell megsemmisíteni. Chwalba könyve azt bizonyítja, hogy e vonatkozásban – a Főköormányzáságot, s különösen Krakót illetően – a németek nem voltak következetesek. A sok jóval nem kecsegtető kezdeti intézkedések értelmében 1939 novemberében bezárták a Słowacki Színházat, s az épületben a Staatstheater kapott helyet. 1940 márciusában minden olyan intézményt betiltottak, amely a lengyel „magas” kultúrát szolgálta, augusztustól kezdve sem nyilvános, sem magán táncos rendezvényt nem lehetett tartani. Néhány héttel később a lokálokban és az utcán előadott énekes, zenei, kulturális műsorokat is előzetes engedélyhez kötötték. 1941 januárjában azonban engedélyezték,

hogy a Régi Színházban lengyel színház nyíljék. Stanislaw Drabik operaegyüttese is működhetett 1941 tavaszától. 1943 augusztusáig negyvenhét koncertet adott.

Erősen korlátozó keretek között, de engedélyezték a könyvkiadást. Igaz, csak a náci cenzúra által jóváhagyott művek jelentek meg. A háború alatt hivatalosan publikáló literátorok közé tartozott Wojciech Żukrowski, aki majd 1956 után – *Kamienne tablice* (Kőtáblák) című, részben magyar témájú regénye révén – az egyik legismertebb író lett Lengyelországban. (Népszerűségének az vetett egy csapásra véget, hogy 1981 decemberében az első pillanattól kezdve támogatta a hadiállapotot bevezető Jaruzelski tábornokot.) Megjelentek napilapok, amelyeknek bojkottjára szólított fel a földalatti lengyel állam. Ezek a lapok azonban apróhirdetéseiknek és a háború forgatagában eltűntek felkutatását közlétevő híradásaiknak köszönhetően nagy példányszámban keltek el, miközben a konspirációs körülmények között nyomtatott tájékoztatókat csak szűk körben terjesztették. Kiadtak különféle típusú szakfolyóiratokat – pl. *Pszczelarz* (A méhész) – is. Megjelent divatlap és pornográf jellegű magazin is.

1943-tól a kultúra vonatkozásában határozott fordulatot vett a náci politika, mintha általa akarta volna a lengyeleket magához édesgetni. A megnyerő gesztusok okára Tomasz Szarota világít rá, aki erre vonatkozóan az alábbiakat idézi a Franknak – akit tájékoztattak az egész Főkirályságot behálózó lengyel földalatti középiskolai és egyetemi oktatásról – 1943. június 19-én Hitlerhez benyújtott emlékiratából: „A közoktatás megbénítása és a

kulturális tevékenység nagyfokú korlátozása vezet oda, hogy a lengyel nemzeti közösség nagymértékben a németek ellen összeesküvő értelmiség befolyása alá kerül. Az, ami a lengyel nemzet története folyamán és a német uralom első éveiben lehetetlen volt, vagyis egy belsőleg életre-halálra összeforrott, egységes céllal bíró nemzeti közösség létrejötte, ma a német kormányzás következtében lassan, de biztosan valósággá válik.”

Hogy Frank beadványa némileg eredményes volt, azt a nyolc hónap múlva *A Főkormányzás szerepe az Európa javára végzett alkotómunkában* címmel Berlinben tartott előadása jelezheti. Ebben kiemelte, hogy a Főkormányzásban havonta ezer kulturális programot rendeznek. A megszállás alatti legnagyobb kulturális eseménynek azt tartják, hogy 1944. március 15-én a Régi Színház épületében megnyitotta kapuit a Krakkói Egyetemes Színház, amely július 7-9. között Lengyel Művészeti Fesztivált szervezett. A színház állandó programjai között szerepeltek Aleksander Fredro, Gabriela Zapolska, Michał Bałucki, Karol Kurpiński darabjai, Stanisław Moniuszko operái. Az előadások rendkívül népszerűek voltak, több száz méteres sorok kígyóztak a jegyekért.

A földalatti mozgalom a leghatározottabban tiltotta a színház- és mozilátogatást, abszurdnak tartva, hogy a műsorplakátok mellett az agyonlőtt hazafiak névsorát közlétevé falragaszok láthatók, s ez a színházlátogatókat nem rendíti meg. „A színpad lakájai és a zsarnok lakájai a hőhérokkal és a sintérekkel együtt új színházi intézményt hoznak létre Lengyelországban” – írta a földalatti sajtó.

A lengyelek hazafiasságára apelláló tilalma azonban visszhangtalan maradt. A színházjegy továbbra is a legkeresettebb „termék” maradt. Látogatottak voltak a bábszínházak is. És nemcsak Krakkóban, hanem Varsóban is. Szarota a varsói *Komedia* színház bemutatott darabjai között feltünteteti Herczeg Ferenc *Kék róka* című színművét is, amelyet 1941. február 8-án állítottak színpadra, s összesen közel tízezer néző látott.

A lengyel szellemi ellenállás magánlakásokban szervezte a színházi „mozgalmat”. Tadeusz Kantor számára is egy ilyen „házi színpad” jelentette az első kísérleti műhelyt. Noha ez tilos volt, a németek akkor sem avatkoztak közbe, ha konkrétan tudtak róla, hogy hol, kik, milyen darabot adnak elő. „Jobb, ha a lengyelek ilyesmivel töltik az idejüket, mint ha németekre vadásznának” – nyugtázták a Wawelben.

A németek engedélyezték annak a hat filmnek a befejezését, amelyeknek a forgatását a háború előtt kezdték el. „Csak a disznók ülnek a moziban” – hirdették a földalatti mozgalom által terjesztett plakátok. A hitleristák abból indultak ki, hogy a népet, úgymond, szórakoztatással kell elvonni a németekkel való szembeszegülés minden formájától. A megszállás alatt Krakkóban évente hatszor annyian jártak moziba, mint a háborút megelőző esztendőben. 1941-ig amerikai filmek forgalmazását is engedélyezték.

A propaganda- és giccsparádé jellegű képzőművészeti „tárlatok” mellett egy-két említésre méltó kiállítás is nyílt. Malinowski professzor távol-keleti gyűjteményét – tekin-

tettel a japán szövetségesre – először 1942-ben mutatták be. Andrzej Wajda számára ennek élményéből született meg az az ötlet, amely végül a Krakkóban 1994 novemberében felépült Japán Művészeti és Műszaki Központ megnyitásához vezetett. (Wajda a kiotói nagydíjjal járó jelentős pénzösszeget ajánlotta fel a Központ megalapítására.)

A művészi színvonalon zongorázó Hans Franknak becsvégya volt, hogy létrehozza Európa egyik legjobb hangversenyzenekarát. Az 1940 nyarán a Collegium Maius udvarán bemutatkozó nyolcvanöt tagú zenekar lengyelekből állt, s a megszállás végéig működött – a főkormányzó közvetlen felügyelete alatt. Gyakran dirigálták a leghíresebb bécsi és berlini karmesterek. Programjában állandóan szerepeltek kortárs és klasszikus lengyel zeneszerzők – elsősorban Chopin és Moniuszko – művei. A zenekar tagjainak fizetése meghaladta a közalkalmazottakét.

Mindezek a tények nem fedik el a nyilvános kivégzéseket, a börtönöket, kínzásokat, koncentrációs táborokat, halálgyárakat. A megszállók erőszakszervezeteinek gépezete végig a legmagasabb fordulatszámon működött. Munkáját hatvanezer lengyel konfidens segítette. Ez a szám is jelzi, hogy Chwalba professzor a lengyel tudat legérzékenyebb pontjaihoz sem nyúl kesztyűs kézzel. A háború után a lengyelek tudatát ugyanis az a gondolkodás hatotta át a meggyőződés erejével, hogy köztük alig akadt németeket kiszolgáló besúgó, ügynök, kollaboráns, akiknek kiszűrésére egyébként a Honi Hadsereg külön egységet hozott létre a krakkói főpostán. Tagjainak az volt a feladata, hogy

a különféle rendőri szerveknek címzett feljelentéseket a levelek közül kiemelik.

Mítosznak bizonyul az is, hogy a lengyel földalatti mozgalom mintaszerűen működött. Katonai és polgári szervezetek valóban szinte az első pillanattól tevékenykedtek a Krakkói Körzetben is. A londoni lengyel kormány Krakóba delegált képviselője, a terület vajdája, a Néppárttal rokonszenvező Jan Jakóbiec volt egészen 1945 márciusáig, míg a szovjet NKVD le nem tartóztatta. Krakó földalatti polgármesterévé a szocialista Zygmunt Żuławskit jelölték ki. A Honi Hadsereg elődjének számító Fegyveres Harci Szövetség krakkói kerületi parancsnokává Tadeusz Komorowski ezredest nevezték ki, aki majdan „Bór” tábornokként a varsói felkelés főparancsnoka lesz.

1941-ben az ellenállás katonai szervezetének szinte egész krakkói tisztikarát letartóztatták. A lebukás oka sok esetben a felelőtlen fecsegés, hangos kivagyiság, a szigorú konspirációs előírások nyegle semmibevétele volt. Később a földalatti katonai szervezet a Krakkói Körzetben is már jóval elővigyázatosabban és eredményesebben működött. Ezzel együtt az ellenállási mozgalom nem tűnt ki annyira tetterekészségével, mint Varsóban. Ennek az is oka lehetett, hogy a Főkormányzóság székhelyén vonták össze a legnagyobb katonai és rendőri erőket. Míg a Honi Hadsereg varsói diverzánsai 1944. február 1-jén bravúros akcióban ölték meg a Varsói Körzet SS- és rendőrparancsnokát, a nyilvános utcai kivégzések során négyezer-háromszáz embert agyonlövető Franz Kutscherát, a Hans Frank ellen

elkövetett merénylet nem járt sikerrel. Megtorlásként száz lengyelt lőttek agyon. Helyettesét, a Főkormányzóság SS- és rendőrpáncsnokát, Wilhelm Koppét egy Varsóból érkező csoport próbálta meggyilkolni, de csak megsebesíteni tudta. A megtorlás ekkor, mivel bizonyosságot nyert, hogy a tettesek varsóiak voltak, elkerülte Krakkót.

Sapieha érsek és a karitatív tevékenységért felelős Ronikier elnök a Vatikánnal együtt szerette volna elérni, hogy Krakkót – Rómához és Firenzéhez hasonlóan – nyílt várossá nyilvánítsák. A német propaganda lépten-nyomon hirdette, hogy a Főkormányzóság székhelyét, a „német kultúra ősi fészket”, a Festung Krakaut az utolsó tégláig védeni fogják. Végül 1945. január 15-én elrendelték a város német hivatalainak kiürítését. Január 17–18-án a szovjet csapatok benyomultak Krakkó északi kerületeibe. Chwalbának egy újabb, 1945 után táplált mítosszal kell szembesítenie az olvasót. Sztálin adott arra utasítást, hogy, ha bonyolult átkaroló hadműveletek árán is, de Krakkót harc nélkül foglalják el. A parancsot Ivan Sztjepanovics Konyev marsall hajtotta végre, akit ezért később a város díszpolgárává avattak. A Visztula középső szakaszán Ivan Korovnyikov tábornok parancsnoksága alatt a német erőket Czesztochowa felé űző 1. ukrán front 59. hadseregéből a 135. gyalogoshadosztály és 4. páncélos gárdahadtest délre kanyarodó egységei északnyugat és nyugat felől közelítették meg az arról gyengén védett várost. A városért azonban több napig tartó harcok folytak, ha nem is oly hevesek, mint Varsóban. A Wawel katedrálisát, éppen a Báthory-kápolnát szovjet bombatalálat érte.

Humorral körítve ezt úgy magyarázták, hogy az oroszok ezzel álltak kései bosszút a Rettegett Iván cárt a Baltikumból kiszorító Báthory István lengyel királyon. Hogy a Vörös Hadsereg krakkói felderítői egyébként kitűnő terepismerettel rendelkeztek, azt az is jelzi, hogy a Szent Miklós-templomot azért nem rabolták ki, mert tudták: Feliks Dzierżyński annak falai között vezette oltárhoz hitvesét. Krakkó hivatalosan január 18-án szabadult fel. A város lakóiban nyomban megfogalmazódott a kérdés: ki fog megszabadítani a felszabadítóinktól.

Hans Frank január 15-én hagyta el a várost. A személyes ingóságaként szállított műkincsek között féltő gond-
dal vigyázott Leonardo da Vinci festményére, a *Herme-
lines* hölgy-re. Az amerikaiak 1945. május 4-én tartóztat-
ták le a bajorországi Neuhausban. A Nürnbergi Katonai
Törvényszék halálra ítélte, s 1946. október 16-án felakasz-
tották. A nácik közül azon kevesek közé tartozott, akik
bűnösnek vallották magukat.

FEDŐNEVE „ŽEGOTA”

Egy sztereotípiá hitelessége és megkérdőjelezése,
avagy zsidókat segítő lengyelek a második
világháborúban

„Adok néki házamban és falaimon belül helyet, és oly nevet, amely jobb, mint a fiakban és a lányokban élő név, örök nevet adok nekik, amely soha el nemvész...”

ÉZSAIÁS KÖNYVE, 56,5.

1993-ban a *Księga Sprawiedliwych* (Igazak könyve) címmel különleges életrajzi lexikon látott napvilágot Lengyelországban. Szerzője Michał Grynberg, a varsói Zsidó Történeti Intézet munkatársa azoknak a lengyeleknek adatait tette közzé, akik 1963 és 1989 között a Yad Vashemből megkapták az „Igazak a Világ Népei között” kitüntetést. A jelzett időszak végén 3012 ilyen lengyel személyt tartottak számon. Ők alkották az összes kitüntetettek több mint harminc százalékát. A rendszerváltozás óta ugrásszerűen megnőtt a számuk, s így arányuk még pozitívabb. A jelentős változás oka az, hogy a kommunista rezsim, különösen az 1968 utáni évtizedben, nem nézte jó szemmel, hogy lengyel állampolgárt Izrael bármely oknál fogva kitüntessen.

Az antiszemita lengyelről a húszas–harmincas években rajzolt, s különösen a második világháború óta újabb és újabb vonásokkal kiegészített képet e számadatoknak árnyalniuk kellene. A segítségnyújtás dokumentált ténye

azonban ismeretlen. Amikor a legutóbbi időkben már nem is annyira az amerikai, mint inkább a francia és az angol sajtóban a lengyelek meggyökeresedett antiszemitizmusáról olvas az ember, mégpedig rendre úgy, mintha a lengyelek tudatát és cselekedeteit kizárólag ez határozta volna meg a második világháborúban, az az érzése támad, mintha az egykori antifasiszta szövetségesek a hitleristák által megszállt Lengyelország területén felépített és működtetett halálgyárakban elpusztított zsidók sorsa iránti közönyüket, némaságukat és felelősségmulasztásukat akarnák a lengyelekre áthárítani.

A náciizmus mind a lengyeleket, mind a zsidókat megsemmisítésre ítélte. Nyolc-tíz év különbséggel. A nyolc-tíz év persze esetleg a megmaradás esélyével kecsegtetett. A háború első éveiben még úgy tetszett, a német megszállókat mi sem zavarja emberirtó ideológiájuk gyakorlati kivitelében.

A náciik nem tudtak kollaboráns lengyel kormányt létrehozni, noha a háború elején és végén foglalkoztak e tervvel. Zsidóellenes programjukban számítottak a lengyel antiszemiták tevékeny támogatására, de különbsort nekik sem szántak, mint a zsidóknak. Erre éppen a gettók létrehozása, lakóik tragikus sorsa döbbsentette rá őket. A gettók 1942 derekától történő felszámolásától minden épeszű lengyel tudhatta, hogy most már ő következik. A lengyel „Igazak” egyike, Henryk Ryszewski, a háború előtt a befolyásos nacionalista, antiszemita Nemzeti Demokrata Párt tagja így vallott erről: „A damaszkuszi úton megtért Szent Pál, a varsói gettóból az otthonomba vezető úton én,

a megcsontosodott antiszemita a zsidók oltalmazója lettem.”

Az antiszemitizmustól a zsidókkal való sorsközösség-vállalásig csak ritkán villanásnyi, többnyire hosszú és tekervényes az út. A lengyel antiszemitizmus a XIX. század utolsó harmadának politikai, társadalmi, gazdasági változásaiban gyökerezik. Bonyolítja a kérdéskört, hogy lengyel államiság akkor már közel egy évszázada nem létezett, s a lengyel nemzet a három egymással szomszédos, őt felosztó nagyhatalom területén élt. E mozaikjaira hasogatott területet nagyszámú és nagy múltú zsidó közösségek is szülőföldjüknek vallották, mivel a toleranciájáról híres Jagellók állama, az ún. „sok nemzet Köztársasága” nyitott volt, s az évszázadok fel-fellángoló pogromjai nyomán a Nyugat-Európából elüldözött zsidókat éppúgy befogadta határai közé, mint korábban a Piastok fejedelemsége és királysága. A közel egymillió négyzetkilométerre kiterjedő lengyel–litván állam zsidó közösségei számára a XVII. század középső harmadában kirobbant pusztító kozákfelkelések jelentik az első nagy megrázkódtatást. A kozákok a lengyel nemesembert és a zsidót válogatás nélkül lemészárolták. A lengyelek vallási türelmetlensége is ekkortájt, valójában a protestáns svédekkel vívott, öt évig tartó háborúban lobbant fel. Ez azonban nem a zsidók ellen irányult. A lengyel–litván Nemesi Köztársaság a svéd háborút 1660-ban győztesen lezáró oliwai béke dacára megszűnt számottevő hatalom lenni. Ötnegyedszázad múlva Európa térképről is eltűnt. A felosztott lengyel–litván állam emléket a zsinagógák falain belül is sokáig ápolták.

Az orosz birodalomban a cár zsidó alattvalói és a bevándorlók a Finn Nagyhercegségen kívül az 1815-ös bécsi kongresszuson létrehozott Lengyel Királyság területén telepedhettek le szabadon. A zsidóság népességnövekedése és gazdasági térnyerése azonban csak azután vezetett érdek-összeütközéshez, hogy az 1863/64-es szabadságharc leverését követően meghirdetett „organikus napi aprómunka” jegyében a lengyel nemesség egy része és a vékony parasztpolgári réteg is bekapcsolódott a gazdasági és kereskedelmi életbe. Az 1897-ben Roman Dmowski vezetésével megalakult Nemzeti Demokrata Párt a gazdasági érdekharc jegyében hirdette meg antiszemita programját. Az elkövetkező bő fél évszázadban ez lett a lengyelség egyik legbefolyásosabb politikai pártja, s egyben kerete és paszpartuja az antiszemita lengyel képének.

Amikor 1918 és 1920 között a lengyelek kemény harcok árán elérték, hogy Lengyelország ismét felkerüljön Európa térképére, etnikailag egy soknemzetiségű államként rajzolódott ki. Az ukrán után a második legnagyobb lengyel nemzeti kisebbség a zsidó volt. Ténylegesen 2,8 milliós lélekszámával az összlakosság 10,6 százalékát alkotta. Ennek 25 százaléka vallotta magát elnyert állampolgársága alapján lengyelnek.

Az újjászületett Lengyelország egykori orosz területein élő zsidó közösségek továbbra is őrizték egyházi autonómiájukat, kultúrájukat, szokásaikat, külsőben is feltüntetett etnikai különbségüket, jiddis, orosz vagy német, kisebb arányban héber anyanyelvüket. Nagyjából ez érvényes a galíciai zsidókra is. Új hazájuk gazdasági

életében számarányuknál természetesen jóval nagyobb szerepet játszottak, s ez hatásos populista érv volt az antiszemita frazeológiában.

1931-ben 3,1 millió volt a lengyelországi zsidóság lélekszáma. Tizenegy százalékuk vallotta anyanyelvének a lengyelt. A többségük jiddisül beszélt. New York után Varsó számított ekkor a világ második legnagyobb zsidó városának. Falai között annyi zsidó polgár élt, mint egész Angliában, s százezerrel több, mint Franciaországban – 352 ezer. Białystokban 43 százalék volt a zsidóság számaránya, Łódźban 33,5 százalék, Lembergben 32 százalék, Vlnában 28 százalék, Krakkóban 26 százalék.

A nemzetiségek közül a zsidóság volt, kultúráját, vallását, etnikumát, társadalmát, gazdasági pozícióját tekintve, a legtagoltabb. Politikai pártjai a szejmben egy ideig a Nemzetiségi Kisebbségek Blokkjának tagjaiként tevékenykedtek. Az alkotmány értelmében polgári egyenjogúságot élveztek, de az államigazgatásban, a külügyi szolgálatban, a hadsereg tisztikarában, a városi hivatalokban csak kikeresztelkedett zsidók dolgozhattak. Ezek száma azonban, jóllehet a két világháború között évről évre növekedett, rendkívül alacsony volt. Az asszimilálódott zsidóság köréből nagy számban kerültek a lengyel kulturális, tudományos, művészeti élet élvonalába. A prózaíró Bruno Schulzot vagy a költő Bolesław Leśmiant a XX. századi lengyel irodalom legnagyobbjai között tartják számon.

„A zsidó lakosság jelentős része hagyományos, ortodox vallási szokásrendben élt, s különbözőségét ruházatával is kimutatta, általánosságban elmondható, hogy ügyet

se vetett nem zsidó környezetére – írja a varsói zsidóság második világháborús sorsával foglalkozó történésznő, Ruta Sakowska, a Zsidó Történeti Intézet munkatársa. – Az emberek egy hermetikusan zárt világban éltek, s nem igényelték, hogy lengyel polgártársaik befogadják őket. Anélkül, hogy eszményítenénk azokat, akik a múltba fordultak, s akiket a zsidó közösségek írói és publicistái is bíráltak, leszögezhető, hogy az ortodoxok tartását a személyes méltóság jellemezte.”

Ugyanakkor Varsó zsidó lakossága, mint egy szüntelenül minden sejtjében vibráló gigantikus ember-erőmű ontotta magából az energiát. „Az életerő és az érzelmi energia kiaknázatlan készletei teremtették meg a zsidó városrészeknek azt a lázas állapotát, páratlan auráját, amely élettől pezsgett, sokszínű volt, és rendkívül fogékony az új politikai áramlatokra és szellemi divatokra – jegyzi meg találóan Sakowska. – A középkor érintkezett itt az újkorral, a konzervativizmus az avantgárddal, a miszticizmus a marxizmussal.”

Valóban, amíg a vallási áramlatok közül változatlanul számottevő tömegbefolyása volt a két évszázadra visszatekintő, népi gyökerű hasszidizmusnak, a politikai mozgalmak közül a szocialista eszméket hirdető demokratikus mozgalom, az Egyetemes Zsidó Munkásszövetség, a Bund játszotta a legjelentősebb szerepet. Az 1938 végén rendezett varsói községtanácsi választásokon megszerezhető száz mandátum közül tizenhat a Bundnak jutott. A zsidó politikai tömörülések közül a Bundot a Zsidó Nemzeti Blokk követte – mindössze két mandátummal. E Blokk-

hoz csatlakoztak az Össz-Cionisták is, akiknek eredeti pártja az Össz-oroszországi Cionista Szervezet volt.

Cionista ideológiájú szervezet több is működött Lengyelországban. Köztük két munkáspárt: a Baloldali Poalej Syjon és a Jobboldali Poalej Syjon. Ezek a cionizmus és a szocializmus szintézisére törekedtek. A Bund utópiának tartotta a cionisták célját, és szülőföldjén igyekezett a zsidóságnak kulturális és területi autonómiát kiharcolni. Jelentős volt a zsidó népiség eredeti jellegét hangsúlyozó Zsidó Néppárt is, összefoglaló nevükön az ún. folkisták. De a szegényebb varsói néprétegek körében befolyása volt a kommunista mozgalomnak is, amely a nemzeti kizárólagossággal és a nemzeti alapú közösségvállalással szemben választási lehetőségként felkínálta az osztályalapon történő szolidaritást. Mivel pedig a lengyel kommunista mozgalomban nagy arányban vettek részt lengyel zsidók, a jobboldal értelmező szótárában önálló életre kelve nagy társadalmi karriert fut be a „zsidó kommuna” fogalma.

A Bund, a Baloldali Poale Syjon és a folkisták kulturális mozgalma döntött arról az 1908-as csernovici konferencián, hogy a jiddist, a zsidó népyelvet tekinti nemzeti nyelvnék.

Lengyel kormánykörök az 1930-as években a lojalitásáról ismert Agudas Israel nevű ortodox vallási pártot és a cionista szervezetet támogatták leginkább. Az utóbbiakat azért, mert koncepciójukban helyet kapott az az elképzelés, hogy a túlnépesedés, a munkanélküliség és a gazdasági pangás problémáját a zsidók Palesztinába történő kivándorlásával oldják meg.

A zsidó pártok egyike se vonta kétségbe Lengyelország függetlenségének létjogosultságát, de a szocialisták, kommunisták, ortodoxok, cionisták, asszimilánsok mind más-ként képzték el a lengyelekkel való együttélést, együttműködést.

A lengyel baloldal ideológiai, osztályalapon ítélte meg a zsidó vallási, társadalmi közösségeket, politikai pártokat, mozgalmakat. A lengyel jobboldali és részben centripártok antiszemitizmusának gyűjtőlencsében egységessnek látták és láttatták a lengyel zsidóságot. Olyan népcsoportnak, amelyet vagy amelynek jelentős részét el kell távolítani Lengyelországból. Ez a cél Józef Piłsudski 1935-ben bekövetkezett halála után a lengyel külpolitikában is átszüremkedett, amely azt hirdette, hogy a lengyel zsidók ügye nem pusztán lengyel belügy, hanem az egész nyugati világ ügye. Egy 1938-as nemzetközi konferencián a lengyel fél azzal a követeléssel állt a nyugat-európai országok elé, hogy vagy adják a zsidóknak Palesztinát, vagy biztósítsanak nekik más gyarmatot, vagy fogadják vissza azoknak egy részét, akiket évszázadokkal azelőtt elűztek.

A nemzetközi fórumokon elhangzó ilyen és hasonló jellegű követelések – jóllehet áttételesen népszerűsítették a cionista eszméket – természetesen visszhangtalanok maradtak, s csak a lengyelek antiszemita hírét „öregbítették”, annál is inkább, mert Varsóban (főként a Varsói Egyetemen) és több vidéki városban éppen a harmincas évek második felében szaporodtak meg a zsidóellenes atrocitások.

A lengyelek megítélésén mit sem változtatott az a tény, hogy a határaikat lezáró nyugati világgal ellentétben Len-

gyelország volt az egyetlen olyan állam, amely a háború előtt Németországból elűzött tizenötezer zsidót befogadta.

Az 1939. augusztus 23-án megkötött szovjet–német megnemtámadási szerződés és Lengyelország titkos, negyedik felosztása lehetővé tette Hitlernek „a versailles-i fattyú” azonnali megtámadását. Az ország kettős lerohanása és majdnem egyenlő arányban történt feldarabolása következtében, az 1939-ben csaknem 3,5 milliós lengyel zsidó lakosság 61,2 százaléka német, 38,8 százaléka szovjet fennhatóság alá került. Amikor 1941 júniusában Hitler támadást intézett a Szovjetunió ellen, a több mint 1,3 millió egykori lengyelországi zsidónak csak kis része követte a visszavonuló Vörös Hadsereget. Nyilván azért, mert nem kaptak olyan híreket a Főkörmányszáságból, amelyek a zsidóság módszeres gyilkolásáról szóltak volna. Ilyen híreket akkor még nem is kaphattak. A döntés az Endlösungról, a „végső megoldásról” jó fél évvel később születik meg a wannsee-i konferencián, amikor a tervszerű „nagyüzemi emberirtás” feltételei megteremtődnek.

E tervszerűség elemei azonban már az első náci intézkedésekben felfedhetők. 1939. október 8-án Hitler elrendeli, hogy a lengyel Tengeremelléket, a Poznańi Tartományt, Kujáviát, Felső-Sziléziát, a lódzi és a ciechanowi vajdaságok egy részét – a 9,5 millió ember döntő hányadában lengyel nemzetiségű – olvasszák be a III. Birodalomba. (A városok közül Auschwitz is a megnövekedett Németország településeinek számát gyarapítja.) Mint említettük, a majdhogynem ugyanekkora, 93 000 négyzetkilométert kitevő területen létrehozzák a Főkörmány-

zóságot. (Sztálin időben tiltakozott az ellen, hogy a Fő-kormányzóság előtt a „Lengyel” jelző szerepeljen.) A Fő-kormányzóság területén 12 millió ember élt, de számuk idővel gyarapodott.

1939. október 30-án Heinrich Himmler elrendeli, hogy a Birodalomhoz csatolt lengyel területek zsidó lakosságát telepítsék át a Főkormányzóságba. A főkormányzónak kinevezett Hans Frank ugyanekkor rendelkezik arról, hogy tizennégytől hatvanéves korig minden zsidó kényszer-munkára kötelezhető. A lépten-nyomon megalázott zsidóság anyagi javait, életlehetőségeit újabb és újabb intézkedésekkel csorbítják.

Noha Piotrków Tybunalskiban és Radomskóban már 1939 végén felállították az első gettókat, Hans Frank végül is 1940. szeptember 13-án rendelte el a Főkormányzóság területén zárt zsidó városrészek létrehozását. Két hónappal később 138 ezer zsidó és 113 ezer lengyel ide-oda telepítésével bezárul a gyűrű a világ legnagyobb gettója körül – Varsóban. A gyűrű nem képletes, hanem valóságos. Három méter magas téglafal – tetején szögesdróttal. 1941 elején már 450 ezer emberre szorul összeroppantó abrongsul. E felfoghatatlan számadat mélyére pillantva egy négyzetkilométeren 146 ezer embert látunk, a képet még jobban kinagyítva – egy szobában 7–8 lakót. Idővel ez az arány még elviselhetetlenebbé válik. A hitleristák által megrendezett pokoli színjátékban a gettó élén a háború előtt megválasztott Judenrat állott, szinte változatlan összetételben. A kőfalat belülről a zsidó rendőrség, kívülről az ún. „sötétkép” lengyel rendőrség őrizte – német

motoros és lovas járőrökkel kiegészítve. A varsóival párhuzamosan a Főkörmányzóság más nagy- és kisvárosaiban is sorra alakultak a zárt zsidó városrészek.

„Magát azt a folyamatot, hogy zárt zsidó városnegyedeket (gettókat) hoztak létre, másként értékelték lengyel és másként zsidó körökben. Egyrészt megalapozódott a gyanú a németek valódi szándékait illetően és ezzel együtt a megkülönböztetéssel szembeni morális ellenállás is, másrészt a zsidók között kialakult egy olyan nézet, miszerint elszigeteltségük révén többségüknek sikerül átvészelnie a háborút [...] még a legbrutálisabb elnyomás és kiszigereltség árán is” – összegzi ezzel kapcsolatos tapasztalatait a történész Władysław Bartoszewski, a Lublini Katolikus Egyetem egykori professzora, az ezredforduló lengyel külügyminisztere, a hazai és külföldi zsidóság körében talán legnagyobb erkölcsi tekintélynek és népszerűségnek örvendő lengyel. „Általános volt az a nézet, hogy a túlélés ára »az alkalmazkodás és a passzivitás«.”

Mintha az addigi közvetlen tapasztalat is ezt hitelesítette volna. A Főkörmányzóságban 1939 végéig kivégzett 2000 ember több mint 90 százaléka lengyel volt, s csak kevesebb mint 10 százaléka zsidó, és ez az arány 1940-ben és 1941 első két évharmadában sem változott. 1940 júniusában az auschwitzi kaszányát is eredetileg lengyel politikai foglyoknak rendezték be koncentrációs táborul, ahol csak pár hónap múlva, november 11-én, a lengyel nemzeti ünnepen dördülnek el az első kivégző sortűzek. Még hagyományos módon öltek, de a kis krematórium már állott.

Władysław Bartoszewski tizennyolc évesen, a második nagy varsói embervadászat következtében 1940 szeptemberében kerül Auschwitzba. A kapufelirat, a Goethétől idézett *Arbeit macht frei* megnyugtató: csak munkatáborba zárják. Valóságos helyzetére csak akkor döbben rá, amikor Karol Fritsch táborparancsnok mintegy üdvözlésként így tájékoztatja a foglyokat: „Látjátok azt a kéményt. Látjátok, az ott a krematórium. Mindnyájan odakerültök, 3000 fok melegbe.” Bartoszewski ehhez még hozzáteszi: „Mi, lengyelek, akkor még alapjában véve ott magunk között voltunk. A zsidó transzportok ugyanis jóval később érkeztek. Az első 1942 márciusában – Szlovákiából: asszonyokkal.”

A súlyosan beteg Bartoszewski bankban dolgozó apja kapcsolatai révén 1941 áprilisában hazakerül a táborkórházból. Egy hónap múlva veszi kezdetét az a gyakorlat, hogy az auschwitzi kórház súlyosabb betegeit fenolinjekcióval segítik át a halálba. Bartoszewskinek szerencséje van. „Mint mindig” – jegyzi meg kesernyés humorral. (A nácik után majd a kommunisták is bezárják. Az utóbbiak három ízben. Utoljára a szükségállapot bevezetésekor. Akkor gyorsabban szabadult, mint annak előtte az ötvenes években. Valóban szerencséje volt. 1982 áprilisában a zsidó világszervezetek képviselőiben Varsóba érkező Stefan Grajek bejelentette, hogy csak akkor vesz részt a gettófelkelés évfordulója alkalmából rendezendő lengyelországi ünnepségeken, ha Władysław Bartoszewski professzort szabadon engedik. A börtönből majdhogynem helikopterrel viszik haza Varsóba.)

A negyvenegy évvel azelőtt Auschwitzból Varsóba érkező Bartoszewski a pályaudvarról már a gettó falának árnyékában tér vissza otthonába. Ápolójának kérésére papírra veti élményeit. Még nem tudja, hogy írása, mint az Auschwitzról szóló második jelentés a Fegyveres Harci Szövetség (a Honi Hadsereg elődje) Főparancsnokságának Információs és Propaganda Irodájába kerül. Később a Honi Hadsereg tagjaként ő is ennek az irodának munkatársa lesz. Emiatt vádolják majd az 1945-öt követő esztendőkhöz kémkedéssel.

A varsói gettó tapasztalatai egyértelművé teszik, hogy a legveszélyeztetettebb és legtöbb embert veszítő népcsoport Lengyelországban a zsidó. 1941-ben 43200-an halnak meg éhség, betegség és hideg következtében. Idővel a zárt városrészt engedély nélkül elhagyókat is felszólítás nélkül agyonlövik. Korábban a kivégzést bírósági színjáték előzte meg.

1942. január 20-án a Berlin melletti Wannsee partján álló hatalmas villában, a minisztériumok közötti konferencián végleges formába öntik és megfogalmazzák a korábban már lazán körvonalazott tervet, amely megpecsételi tizenegymillió európai, köztük hárommillió lengyel zsidó sorsát. A cél: a végkiirtás.

A lengyelek kiirtását Hitler, Himmler és Hans Frank különféle nagygyűléseken többször bejelentette, s az értelmiség felszámolását különféle fedőnevű akciók keretében már el is kezdte. A terv teljes végrehajtásának időpontja azonban többször módosult, mivel szükség volt olcsó lengyel munkaerőre. A náci vezetőkben 1941 őszén, a szov-

jetek elleni háború sikerének csúcspontján merült fel a gondolat, hogy a győzelem után húszmillió lengyelt Szibériába telepítenek át, a maradék 18 százalékukat pedig germanizálják.

Az 1942 elején hozott zsidókkal kapcsolatos döntés egyértelmű és visszavonhatatlan: minden Európában fellelhető zsidót meg kell ölni. A gigantikus gyilkosság színhelyéül részben a Főkörmányzóságot jelölték ki. Nemcsak azért, mert itt éltek legnagyobb számban zsidók, hanem azért is, mert a vasútvonalakon jól megközelíthető Főkörmányzóság a hitleristák által megszállt és befolyás alatt tartott európai területek közepén feküdt, s már több száz kisebb és nagyobb koncentrációs tábor felállítottak a határai közt. A táborok egy részét Auschwitzcal és Chełmno nad Neremmel az élen a III. Birodalom területén állították fel.

1941 őszén vilnai menekültek hozták a varsói gettóba a riasztó hírt, hogy a litván főváros szomszédságában tömegesen lövik agyon a zsidókat. Erről drámai hangú beszámoló is megjelent a *Ha-Somer Ha-Cair* című illegális folyóiratban. Az áldozatok száma 27 ezer fő volt. 1942 februárjában a Łództól 60 kilométerre, már Németország területén fekvő Chełmno nad Nerem közelében teherautókban kipufogógázzal folyó titkos kivégzésekről számolt be egy túlélő. Április elején annak híre sokkolta a gettó lakóit, hogy a Tomaszów Lubelskihez közel eső Bełżecben felállított koncentrációs táborban tömeges gyilkosságok folynak. Ez volt az Einsatz-Reinhard-akció keretében felállított első halálgyár.

A varsói gettó földalatti hírszerző csoportja május folyamán Hrubieszów közelében egy újabb krematóriummal és gázkamrával berendezett haláltábort fedezett fel. A baljóslatú helységnév: Sobibór. Egy hónap múlva egy ismeretlen włodawai zsidó levélben tájékoztatta a varsói gettó vezetőit, hogy a fővárostól nem messze keletre, Małkinia irányában egy kietlen, erdős területen a németek álcázott megsemmisítő tábort állítanak fel. A tábor neve Treblinka II. Hogy Treblinka II. milyen célból jöhetett létre, azt sejtette a Judenrat elnöke, Adam Czerniaków mérnök, s minden bizonnyal tisztában volt vele Janusz Korczak, a nemzetközi hírű pedagógus-orvos, a zsidó árvaház vezetője is.

Miután a németek titokban kiépítették nagyüzemi módon működő megsemmisítő táborait, 1942 nyarán megkezdték az Einsatz-Reinhard-akció végrehajtását. „A gettókból és táborokból összezsúfolt, a lengyel társadalomtól elszigetelt, fizikailag legyengült, lelkiileg a méltóságukat sárba tipró hitleri propaganda miatt is összeomlott és apátiába zuhant zsidók már kellőképpen alkalmas tárgyai voltak a népiirtó megszállóknak ahhoz, hogy elpusztításuk gyors módszereit bevezessék” – fogalmazta meg a Marek Arczyński és Wiesław Balcerek szerzőpáros a zsidók megsegítésének történetét feldolgozó könyvében a végkiirtás másik „fel-tételét”. (Marek Arczyński a Yad Vashem kitüntetését, mivel egyik alapítója volt a Zsidókat Segítő Tanácsnak.)

A varsói gettó felszámolásának történetét Hanna Krall tárta elénk megrendítő eszközökkel és hatással az *Egy lépéssel az Úristen előtt* című irodalmi riportkötetében. 1942. július 22. és szeptember 21. között a varsói gettó

300 ezer lakóját hurcolták el és ölték meg. Varsóban és vonzáskörzetében 1940 derekán még 600 ezer zsidó lakott, 1942 végére alig egytizedük maradt életben. A radomi területben 1942 derekán még élő 300 ezer zsidó lakosnak alig fél év alatt a 90 százalékát megölték. A három és fél millió legyen zsidóból csak Treblinkában 800 ezret gyilkoltak meg gázzal.

„A zsidók tömeges elpusztítása 1942 és 1944 között (különösképpen pedig 1942 tavasza és 1943 ősze között) olyan jelenség volt, amelyre sem tényyszerűségében, sem pszichikailag nem készült fel senki” – jegyzi meg a lengyelek magatartásának magyarázatául is Bartoszewski.

A zsidóknak nyújtott bármely segítséget halállal büntették. Erről Hans Frank kormányzó már 1941. október 15-én rendelkezett: „Azok a zsidók, akik engedély nélkül elhagyják a részükre kijelölt lakónegyedet, halállal büntetendők. Ugyanezzel a büntetéssel sújtandók azok a személyek is, akik ilyen zsidókat tudatosan bújtatnak.” 1942 tavaszán Friedrich Wilhelm Krüger, a Főkormányzóság SS- és rendőrparancsnoka ezt azzal egészítette ki, hogy azt is halállal büntetik, aki „zsidónak a kijelölt városrészen kívül szállást, ételmet vagy rejtékhelyet ad”. Még folyik a gettó lakosainak elhurcolása, amikor 1942. szeptember 5-én Ferdinand von Sammern-Frankenegg, a varsói körzet SS- és rendőrparancsnoka szükségesnek tartja közhírré tenni: „Felhívom a figyelmet arra, hogy a kormányzó által kiadott 1941. október 15-én kelt rendelet [...] kimondja, hogy nemcsak a zsidó városrészt elhagyó zsidók büntetendők halállal, hanem mindazon személyek is, akik

zsidókat bújtatnak, élelmeznek vagy bármilyen eszközön szállítanak, részükre árut vásárolnak stb.” Egy 1942. október 28-án kelt újabb rendelet szerint: „Aki tudomást szerez róla, hogy zsidó jogtalanul tartózkodik a zsidó körzeten kívüli városrészben, s ezt a rendőrségnek nem jelenti, az ellen a biztonsági szervek rendfenntartó eszközöket alkalmaznak.” E burkolt megfogalmazás kivégzést jelent.

A legcsekélyebb szolidaritásvállalásért kilátásba helyezett megtorlás nem maradt beváltatlan fenyegetés. Az Eichmann-perben vallomást tett József Burzmiński przemysli fogorvos szemtanúja volt egy nyolctagú lengyel család kivégzésének. Az volt a bűnük, hogy zsidó kisgyereket bújtattak.

Olyan lengyelről, akit zsidó vagy zsidók rejtegetése miatt végeztek ki, dokumentáltan több mint 600-ról tud a történetírás. Számuk 900-ra tehető. A zsidókkal vállalt legmagasabb rendű sorsközösségért több lengyelt végeztek ki, mint más állampolgárt Európa többi országában összesen. Ezt akkor is le kell szögezni, ha tudjuk, hogy a lengyel társadalom nagyobb része közönyösen vagy passzívan viseltetett a zsidóság drámájával szemben, s viselkedésének nem csupán a megtorlástól való félelem volt az oka, hanem – legalábbis egy részük esetében bizonyára – a személyiségüket háború előtt beindázó antiszemitizmus is.

A hitlerista megszállás és terror sokak esetében hatásos szer volt az antiszemitizmus kiirtására. Persze egyén és szervezet is akadt, aki és amely rendíthetetlenül ragaszkodott ehhez a mérgező ideológiához. Például a Nemzeti Véderő, amely a szovjetet, németet és zsidót egyaránt a

lengyelek ellenségének tekintette. Ezt a fegyveres szervezetet elsősorban antiszemitizmusa miatt helyezte törvényen kívül Sikorski kormánya és a Honi Hadsereg főparancsnoksága.

1942 augusztusának elején, nem sokkal a varsói gettó felszámolásának megkezdése után a Lengyelország Újjászületési Frontja nevű illegális katolikus társadalmi-nevelési szervezet megjelentette a neves író, Zofia Kossak röpiratát, aki drámai szavakkal szólította fel a hívőket, hogy lépjenek föl a zsidóságot sújtó gaztettekkel szemben.

A zsidók megsegítésére ez a röplap mozgósította a legkülönbözőbb politikai és társadalmi szervezeteket – a katolikusoktól a szociáldemokratákon át a baloldali liberálisokig. Ennek eredményeként jött létre 1942 szeptemberében a Honi Kormányképvislet melletti Zsidókat Segítő Ideiglenes Bizottság, majd három hónappal később a Lengyel Szocialista Párt, a Demokrata Párt, a Néppárt, a Zsidó Nemzeti Bizottság és a Bund bevonásával, mintegy koalíciós alapon, a Zsidókat Segítő Tanács. A szervezet a Żegota fedőnevet kapta. A szervezet elnöke a szocialista Julian Grobelny, titkára Adolf Berman, a Zsidó Nemzeti Bizottság vezetője lett. A Honi Kormányképvislet részéről együttműködött vele a zsidó ügyosztály vezetője, Witold Bienkowski és helyettese Władysław Bartoszewski. Eszmeileg mindketten Lengyelország Újjászületési Frontját képviselték.

A Tanács az elkövetkező években a következő négy területen fejtette ki tevékenységét: 1. oltalmazás-támogatás; 2. a zsidók tragédiáját elősködően kihasználó bűnöző

elemek elleni harc; 3. információs-vészjelző és diplomáciai tevékenység; 4. segítségnyújtás a harcoló gettónak.

A Tanácsra megalakulásakor amellet, hogy a Főkörmányzóságban ki kellett építenie területi hálózatát, a segítségadás napi feladatainak tömege várt. 1942 őszén a még teljességgel fel nem számolt gettó falain kívül mintegy 20 ezer zsidó bujkált Varsóban. (A Főkörmányzóságban hozzávetőleg 800 ezer volt életben.) El kellett őket látni hamis igazolványokkal, szállással, élelemmel, s azoknak, akiknek a külseje ezt megengedte, munkahelyet kellett szerezni. Mindez pénzbe került. Volt még egy sürgető feladat: fel kellett lépni a bujkáló zsidókat és a zsidóknak menedéket adó lengyeleket zsarolók és feljelentéssel fenyegetők ellen. Ezekre halálbüntetés kiszabását, a büntetés végrehajtását és tényének kiplakátozását kérte a honi kormány megbízottól és a Honi Hadsereg főparancsnokságától a Tanács.

A zsidók anyagi támogatásáért a Tanács egyszerre fordult a lengyel társadalomhoz és a londoni lengyel kormányhoz: „Noha a zsidó lakosság döntő hányadát megölték, a még életben maradt több mint egymillió embernek legalább a felét pénzzel, kvártéllyal, hamis igazolvánnyal kell ellátni, orvosi stb. segítségben kell részesíteni.

Ebben a helyzetben a Tanács azzal a nyomatékos kéréssel fordul a Lengyel Köztársaság Kormányához, hogy költségvetéséből a szükséges pénzt a segítségnyújtás lehetővé tételéhez kiutalni szíveskedjék.”

Óriási összegekre volt szükség. Egy megbízható igazolvány beszerzéséhez több embert kellett mozgósítani és

megfizetni. Csak a 10 ezer árván maradt zsidó gyermek elemi havi létszükségletének biztosítására ötmillió zlotyra lett volna szükség. A Żegota kezdetben csak havi 150 ezer zloty kormánytámogatást kapott e célra. Nagyobb összeget nemzetközi összefogással lehetett volna előteremteni. Nem csupán azért, hogy pénz kerüljön az életben maradt zsidók megmentésére, hanem azért is, hogy a világ tudomást szerezzen a Főkormányzóság haláltáboraiiban elpusztított zsidók tragédiájáról, s megpróbálja elejét venni az emberiség ellen elkövetett gaztett folytatásának.

A lengyel kormány már jóval korábban, 1941. május 3-án jegyzéket intézett a szövetséges és semleges államok kormányaihoz, s tájékoztatta őket a zsidók ellen elkövetett rémtettekről. Követelte a Németország elleni megtorlást. 1942. december 10-én a lengyel külügyminiszter intéz jegyzéket az Egyesült Nemzetekhez, amelyben a következőket hozza tudomásukra: „A legfrissebb jelentések elborzasztó képet festenek a lengyel zsidók helyzetéről. A tömegmészárlás elmúlt hónapokban alkalmazott új módszerei megerősítik azt a tényt, hogy a német hatóságok Lengyelország zsidó lakosságának és a Nyugat- és Közép-Európából, valamint a Német Birodalomból Lengyelországba hurcolt zsidók ezreinek teljes és módszeres kiirtására törekszenek. [...]

A lengyel kormány [...] kötelességének tartja az Egyesült Nemzetek kormányaihoz fordulni, mert bízik abban, hogy azok osztják ama nézetét, hogy nemcsak elítélni kell a németek által elkövetett gaztetteket és megbüntetni a gonosztevőket, hanem *meg kell találni azokat a hatásos*

eszközöket is, amelyek alkalmazása révén remélhető, hogy a németek elállnak a tömeggyilkolás módszerétől.”

Ugyancsak 1942 végén a londoni lengyel emigráns Nemzeti Tanács határozatban szólította fel a szabad államokat, hogy segítsék az életben maradt zsidókat, a szövetséges hatalmakat pedig arra kérte, hogy közös akcióban lépjenek fel a zsidó népiirtás ellen, s ne mulasszák el a németeket figyelmeztetni, hogy a megszállt államokban elkövetett bűneikért felelősségre vonják őket. Valamennyi felhívás visszhangtalan maradt. Amikor a Zsidókat Megsegítő Tanács a gettófelkelés alatt arra kérte Londont, hogy a zsidó lakosság legyilkolását megtorlandó bombázzanak német városokat, az a válasz érkezett, hogy ez a Királyi Légierőhöz „méltatlan bosszúakció” volna.

New Yorkban 1942. július 21-én a zsidók támogatására tömegdemonstrációra került sor, amelyet táviratilag Churchill is üdvözölt. Rooseveltnél elnök arról biztosította az Amerikai Zsidó Kongresszust, hogy a zsidó néppel szemben elkövetett gaztettek nem maradnak megtorlatlanul. A szövetséges hatalmak 1942. december 18-án hasonló tartalmú deklarációt adtak ki. De konkrét intézkedés egyike sem követte. A Zsidókat Segítő Tanács idevágó ítéletét idézve: „a hatalmak, az ún. civilizált nyugati világ süketnek bizonyult a pusztuló zsidó nép segélykiáltására”.

Közben a Tanács vidéken kiépített hálózata majdnem az egész Főkörmányzóságot befedte. A krakkói Żegota azt tartotta egyik legfontosabb feladatának, hogy a hatáskörébe tartozó zsidó értelmiségi elitet Magyarországra menekítse. A Budapesten született Franciszek Krzyżák összesen

ötven személyt vitt át Magyarországra, köztük a kiváló atomfizikust, Ludwik Wertenstein professzort. Magyarországra menekítő feladata és érdeme a lengbergi Žegotának is volt.

A Zsidókat Segítő Tanács fővárosi és vidéki tagozatai zsidó árvák megmentésével írták meg történetük legszebb lapjait. E téren a lengyel katolikus egyházra számíthattak leginkább, amely árvaházaiba és kolostoraiba tömegével fogadta be a zsidó gyermekeket. Ezúttal a háború előtti antiszemita pártoktól el nem határolódó lengyel katolikus egyházi körök is hivatásukhoz méltóan viselkedtek: szolidaritást vállaltak a lengyel zsidókkal, s a híveiket is erre szólították fel. A lengyel katolikus egyház több mint háromezer papot, szerzetest és apácát veszített a második világháborúban.

A Honi Hadsereg Információs és Propaganda Irodájának egyik munkatársa, Jan Karski 1942 őszén futárként Londonba utazott, hogy szemtanúként számoljon be a lengyel zsidóság tragikus sorsáról. Karski saját szemével győződött meg róla, mi történt Izbica Lubelskában és a varsói gettóban. A varsói gettóban több zsidó szervezet vezetőjével cserélt eszmét arról, hogy fontossági sorrendben mit hozzon a világ tudomására.

A Bund vezetője, Berezowszki így foglalta össze instrukcióját: „Egész nemzetünk elpusztul. A hárommillió lengyel zsidó sorsa megpecsételődött. Maroknyian, ha megmenekülnek közülünk.

Itt, Lengyelországban egyetlen erő sem képes elpusztításunkat megakadályozni, se a lengyel, se a zsidó föld-

alatti ellenállás. Tegye érte felelőssé a szövetségeseiket. Legyen azon, hogy az Egyesült Nemzetek egyetlen vezetője se mondhasza: fogalma sincs róla, hogy bennünket Lengyelországban gyilkolnak, és csak külső erő segíthet rajtunk.”

Egyik beszélgetőtársa az alábbi fájdalmas meggyőződéssel búcsúzott Karskitól: – „Lengyelek, ti is szenvedtek, pusztultok megannyian, de a háború után Lengyelország újjáépül, a sebek behegednek. Hitler elveszíti ezt a háborút, de azt, amit a zsidóknak üzent, megnyeri.”

Karski Anglián kívül az Egyesült Államokba is eljutott, s a legmagasabb kormánykörök mellett helyi zsidó szervezetek vezetőinek is beszámolt küldetése tartalmáról és céljáról. Missziójával annyit ért csak el, hogy a zsidókkal kapcsolatos honi jelentéseket hitelesnek fogadták el, s a londoni lengyel kormány velük kapcsolatos lépéseit már nem kezelték ellenségesen.

1942 decemberében megalakul a varsói gettó önvédelmi fegyveres csapata, a Zsidó Harci Szervezet. Hamarosan ötszáz tagot számlál. Ami fegyverük és robbanóanyaguk van, annak zömét a Honi Hadsereg-től kapják – egy kiképzőtiszt kíséretében. Amikor 1943. január 18-án a németek benyomulnak a gettó területére, hogy lakói közül 16 ezer embert elhurcoljanak, az ifjú zsidó harcosok golyózáporral és gránátokkal fogadják őket. A németek négy nap múltán tervükről lemondva visszahúzódnak. A Zsidó Harci Szervezet és más fegyveres zsidó csoportok megnyerik első csatájukat.

A németek újabb, januári akciójával függhet össze, hogy a Zsidó Nemzeti Bizottság a lengyel kormány közvetítésével az Egyesült Államok zsidó szervezeteihez fordul segítségért. Felsorolja a segítségnyújtás korántsem irreális módjait, közöttük például, hogy 10 ezer zsidó gyermekért cseréljenek ki bizonyos számú internált német állampolgárt vagy hadifoglyot. A cionista világszervezetek befolyásos vezetői se tettek eleget annak a kérésnek, hogy németellenes megtorló akciókra bírják a szövetségeseket. Negyedszázaddal később az egyik cionista vezető, Nahum Goldman kijelentette, hogy a passzvitásért felelősnek érzi magát. Azt hozta fel mentségére, hogy nem hitt a Lengyelországból érkezett jelentéseknek, mivel hitelességüket nem tudta ellenőrizni... Az Egyesült Államoknak az európai zsidósággal kapcsolatos magatartását drámaian érzékelteti az a tény, hogy Sumner Welles egyenesen megtiltotta Stepan Wise rabbinak, a Zsidó Világkongresszus londoni tagozata elnökének, hogy a zsidók végkiirtásának tényét nagydobra verje. Semmi sem zavarhatja meg az Egyesült Államok Németország és Japán legyőzésére összpontosuló erőfeszítését – hangzott az indoklás.

1943. április 19-én Jürgen Stroop SS-Brigadenführer és rendőr tábornok osztagai benyomulnak a varsói gettóba, hogy annak még életben maradt több mint félszázezer lakóját a halálba vagonírozzák. A zsidó harcosok kiűzik őket.

„Az 1943. áprilisi és májusi varsói gettófelkelés volt az ellenállás európai történetében az első városi lázadás, az első nyílt harc egy több tízezer fős német garnizonnal

őrzött milliós város kellős közepén – ebben gyökerezik óriási történelmi és erkölcsi jelentősége” – vallja tanúként Bartoszewski.

Hogy mit jelentett a felkelés a zsidóság újkori története szempontjából, arra jól rávilágít a felkelés vezérkarának ifjú parancsnoka, Mordechaj Anielewicz, aki így számolt be első sikereikről helyettesének, az árja oldalon szolgálót teljesítő Icchak Cukiermannak: „Amit átéltünk, szavakkal leírhatatlan. Csak egyet mondhatok: mindarra, ami történt, legmerészebb álmomban se gondoltam volna. A németek kétszer futottak meg a gettóból. [...]

Ami a legfontosabb, teljesült életem nagy álma. A varsói gettóban valóság lett a zsidó önvédelem. [...] Tanúja voltam a zsidó harcosok csodálatos, hősi küzdelmének.”

A sorsközösség szembeötlő jeleként a lengyel zászlót is kitűzik a kék-fehér lobogó mellé.

A németek jelentős katonai és rendőri erő bevetésével tudták csak elfoglalni a gettót. Ennek részleteiről Kazimierz Moczarskinak *Beszélgetések a hóhérrel* című magyarálat is megjelent könyvében olvashatunk.

1943. május 5-én, amikor a gettóban még nem szűntek meg a harcok, Sikorski miniszterelnök rádiószózatot intézett a lengyel nemzethez. A következőket mondta: „Most követik el az emberiség történetének legnagyobb gáztettét. Tudom, hogy töledek telhetően segítetek a meggyötört zsidóknak. Köszönöm nektek, honfitársaim, a magam és a kormány nevében. Kérlek, benneteket, mindenben segítétek őket, és ítéljétek el ezt a szörnyű kegyetlenséget.”

A Zsidókat Segítő Tanács Sikorskit idézve szólította fel a lengyel társadalmat a zsidók támogatására. De májusi felhívását más hangsúllyal zárta, mint a lengyel miniszterelnök: „mindenki, aki a németeknek közvetlen vagy közvetett segítséget ad gonosz akciójukhoz, büntettet követ el Lengyelországgal szemben. Mindazok a lengyelek, akik a gyilkosokkal együttműködnek, zsidókat zsarolnak vagy jelentenek fel, szörnyű helyzetükkel visszaélve kifosztásukban részt vesznek, a Lengyel Köztársaság törvényeibe ütköző legsúlyosabb bűncselekményt követik el, és haladéktalanul elnyerik méltó büntetésüket. Ha pedig azt az aljas megszálló gonosztevők oltalmába húzódva időlegesen elkerülnék is, biztosak lehetnek benne, hogy hamarosan eljön az idő, amikor az Újjászületett Lengyelország bírósága előtt felelnek tetteikért.”

A fentebb idézett kérdésnek a Żegota azért szentelt felhívása szövegéhez képest aránytalanul nagy helyet, mert a hitlerista propaganda a gettóban folytatott harcokat úgy igyekezett a világnak beállítani, hogy a zsidó városrészbe rablás céljából betört lengyelek miatt kényszerült fegyveres beavatkozásra. Ez a rágalom túl durva és a zsidók hősi harcát is sértő volt ahhoz, hogy bármilyen tekintetben táptalajra találjon a világgözüvéleményt befolyásoló orgánumokban. A lengyel társadalmat azonban azóta is megmegújuló vádak érik amiatt, hogy nem támogatta tömegével és hatékony fegyveres segítséggel a harcoló gettót, nem robbantott ki általános felkelést a fővárosban. Annak magyarázatául, hogy ez elmaradt, a lengyelek hagyományos antiszemitizmusát hozzák fel. Az ilyen indokokkal

előhozakodók tudnak-e arról, mi lett a sorsa a tizenöt hónap múlva kitört varsói felkelésnek, amikor pedig a Vörös Hadsereg nem ezeröt száz kilométerre, hanem pár száz méterre állt a 63 napon át küzdő fővárostól?

Szmul Zygielbojm, a Lengyel Köztársaság Nemzeti Tanácsának tagja, a Bund londoni képviselője egészen másokat ítélt el közönyükért, passzivitásukért: a cselekvőképes szövetséges nagyhatalmakat, befolyásos nemzetközi szervezeteket és személyeket. 1943. május 13-án öngyilkosságot követett el szemben a Westminsterrel, hogy felhívja a világ figyelmét a varsói gettóban lejátszódó tragédiára. Raczkiewicz köztársasági elnöknek és Sikorski miniszterelnöknek hátrahagyott búcsúlevelében a következőket írta:

„Halálommal akarok a leghatározottabban tiltakozni az ellen a passzivitás ellen, amellyel a világ a zsidó nép elpusztítását jóváhagyólag szemléli. Tudom, hogy napjainkban mily keveset ér az emberi élet, de mert életemben semmit sem tudtam elérni, a halálommal akarok hozzájárulni ahhoz, hogy mindazok közönye megtörjön, akiknek ezen utolsó pillanatban módjukban áll a még életben lévő zsidókat megmenteni.

Életem a lengyelországi zsidó nemzeté, s én azt ezenel visszaadom neki.”

Zygielbojm nemes, a felkelt Jeruzsálemet oltalmazó ókori őseihez méltó cselekedete mit sem befolyásolta a Varsóban zajló drámát és a világ vele kapcsolatos magatartását. Május 8-án követtek el öngyilkosságot főhadiszállásuk Miła utcai bunkerében a felkelés parancsnoki karának tagjai is Mordechaj Anielewiczcel az élen.

A gettófelkelést a Honi Hadsereg és a kommunista befolyás alatt álló Népi Gárda fegyveres diverzánsakciókkal támogatta. Ezek nem befolyásolták a küzdelem kimenetelét. A gettófelkelés alatt és után a Zsidókat Segítő Tanács játszotta a legnagyobb szerepet a zsidó harcosok és polgári lakosok kimenekítésében, ami nagyjából a csatornákon át történt. Ugyancsak ez a szervezet gondoskodott biztonságba helyezésükről, ellátásukról és sokuk vidékre juttatásáról.

1943 júliusában 250 ezerre tehető az életben maradt zsidók száma a Főkörmányzóságban. Közülük az 1944. augusztus 1-jén kirobbant varsói felkelést mintegy 25 ezren élték meg a fővárosban. Nem kis részben a Żegota támogatásának köszönhetően; 1944-ben a korábbinál jóval több pénz állt a rendelkezésére.

A háború végén hozzávetőleg 90–100 ezer zsidó élt lengyel területeken. Sokukat valamilyen formában a Zsidókat Segítő Tanács támogatta.

A Lengyel Köztársaság hatmillió polgárát veszítette el az általa leghosszabban és legvéresebben megszenvedett háborúban: hárommillió a lengyel és hárommillió a lengyel zsidó. Ma 15–20 ezerre tehető a zsidó származású lengyel állampolgárok száma. A lengyel történelem, a lengyel föld azonban, amelyet oly bőségesen öntözött a zsidók vére, része a zsidó históriának is.

Napjainkban sehol Európában nem virágzik olyan gazdagon a zsidó kultúra, nem ápolják annyira az egyes városok, régiók zsidó hagyományait, mint Lengyelországban. Utalhatunk a krakkói Zsidó Kulturális Központ pezsz-

gő tevékenységére, a varsói Zsidó Történeti Intézet mellett a krakkói Jagelló Egyetem húsz éve alakult Judaisztikai Intézetének tudományos munkájára, az eddig tizenöt ízben megrendezett krakkói Zsidó Kulturális Hét műsorainak növekvő sikerére és látogatottságára, vagy akár a keresett kóser sörökre és vodkákra is. Ez mintha azt jelentené, hogy a búcsúként 1942 őszén a gettóban Karskinak mondott jóslat mégsem teljesült. A zsidóknak üzent háborút Hitler lengyel földön nem nyerte meg.

Ettől függetlenül a lengyelek zsidókkal kapcsolatos magatartásának magyarázatára Lengyelország határain kívül továbbra is a lengyelek háború előtti antiszemitizmusát fogják emlegetni, s azt a lengyel kommunisták antiszemita tábora 1946-os és 1968-as akcióinak nagyítolencsén keresztül fogják értékelni. Így ugyanis el lehet fedni a világ felelősségét: Szmul Zygielbojm öngyilkosságának indokait.

Mindehhez összefoglalóul idézzük Bartoszewskit:

„Mint keresztény embernek az a véleményem, hogy a keresztény társadalmak, társadalmi és politikai szervezeteik komoly mértékben csalódást okoztak, amennyiben képtelenek voltak idejében meglátni a gonoszt vagy nem tettek meg minden tőlük telhetőt, hogy eredményesen útját állják. De erkölcsi végkövetkeztetésként elfogadható, hogy abban a próbatételben, mely előtt a második világháború éveiben a keresztény közösségek álltak a zsidó nemzet és a más okból sorsukban osztozó százezrek kiirtása során, csak azok nem okoztak csalódást, akik maguk is átélték a választás próbatételét. Sokuk az életével fizetett érte.

Az élők közül senki se mondhatja el azt magáról, hogy elég sokat tett mások megmentéséért. De annak, aki ily próbatétel előtt nem állt, nem kell – politikai vagy polemikus célokból – általánosságban másokat azzal vádolnia, hogy nem viselkedett hősként.”

SZTÁLIN ÉS A VARSÓI FELKEELÉS

Andrzej Wajda *Csatorna* című filmje több szempontból is jelkép. Az 1956-ban forgatott film pusztá keletkezésével is jelezte a varsói felkelés addigi hivatalos megítélésében bekövetkezett változást. „Éljen a Honi Hadsereg!” – olvasható az egyik jelenet háttéréül szolgáló házfalon az ákom-bákom felirat.

Az 1957 áprilisában bemutatott film egyik epizódjátör-ténetének utolsó néma képsora minden lengyel számára tragikusan sokat mondott. A Visztulába torkolló gerinc-csatornát vasrács zárja el a szabadságot jelentő külvilágtól. „Stokrotka” (Százszorszép), a csatornajáratokban eligazodó összekötő lány szerelmét, a lázálomtól gyötört „Korab” hadapródot kéri tettetett nyugalommal; ne nyissa ki a szemét, pihenjen, majd ő elmondja, mit lát. A kamera közben a Visztula túlsó partját pásztázza. Hosszasan...

AMI A FÖLDALATTI HONI HADSEREG FÖLÖTT TÖRTÉNT

1944. szeptember közepén az 1. belorusz front 47. hadserege és a Vörös Hadsereg oldalán küzdő 1. lengyel hadsereg elfoglalta Varsónak a Visztula bal partján fekvő, Pragának nevezett városrészét. A lengyel közvélemény a hazai és külhoni történészek nem kis hányadával együtt tudatos tétlenséggel vádolja a Szovjetunió akkori politikai és katonai vezetését, Sztálinnal az élen, aki, úgymond,

Hitlerrel semmisíttette meg a londoni Lengyel Kormányhoni földalatti közigazgatási intézményrendszerét és hadseregét. Ezt egyébként az ország szovjetizálását ekkor már megkezdő Sztálinnak kellett volna nem kis erőbedobással megtennie.

Mialatt Sikorski 1941 júliusában a Szovjetunió nagykövetével, Majszkijjal tárgyalt a diplomáciai kapcsolatfelvételtől, más is történt Moszkvában, aminek kihatása volt Lengyelország jövőjére. A Komintern Végrehajtó Bizottsága „Kezdeményező Csoportot” állított fel egy új lengyel kommunista párt létrehozása céljából. (A korábbi ugyanis 1937 és 1939 között Sztálin – vezetőivel együtt – likvidálta.) Erről természetesen mit sem tudott Sikorski, ahogy 1941. decemberi moszkvai tárgyalásai során arról sem, hogy ott-tartózkodása idején indult el Varsóba az a Komintern speciális tanfolyamát elvégzett csoport, amelynek feladata volt kommunista párt szervezése – lengyel földön. Ennek megalakulására – Lengyel Munkáspárt néven – 1942. január 5-én Varsóban került sor. Az 1942-ben Krosnóból Varsóba költöző, ekkor harminckét éves Władysław Gomułka is tagja lesz a Marceli Nowotko, majd Paweł Finder vezette Központi Bizottságnak, s 1943-tól már ő maga lesz a főtitkár. A Lengyel Munkáspárt programjai között szerepelt többek között saját fegyveres erő létrehozása, azonnali harc a németek ellen és egy összenemzeti felkelés majdani kirobbantása. A saját fegyveres erő Népi Gárda néven 1942 tavaszán alakult meg a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottsága három tagjának vezetésével. Vezérkari főnökei Marian Spychalski „Marek”

és Franciszek Jóźwiak „Witold” lettek. A területi alakulatait is kiépítő Népi Gárdának 1943 őszén hat-hétezer tagja volt. Elvileg a párt minden tagja gárdistának számított.

1941 végétől, vagyis a németek Moszkva alatt elszenvedett vereségétől kezdve mind több árnyék vetült a rendeződőnek látszó lengyel-szovjet kapcsolatokra. Sztálin Churchill tudomására hozta, hogy a jövőre nézve is az 1941-es júniusi határt tekinti Lengyelország és a Szovjetunió között érvényesnek. Erről egy idő elteltével a londoni lengyel kormány is tudomást szerzett. Közvetlenül azonban ennél terhesebb volt az, hogy a lágerek kapui nem mindenütt nyíltak ki a lengyelek előtt, s a Władysław Anders tábornok által szervezett hadseregnél több ezer tiszt nem jelentkezett, holott tudták, hogy hadifoglyokként mely táborokban tartózkodtak 1940 elején. Eltűnésükre – mint erről már szó volt – Sztálin nem volt képes kielégítő magyarázatot adni sem Andersnek, sem a decemberben Moszkvában tárgyaló Sikorskinak.

1942. február 14-én Własysław Sikorski parancsára a Fegyveres Harci Szövetség átalakult Honi Hadsereggé. Főparancsnokává a Fegyveres Harci Szövetség addigi parancsnokát, Stefan Grot-Roweckit tábornokot nevezte ki. A Népi Gárdán, a parasztszázlóaljakon és a nemzeti katonai szervezet egyes jobboldali fegyveres erőin kívül minden önálló fegyveres szervezet betagozódott a Honi Hadseregbe, amelynek három nagy működési területe volt: a białystoki, a leMBERGI és a nyugati. Katonai szervezete alsóbb szinten a vajdasági, járási, körjegyzőségi közigazgatási beosztás szerint tagozódott. Közvetlen

tevékenységi célja a nemzeti önvédelem és Németország katonai összeroppanása pillanatában össznemzeti felkelés kirobantása volt. A megszállók elleni azonnali nyílt harcot nem vállalta, mivel az siker híján csak véres megtorlást vonhatott maga után. A földalatti Honi Hadsereg 1942 végén 200000 katonával rendelkezett. Grot-Rowecki tábornok 1943. június 30-án történt letartóztatása után Sikorski Tadeusz Bór-Komorowski tábornokot nevezte ki a Honi Hadsereg főparancsnokává.

TEHERÁN ÉS KÖVETKEZMÉNYEI LENGYEL FÖLDÖN

Sztálin előrelátó volt. És valóban látott. A számára személyesen is óriási morális és politikai tekintélyt jelentő sztálingrádi győzelem után már nem lehetett kétséges Németország veresége. És az sem, hogy a döntő csapást a Szovjetunió méri rá. Churchill, aki ígéretet tett, hogy 1942-ben megnyílik a második front Nyugat-Európában, ennek elmaradása miatt állandó magyarázkodásra kényszerült Sztálin előtt, aki a szicíliai partraszállást nem tekintette a nyugati szövetségesek által vállalt korábbi ígéret teljesítésének. Az Egyesült Államok is csak 1943-tól került lassan fölénybe Japánnal szemben a Csendes-óceánon, s fontos lett volna számára a Szovjetunió bevonása az itt folyó háborúba is.

Nem véletlen tehát, hogy 1943 decemberében a teheráni konferencián Churchill és Roosevelttel Sztálinnak nemcsak Lengyelországgal, de a közép-európai térséggel

kapcsolatos elképzeléseit, igényeit is elfogadták. (Emiatt talán helyénvalóbb lenne nem Jalta, hanem Teherán utáni európai rendről beszélni.) Ennek jegyében a két nyugati vezető különösebb aggály nélkül egyezett bele abba, hogy Lengyelország új keleti határa Sztálin igényének megfelelően az 1941-es júniusi német–szovjet határral többé-kevésbé egyező Curzon-vonal legyen. Churchill, aki minden döntésében az Egyesült Királyság érdekeit tartotta szem előtt, ezt azzal nyugtázta, hogy Anglia 1939-ben nem vállalt garanciát Lengyelország keleti határáért. Ezt 1944 februárjában a brit parlamentben is bejelentette.

A londoni lengyel kormány viszont úgy vélte, hogy Lengyelországgal szemben, amely sohasem kapitulált a náci Németország előtt, hanem a világ összes frontjain, szárazföldön, vízen és levegőben szakadatlan harcot folytatott ellene, Angliának nemcsak katonai szövetségesként van tartozása, hanem erkölcsileg is. Pedig saját történelmi tapasztalatai alapján is tudhatta volna, hogy az erkölcsi kiállást és tartást csak a kis országokon szokás számon kérni, a nagyhatalmakon nem.

Sikorski tábornok 1943 júliusában Gibraltárnál bekövetkezett tragikus halála után a néppárti Stanisław Mikołajczyk lett a lengyel kormány miniszterelnöke, aki nemcsak a szövevényes nemzetközi politika feladványait kellett megoldania, hanem külön harcot kellett vívnia a saját kormányán belüli ellenzékkel is, amelynek élén a Lengyel Fegyveres Erők új főparancsnoka, a „piłsudskista” Kazimierz Sosnkowski tábornok állt. A Churchill által is sürgetett kérdés az volt, hogy rendezzék a

Katyín miatt megszakadt kapcsolataikat a Szovjetunióval. De miként tegyék ezt, ha a szovjet kormány minden tárgyalás előfeltételül az új keleti határ elfogadását tartja.

A II. világháború előtti lengyel–szovjet határt 1944 januárjában lépte át a feltartóztathatatlanul előrenyomuló Vörös Hadsereg. Hogyan viselkedjék a földalatti közigazgatási apparátus és a Honi Hadsereg ebben a helyzetben? Az az elképzelés, amely a német–szovjet háború kirobbanása után született, mármint hogy a két országrabló ugyanúgy kivérzik, mint 1918-ban, s Lengyelország lesz a fölélük emelkedő győztes, nem következett be. A Vörös Hadsereg 1944-ben kilencmilliós hadseregével, 11 800 tankjával és önjáró lövegével, 21 000 harci repülőgéppel a világ legerősebb hadereje volt. A német hadsereg sem bomlott fel, mint 1918 őszén, amelynek tagjait a szerveződő lengyel katonai erők akkor könnyen lefegyverezték. A tizenegy német és három szövetséges hadseregnek 1944 nyarán még 2 563 000 katonája állt fegyverben a keleti hadszíntereken.

Az, hogy a lengyel földre visszavonultan összezsúfoltott hitleri hadak ellen – mint ahogy ezt még 1940-ben tervezték – össznemzeti felkelést robbantsanak ki, 1944 nyarán katasztrofális következményekkel járt volna, mert a németek kíméletlenül leverik és véresen megtorolják a kelő erővel egyébként sem rendelkező megmozdulást. (A földalatti lengyel ellenállás krónikus fegyverhiányban szenvedett. Míg a Tito vezette partizánhadsereg 10 000 tonna hadianyagot kapott légi úton az angoloktól, a Honi Hadseregnek juttatott ejtőernyős fegyver- és lőszerküldemény nem haladta meg a 600 tonnát.)

A „VIHAR” HADMŰVELET

A megváltozott politikai helyzetben és a változó hadihelyzetben 1944 elején a Lengyel Fegyveres Erők londoni vezérkara a honi fegyveres megmozdulásnak egy új változatát dolgozta ki: a területsávokkal mozgó felkelést. Ennek lényege az volt, hogy amikor a hitleristák egy-egy területet a Vörös Hadsereg nyomása alatt feladnak, a visszavonuló németeket a Honi Hadsereg helyi egységeinek meg kell támadniuk, s ha csak pár órára vagy pár napra is, a dekonspirált lengyel közigazgatásnak gazdaként kell fogadnia a szovjeteket. Így kell a világ tudomására hoznia, hogy a Szovjetunióhoz csatolandó területeken és egyáltalán Lengyelországban ki a jogszerű gazda. Ez volt az ún. „Vihar” tervnek a lényege.

Gazdának azonban Sztálin csak saját lengyel híveit volt hajlandó látni és elfogadni. Őket is csak a Bugtól nyugatra. A Lengyel Munkáspárt 1944 januárjában, tehát akkor, amikor a Vörös Hadsereg a II. Köztársaság területére lépett, Országos Nemzeti Tanács néven létrehozott egy földalatti parlament szerepét betölteni szánt szervezetet, amely márciustól kezdve a németekkel szembeni fegyveres harcra szólította fel a lengyel nemzetet. Az ilyen tartalmú kiáltványokkal a londoni kormány honi politikai és katonai képviselőjének számolnia kellett, mert állandóan az a vád érte kelet felől, hogy „lábhoz tett fegyverrel tétlenkedik”. Az Országos Nemzeti Tanács megalakulásával szinte egy időben Sztálin Moszkvában felállította a Lengyel Kommunisták Központi Irodáját, amelynek az

volt a célja, hogy a Lengyel Hazafiak Szövetségében és a Berling tábornok hadtestében tevékenykedő kommunisták munkáját összehangolja és a Lengyel Munkaspártot ellenőrizze. Ez utóbbinak ettől kezdve minden döntését jóvá kellett hagyatnia Moszkvával, akárcsak Berlingnek a hadsereggel kapcsolatos intézkedéseket.

A Honi Hadsereg területi parancsnokai ezalatt olyan utasítást kaptak Londonból, hogy helyi szinten működjenek együtt a Vörös Hadsereggel, de kikötve önállóságuk megőrzését. A Honi Hadsereg ekkor már 250 000 főt számlált, de csak a töredéke volt úgy-ahogy felfegyverezve. Ez arányában eltörpült a Vörös Hadsereg mellett, de sokszorosa volt a Moszkva befolyása alatt álló helyi kommunista beállítottságú haderőnek – az Országos Nemzeti Tanács által 1944 elején Népi Hadsereggé átnevezett Népi Gárdának. Sztálin úgy tett, mintha nem tudna „semmiféle Honi Hadseregről”, amelyet, mint konspiratív haderőt, ráadásul Anglia és az Egyesült Államok sem ismert el hadviselőnek. Ettől függetlenül helyi szinten több alkalommal is sor került a Vörös Hadsereg egyes egységei és a Honi Hadsereg helyi osztagai között fegyveres együttműködésre – pl. Vilna felszabadítása 1944 júliusában –, de az akció végeztével a forgatókönyv mindig ugyanaz volt: a Vörös Hadsereg illetékes stábja további együttműködési tárgyalásra hívta a Honi Hadsereg tiszti küldöttségét, majd annak letartóztatása után a lengyel egységet lefegyverezte, és az e célra felállított közel 150 átmeneti tábor egyikén át a Szovjetunió belsejébe szállította. (Jobbik esetben a közkatonákat besorolták az 1. lengyel hadseregbe, amelyé

a Kościuszko-hadosztályt fejlesztették nem egészen egy év alatt.) Erről természetesen Londonban is tudomást szereztek, de hogy a tényeket hírül adják, azt Churchill személyesen tiltotta meg a sajtónak.

A lengyelek rádöbrentek, hogy csak a világot sokkoló önfeláldozásukkal tudják helyzetükre a figyelmet felhívni, angliai és amerikai szövetségesük velük kapcsolatos addigi állásfoglalását – a közvélemény morális nyomására – megváltoztatni. Ezért kérték, hogy a montecassinói kolostor közvetlen megostromlásában a különféle brit és brit nemzetközösségi hadtestek hónapokig tartó fiaskója után Władysław Anders tábornok 2. lengyel hadteste vegyen részt 1944 májusában. És ezért döntöttek úgy, hogy a „Vihar” hadműveletet kiterjesztik Varsóra, amelynek nyílt városi státusáért addig még a Vatikánt is közvetítőnek kérték.

A gyors döntés meghozatalában egyéb tényezők is közrejátszottak. Egyrészt az, hogy 1944. május 22-én Sztálin elfogadta a Bagratyion fedőnevű belorussziai hadművelet tervét, amelyben 2 400 000 ember vett részt: 12 páncélos-hadsereg 5600 tankkal és önjáró löveggel, 116 gyalogshadosztály 35 400 ágyúval és 5300 repülővel. Az 1100 km-es fronton a német „Közép” hadseregcsoport 1 200 000 embert, 900 tankot és önjáró löveget, 9500 ágyút és 1350 repülőgépet tudott szembeállítani. A június 22-én meginduló hadművelet gyors és döntő sikert hozott. Július 11-ig a Vörös Hadsereg 5 német hadsereget, 34 hadosztályt vert szét úgy, hogy ebből három hadsereg vesztesége a 70 százalékot is meghaladta. A fronthenger feltartóztathatat-

lanul gördült a Visztula felé. Július folyamán a leningrádi, balti és ukrán frontok is megindultak.

A hirtelen döntéshozatalhoz másrészt az járult hozzá, hogy e hadműveletek nyomán további olyan lengyeleket érintő intézkedések születtek, amelyek célja Lengyelország jövőbeli jellegének kialakítása volt. 1944. július 22-én a partizán Népi Hadsereg egyesült a Vörös Hadsereg melletti 1. lengyel hadsereggel, és – a nyugati Lengyel Fegyveres Erők ellensúlyaként is – megalakult a Szovjetunió melletti lengyel haderő. A Lengyel Hazafiak Szövetségének ekkor már az volt a feladata, hogy a Vörös Hadsereg nyomán megszervezze a közigazgatást és irányítsa az ezzel párhuzamosan létrehozott belbiztonsági (államvédelmi) erőt, amelyet gyakorlatilag az NKVD-nek rendelték alá. Közben július 20-án Sztálin személyes közreműködésével létrehozták az Országos Nemzeti Tanács végrehajtó szervezetét, a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottságot, amelyet a szovjet kormány nyomban a lengyel nemzet egyetlen hivatalos képviseleti szerveként, mondhatni, kormányaként ismert el. Ezzel lengyel földön teljes egészében megjelent a londoni lengyel kormány által irányított honi közigazgatási és katonai szerkezet sztálini „tükörképe”. Mögötte állt hitelesítő erőként a Vörös Hadsereg. A londoni lengyel kormány mindenáron azt akarta hinni, hogy az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok mögötte áll.

A Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság 1944. július 22-én kiáltványban hirdette meg programját, amelyből egyértelműen kirajzolódott a szovjetizálandó Lengyelor-

szág jövője. E kiáltvány kiadásával a londoni lengyel kormány és honi képviselői biztosak voltak benne; a Vörös Hadsereg hamarosan bevonul Varsóba, hogy hatalmát jelképesen is kiterjessze az ország fővárosára.

Konsztantyin Rokosszovszkij marsallnak, az 1. belorusz front parancsnokának, a Varsó bevételéért indított csatában a balszárny 416 000 katonája, 7461 ágyúja és aknavetője, 1740 tankja és önjáró lövege, valamint a 6. légi hadsereg 1465 repülőgépe vett volna részt. A jobbszárnya valamivel erősebb volt. A 220 kilométeres frontszakaszon felvonultatott 851 000 ember a gyalogoshadosztályok tekintetében ötször, a páncélosokat illetően nyolcszor erősebb volt a németeknél. Ebből az 1990 után megjelent lengyel történeti munkák azt a következtetést vonják le, hogy a lendületesen előrenyomuló Vörös Hadsereg joggal kelthette azt a benyomást július végén, hogy augusztus első napjaiban elfoglalja Varsót. Ezt erősítette az is, hogy a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság és az 1. lengyel hadsereg rádióadói július végéig szünet nélkül felkelésre buzdították Varsó népét, s miközben a Honi Hadsereget szakadatlanul kárhoztatták passzivitásáért, magabiztosan bejelentették, hogy a főváros felszabadítása napok kérdése.

A VARSÓI FELKELÉS KIROBBANÁSÁNAK POLITIKAI HÁTTERE

A londoni lengyel kormány a júliusban beállott belpolitikai és katonai fejlemények tudatában és biztos lévén abban, hogy augusztus első napjaiban a Vörös Hadsereg bevonul Varsóba, magára vállalta a felelősséget a felkelés

kirobbantásáért. Igaz, a honi politikai és katonai képviselőnek küldött erre vonatkozó utasítás nem volt teljesen egyértelmű, mert tartalmazta a „ha a helybéliek úgy ítélik meg” kitételt, aláhúzva azt is, hogy „a felkelésnek mindenképpen sikerülnie kell”.

A közvetlen jóváhagyást a felkelés kirobbantásához a londoni kormány helyi hazai képviselője, Jan Stanisław Jankowski 1944. július 31-én este adta meg Tadeusz Bór-Komorowski tábornoknak, a Honi Hadsereg főparancsnokának, aki azonnal elrendelte a mozgósítást. A szejmet képviselő Nemzeti Egység Tanács elnöke, Kazimierz Pużak nem volt jelen, pedig a felkelés kirobbantását voltaképpen neki kellett volna jóváhagynia. A döntésre meghatározó befolyással Leopold Okulicki tábornok (a Lengyel Fegyveres Erők Londonból nem sokkal azelőtt érkezett vezérkari főnöke), aki arról győzte meg a jelenlévőket, hogy a felkelés gyors sikert arat, de ennek feltétele az azonnali döntés.

A mozgósítás a konspiratív csatornákon rendkívül bonyolult volt, s az erre egyszer kiadott parancsot már nem lehetett visszavonni. A Honi Hadsereg vezérkara tudta, hogy a Varsóban összevont 35 000 embere közül mindössze 3-3500 katonája van úgy-ahogy felfegyverezve, s a lőszer is csak két-három napra elegendő. A sikert a meglepetésre alapozták... és arra, hogy a Vörös Hadsereg ez alatt az idő alatt mindenképpen bevonul Varsóba. A felkelés kirobbantásának időpontjáról a legszigorúbb konspiráció jegyében azonban sem a nyugati szövetségeseket, sem a Vörös Hadsereget nem értesítették.

Azon a napon, amikor Bór-Komorowski tábornok elrendelte a mozgósítást, a 2. páncéloshadsereg parancsnoka, Ragyijevszkij tábornok azzal a kéréssel fordult Rokosszovszkij marsallhoz, küldjön neki tüzérségi erősítést, hogy menetből elfoglalhassa Varsónak a Visztula jobb partján fekvő elővárosát, Pragát. Az I. belorusz front parancsnoka válaszul leállította a páncéloshadsereg előrenyomulását, mondván, hogy Pragát a 47. hadsereg gyalogságának kell elfoglalnia.

Miért állította le augusztus 1-jén délután a 2. páncéloshadsereg támadó hadműveletét Rokosszovszkij, meghagyva, hogy az az általa addig elért frontvonalon védekezésre rendezkedjék be? És ezzel párhuzamosan miért irányította az e hadtest segítségére tartó 8. gárdahadsereget váratlanul a Varsótól délre, 70 kilométerre fekvő Visztula menti Magnuszówhoz? Ilyen parancsot önhatalmúlag Rokosszovszkij nem adhatott ki. Ezt – a lengyel történészek állítása szerint – csakis Sztálin utasítására tehette, aki hírszerzése és a varsói kommunista ellenállás képviselői révén is tudhatott a Varsóban küszöbön álló felkelés kitöréséről, s természetesen annak politikai, ideológiai indítékairól is. Sztálin módszereit, logikáját ismerve, az általa meghatározott szovjet politika érdekeit szem előtt tartva teljesen természetesen kínálkozott az a lehetőség, hogy a legfontosabb hazafias ellenállási bázis, amit a Lengyel Földalatti Államot jelképező Varsó politikai és katonai erejével jelentett – s ami Hans Frank főkormányzónak annyi fejfájást okozott, s amit Franz Kutschera, a Varsói Körzet SS- és rendőrpáncsnoka a nyilvános, tömeges utcai kivégzések beve-

zetésével sem tudott megtörni –, úgy semmisüljön meg, hogy ő Pilátusként moshassa kezeit.

Erre a lehetőségre ilyen egyértelmű élességgel talán nem a felkelés kirobbanásának pillanatában, hanem annak elhúzódása folyamán döbbsent rá. Feltételezhető, hogy kezdetben csak kívárni akart. Valószínűleg őszinte lehetett Molotovnak a július 29-én Churchill kérésére és közvetítésével tárgyalásra Moszkvába érkezett Stanisław Mikołajczykhoz intézett magabiztos kijelentése: „Beveszszük Varsót, tíz-egynéhány kilométerre vagyunk tőle.” Molotov biztosan nem arra gondolt, hogy majd 1945 januárjában vonulnak be a lengyel fővárosba.

Vannak történészek, akik megkérdőjelezzik azt, hogy Rokosszovszkij már augusztus 1-jén e Sztálinban formálódó bonyolult politikai kombináció jegyében adta-e volna ki intézkedéseit, jóllehet abban általános az egyetértés, hogy Praga menetből történő gyors elfoglalására a 2. páncéloshadseregnek a parancsnoka által jelzett alkalomkor lett volna esély. A siker órákon múlhatott, mivel a pánikba esett német hadvezetés Olaszországból, Hollandiából, Norvégiából és belső tartalékaiból jelentős erőket vezényelt Varsó térségébe a szovjet fronthenger feltartóztatására, s a csapatok ezekben a napokban érkeztek a lengyel főváros közelébe. Emiatt, a kínálkozó alkalom elmulasztása után, a 2. páncéloshadsereg és más szovjet erők, ha akartak sem tudtak volna az első napokban Varsónak segítséget nyújtani. Bizonyosság rá, hogy a védekező állást elfoglaló 2. páncéloshadsereg augusztus 6-ig a megmegújuló német ellentámadás visszaverése során 295 harc-

kocsit veszített, ami július 30-i állományának 43 százaléka volt. További, mindennél beszédesebb érv a Varsót közvetlenül érintő passzivitás igazolására az, hogy a Bug, Narew és Visztula térségében egészen október végéig változó erővel harcok folytak, amelyek során a Vörös Hadsereg csak augusztus 1. és szeptember 15. között (míg végül Pragát elfoglalta) 166 808 halottat és sebesültet veszített. Ezzel szemben felhozható a varsói felkelés levetésére bevetett hitlerista erők főparancsnokának, Erich von dem Bach-Zelewski SS-Obergruppenführernek augusztus 18-án kelt naplójegyzete: „A lengyelek elkeseredetten harcolnak minden házáért. Mi óráról órára várjuk a bolsevikok nagy, mindent eldöntő támadásait.”

Ilyen mindent eldöntő támadásokra Varsó térségében nem került sor. Sztálin a támadó hadművelet súlyát augusztus második felében a Duklai-hágó térségébe, illetve a Moldvában húzódó, majd gyorsan a Balkánra áttolódó déli frontra helyezte át. A tartalékokat, az erősítéseket elsősorban ide irányították.

Stanisław Mikołajczykknak négy napot kellett várnia, hogy Sztálin fogadja. Ezalatt a brit nagykövetségen olvasságta a Londonból érkező táviratokat. Augusztus 3-án reggel vette kézhez azt, amelyik a varsói felkelés kirobbanásáról tájékoztatott. Ennél a hírnél talán jobban meglepte az a bejelentés, amit Churchill tett a brit alsóházban arról, hogy a Lengyel Köztársaság kormányát Londonból Lengyelországba telepítik át, hogy ott egyesüljön a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottsággal, valamint az, hogy a Nyugaton felállított lengyel haderőt „az orosz fegyverek

vitézségével” felszabadított Varsóban orosz parancsnokság alá helyezik. Ebből rádöbbenhetett arra, hogy Archibald Clark Kerr brit nagykövet miért sürgeti őt, hogy moszkvai tartózkodását kihasználva kössön egyezséget a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottsággal. E hírek tudomásulvétele után fogadta őt Sztálin, aki a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottságot kerek perec „lengyel kormánynak” titulálta. Mikołajczyknek nemcsak a generalisszimusszal kellett farkasszemet néznie, hanem a dolgozószobáját díszítő Szuvorov tábornok arcképével is, aki 1794 őszén, a Kościuszko vezette szabadságharc leverésének záróakkordjaként húszezer varsóit mészároltatott le. Bevezetőként Sztálin úgy tett, mintha mit sem tudna a Varsóban zajló eseményekről. Döbbsent meglepetést színlelve kérte Mikołajczykot, adja becsületszavát rá, hogy Varsóban harcok folynak, mert a lublini lengyelek (vagyis a Lublinban berendezkedő lengyel kommunisták) állítása szerint a fővárosban csend és nyugalom honol. A lengyel miniszterelnök becsületszavát adta, s szinte könyörögve kérte Sztálint, nyújtson segítséget a felkelőknek. Sztálin sommás válasza úgy hangzott, hogy semmit se tehet Lengyelországért, amíg a Curzon-vonalat el nem ismerik hátrának. Egyúttal azt ajánlotta Mikołajczyknek, hogy vegye fel a kapcsolatot a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottsággal.

Mikołajczyk Londonból történt elutazása előtt sejthette, hogy nem két egyenrangú fél fog egymással tárgyalni. De azt álmában sem gondolta volna, hogy az ő szerepe a rimánkodás lesz... Varsóért. Az adott helyzetben nem

tehetett mást, mint hogy augusztus 6-án és 7-én találkozott a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság tagjaival, köztük a politikai vezetőnek számító Bolesław Bieruttal és a lengyel haderő főparancsnokával, Michał Rola-Żymierski tábornokkal. Bierut a lengyel kormány 18 miniszteri helyéből négyet a miniszterelnöki székkal együtt Mikołajczykknak ajánlott. Jellemző, Żymierski tábornok milyen érvvel akarta rábírní Mikołajczykot arra, hogy ne térjen vissza Londonba, hanem utazzék velük Lengyelországba: „Ha nem teszi ezt meg, ők (mármint a kommunisták – K. I.) veszik át a hatalmat és túl késő lesz.”

A TÚLSÓ PART

Sztálin augusztus 9-én fogadta újból Mikołajczykot. Szemére vetette vendégének, hogy nem tájékoztatták a varsói felkelés kirobbantásáról sem őt, sem a Vörös Hadsereg illetékes parancsnokait. Azt is jelezte, hogy ő szinte semmit se tud a felkelésről. Ezt Mikołajczyk kétségbe vonta, mivel tudta, hogy Bór-Komorowski a felkelés kirobbanásának pillanatában a 741-es számú táviratában Londonon keresztül a szovjet főparancsnoksághoz fordult segítségért, s a táviratot másnap a szovjet vezérkarnak a moszkvai brit katonai misszió képviselője személyesen adta át. Augusztus 8-án a Bór-Komorowski tábornok mellé rendelt szovjet összekötő tiszt, Kalugin kapitány Londonon keresztül névre szólóan tájékoztatta Sztálint, segítséget, tűzérségi támogatást és a Rokosszovszkij marsallal történő

kapcsolatfelvételi lehetőséget kért. Mikołajczyk abból, hogy Sztálin kijelentette neki: „Mindent megteszek, hogy Varsónak segítsek. Az ottani németeket nehezebb legyőzni, mint gondoltam, de Varsót rövidesen felszabadítjuk” – arra következtetett, hogy az ígéret komoly, s erről nyomban értesítették Londont is.

Augusztus 10-én Bór-Komorowskit tájékoztatták Londomból, hogy az előző napon Sztálin ígéretet tett a Moszkvában vele tárgyaló Mikołajczyknak a felkelés katonai megsegítésére. Két nappal később maga Churchill is azzal a kéréssel fordult Sztálinhoz, hogy nyújtson segítséget a felkelésnek, mert különben hamarosan elbukik. Sztálin négy nap múlva elutasította a kérést. Ezzel párhuzamosan a külügyi népbiztos helyettese, Andrej Visinszkij az Egyesült Államok nagykövetének, Averell Harrimannek azon kérésére mondott nemet, hogy az olaszországi brindisi támaszpontról légi küldeményekkel Varsóig szálló szövetséges gépek igénybe vehessék a szovjet katonai repülőtereket. Üzemanyag-utánpótlás nélkül ugyanis kétséges volt a visszatérés. Az erre vonatkozó kérések megismétlődtek. Augusztus 20-án Churchill és Rooseveltt már közösen fordultak e tárgyban Sztálinhoz: „Belegondolunk, mi lesz a világ közvéleményének reagálása, ha Varsóban az antifasisztákat valóban magukra hagyjuk. Úgy vélem, nekünk hármunknak minden tőlünk telhetőt meg kell tennünk, hogy minél több varsói hazafit megmentünk. Remélem, hogy ledobott légi küldeményeink révén a legfontosabb szükségletekkel és fegyverekkel a lengyeleket, a varsói hazafiakat el tudjuk látni. Remélem, beleegyezik,

hogy ezt a lehető leggyorsabban a mi gépeink tegyék? Remélem, ehhez Ön hozzájárul.”

Ebben a körülményesen udvariaskodó, szinte könyörgő hangú táviratban arról volt szó, hogy az angolok és amerikaiak a varsói felkelés megsegítésére szerették volna igénybe venni azt a Poltava környéki repülőteret, amelyet – a mirgorodi és pirjatyini repülőterekkel együtt – az Anglia és a Fekete-tenger közötti területek bombázására az amerikai légierődök számára alakítottak ki. Ezeken a repülőtereken ugyanis az amerikai légierődök is le tudtak szállni. A kérés arra is vonatkozott, hogy esetleg 150, lengyel személyzetű Mustang szovjet hadi repülőterek igénybevételeivel támogassa a felkelést. E jól felfegyverzett és a földi harcokat is eredményesen támogatni képes gépeknek a bevetése rendkívül nagy segítséget jelentett volna a felkelőknek. A füsttenger borította Varsó fölött nagy magasságban ejtőernyővel ledobott légi küldemények nagyobb része ugyanis a németek zsákmánya lett.

Churchill és Rooseveltt fentebbi kérésére Molotov helyettese, Visinszkij az alábbiakat válaszolta: „A szovjet kormány a pusztán kalandor vállalkozásnak tekinthető varsói felkelés megsegítésére irányuló javaslattal nem ért egyet, s ehhez segédkezet nem nyújt.” E válasz után Archibald Clark-Kerr brit nagykövet és Harriman amerikai nagykövet azonnal kihallgatást kértek. Visinszkij nekik is kerek pereg kijelentette, hogy ami „Varsóban folyik, nem szolgál rá a segítségre, meggondolatlan és komolytalan, s ez az esemény semmilyen befolyással nincs a háború menetére”. Sztálin még az alábbiakkal egészítette ki

Visinszkij válaszáat: „A szovjet kormánynak természetesen nincsenek fenntartásai az ellen, hogy az angol vagy amerikai légierők fegyvert dobjanak le Varsó térségében, mivel ez amerikai ügy. De a szovjet kormány a leghatározottabban ellenzi, hogy az angol és amerikai gépek a Varsó körzetében történt fegyverledobás után szovjet területen leszálljanak, mivel a szovjet kormány nem kíván a kockázatos varsói vállalkozáshoz sem közvetlen, sem közvetett segítséget nyújtani.” Churchillnek és Rooseveltnak pedig augusztus 22-én a következő választ adta: „Előbb vagy utóbb kiderül az igazság arról a maroknyi gonosztevőről, akik a varsói botrányt okozták, hogy a hatalmat magukhoz ragadhassák.”

A fentiek ismeretében teljesen érthető, hogy az 1. belorusz front a Varsótól 50–160 kilométerre kialakított repülőtereiről miért nem küldött gépeket a varsói felkelés támogatására. Óriási jelentősége lett volna a három varsói repülőtér bombázásának, ahonnan zavartalanul szállhattak fel a felkelők ellen bevetett német bombázók és vadászgépek. Az 1. belorusz front 6. légihadserege a 16. légihadseregtől támogatva 1460 harci géppel rendelkezett, vagyis Varsó légterének ellenőrzésére bőségesen lett volna ereje. Ezzel szemben hat héten keresztül, egészen szeptember 13-ig egyetlen szovjet gép sem jelent meg a lengyel főváros fölött.

Sztálinnak a varsói felkeléssel kapcsolatos koncepciója a főváros hősi ellenállásának elhúzódásával együtt változott. Amikor a felkelés, amelynek adott körülmények között, magára hagyottan négy-öt nap után el kellett volna buknia, ötödik hete tartott, a világviszhanggal már neki is

számolnia kellett. Az állandóan hangoztatott érv, hogy azért nem tud segíteni, mert a felkelés időpontját júliusban nem egyeztették a Vörös Hadsereggel, szeptemberben már hiteltelenné vált. Ráadásul a Lengyel Munkáspárt tagjainak egy része sem nézte jó szemmel e tétlenséget, már csak azért sem, mivel a Népi Hadsereg Varsóban szervezett egységei tevékenyen kivették részüket a harcokból. Ennél is kínosabb volt az 1. lengyel hadseregben tapasztalható elégedetlenség. Az azt képviselő Zygmunt Berling tábornok már augusztus közepe óta követelte Rókoszovszkijtől, hogy a szovjet 8. páncéloshadtest támogatásával megindulhasson Varsó bevételére.

1944. szeptember 10-én Harriman váratlanul arról tájékoztatja Rooseveltet, hogy Sztálin egyik pillanatról a másikra megváltoztatta Varsóval kapcsolatos politikáját. A „kaotikus angol segítséget” kritizálva hatásos fegyveres támogatást ígért a felkelőknek. Három nappal később szovjet repülők jelennek meg Varsó fölött, s kis mennyiségben ugyan, de fegyvert, lőszert, élelmiszert dobnak le. Eredményesebben, mint a nyugati szövetségesek, mert száz méter magasból ejtőernyő nélküli tartályokban. Igaz, emiatt az ütődéstől a fegyverek egy része használhatatlanná válik. Sztálin arra is engedélyt ad – egyelőre csak egyszerit –, hogy a Varsó fölött légi küldeményekkel megjelenő amerikai légierődök igénybe vehessék a Poltava melletti repülőteret.

A Harriman által elküldött távirat napján megindult a hadművelet Praga felszabadításáért, amelyben az 1. lengyel gyalogoshadosztály mellett négy szovjet hadosztály

is részt vesz, és megszállja az Andrzej Wajda kamerájával is pásztázott Visztula-partot. Egy tizenöt fős deszant azonnal átkel a túlparti Czerniaków városrészbe, hogy a felkelőkkel felvegye a közvetlen kapcsolatot. Egyes lengyel történészek – talán túlzással – azt állítják, hogy Sztálin döntésében annak tudomásulvétele is szerepet játszott, hogy a lengyel felkelés vezérkara, a reménytelen helyzetben, a kapituláció gondolatával foglalkozott, s a tárgyalások céljából felvette a kapcsolatot a megadást hetek óta sürgető német féllel. A Vörös Hadsereg Pragában történt megjelenésére, amelyben a felkelők a folyami átkelés és Varsó felszabadításának kezdetét látták, Bór-Komorowskiék lemondtak a kapitulációs tárgyalásokról.

Rokosszovszkij marsall parancsot adott Berling tábornoknak, hogy szeptember 15-én keljen át a Visztulán. A parancs általánosságban szólt, s nem tett említést szovjet erők támogatásáról. A vállalkozásra kijelölt 3. lengyel gyalogoshadosztály parancsnoka, Galicki tábornok abban állapotodott meg a Visztula-parti Czerniaków felkelőivel, hogy este 20 órakor kezdik meg az átkelést. Az egyeztetés után váratlanul utasítást kapott Rokosszovszkijtől, hogy az átkelés csak másnap hajnali négy órakor induljon meg. Az éjszakai átkelés biztonságosabb ideje ezzel két-három órára csökkent a tíz-tizenegyről. Az átkeléshez a 3. lengyel gyalogoshadosztály semmilyen támogatást nem kapott a szárnyain álló 47. és 70. szovjet hadseregektől. Be kellett érnie saját pontonjaival és csónakjaival. A különösebb tüzéségi előkészítés nélkül végrehajtott első átkeléskor 420 katonát sikerült átdobni a németek gyilkos tüzében.

(És egyetlen kis kaliberű páncéltörő ágyút.) A harmadik éjszaka változatlan feltételek közepett mindössze 63 lengyel katona ért Varsóban partot. A szeptember 19-i átkelési kísérletben a 2. zászlóalj 600 embere esett el a felrobbantott Poniatowski híd térségében. Szeptember 22-én Berling tábornok leállította az átkelést, s erre Rokosszovszkij marsalltól is írásbeli parancsot kapott. Az átkelésben összesen 2614 katona jutott át a túlpartra. Közel hetven százaléuk elesett vagy megsebesült, s közülük mintegy hatszázan tudtak visszatérni Pragába, míg csaknem háromszázan fogságba kerültek. A kudarcért Berling és Galicki tábornokokat tették felelőssé. Ez jó ürügy volt rá, hogy a két hazafias érzelmű generálist leváltsák posztjukról.

Ha Varsó szeptember első harmadában kapitulál, a világ előtt lelepleződött volna Sztálin ekkor már egyértelmű terve: Varsóban tenni pontot a lengyel földalatti államra. Ez a pont a főváros romhalmaza volt. A tessék-lássék segítségnyújtással Sztálin el tudta hárítani ezt a vádat, miközben a főváros és lakossága pusztításának időtartama hetekkel kitolódott. Ráadásul a varsói felkelők jelentős német erőket kötöttek le, amelyek a két hónapos harcok során 10000 halottat, 9000 sebesültet, 6000 eltűntet, 300 tankot, önjáró löveget és páncélkocsit veszítettek.

A teljesen magára hagyott Varsó október 2-án kapitulált, miután a szeptember végén újraindult tárgyalások eredményeként a Honi Hadsereget hivatalos haderőnek ismerték el. Tizenhatezer katonája vonult német fogságba Tadeusz Bór-Komorowski tábornokkal az élen, akit a londoni kormány az utolsó napokban a Lengyel Fegyveres

Erők főparancsnokává nevezett ki. A felkelők 22 000 halottat és sebesültet veszítettek, míg a polgári lakosság vesztesége megközelítette a 200 000 lelket.

A „legyőzöttek is győzhetetlenek” városába október folyamán robbantó és lángszórós egységek érkeztek, hogy Hitler augusztus 1-jén kelt parancsának eleget téve Varsót a földdel tegyék egyenlővé. Annak a városnak az elpusztítása, amelynek falánál a Vörös Hadsereg 1920 augusztusában döntő vereséget szenvedett az államiságuk helyreállításáért küzdő lengyelektől, Sztálin számára nem kis elégtételt jelenthetett.

A „TIZENHATOK PERE”
A földalatti lengyel állam felszámolása

A varsói felkelés leverése után a szovjet front hónapokra megmerevedett Lengyelország területén. Maradt ideje a sztálini lengyel hatalomnak berendezkedni a már a Vörös Hadsereg által ellenőrzött vajdaságokban, ahol tízezerszámra internálták a londoni lengyel kormánynak alárendelt földalatti Honi Hadsereg tisztjeit és közlegényeit. Az utóbbiak közül sokakat soroztak be a Vörös Hadsereg oldalán harcoló lengyel haderőbe, amely ekkor már két hadsereggel vett részt a náci megszállók elleni harcban. A Vörös Hadsereg jelenléte hathatósan ellensúlyozta a lengyel kommunisták tömegbefolyásának hiányát. Sztálin találóan jegyezte meg a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság küldötteinek 1944 őszén: „Most olyan erővel rendelkeztek, hogy ha azt mondjátok: kétszer kettő tizenhat, ellenfeleitek készséggel rábólintanak.”

Ez az erő a valóságban olyan volt, hogy Sztálin jóváhagyásával – a nyugati hatalmak megkérdése nélkül – a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottságot 1944 végén átalakították Ideiglenes Kormányra. A miniszterelnök Edward Osóbka-Morawski, a miniszterelnök-helyettes Władysław Gomułka lett, közbiztonsági miniszterré Stanisław Radkiewiczet, ipari miniszterré Hilary Mincet nevezték ki. A kormány formálisan koalíciós jellegű volt, mert a Lengyel Munkáspárt tagjain kívül a Lengyel Szocialista Párt, a Néppárt és a Demokrata Párt krip-

tokommunistái is több tárcát kaptak benne. A kormány létrejötte ellen Churchill és Rooseveltt is felemelte szavát, de elég halkan ahhoz, hogy Sztálin komolyan vegye.

A hadifogságba került Bór-Komorowski tábornok helyébe lépő Leopold Okulicki „Niedźwiadek” tábornok 1945. január 19-én Londonnal egyeztetve feloszlatta a Honi Hadsereget. Ugyanezen a napon a Tadeusz Arciszewski miniszterelnök által vezetett londoni lengyel kormány memorandumot küldött Nagy-Britannia és az Egyesült Államok kormányának, kifejezve, hogy a szabadságának védelmében óriási áldozatot hozó és a népességének egyötödét elvesztő Lengyelország a jövőjét illetően semmiféle egyoldalú megoldást nem fogad el. Kész rendezni a vitás kérdéseket a II. Köztársaság keleti területeire igényt tartó Szovjetunióval, de ahhoz ragaszkodik, hogy a társadalmi berendezkedés formájáról maga a lengyel nemzet döntsön.

Az utolsó német hadművelet megindulása után az Ardenneknben megszorongatott nyugati szövetségesek kérésére támadását a lengyelországi fronton meggyorsító Sztálin – szívességeivel – ismét lépéselőnybe került. A február 4. és 11. között Jaltában tartott háromhatalmi konferencián – egyébként a Teheránban lefektetett elvekhez híven – ő határozott a szovjet befolyási övezetben élő népek, így a lengyelek jövőjéről is. Véglegesen eldőlt, hogy Lengyelország keleti határa a némileg lengyelek javára módosított Curzon-vonal lesz, míg a nyugati és északi határ meghúzását a jövőbeni békekonferenciára bízták. (Sztálin nem árulta el, hogy a szovjet kormány a Lengyel Nemzeti

Felszabadító Bizottsággal aláírt titkos jegyzőkönyvben már rögzítette, hogy Lengyelország nyugati határa az Odera és a Neisse folyó lesz, s Kelet-Poroszországot „megfelezik”. A nyugati határkérdésben Sztálin nagyvonalúbbnak bizonyult a lengyelek javára, mint nyugati partnerei, akik végül elfogadták a Curzon-vonalat keleti határként, de Alsó-Szilézia nagyobb részét – főként az angolok – meg akarták hagyni Németországnak.)

Február 11-én a három nagyhatalom közös nyilatkozatot tett közzé „az erős, szabad, független és demokratikus” Lengyelország jövőjéről. Azt is bejelentették, hogy miután a Vörös Hadsereg felszabadította Lengyelországot, a lengyel Ideiglenes Kormányt át kell alakítani, vagyis be kell vonni működésébe a lengyelség hazai és külhoni demokratikus vezetőit. A kormány átalakításában egy háromtagú Jószolgálati Bizottságnak vagy más néven Hármak Bizottságának kellett segítséget nyújtani. Az új kormánynak a Nemzeti Egység Ideiglenes Kormányának néven kellett volna majd megalakulnia, amellyel létrejötte után a három nagyhatalom azonnal diplomáciai kapcsolatba lép, s egyik legfontosabb feladata a valamennyi demokratikus párt részvételével megtartandó szabad választások lebonyolítása lesz.

A Lengyelországot érintő jaltai döntések ellen már február 13-án tiltakozott Arciszewski kormánya, amely az Ideiglenes Kormány tevékenységét a szovjet rendszer lengyelországi „berendezésének”, a közel 200 000 négyzetkilométer keleti terület Szovjetunióba való beolvasztását Lengyelország újabb felosztásának, s a kialakuló új világ-

rend fenntartóit a XX. század Szent Szövetségének tartotta. A fennálló állapotot úgy értékelte, hogy az ország hitleri megszállását a sztálini hódítás váltja fel.

A londoni kormány nyilatkozatának éles hangneméhez az is hozzájárulhatott, hogy tudomást szerzett az Ideiglenes Kormány Közbiztonsági Minisztériumának azon intézkedéséről, amely a Honi Hadsereget „antidemokratikus ellenállási mozgalomnak” bélyegezte. Az államvédelmi szerveknek kiadott instrukcióban egyenesen az állt, hogy a Honi Hadsereg nem átalldott együttműködni a németekkel. (Márpedig a kollaboránsokra súlyos ítélet várt.) A lengyel településeket ellepték a plakátok, amelyek gúnyrajzai alatt lángoló felirat hirdette, hogy a „Honi Hadsereg – a reakció kiköpött törpéje”.

A berendezkedő kommunista hatalom számára a varsói felkelés leverésével szétzilálódott Honi Hadseregnél azonban nagyobb veszélyt jelentett a különböző pártok képviselőiből a londoni kormány által 1944 januárjában létrehozott honi Nemzeti Egység Tanács, amely háborús körülmények között kicsit a parlament szerepét töltötte be – tanácsadói és véleményezési joggal. A Nemzeti Egység Tanács a jaltai tanácskozás által teremtett kényszerhelyzetben úgy döntött, hogy felveszi a kapcsolatot a Molotov külügyi népbiztosból, Averell Harriman amerikai és Archibald Clark-Kerr brit nagykövetből álló Hármak Bizottságával. A lengyel társadalom belefáradt a háborúba, nyugalomra, a békés építőmunka megindulására vágyott. A társadalom hangulatát a pártok nem hagyhatták figyelmen kívül. A honi képviselőlet néppárti tagjai úgy

döntöttek egyik vezetőjükkel, Adam Bieńnyel az élen, hogy nem zárják ki a jövőbeni kapcsolatfelvételt a lublini kommunista kormánnyal, s hasonló álláspontot foglalt el a Lengyel Szocialista Párt Szabadság, Egyenlőség, Függetlenség szárnya is.

A jaltai konferencia előkészítése során, 1945 januárjának második felében a brit külügyminiszter-helyettes, Orme Sargent azzal a kéréssel fordult a londoni lengyel kormány nagykövetéhez, Edward Raczyńskihez, hogy adja át a lengyelországi földalatti szervezetek vezetőinek névsorát. A nagykövet Arciszewski miniszterelnökkel egyeztetett megbeszélése után azt a választ adta, hogy a honi Nemzeti Egység Tanács beleegyezik abba, hogy a földalatti mozgalom és a Honi Hadsereg vezetőinek listáját a rendelkezésére bocsássák, amennyiben a britek garantálni tudják biztonságukat. Averell Harriman és Archibald Clark-Kerr már február 23-án átnyújtották Molotovnak azon lengyelek névsorát, akiket érdemesnek tartottak az egységkormányba meghívni. Magyarul: brit diplomata leplezte le Moszkva előtt a lengyel ellenállási mozgalom vezetőit.

A névsort Molotov azonnal továbbította Ivanov, igazi nevén Ivan Alekszandrovics Szerov NKVD-tábornoknak, aki egyúttal belügyi népbiztoshelyettes is volt. Rangját és hatáskörét mi sem bizonyíthatja jobban, hogy ugyanarról a generálisról van szó, aki majd 1956. november 3-ról 4-re virradó éjszaka Tökölön a magyar tárgyalóküldöttséget Maléter Pállal az élen letartóztatja. Szerov mint a „lengyel ügyek szakértője” tevékenyen részt vett a lengyel hadifogoly tisztek 1940-es lemészárlásának megszervezésében

is. 1945 elején Szerovék tudomására jutott, hogy a földalatti Lengyelország polgári vezetői a Varsót övező településeken találhatók. Az I. Belorusz Front parancsnoka, Georgij Zsukov marsall már február közepe óta kereste a kapcsolatot Leopold Okulicki tábornokkal, a Honi Hadserreg volt főparancsnokával. A Nemzeti Egység Tanács főbizottsága azonban olyan döntést hozott, hogy Okulicki ne fedje fel magát. Az elővigyázatosság nem ártott, mert az NKVD és a lengyel Biztonsági Hivatal március elején átfésülte a főváros környéki településeket, amelyek lakossága Varsó kiürítése után jelentősen megnövekedett, s a Nemzeti Párt, a Munkapárt és a Nemzeti Egység Tanács több tagját letartóztatta.

1945. március 6-án Jan Stanisław Jankowski, a londoni lengyel kormány honi képviselője, másnap pedig Okulicki kapott levelet Szerov megbízottjától, Pimjonov ezredestől, aki ugyanazt a szerepet játszotta Varsóban, mint tizenegy évvel később Malinyin tábornok Budapesten.

„Amit mondani lehet, az csak annyi, hogy az »Ivanov« vezérezredessel tervezett találkozáson azokat a kérdéseket kell feltétlenül megoldania, amelyek kétszemélyes, hogy más úton megoldhatók lehetnének” – írta talányosan Okulicki tábornoknak Pimjonov.

Pimjonov nemcsak Jankowskival és Okulickival, hanem a különböző polgári pártok – Néppárt, Nemzeti Párt, Munkapárt, Demokratikus Egyesülés, Lengyel Szocialista Párt – képviselőivel is felvette a kapcsolatot. A március 17. és 20. között folytatott megbeszélések során a lengyel vendégeknek a pártjukat érintő különféle kérdésekre írás-

ban kellett válaszolniuk – a leendő együttműködés feltételeként. Március 21-én Pimjonov javasolta Jankowski-nak, hogy egy héttel később a pártok képviselőivel együtt tartsanak egy közös konferenciát, amelyen „Ivanov” tábornok és esetleg Zsukov marsall is részt venne. Mivel a tárgyalásokba a londoni lengyel kormányt is be kellett vonni, a lengyel delegáció tagjai az emigráns kormánnyal való előzetes egyeztetés céljából Londonba repülhetnek.

A március 27-én megjelent első három lengyel küldöt-tel – Jan Stanisław Jankowskival, Okulicki tábornokkal és Kazimierz Pużakkal, a Nemzeti Egység Tanács elnökével – maga Szerov közölte az NKVD pruszkóvi székhelyén, hogy nem Londonba, hanem előbb Moszkvába visz az útjuk. De ugyanezen a napon Józef Stemler-Dąbskit is letartóztatták, aki tolmácsi funkciói mellett a honi képvisel-et tájékoztatási ügyosztályának miniszterhelyettese is volt. Az orosz fővárost jól ismerő Pużak tudta, hogy amikor a Színház (az akkori Szverdlov) téren nem jobbra, hanem balra fordul velük a kocsí, útjuk a Ljubjanka utcai börtönbe vezet.

Kazimierz Bagińskit, a Nemzeti Egység Tanács elnök-helyettesét, és a Nemzeti Egység Tanács különböző pártál-lású tagjait, Adam Bieńt, Józef Charcińskit, Eugeniusz Czarnkowskit, Kazimierz Kobylańskit, Stanisław Micha-łowskit, Stanisław Mierzwát, Zbigniew Stypulkowskit, Feliks Urbańskit, valamint a londoni kormány honi dele-gáltjait, Stanisław Jasiukowiczot és Antoni Pajdakot az NKVD pruszkóvi székházában tartóztatták le, anélkül, hogy ők erről tudomást szereztek volna. A letartóztatás

tényét baráti kézfogás jelentette. Feltűnő volt ugyan, hogy az őket a repülőtérré szállító gépkocsikat páncélautók fogták előlről és hátulról közre, de a lengyelek igyekeztek nem gyanakodni. Amikor felszálltak a rendelkezésükre bocsátott Liberátorba, némileg megnyugtatta őket, hogy a nem sokkal azelőtt az NKVD által letartóztatott Aleksander Zwierzyńskit ott találták öltönyben, nyakkendőben, bár arcán és tekintetén látszott, hogy valami nincs rendben. Csapdahelyzetük akkor tudatosodott a lengyel „küldöttekben”, amikor kiderült, hogy a repülőgép nem nyugatnak, hanem kelet felé fordul. Ekkor közölték velük, hogy a szovjet fővárosba repülnek, ahol a három lengyel vezető társaságában magas rangú szovjet vezetőkkel fognak tárgyalni, s ott találkoznak majd az ugyancsak Moszkvában tartózkodó Eden brit külügyminiszterrel is. A gép azonban nem Moszkvában landolt, mivel az a város fölött – ködös időre hivatkozva – nem kapott leszállási engedélyt. A rádió-összeköttetés is megszakadt a földi irányítóközponttal. A gépet 300 kilométerrel távolabb, Ivanovo-Voznyeszenszkben, egy havas mezőn tette le a sápadt pilóta, miután elfogyott az üzemanyaga. Bagiński emlékiratában megjegyzi, hogy a pilóta csodával határos megmenekülésről beszélt, „s az volt a gyanúnk, hogy a repülőgépet velünk együtt el akarták pusztítani”. Bień is hasonló véleményen van: „Belém hasít a gondolat: a repülőgépnek csak a felszállását tervezték be, a földet érését nem...”

A delegáció egy nappal később, március 29-én ért Moszkvába. A szerencsés földet érés fölötti öröm önkéntelenül eloszlatta a lengyelek gyanúját. A főváros felé

vonatozva megbeszélték, hogy melyikük fog az őket köszöntő beszédre válaszolni. Ilyenre azonban nem került sor. A néptelen peronon többen várták őket, s egy szalmakalapos magas férfi lépett elő az üdvözlésükre. Ezt követően a rájuk várakozó autókba már nem választékos udvariassággal tessékelte be a lengyel vendégeket. A gépkocsik nem a Kreml, hanem a Ljubjanka utcai börtön bejáratánál álltak meg.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete alapító konferenciájának 1945. április 25-től tartó San Franciscó-i tanácskozásán május 3-án Edward Stettinius amerikai külügyminiszternél vacsorán vett részt Eden brit külügyminiszter és Molotov külügyi népbiztos. A vacsora vége felé Stettinius mint a korábbi hetekben annyiszor, most is feltette Molotovnak a kérdést: mi van az eltűnt lengyel vezetőkkel? A szokásos vállrándítás helyett a külügyi népbiztos hanyagul odavetette: „Ja, elfelejtettem magának mondani. Letartóztatta őket a Vörös Hadsereg.”

Stettinius állítólag megnémult. Edennek maradt annyi ereje, hogy megkérdezze: „Miért?”

Mire Molotov csak annyit mondott: „A Vörös Hadsereg elleni diverzáns tevékenység miatt.”

A magához térő Stettinius: „Mégis, mik a konkrét vádak?”

Molotov anélkül válaszolt, hogy az étkezést egy pillanatra is megszakította volna: „Az majd kiderül a bírósági tárgyaláson”.

„Mindnyájukat elítélik?” – kérdezte a rá jellemző naivitással Stettinius, mint aki semmit se ért.

„Nem, csak a bűnösöket” – hangzott az alig megrágott válasz.

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének alapító konferenciáján Lengyelország helye üresen maradt, mivel a nyugati hatalmak nem egyeztek bele, hogy azt az Ideiglenes Kormány képviselje. A jaltai konferencián elhatározott Nemzeti Egység Ideiglenes Kormánya pedig addig még nem jött létre. Megalakítása a Berlin bevétele után a szövetséges nagyhatalmak véleményével már a látszat szintjén se számoló Sztálin döntésén múlt. Ez ellen egyedül a jelen lévő Arthur Rubinstein zongoraművész tiltakozott a maga eszközével: eljátszotta a lengyel himnusz. Stanisław Mikołajczyk, aki 1944 novemberében köszönt le a londoni kormány miniszterelnöki tisztéről, a Nemzeti Egység Tanács tagjaival együtt meg volt győződve róla, hogy el kell fogadni a jaltai döntéseket, és ki kell egyezni Moszkvával.

A földalatti lengyel állam vezetőinek moszkvai pere 1945. június 18-án kezdődött. A tárgyaláson Clark-Kerr is részt akart venni, de amerikai kollégája, Harriman nagykövet tudtára adta, hogy Sztálin mindkettőjük jelenlétét rossz néven venné. Ezért csak beosztottjaikat küldték el. A teremben egyébként a lengyel Ideiglenes Kormánynak sem volt egyetlen tagja se jelen.

A vádpontok között szerepelt a németekkel való együttműködés, a Vörös Hadsereg elleni diverzáns tevékenység és adó-vevő készülékek illegális birtoklása. A lengyel foglyok fölött szovjet törvények szerint ítéleztek. A Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának Katonai

Kollégiumát Vaszilij Ulrih vezérezredes vezette. Az általa irányított kollégium az 1936. október 1-jét követő két esztendő alatt 30 514 személyt ítelt golyó általi halálra. Ő volt az, aki többek között Mihail Tuhacsevszkij marsallt is halálra ítélte. A lengyelek nem sok jót várhattak tőle.

A „tizenhatok” ügyében az angolok és amerikaiak alig emelték fel szavukat. Szükségük volt a szovjetek Japán elleni véráldozatára, s az ígért hadba lépést nem akarták az egyre terhebb lengyel kérdés miatt kockáztatni. Lelkiismeretüket azzal nyugtatták, hogy Sztálin enyhe ítéletet helyezett kilátásba. Ennek fejében viszont a Nemzeti Egység Ideiglenes Kormányával kapcsolatban majdhogynem maradéktalanul az ő elképzelése érvényesülhetett.

A június 18. és 21. között lefolytatott koncepciós per során a „tizenhatok” többségét rövidebb-hosszabb börtönbüntetésre ítélték. Leopold Okulicki kapta a legsúlyosabb büntetést: tíz év börtönt, Jan Stanisław Jankowskira nyolc évet, Stanisław Jasiukowiczra öt évet róttak ki. Ők sohasem tértek vissza Lengyelországba. Mindhárman szovjet börtönben haltak meg. Antoni Pajdak szintén öt évet kapott. Büntetésének letöltése után adminisztratív döntéssel Szibériába küldték anélkül, hogy közölték volna vele, mikor térhet vissza. Krasnojarszkban dolgozott favágóként. Csak Sztálin halála után, családja energikus törekvéseinek eredményeként térhetett vissza 1955 augusztusában Lengyelországba. A börtön és kényszermunkatábor olyannyira nem törte meg, hogy 1976 szeptemberében egyik alapítója volt a Munkásvédő Bizottságnak. Az ítéletek egyébként sztálini aránnyal mérve valóban enyhék voltak.

E tekintetben a generalisszimusz igazat mondott szövetségeseinek.

Mi több, Kazimierz Kobylańskit és Józef Stemler-Dąbskit felmentették. Ami azonban késett, nem múlt: a többéves börtönt ők sem kerültek el. Kobylański mihelyt hazatért Moszkvából, öt párttársával levelet írt Bolesław Bierut államelnöknek, akiről nyilván sok mindent gondoltak, csak azt nem, hogy az NKVD ügynöke. Beadványukban azt követelték, hogy biztosítsa a Nemzeti Párt jogszerű működését. Kobylańskit azonnal letartóztatták, s csak 1956 őszén szabadult a börtönből. Józef Stemler-Dąbskit, aki hazatérése után a Lengyel Vöröskeresztben dolgozott, csak 1950-ben tartóztatta le a Biztonsági Hivatal. Ő is Gomulka 1956-os hatalomra jutásának köszönhetette, hogy kiengedték a börtönből.

A moszkvai per kapcsán egyedül a lengyel kommunisták vezetője, Władysław Gomulka tiltakozott félszegen Sztálinnál. Ő is csak amiatt, hogy a „tizenhatokat” Moszkvában és nem Varsóban állítják bíróság elé, mivel ez – úgymond – árnyat vet az új, népi Lengyelország sokak által kétségbe vont szuverenitására.

A Nemzeti Egység Ideiglenes Kormánya 1945. június 28-án alakult meg. A legfontosabb posztokon az Ideiglenes Kormányhoz képest nem történt változás. A miniszterelnök is Osóbka-Morawski maradt. Helyettese Gomulka mellett Stanisław Mikołajczyk lett.

Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia július 5-én elismerték a Nemzeti Egység Ideiglenes Kormányát, s egyúttal megvonták a bizalmat Arciszewski londoni kormányától...

Lengyelország történetében új korszak kezdődött.

A KIELCEI POGROM
avagy idegen érdekek járszalagjára kerülhet-e
egy egészséges társadalom?

„Azok a zsidók, akik a holokausztot rejtekhelyeken vagy ún. árjapapírokkal éltek túl, nem feledhették el azt a magányt, megalázottságot, félelmet, amelyet nemcsak a németek, hanem, ami szörnyű, lengyel honfitársaik részéről is éreztek. A lengyelek emlékezetében viszont csak saját mártíromságuk és ellenállásuk számára maradt hely, a lengyel zsidóság tragédiája nem rendítette meg őket. Ha hivatkoztak is rá, csak amiatt, hogy a német gaztettek iszonyú tömegét, valamint – többnyire a maguk mentségére – a zsidók mentésében is szerepet játszó lengyelek érdemeit megmutassák. Féligazságokkal operálva olyan konstrukciót hoztak létre, amely alkalmas volt annak az igaz valóságnak a helyettesítésére, amellyel egyébként nehéz volt szembesülni.”

(KRYSTYNA KERSTEN: *A féligazságok anatómiája*
1939–1968. *Lengyelek – zsidók – kommunizmus*)

A Lengyel Munkáspárt és a Lengyel Szocialista Párt 1946. április 2-i közös javaslatára a parlament szerepét betöltő Országos Nemzeti Tanács június 30-ra népszavazást írt ki, amelynek az volt a célja, hogy a társadalom baloldal irán-

ti elkötelezettségét, annak támogatását ország-világ előtt bizonyítsa. Ehhez olyan kérdéseket kellett szerkeszteni, hogy azokra csak egyöntetű „igen” lehessen a válasz. Ennek jegyében a feltett három kérdés közül kettőt úgy fogalmaztak meg, hogy az „igen”-nel nemzeti, gazdasági és szociális érdekeik melletti elkötelezettségükről adjanak tanúbizonyságot a voksolók. A három „igen”-t előhívandó kérdések a következők voltak: 1. amellet vagy-e, hogy a Szenátust (felsőházat) megszüntessék; 2. amellet vagy-e, hogy a társadalmi-gazdasági reformokat megszilárdítsák; 3. amellet vagy-e, hogy Lengyelország nyugati határa az Odera és a Neisse folyók vonalán húzódjék?

A legnagyobb pártnak számító ellenzéki Lengyel Néppárt, amelynek a londoni lengyel kormány egykori miniszterelnöke, Stanisław Mikołajczyk volt a vezetője, úgy kerülte el a politikailag körültekintően felállított csapdát, hogy híveit felszólította: az első kérdésre „nem”-mel szavazzanak. A szavazásra jogosultak 85 százaléka jelent meg a referendumon, s a hivatalos végeredmény szerint több mint 30 százaléuk nemmel felelt az első kérdésre, a második kérdésre 25 százaléuk adott negatív választ, de még a harmadik kérdésre is közel millióan (9 százalék) voksoltak nemmel. Ráadásul a szavazás eredményét megmásították – azaz a valóságban jóval több volt az 1., 2. vagy a 3. kérdésre nemmel szavazók száma, mint papíron. Az első kérdésre például legalább 73 százalék szavazott nemmel. A hamisítás ellen mind az Egyesült Államok, mind Nagy-Britannia nagykövete tiltakozott.

A szavazást a kommunisták nagy győzelemnek állították be, jóllehet ez akkor lett volna az, ha a későbbi gyakorlatot előrevetítve, a társadalom 97 százaléka „3 IGEN”-nel válaszol a feltett kérdésekre. A kudarccal Sztálin is tisztában volt, s már július közepén moszkvai raportra hívta a Lengyel Munkáspárt vezetőit.

Arra, hogy e kudarcnak volt-e valami köze vagy éppen séggel meghatározó köze volt ahhoz a drámához, amely négy nappal később Kielcében lejátszódott, az elmúlt másfél évtizedben próbáltak választ adni a történészek és a történeti publicisták. De akár köze volt, akár nem, a lengyel társadalom betegségeként diagnosztizálták-e a történeteket?

Magyarországon aligha akad, aki tudná, mit jelent a közép-európai zsidóság történetében Kielce, s van-e valami összefüggés az ott lejátszódó dráma és a miskolci, valamint a kunmadarasi pogromok, mi több a Szlovákiában – Pozsonyban, Zsolnán, Trencsén környékén, Kassán, Nagytapolcsányban – ez idő tájt végigsöprő pogromhullám között?

Az 1930-as években Lengyelország központi részén, a Kielcei Vajdaságban egy új ipari központ kiépítését kezdték meg, hogy az ország ne legyen a német határ mentén fekvő, könnyen sebezhető Felső-Sziléziának kiszolgáltatva. Ez a fontos vállalkozás hosszú távon bizonyára a vidék lakosságának nagy tömegeit emelte volna ki a szegénysorból, s Kielcének is lehetősége lett volna a fejlettebb, módosabb lengyel települések sorába emelkedni. A háború kirobbanása, a német megszállás más módon

hozott gyökeres változásokat a város életében, s ezek legtragikusabban Kielce zsidó polgárait érintették.

1939-ben Kielce lakosságának egyharmada volt zsidó. A kielcei gettó több mint húszezer „végső megoldásra” ítéltjét a varsói gettó likvidálásával egy időben, 1942. augusztus 20-án, 22-én és 24-én vagonírozták be és szállították el a treblinkai haláltáborba. Alig kétszázan tértek vissza közülük. Együttérzés és öröm helyett úgy fogadták őket, mint riogató kísérteteket... Amit a németek az elhurcolt zsidók javaiból meghagytak, arra a város polgárai és a környékből betelepedett parasztok tették rá a kezüket. A legnagyobb érték a lakás volt..., ha mégoly nyomorúságos is.

A holokauszt túlélői természetesen nem mondtak le eltulajdonított javaikról, s a visszaigénylés törvényes és eredményes lehetőségét a kormány intézményesen is biztosította. A túlélők csekély száma miatt valójában csak kevés lakásfoglaló érezhette magát bizonytalan helyzetben, de elvileg mindegyik abban érezhette magát, mert sohase lehetett tudni, nem épp az általa birtokba vett lakásnak, boltnak, műhelynek, étkezdének, kocsmának tulajdonosa vagy annak egyenes ági hozzátartozója tér-e vissza a meszesgödörből, az anyaföld arcvonásait elszűrkitő hamuból, az égboltra bodorodva megkövesedett füstből. A suta megdöbbenés riadt ellenszenvbe csapott át, az ellenszenv a legkülönbébb indokokkal igazolható gyűlöletbe.

Hogy a szeretetnek közösségteremtő ereje lehet, arra a magyar 56 néhány napja a történelmi példa. De jóval gyakoribb, hogy a gyűlöletnek kitett közösség tagjait pont az őt sújtó gyűlölet teszi egymással szolidáriszá. Az anti-

szemitizmust – egyik elemzője, Stanisław Ossowski szerint – a második világháború előtt a nacionalista csoportokat tudatosan eggyé kovácsoló negatív eszköznek tekintették. A háború után a kommunista kormánnyal és a Szovjetunióval való szembenállás egyik érzelmi és eszmei kovácsa lett. Azt, hogy a zsidóság és a bolsevizmus egy, nem a németek sulykolták a lengyelekbe – jegyzi meg Ossowski –, ez benne volt a háború előtti lengyel antiszemita ideológiában, azzal a meggyőződéssel együtt, hogy minden haladónak és radikálisnak mondott akció a zsidók műve.

A jaltai megállapodás értelmében a Szovjetunióhoz került lengyel területekről a nyugat felé eltolt Lengyelországba – a lengyeleken kívül – csak az egykor lengyel állampolgársággal rendelkező zsidók repatriálhattak. Aleksander Smolar *Tabu és ártatlanság* című esszé tanulmányában példamutató nyíltsággal elemzi a zsidók és szovjetek viszonyát az 1939 szeptemberében szovjetek által megszállt lengyel területeken. A zsidók nagy része valóban felszabadítóként fogadta a bevonuló Vörös Hadsereget. A rezsim- és impériumváltás a felemelkedés lehetőségét nyitotta meg az addig kilátástalan sorban élő, nemzetiségében, emberi mivoltában megalázott, nincstelen zsidók előtt, akik magukénak érezve, mindenben kiszolgálták az új rendszert. Az újjászervezett hivatalokat, közigazgatási intézményeket, rendőrséget a szovjet hatalom nagy számban töltötte fel zsidókkal, s a területi NKVD újszülött ügynökeinek nem kis hányadát is ők adták. Tevékenységük nemcsak a lengyeleket, hanem az osztályidegennek bélyegzett hitsorsosait is sújtotta ugyan, de ez mit sem

változtatott azon a képen, amit a lengyel közvélemény a kelet-lengyelországi zsidóságról alkotott. A zsidók a lengyelek szemében a sztálini bolsevizmus kiszolgálói lettek, s e meggyőződésüket az a tény sem módosította, hogy a zsidó középosztály tagjainak többségét a sztálini önkény ugyanúgy Szibériába deportálta, mint a lengyelek száz-ezreit.

A háborút a németek által megszállt lengyel területeken kilencven-százezer lengyel zsidó élte túl, s 1946 nyaráig mintegy százötvenezer zsidó repatriált a Szovjetunióból. Nagyobb hányaduk a kivándorlás mellett döntve átmeneti állomásnak tekintette a számára kijelölt várost, egy részük a minden tekintetben demokratikusnak és szocialistának remélt Lengyelországban képzelte el újrakezdeni szétroncsolt életét. Az új rendszer vezető pártjában, a kommunista Lengyel Munkáspártban, berendezkedő kormányszerveiben, közhivatalaiban, a magyar ÁVH-nak megfelelő Biztonsági Hivatalában zsidók is dolgoztak. A lengyelek érzékelése szerint meghatározó arányban. Szélsőséges vélemények szerint a Biztonsági Hivatalt csak zsidók működtették. A kívülállók közül szinte senki sem akarta elhinni, hogy ez a valóságban másként van. A kegyetlensége miatt jelképpé váló Biztonsági Hivatal 28 ezer funkcionáriusából 1945 novemberében 438 volt zsidó, 500 vezető tisztségviselőjéből 67. Százalékos arányban ez 1,6 százalék, illetve 13 százalék. Ez az arány később sem módosult szembeszökően. Krystyna Kersten, a kérdéskör kiváló ismerője és feldolgozója találóan jegyzi meg, hogy egy

ellenszenves hivatalt már egyetlen zsidó alkalmazottja miatt is zsidónak bélyegeztek.

A közvélemény a Gestapóval és az NKVD-vel egy szinten gyűlölt Biztonsági Hivatalt 1956-ig teljes egészében zsidónak tekintette. A rendőrség és a Biztonsági Hivatal közötti ellentétnek is részben az ebből táplálkozó előítélet volt az oka.

1945. augusztus 4-én a földalatti Nemzeti Véderő rajtaütésszerűen elfoglalta a kielcei börtönt, s kiszabadította foglyait. A bravúros akció legendájával együtt terjedtek azok a városban ugyanekkor szétszórt röplapok is, amelyek azt hirdették: „A jelenlegi kormány nem nemzeti egységkormány. [...] A hatalom irányítói zsidók és Oroszország kiszolgálói; mindnyájuknak Sztálin parancsol.” A kielceiek könnyen hitelt adtak a röplap tartalmának, mivel az köztudott volt, hogy a Lengyel Munkáspárt vajdasági első titkára (Józef Kalinowski), a város polgármestere (T. Zarecki), a Vajdasági Biztonsági Hivatal főnöke (A. Kornecki) és helyettese (A. Grynbaum), a szovjet parancsnokság összekötő tolmáctisztje (Wolf Zalcberg) a Szovjetunióból visszatért zsidók. Az kevésbé volt szóbeszéd tárgya, hogy a Vajdasági Biztonsági Hivatal főnöke, Władysław Sobczyński őrnagy lengyel, s melleslegesen az NKVD ügynöke, a Vajdasági Rendőrfőkapitányság parancsnoka (Wiktor Kuźnicki alezredes) és helyettese (Kazimierz Gwiazdowicz őrnagy), valamint a Kielcei Vajdaság polgári vezetője, vajdája (Eugeniusz Wiślicz-Iwańczyk) szintén lengyel és kommunista.

A Nemzeti Véderő a háború éveiben a legerősebb földalatti hadsereg volt a Kielcei (Szentkereszthegy) Vajdaságban, jóllehet konspirációs szinten a megszálló ország területeinek döntő többségét a londoni lengyel kormánynak alárendelt Honi Hadsereg ellenőrizte. A Honi Hadsereg főparancsnoka, Tadeusz Bór-Komorowski tábornok a neki magát alá nem rendelt Nemzeti Véderő kielcei tevékenységével kapcsolatosan olyan jelentést is kénytelen volt Londonba továbbítani, miszerint annak egyes alegységei a zsidók elleni hajtóvadászatokban esetenként együttműködnek a németekkel. Ez pedig egyenlő a hazaárulással...

A Honi Hadseregen és a Nemzeti Véderőn kívül 1944 júniusától még egy jelentős haderő tevékenységével kellett számolni a Kielcei Vajdaságban: a Népi Hadsereggel. A Népi Hadsereg Kielcei Körzetének parancsnoka, Mieczysław Moczar volt, aki egyik híradóosztisztje, Władysław Sobczyński őrnagy által tartotta fenn a kapcsolatot a Vörös Hadsereggel. A Népi Hadsereg és a Nemzeti Véderő egymás ellen is ádáz küzdelmet folytatott, holott volt, ami összekapcsolhatta volna őket: parancsnokaik, egyes tisztjeik és katonáik antiszemitizmusa.

A Lengyel Zsidók Központi Bizottsága, s a különféle vajdasági és városi zsidó bizottságok, cionista szervezetek 1945 derekától gyakran kaptak riasztó jelzést, jelentést arról, hogy a koncentrációs táborokból vagy a Szovjetunióból hazatérő zsidók gyilkosságoknak, rablótámadásoknak, politikai jellegű leszámolásnak, pogromnak estek áldozatul. Közismertek voltak a Nemzeti Véderő tagjainak

„vonatakción”, akik egy-egy személyszállító szerelvényt a nyílt pályán feltartóztattak, utasaikat igazoltatták, s a kommunistákat, kommunistagyanús egyéneket és a zsidókat agyonlőtték. A jelentések szerint többször előfordult az is, hogy a zsidók meggyilkolásában, kirablásában, verésében a kommunista népi rendőrség és hadsereg tagjai is részt vettek, anélkül, hogy tetteknek bármiféle következménye lett volna.

1946. július 1-jéig az új Lengyelország területén hozzávetőleg háromszáz zsidó esett áldozatul gyilkosságoknak, amelyeknek Miechówban, Radomban, Chrzanówban, Rabkában, Tarnobródban, Parczewben pogromjellege volt. Az utóbbi három kisvárosban egyenként három zsidó polgárt gyilkoltak meg. A gyilkosságoknak nem volt különösebb visszhangjuk. Lengyelföldön a háborút követő években is olcsó volt az emberélet. Lengyelország délkeleti szegletében heves harcok dúltak az Ukrán Felkelő Hadsereg és a reguláris Lengyel Hadsereg között, s a Nemzeti Véderőn kívül a Honi Hadsereg helyében támadt Szabadság és Függetlenség nevű konspirációs szervezet is a berendezkedő kommunista hatalom ellen küzdött. Nap mint nap tucatjával lettek erőszak áldozatai az emberek...

De a halál mégis más egy olyan közösség esetében, amelyet mint nemzetet csaknem teljesen kiirtottak. A vágóhídról megmenekült lengyel zsidók útja egyedül Lengyelországon keresztül vezetett Nyugatra. 1946 májusában-júniusában a Szovjetunióból huszonnyolcezer zsidó érkezik az akkor ötvenezer lakost számláló Szczecinbe, anélkül, hogy ellátásukat megszervezték volna. A hatásá-

gok robbanástól tartanak. De a németektől visszanyert területeken könnyebben levezethető a feszültség. Itt még mindenkit hatalmában tart az ideiglenesség érzése. Itt mindenki „bebíró”. Nem véletlen, hogy a Kielcei Vajdaságban ugyanekkor négyezer-ötszáz zsidót tartanak számon, s őket is negyvennyolc helységben szétszórva. Közülük háromezer-nyolcszáz a megsemmisítő táborokat túlélte helybéli és hétszáz a Szovjetunióból érkezett repatriáns.

A városi és megyei zsidó bizottságok Kielcében egyetlen bérházban, a Planta utca 7.-ben, huszonhat szobában helyezik el a városba érkezett zsidók többségét, százhatvanhét embert. Itt a székhelye több cionista szervezetnek, a Jointnak, a Lengyel Zsidók Városi Bizottságának s a Lengyel Zsidók Vajdasági Bizottságának is, amelynek dr. Seweryn Kahane az elnöke... És itt a lengyelek által irigyelt, zsidók számára fenntartott ingyenkonyha is. Néhány családot a város különböző pontjain, németek által kiűrtett lakásokban szállásolnak el. A kielceiek meg vannak győződve róla, hogy a lengyel állam tejben-vajban fürösztötte a zsidókat, míg ők nyomorognak.

Július 1-jén nem tér haza egy kielcei lengyel kisfiú, Henryk Błaszczyk, s apja, Walenty Błaszczyk késő este bejelenti az eltűnését a rendőrségen. Nem tudja, hogy fia elcsavargott, pontosabban egy falusi osztálytársához ment látogatóba. Másnap eredménytelenül keresik egész nap. A város megbolydul, mert az előző héten híre kelt egy kislány eltűnésének. A vasárnapi miséken szószékről hirdették ki, hogy még mindig nem került meg. Harmadnapon este váratlanul megjelenik otthon Henryk, s előad-

ja, hogy idegenek, valószínűleg zsidók pincébe zárták, de két nap után sikerült megszöknie. (A történetéről több bonyolult változatot jegyeztek fel, de ezek igazán csak akkor váltak gyanússá, amikor hosszú évekkel később kiderült, hogy a konszolidálnak mondható életvitelű Walenty úr rendőrségi besúgó volt.)

Az apa – fia és sógora kíséretében – még aznap elmegy jelenteni az esetet a rendőrségnek. A kapitányság pár száz méterre van a Planta utca 7.-től. Útközben Walenty Błaszczyk és sógora megkérdezi a kisfiútól, hogy nem abba a zsidók által birtokolt épületbe zárták-e be. A fiú válasza meggyőző „igen”, sőt atyai biztatásra „egy, zöld kalapot viselő, alacsony zsidó emberre is rámutat”, hogy ő volt a fogvatartója. Mivel késő van, másnapra halasztják az intézkedést.

Másnap, július 4-én 8.30-kor Edmund Zagórski törzsőrmester utasítja Kuźmiński szakaszvezetőt, állítsa elő a Henryk Błaszczyk fogva tartásával gyanúsítható Kalman Singert. Miután ez megtörténik, dr. Kahane, a Zsidó Bizottság elnöke kéri Singer szabadon bocsátását. A vád képtelenségét ugyanis mi sem bizonyítja jobban, mint-hogy a bérházban nincs pince. Zagórski elrendeli, hogy néhány tagbaszakadt nyomozó a fiú kíséretében járjon utána az ügynek, s kilenc egyenruhás rendőrt küld velük, „hogy a házat és a pincét biztosítsák”. A rendőrök rövid úton fűnek-fának elújságolják, hogy a kisfiú a zsidók pincéjéből menekült ki. Miközben a rendőrök körbefogják az épületet, a nyomozók megállapítják, hogy az nincs alapincézve...

Zagórski törzsőrmester felhívja a megyei rendőrkapitányt, Wiktor Kuźnicki alezredest, hogy az esetről jelentést tegyen neki, de mivel az nincs a helyén, helyettesének, Kazimierz Gwiazdowicz őrnagynak számol be a történetről. Ezalatt Władysław Sobczyński őrnagyot az „A” osztály munkatársai tájékoztatják a zsidó épületben lefolytatott házkutatásról és a rendőrség biztosító jelenlétéről. Sobczyński őrnagy kéri a Közbiztonsági Minisztériumnak a népszavazás miatt tanácsadóként éppen Kielcében tartózkodó két tisztjét, hogy a Biztonsági Hivatal hat munkatársával menjenek a Planta utca 7.-be, váltsák le és küldjék el a rendőröket, s az épületbe senkit se engedjenek be. Ugyanakkor arra kéri Gwiazdowicz őrnagyot, hogy a fiút és Singert adják át a Vajdasági Biztonsági Hivatalnak, mondván; „ez politikai ügy [...] ez provokáció...”. Gwiazdowicz is ugyanerre hivatkozva közli: neki kell az ügy végére járnia. Spilevoj ezredes, a kielcei Vajdasági Biztonsági Hivatal szovjet tanácsadója szintén jelentkezik Gwiazdowicz őrnagynál, hogy az esetről tájékozódjék.

Tíz óra előtt az őrszolgálat hét emberével megjelenik a Planta utca 7.-nél Jan Mucha kapitány, a Vajdasági Biztonsági Hivatal tisztje. Ekkor már mintegy százötven fős tömeg, többségében nő veszi körül a bérházat. A nyomozók kivezetik a kisleányt a térre, akit állítólag Gwiazdowicz kihallgat, s egykettőre rájön, hogy hazudott. Közben dr. Kahane telefonon fordul segítségért Sobczyński őrnagynak, és azt is kéri, hogy a rendőrséget távolítsa el. Az őrnagy (magyar terminológia szerint: az ávós őrnagy) a Belbiztonsági Hadtest parancsnokságára és a 2. varsói gyalo-

goshadosztály parancsnokának, Stanisław Kurpsza ezredesnek telefonál, valamint Gwiazdowicz őrnagyot is utasítja, hogy további rendőri erőt küldjön a Planta utcába.

Délelőtt 10 és 10.30 között a Belbiztonsági Hadtest negyven és a 2. hadosztály 4. gyalogezeredének harminc katonája, továbbá a városparancsnokság harminc katonai rendőre és katonája, valamint öt híradós tiszt érkezik a zsidó ház elé. A nem sokkal azelőtt már az épületre kőzáport zúdító tömeg a katonaság megjelenésére lecsillapodni látszik. A pontos eligazítást nem kapott, de meg lehetőségen a zsidók ellen hangolt katonák és a rendőrök egy része bemegy az épületbe, és agresszív határozottsággal kéri az ott lakókat, hogy adják át nekik fegyvereiket. Hat-hét revolvert szednek össze. A fegyverviselési engedéllyel rendelkezők – részben balsejtelmeik miatt – nem adják át pisztolyaikat.

A katonák kivezetik a zsidók egy részét. Nem tudni azért-e, hogy biztonságos helyre kísérik őket. Tény az, hogy az eszement tömeg „minden zsidó ávós, le a zsidókkal, éljen a lengyel hadsereg, megbosszuljuk fiainkat” kiáltásokkal hergelve magát vasdorongokkal, botokkal, kövekkel esik a védtelen embereknek.

És eldördül az első lövés is, amelyet egyes tanúk szerint egy katona adott le, mások szerint egy sarokba szorított zsidó ember önvédelemből. Egy tiszt halálosan megsebesül. A katonák és a rendőrök tűzfegyverüket is használva egyre-másra vezetik ki a zsidókat és vetik oda őket a kettős szerepben tetszelgő cirkuszi tömegnek. Közben Kuźnicki alezredes telefonon kéri a rendőrség főparancs-

nokát, Franciszek Józwiak tábornokot, hogy engedélyezze a biztonsági erők és a katonaság visszavonását. Sobczyński őrnagy a közbiztonsági minisztert, Stanisław Radkiewiczet tájékoztatja a Kielcében kialakult helyzetről, aki a Góra Kalwarián állomásozó őrdandár katonáinak átküldését ígéri.

Tizenegy és tizenkettő óra között megérkezik a hadosztálytörzs közvetlen rendelkezésére álló katonaság Kazimierz Konieczny őrnagy vezetésével, amely sortűzet ad a levegőbe, és őrláncot von az épület köré. A Közrendőrök Továbbképző Iskolájának hallgatói a nyolc kilométerre fekvő Zgórska nevű kisvárosból felsőbb helyről kapott parancs nélkül elindulnak a Planta utcába... Annak a kocsmái pletykának az indulata fűti őket, hogy a zsidók megöltek tizenegy lengyel kisgyereket...

A rendőrök a halott és sebesült zsidókat a városi kórházba szállítják. A székesegyház két papja is a Planta utcába igyekszik, hogy részt vegyen a tömeg lecsillapításában, de az őrlánc parancsnoka nem engedi őket tovább, mondván, hogy már úrrá lettek a helyzeten. Ez nem igaz. Az egész városban vadásznak a zsidókra. Jó néhány lengyelt is félholtra vernek görbe orra, a szeme állása vagy szájformája miatt.

Tizenkét óra után a Ludwików nevű kohó igazgatója arról tájékoztatja Sobczyński őrnagyot, hogy a munkások a Planta utcába készülnek. Az őrnagy a Biztonsági Hivatal két munkatársát küldi a gyárba, hogy próbáljanak a munkások lelkére hatni, és telefonál a Lengyel Munkáspárt vajdasági bizottsága első titkárának, Józef Kalinowski-nak, szálljon ki a gyárba, és csillapítsa le a „dolgozó népet”. De

ekkor már vagy hatszáz „botokkal, vasdorongokkal, kővel felfegyverzett” munkás a gyár kapuját kifordítva „a zsidók a gyermekeinket ölik, a rendőrség a tömegbe lőtt” kiáltásokkal megindul a Planta utcába, ahol a katonai és rendőri kordont áttörve benyomul az épületbe... Újra kezdetét veszti... vagyis órányi ebédszünet után folytatódik a pogrom. A katonák a tömegbe vegyülve tétlenül bámészkodnak, vagy a gazdátlan lakásokban rabolnak, s hellyel-közzel az ő öklük, puskatusuk is meglendül. Tanúk vannak rá, hogy Kahane doktorral egy tiszt végzett tarkólövessel, miközben ő kétségbeesetten Sobczyński őrnagynak telefonált. Kilenc zsidót szállítanak lőtt sebbel kórházba, rajtuk kívül három zsidó emberrel végzett golyó.

A vajdasági pártbizottság első titkárának irodájában lázas tanácskozás folyik, amelyen Sobczyński őrnagy is jelen van. Képtelenek eldönteni, ki csillapítsa le a tömeget. Kalinowski nem akarja a szerepet vállalni, mert még azt mondhatnák, hogy a Lengyel Munkáspárt a zsidók védelmezője. A lengyel kommunisták ugyanis előszeretettel hangoztatják, hogy a történelem első etnikailag színlelő nemzetiállamának létrejötté nekik köszönhető. A helyettes vajda, H. Urbanowicz azzal hárítja el a feladatot, hogy ő külsőleg olyan, mintha zsidó volna. Julian Lewinnek, a párt vajdasági bizottsága személyzeti titkárának ezek után kínálkozik az érv, hogy ő valóban az. Wiślicz-Iwańczyk vajda kifecamodott bokával otthon fekszik. Később azt állította, hogy Czesław Kaczmarek kielcei püspökkel már délben megfogalmaztak és közösen aláírtak egy felhívást, amelyben kifejezték, hogy „a zsidó

lakosság egyetlen lengyel gyermeket sem ölt meg”, továbbá, hogy a délelőtti események idején a hatóságok nagy önuralomról tettek tanúbizonyságot, mert nem lőttek a tömegbe. Ami pedig a vajdát és a püspököt illeti, leszögezték, hogy mind az állam, mind az egyház képviselői föllépnek a törvényes rend védelmében. A felhívás azzal, hogy terjesztését a Lengyel Munkáspárt nem vállalta, a vajdasági pártbizottság másnapra halasztotta, majd megtiltotta, a legcsekélyebb célt sem érte el.

Másfél órás araszolgatás után megérkezik a Vajdasági Biztonsági Hivatal székháza elé a Közrendőrök Továbbképző Iskolájának negyvenhét hallgatóját szállító teherautó. Az iskola vezetője, Tadeusz Seweryński őrnagy újabb másfél órás várakozás után kap parancsot arra, hogy a zsidó házhoz menjenek. A megbeszélés Sobczyński irodájában folyik tovább. Spilevoj szovjet ezredes is jelen van, aki azt tanácsolja lengyel kollégájának, hogy tartózkodjék a tűzparancs kiadásától. Megérkezik a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának az a csoportja, amelynek tagjai a tömegbe vegyülve figyelték az eseményeket.

A zsidó házból 2.30-ra szorítják ki a „ludwikówi” munkások szabadon tovább gyilkoló tömegét, s estére, a Góra Kalwaria-i őrdandár harckocsijainak megérkezése után sikerül a rendet helyreállítani. A sebesülteket és túlélőket az est folyamán átszállítják Łódźba. De ekkorra már az egész vajdaságot összevérzik az aznapi események hírei. A wrocław–lublini vonaton vasutasok, civilek, aktív és szabadságos katonák egyaránt zsidókra vadásznak, s akikre rátalálnak, agyonverik, lelövik, megkövezik, jobbik eset-

ben „csak” félholtra rugdossák... a zsidó kinézetű lengyeleket is. Pogromra készülnek Częstochowában is, de itt nem ülnek fel a középkori vérvádakat terjesztő rémmeséknek. Kaliszban is híre megy a gyermekeket henteskam-póra akasztó rabbiról szóló rémtörténeteknek, amelyeket csak azok találhattak ki, akik tudták, Hitler hogyan végeztette ki az ellene összeesküvők egy csoportját. Más kisebb városok is megbolydulnak. Mind-mind egy időben: 1946. július 4-én.

A pogrom negyvenkét áldozatát július 8-án hantolták el a kielcei zsidó temetőben ásott közös sírban. A híradó-felvételeken a teherautókon sorakozó koporsók között két kis koporsó is látható: a legfiatalabb áldozat háromhetes volt. A temetésen tízezer ember vett részt, nyilván a néhány nappal korábbi antiszemita téboly résztvevői közül is sokan... A gyászszertartást D. Kahane ezredes, a lengyel hadsereg főbbijája végezte. Ő volt a legőszintébb: megátkozta a várost.

Az állami és pártvezetők közül talán olyanokat is elküldtek a temetésre, akik valamiféle titok birtokában lehettek. Hiszen Stanisław Radkiewicz közbiztonsági miniszter is ott volt a koporsóknál. És Adolf Berman, a Baloldali Poalej Syjon vezetője szintén, akinél az a feltűnő, hogy ő is azt a hivatalos értékelést hangoztatta, miszerint a kielcei pogrom a földalatti hadsereg, a londoni reakció, az Anders-katonák, a néppártiak aknamunkájának eredménye. Ha esetleg erről valóban meg volt győződve, a lengyel belügyi, katonai, rendőri, államigazgatási szervek

tragikus és végzetes ügyefogyottságát akkor is szóvá kellett volna tennie...

Zenon Kliszko, a Központi Bizottság Személyzeti Osztályának vezetője által vezetett nyomozócsoportnak az volt a legízléstelenebb kezdeményezése, hogy a pogrom másnapján röpgyűlést hívott össze a Ludwików kohóműben, amelyen „a munkások elítélték a hitleri és andersi módszereket”, és tudatták országgal-világgal, hogy mindenért Anders a felelős.

A majdani nagy antiszemita, Władysław Gomułka július 6-án Mikołajczykot vádolta meg a kielcei pogrom szervezésével, mondván, hogy a népszavazáson elszenvedett csúfos kudarcáról a Lengyel Néppárt így akarta elterelni a figyelmet. Ez az érvelés annál is inkább sajátságos volt, mert a népszavazás hivatalos végeredményét csak július 9-én tették közzé.

Nem mondható szerencsésnek August Hlondnak, Lengyelország prímásának nyilatkozata sem, melyet a külföldi tudósítóknak a kielcei pogrommal kapcsolatban tett: „A katolikus papság mindig mindenütt elítél mindenfajta gyilkosságot. Elítéli a gyilkosságot, függetlenül attól, hogy Kielcében vagy Lengyelország más helységeiben lengyelek vagy zsidók ellen követik is el. A sajnálatra méltó kielcei eseményekből kiderül, hogy azokat nem faji okok váltották ki, hanem egészen más, fájdalmas és tragikus alapjai voltak. [...] Tény, hogy a feltételek (a lengyelek és zsidók együttélésének feltételei – K. I.) nagymértékben amiatt romlottak meg, mert a zsidók a lengyel kormányban kulcspozíciókat foglalnak el, és olyan kormányzati

rendszer erőltetnek, amelyet a társadalom nagy része nem akar.” Némileg finomabb megfogalmazással, de hasonló tartalmú és szellemű volt a püspöki kar nyilatkozata is.

Kielce lényegét tragédiájának teljes mélységében és következményeiben átérezte viszont a háború alatti kiállításával nagy erkölcsi tekintélyre szert tett Adam Stefan Sapieha krakkói érsek, aki tömören azt nyilatkozta, hogy a lengyelek jövőjét két dolog fenyegeti igazán: az antiszemitizmus és az alkoholizmus.

Vajon a kielcei pogromnak valóban az lett volna a nagypolitika szintjén a kiváltó előzménye, hogy a népszavazás a baloldalra nézve kedvezőtlenül alakult, s erről már a szavazás napján, de legkésőbb másnap tudomást szereztek a Lengyel Munkáspárt vezetői? Azok a jelek, amelyek a nap eseménykrónikájából kiolvashatók, arra mutatnak, hogy a kielcei pogromot a kommunista hatalom legbelsőbb körei az ellenzék kompromittálására szervezték. Nem kizárt, hogy a szovjet fél sugallatára. A kommunistáknak nyilatkozataik révén – ha csak átmenetileg is, de a hatalomért folyó harc fontos időszakában – valóban sikerült a világ közvéleménye előtt lejáratniuk a lengyel ellenzékét. Az antiszemitizmus vádjával Sztálin, Zsukov és Molotov is eredményesen kezdte ki a londoni lengyel kormány és a Nyugati Lengyel Haderő hitelét szövetségesei előtt.

A kiváló irodalomtörténész, Stefania Skwarczyńska ennek visszhangjaként fogalmazta meg és tette közzé a *Tygodnik Powszechny* című katolikus hetilap hasábjain azóta sokat idézett gondolatát: „Nem hozhat számunkra

megkönnyebbülést az a tézis, hogy itt idegen érdekek hatottak közre: vajon egy egészséges társadalom ellenséges érdekek járszalagjára kerülhet-e.”

A *Tygodnik Powszechny* katolikus értelmiségi köre volt az egyetlen meghatározó szellemi csoport, intellektuális erő, amely az erkölcsi súlyának megfelelően közelítette meg a kielcei pogromot. A lap hasábjain közzétett írások közül kiemelkedik Stanisław Ossowski *Koszula Nessusa* (Nessus-ing) című tanulmánya, amelyben többek között leszögezi: „Ami Kielcében lejátódott, az nem az erdei emberek akciója, az nem a városi csőcselék alattomos gaztette. Ez az akció több mint hat órán át tartott – hat órán át egy több tízezer lakost számláló városban –, tébolya óriási tömeget kerített hatalmába, s a pogromláz hullámai messze a város határain túlra csaptak. A kielcei rémtettből passzívan Kielce egész társadalmá kivette a részét.” A kielcei pogrom okai között megemlíti, hogy a zsidók ellen elkövetett gaztetteket „kötelességből ítélik el, de ténylegesen nem tesznek ellenük semmit. A gaztett átélésének hiánya jelentős mértékben a háború alatti megszokás eredménye: a zsidók gyilkolása nem jelent semmi különöset. Miért foglalkoztatná a kielceieket negyven zsidó halála, amikor hozzászoktak a gondolathoz, hogy Hitler milliószámra gyilkolja a zsidókat?” És végezetül leszögezi: „Azoknak, akik új Lengyelországot akarnak építeni, azoknak akik a szocializmust mint a »szabadság királyságát« akarják felépíteni, jobban kell gondoskodniuk arról a légkörről, amelyben az ember formálódik.”

Bizonyára Ossowski is tudta, mennyire hiú reményeket táplál. A Lengyel Munkáspárt és a kormány alapos nyomozást, szigorú ítéletet és a nyílt és földalatti reakció leleplezését ígérte a kielcei pogrom ügyében. Ez elmaradt. A temetés másnapján halálra ítélték és sietve agyonlőtték ugyan a pogrom utolsó perceiben találomra letartóztatott kilenc résztvevőt, de a nyomozás nem bizonyult alaposnak. A reakció leleplezésére nem került sor. Az ezzel kapcsolatos kielcei fogadkozások, ígéretések szép csendben elhaltak... Az igazi felelősök sohasem kerültek elő.

Kuźnicki alezredest, Sobczyński őrnagyot és Gwiazdowicz őrnagyot július 6-án tartóztatták le. Fölöttük a Legfelső Katonai Bíróság decemberben ítéltkezett. Sobczyńskit és Gwiazdowiczot felmentették, Kuźnicki egyévi börtönre ítélték, de tíz hónap múlva feltételeSEN szabaddá helyezték.

Felmerült az a gyanú is, hogy a kielcei provokációt cionista szervezetek készítették elő, hogy az általa kiváltott sokkal késztessek a Lengyelországban maradni szándékozókat, a habozókat kivándorlásra. Ennek, ha nincs is alapja, az tény, hogy július folyamán több mint tizenkilencezer, augusztusban pedig harmincháromezer-háromszáznegyvenhat zsidó hagyta el Lengyelországot. A lengyelországi zsidó bizottságok önvédelmi osztagokat szerveztek, amelyek tagjai részben önkéntesek, részben zsoldosok voltak. A több mint kétszáz osztag kétezer-ötszáz tagot számlált, és háromszázkilencven zsidó intézményt védett. Eredményesen.

A kielcei pogrom 1946 után apránként a tabu témák közé került. Harmincöt évig nem vagy alig esett szó róla. A csendet a Szolidaritás időszaka törte meg, Krystyna Kersten *Kielce – 4 lipca 1946* (Kielce – 1946. július 4.) című cikke, jóllehet a hadiállapot bevezetése előtt pár nappal jelent meg a *Tygodnik Solidarność* című Szolidaritáshetilapban, ha visszhangot már nem válthatott is ki, felkelte a figyelmet, s a nyolcvanas évek második felének egyre szabadabb légkörében hivatkozási alap volt. Marcelli Łoziński, a jó nevű rendező 1988-ban *Świadkowie* (Tanúk) címmel húszperces dokumentumfilmet készített Kielcéről, amelyet a pogrom 1946-os hivatalos megítélésének hívei egyoldalúan elfogultnak ítélték, s ellenérvként Gomułka nevezetes Mikołajczyk-ellenes vádbeszédére hivatkoztak.

A pogrom áldozataihoz valóban méltó megemlékezésre ötven év múltán, 1996. július 4-én Kielcében, az elátkozott városban került sor. Hiteles ünnepélyességgel. Az emlékezés alaphangját Bogusław Ciesielski, a város polgármestere adta meg, aki nem arról beszélt, hogy provokációról van szó, és kik állhattak a provokáció háttérében, hanem azt hangsúlyozta, hogy a nehezen megbocsátható szörnyűséget kielceiek követték el – sötét, középkori rémhíreket terjesztve és rémhíreknek felülve, a felebaráti szeretetet sátáni gyűlölködésre váltva. A pogrom rémtette kitörölhetetlen a város történetéből, része annak, tanulsága nemzedékről nemzedékre száll, de az egész feledékeny világ is okulhat belőle.

„Én mint e város polgármestere csak egyet tudok kérni: bocsánatot mindazért, ami ötven évvel ezelőtt Kielcében történt” – mondta beszédében a polgármester. Tudjuk, a bocsánatkérés csak akkor igazán az, ha egyúttal fogadalom és szüntelen cselekvés is azért, hogy az elkövetett rossz jóvá váljék.

GOMUŁKA ÉS EZERKILECSZÁZÖTVENHAT ESEMÉNYEI LENGYELORSZÁGBAN

AZ ELSŐ LENGYEL SZAMIZDAT

A sztálini diktatúra lengyelországi változatának nagy nyilvánosság előtti leleplezésében Józef Światło ezredes, a Közbiztonsági Minisztérium hírhedt X. ügyosztályának helyettes igazgatója és Nyikita Szergejevics Hruscsov, az SZKP Központi Bizottságának első titkára játszották a főszerepet. Az 1953 végén nyugatra szökött Światło 1954 szeptemberétől hosszú hónapokon át sugárzott beszámoló sorozatban leplezte le a rendszer működését, különös tekintettel a megtorló apparátus mechanizmusára, kihallgatási, vallatási módszereire. Ez utóbbiakban aztán igazán jártas volt, s megnevezett személyekre lebontott „esetei” hitelességükkel szinte sokkolták a Szabad Európa Rádió lengyel adásának hallgatóit, köztük több százezer párttagot is. Az utóbbiak felháborodása is hozzájárult ahhoz, hogy még 1954 végén feloszlatták a Közbiztonsági Minisztériumot; feladatainak egy részét a Belügyminisztérium vette át, másik része a Közbiztonsági Ügyek Bizottságához került. A megszűnt minisztérium bukott vezetőjét, Stanisław Radkiewiczet kinevezték az Állami Gazdaságok Minisztériumának élére.

A Közbiztonsági Minisztérium felszámolása után hat nappal, 1954. december 13-án minden különösebb híradás nélkül kiengedték börtönéből Władysław Gomułkát, akit

1948-ban jobboldali nacionalista elhajlás vádjával eltávolítottak a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának főtitkári székéből. 1948-49-ben még tagja lehetett a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának, de 1950-ben a belévetett, évről évre erodálódó bizalomból a következő évben történt bebörtönzéséig már csak arra futotta, hogy a társadalombiztosítás varsói részlegének igazgatójává nevezzék ki. Gomulka szabadon engedésével Lengyelországban is kezdetét vette a Sztálin halála után megkésített olvadás. A múltját vállaló hatalom igyekezett továbbra is következetességet mutatni; még 1955-ben is sor került koncepciók perekre, s az 1953 őszen letartóztatott Stefan Wyszyński bíboros prímást továbbra is szigorú őrizetben tartották egy kolostorban.

Światło beszámolójánál nagyobb, szinte földindulásszerű változást idézett elő az a hetvenkét oldalas, félig-meddig szamizdat kiadvány, amely 1956 márciusának utolsó harmadában látott napvilágot Lengyelországban, s Hruscsovnak a XX. kongresszus utolsó, zárt ülésén, február 24-ről 25-re virradó éjszaka elhangzott titkos beszédét tartalmazta *A személyi kultuszról és következményeiről*.

Tudjuk, a sztálini rémtettek leleplezésének szentelt moszkvai ülésen a résztvevők nem készíthettek jegyzetet, mondván, hogy mindaz, ami ott elhangzik, „csak a párttagságra tartozik, a sajtóra pedig végképp nem...” Hruscsov azonban közvetlenül a kongresszus után mégis célszerűnek látta, ha a szovjet pártszervek és a szocialista országok testvérpártjainak vezetői megismerik a beszédet,

s ezáltal támogatást nyújtanak a sztálinizmus következetes leleplezéséhez.

A beszéd azonban nem azt a hatást váltotta ki a szocialista országok kommunista vezetőiből, amit Hruscsov remélt. Azok, akik egymással versengtek a Sztálin legjobb tanítványa címért – Rákosi Mátyással az élen –, nem tudtak és nem is akartak hirtelen hátat fordítani mindannak, amit vallottak és tettek, vagyis, amiért felelősek voltak.

E tekintetben azonban a Lengyel Egyesült Munkáspárt társadalom-lélektanilag és ideológiailag kényelmes helyzetbe került. Az, akit a sztálini terrorért a legnagyobb felelősség terhelt, az SZKP XX. kongresszusán a LEMP-küldöttséget vezető Bolesław Bierut, 1956. március 12-én Moszkvában – a testvérpártok szokásos itteni betegségében, tüdőgyulladásban – elhalálozott. (Így hirtelenjében azok is mártírnak tekinthették, akik moszkovita múltja és hazai rémtettei miatt gyűlölték őt, mivel elterjedt, hogy „a lengyel nemzeti érdekek következetes védelmezése miatt méreginjekcióval végeztek vele a ruszkik”). Varsói temetését, amelyen Hruscsov is részt vett, összekötötték az új első titkár megválasztásával, aki Edward Ochab, a Központi Bizottság addigi titkára lett.

Március 20-án történt megválasztása – Hruscsov jelenlétében – sokkal simábban ment, mint várni lehetett. A bizonytalanság abból adódott, hogy az egykori pártelit ekkorra két táborra szakadt. Sztálin leleplezése után helyzetüket az ún. dogmatikusok érezték bizonytalanabbnak, míg Hruscsov titkos beszéde a liberálisokat látszott erősíteni, akik nem sokkal azelőtt még szintén keményvona-

las sztálinisták hírében álltak. A tömegeket – a társadalom és a politika demokratizálását hirdető programjuk miatt – ők tudhatták maguk mögött, s növekvő népszerűségüknek az se ártott, hogy dogmatikus ellenfeleik, származásukra utalva, biztosan ható méregként az antiszemita indulatokra is hatni igyekeztek. Hruscsov, hogy a két tábor között helyreállítsa az egyensúlyt, a liberálisok tömegtámogatottsága miatt a dogmatikusok mellé állt, tudván, hogy rájuk jobban számíthat, ha a Szovjetunió érdekei mellett való kiállásról van szó.

Ochab szerencsés választásnak bizonyult, mert személyét mindkét tábor elfogadta. Hogy helyzetét erősítse, március 21-én a szocialista táborban példátlan lépésre szánta magát: elrendelte, hogy Hruscsov beszédét háromezer számozott példányban küldjék szét az országban, hogy tartalmát a legtávolibb pártszervezetek is megismerhessék. Ezzel az új első titkár egyértelműen a „liberálisok” oldalára állt. Stefan Staszewski, a Varsói Pártbizottság első titkára a referátum tizenötezer példányban történő sokszorosítására utasította a nyomdászokat, meghagyva nekik, hogy az egyes példányok számozását ismételjék olyan csoportosításban, hogy az a háromezret ne haladjon meg. A nyomdászok – nem utolsósorban anyagi megfontolásból – a „titkos beszédet” jóval több mint tizenötezer példányban sokszorosították, így az piaci dugáru lett, s kézről kézre terjedt Lengyelországban. Állítólag az Egyesült Államok varsói nagykövetsége egy ilyen zugpéldányt juttatott ki, hogy a nyugati világ fordításban megismerhesse, mit mondott Hruscsov a történelmi éjszakán.

A brosúra hatását hatványozta, hogy tartalmát az esetek többségében nyílt párttaggyűléseken vitatták meg. Ilyet – falvakban, nagyvárosokban, általános iskolákban, egyetemeken, szerkesztőségekben, akadémiai intézetekben, gyári üzemekben és állami gazdaságokban – több százat tartottak. Az orwelli „új-beszédhez” szokott emberekből elemi erővel tört elő az egyértelmű kérdések megfogalmazása és az őszinte válaszok utáni vágy. A sztálinizmus leleplezésének következményét legtömörebben egy olasznyi párttag kultúrunkás határozta meg: „Elvtársak, súlyos felelősség nehezedik ránk; gondolkodni kell.” Egy varsói kerületi aktívaülésen elhangzott kérdés vádnak is beillett: „Tagjai kell, hogy legyünk egy olyan pártnak, amely ennyi hibát követett el?” És egy másik, amelyet a lódzi Állami Színházművészeti Főiskola nagygyűlésén tettek fel 1956 forrongó tavaszán: „Hihetünk-e a tekintélyeknek, ha az, aki a csúcson állt, becsapott bennünket?” Tabu témák is terítékre kerültek: elhangzottak a lengyel katonatisztek katyni lemészárlására és a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötésére vonatkozó kérdések. A keresetre, az életszínvonal süllyedésére, a közellátás helyzetére, a szovjet „szénvásárlásra”, a szovjet tanácsadók szerepére és a szovjet hadsereg lengyelországi jelenlétére vonatkozó kérdéseket akár követeléseként is értelmezni lehetett.

A nem várt visszhang hatására rendelte el április 10-én a lengyel pártvezetés, hogy a Hruscsov-beszédet tekintsék bizalmas anyagnak, amelybe csak a párt vezetői nyerhetnek bepillantást. Ekkor már késő volt. Ráadásul a beszéd

a sajtót is felszabadította, nemcsak a tényfeltáró cikkeket közlő *Nowa Kultura* és a *Po prostu* című hetilapokat kapkodták el, hanem a *Życie Warszawy* című napilapot is. A kulturális életben pezsgés indult meg, a nagy tekintélyű Lengyel Írószövetség éléről eltávolították a sztálinista vezetőket. A Honi Hadsereg katonáinak rehabilitálását jelentette az is, hogy Wajda *Csatorna* címmel filmet forgatott a varsói felkelésről, s Roman Bratny *Kolumbuszok* címmel regényt jelentetett meg az addig fasisztának, Hitler-bérencnek tartott, a londoni emigráns kormány által irányított honi ellenállókról. Hallatták hangjukat a különböző értelmiségi körök, filozófusok, közgazdászok is. Az utóbbiak a lengyel közgazdászok 1956. június 7. és 9. között tartott II. kongresszusán megkérdőjelezték a szocialista gazdaság fejlesztésében a nehézipar vezető szerepét, és a szocialista piacgazdaság bevezetéséhez több modellt is bemutatnak. Volt mit megvitatniuk, mert az 1955-ben befejezett hatéves terv eredményeit nem lehetett szépíteni. A nemzeti jövedelem 112 százalék helyett csak 73,5 százalékkal nőtt, míg a reálbérek a tervezett 40 százalék helyett a kozmetikázott adatok szerint is csak 27 százalékkal emelkedtek, de a valóságban a 25 százalékot sem érték el.

Azt, hogy a párthatalom valóban változásra szánta el magát, a társadalom egyelőre nem a gyomrán, hanem a politika terén hozott fontos intézkedésekből érezkelhette igazán. Április 19. és május 4. között eltávolították a kormányból a sztálini bűntettekért felelősök egy részét: Henryk Świątkowski igazságügyminisztert, Jakub Berman

miniszterelnök-helyettest, Stefan Kalinowski főügyészt, továbbá a katonai főügyészt is, míg a felszámolt Közbiztonsági Minisztérium egykori leghírhedtebb vezetőit, Roman Romkowski tábornokot, volt miniszterhelyettest és Anatol Fejgin ezredest, a X. ügyosztály vezetőjét letartóztatták és bíróság elé állították. Fejgint tizenkét év, Romkowskit tizenöt évi börtönre ítélték. Józef Rózański ezredest, a Vizsgálati Főosztály volt vezetője is ugyanekkor került tizennégy évre rács mögé. (Mindhárman 1964-ben hagyhatták el a börtönt.) Ezzel párhuzamosan április 27-én amnesztiát hirdettek, amelynek következtében 1956. június 4-ig 28 ezer politikai foglyot helyeztek szabadlábra, köztük három halálra ítélt tábornokot is. Visszanyerte szabadságát az egykori Lengyel Munkáspárt Gomulkával együtt bebörtönzött vezetője, Marian Spychalski is. Zenon Kliszkót már korábban, 1954-ben kiengedték a börtönből, míg Ignacy Loga-Sowiński 1949–56 között „parkolópályán” dolgozott: leginkább Wrocławban volt vezető szervezeti aktivista.

Gomulkát mind a liberálisok, mind a dogmatikusok szerették volna megnyerni maguknak. A képviselőikkel folytatott beszélgetések során „Wiesław elvtárs” következetesen kiállt 1948-as nézetei mellett – melyek közül a kollektivizálás ellenzése volt a legismertebb – kijelentve, hogy „az élet felülírta önkritikáját”.

Az élet más területen is felülírta az elveket: 1956. június 28-án Poznańban munkásfelkelés tört ki a... munkáshatalom ellen. Közelről nézve az események alakulását, megállapítható, hogy a tömegek már egy lépéssel a régi szerkezet satujába fogott hatalom előtt jártak, amelynek mindent elkenő orwelli „új-beszédét” már nem értették és nem is akarták érteni. Bajaikra gyógyírnak így kevés volt a szokványos fordulat: „elvtársak, minden rendben lesz, csak dolgozzatok...”.

A poznańiak Lengyelországban nem örvendtek különösebb népszerűségnek. Tulajdonságjegyeiket túlságosan „németesnek” tartották – Nyugat-Lengyelország, vagyis Ólengyelhon Poznańnal együtt öt negyedszázadon át Poroszországhoz tartozott –, híresek szorgalmukról, pontosságukról, megbízhatóságukról. A lengyelek elterjesztették róluk, hogy birkatürelműek, minden terhet elbírnak, s inkább összerogynak, de gyávák a tiltakozásra.

Tény, hogy a lengyel állami és pártvezetés birkaként kezelte a poznańi üzemek, gyárak, vállalatok dolgozóit. Persze nemcsak őket: a munkásokat általában. Kimondatlanul is vallotta: a szocializmus felépítésének érdekében mindent meg lehet csinálni velük. Minthogy minden érte, a vezető erőnek kikiáltott munkásosztályért történik.

Ebben a reménykeltően megpezsdült társadalmi légkörben csapott fel az egyik legnagyobb poznańi üzem, a 13 000 embert foglalkoztató egykor H. Cegielskiről, most Sztálinról elnevezett Fémművek dolgozóinak elégedetlen-

sége. Ennek több egymást tápláló közvetlen forrása volt. Mindegyik a munkások jövedelmének alakulásával állt kapcsolatban. Az 1953-tól rendszeressé váló normarendezés következtében a nevezett üzem munkásainak jövedelme 1956 tavaszára az előző évi átlaghoz képest 3–8 százalékkal csökkent. Ráadásul tudomásukra jutott, hogy éveken át nem vették figyelembe a munkaversenyben kiemelkedő eredményeket elérők túlórájára vonatkozó adókedvezményt. Ily módon mintegy 5000 munkást 11 millió zlotyval károsítottak meg, s ezt a Fémművek vezetősége nem volt hajlandó kifizetni. Mindezen keresztül vették számba az összes, termeléssel kapcsolatos visszaságokat, sérelmeket. A rapszodikus anyagellátást, az ebből eredő negyedévi hajrá, amelynek következtében éjjelnappali hajtásra kényszerültek az emberek. A vezetők prémiumát megalapozó véghajrá ugrásszerűen növelte az üzemi balesetek számát, ami pedig az egészségügyi és szociális ellátás alacsony szintjét leplezte le. Ehhez társult még a siralmas lakáshelyzet is: 2500 lakásigénylőből 1956 tavaszára mindössze 29-en jutottak lakáshoz. A dolgozók nem érték be azzal az érveléssel, hogy Poznań lakossága az elmúlt tíz év alatt 240 000-ről 360 000-re nőtt, míg új lakás alig épült.

Az elégedetlenségnek – körvonalazva a követeléseket is – a Fémművek III-as számú üzemcsarnokában adtak leghatározottabban hangot, ahol egy Wałęsa vérmérsékletű és intelligenciájú fiatal asztalost, Stanisław Matyját választották bizalminak, de megértő szövetségesre találtak szakszervezetisükben, Edmund Taszerben is. Matyja nem-

csak a dolgozók sérelmeit és követeléseit foglalta tömören össze, hanem megoldásukra is racionális javaslatokat tett. Ezeket 1956. június 8-án a Gépipari Minisztérium jelen levő képviselőjének is tudomására hozták, aki ünnepélyes ígéretet tett, hogy hét napon belül intézkednek. Semmi sem történt. A szakértelméről kevésbé, de basáskodó vezetői módszereiről annál ismertebb gyárigazgató, Józef Trzcionka rendre kitért az elől, hogy a hétnapos határidő lejárta miatt türelmetlen munkások vezetőivel találkozának. Válaszul június 21-én a III-as üzemcsarnokban rögtönzött nagygyűlést tartottak, s ultimátumot intéztek az igazgatóhoz: ha június 26-ig nem jönnek el hozzájuk tárgyalni a Szakszervezetek Központi Tanácsának és a Gépipari Minisztériumnak a képviselői, sztrájkba lépnek. Már maga a fenyegetés is szentségtörésnek hatott, hát még a sztrájk, amely a szocializmusban elképzelhetetlen. Ráadásul a Fémművekben 3600 párttag volt, s ennek nagy része támogatta az ultimátumot. Azt a küldöttséget, amely a tervezett június 26-i találkozón a varsói küldöttséggel tárgyalt volna, párttagokból és pártonkívüliekből vegyesen állították össze.

A poznańi gyárak és üzemek – a Vasúti Járműjavító Telep, a Városi Közlekedési Vállalat, a „Stomil” Gumi-gépgyár, a Városi Mészárszék, a Poznańi Görgőscsapágygyár, a Poznańi Kohászati Művek – szolidaritásukról biztosították a Fémművek dolgozóit. Mind több szó esett arról is, hogy kihasználva a külföldieket is vendégül látó Poznańi Nemzetközi Vásár adta információs lehetőségeket, ki kellene vonulni az utcára.

Minderről – ügynökeinek jelentései révén – a vajdasági államvédelmi hatóság (Közbiztonsági Hivatal) és a városi rendőrség is tudott. Tárgyi bizonyítékokkal azonban nem rendelkezett, mivel az üzemek dolgozói négy szemközi szóbeli információs lánc révén tájékoztatták, értesítették egymást.

Június 22-én megérkezett a várva várt varsói bizottság, amelyet a vajdasági pártbizottság első titkára, Leon Stasiak – posztjának preventív védelméül – arról tájékoztatott, hogy a poznańi Fémművekben egy provokátor csoport tevékenykedik, amely fel akarja forgatni a rendet. A különös ígéretek megtételére egyébként fel sem hatalmazott varsói küldöttség ebben a gyanakvó hangulatban találkozott a munkások küldötteivel. Matyjáék hamar átlátták, hogy a varsói bizottság komolytalan, semmit se lehet nála elérni, ezért úgy döntöttek, hogy maga a munkásdelegáció utazik Varsóba, hogy a miniszterrel tárgyaljon. A tárgyalási lehetőségek irányából könnyen kikövetkeztethető, hogy a miniszter után már csak a miniszterelnök, illetve az első titkár maradt. Apránként így derült ki, hogy az agyoncentralizált államban mindenki döntésképtelen, illetve végső soron csak az erőszakszervek dönthetnek.

Amikor június 25-én este a poznańi Fémművek huszonöt fős delegációja vonatra szállt, erről még persze mit sem tudott. Tagjai között volt az igazgató, a vállalati tanács elnöke, a kereskedelmi-gazdasági igazgató, az üzemi pártbizottság titkára. Útközben a munkások nem álltak szóba velük.

A másnap délelőtti konferencián, amelyen a gépipari miniszter, Roman Fidelski elnökölt, heves vita után megállapodtak abban, hogy a három éven át jogtalanul levont adót kifizetik a megkárosítottaknak, a műszaki, adminisztratív dolgozók és az órabéresek megkapják a prémiumot, a minisztérium határozott intézkedéseket tesz annak érdekében, hogy a kooperációs vállalatok hibájából ne állhasson le a termelés, s az akkordbér kiszámításának rendszerét a munkások kívánalmainak megfelelően alakítsák át. Végezetül abban állapodtak meg, hogy a megbeszéléseket másnap Poznańban folytatják.

Fidelski miniszter június 27-én délután két órakor találkozott a III-as számú üzemcsarnok munkásaival. A győzelemről tájékoztatott munkások nagy meglepetésére Fidelski a varsói egyezség „javított”, de a munkásokra nézve sérelmes változtatával állt elő. Ráadásul azt bizonyítandó, hogy így mennyire jól járnak a dolgozók – egy számtani művelet kapcsán – vitába keveredett egy „idős szakival”, aki a meg-megakadó eszmecserét a következő szavakkal zárta le: „Hallja, előbb legalább az általános iskolát végezze el, mielőtt miniszternek megy.” Ezzel mintegy jeladásra megszűnt a párt- és államhatalom képviselőjének hosszú évek óta kötelező kultikus tisztelete. Fidelski nem értette ezt a hagyományos nyelvet, s „újbeszédi” fordulattal próbálta lezárni a találkozót, amelytől a dolgozók ügyeik végső elrendezését várták: „Nem olyan rossz a helyzet – álljatok neki dolgozni!”

Másnap reggel az éjszakai műszak már nem öltözött át: munkaruhában várta a délelőttiöket. 6.20-kor megszólalt

a Fémművek kisszirénája. Megnyíltak a kapuk, s a pár nappal azelőtt Varsóba delegált munkások Matyja, Sulejewski, Stefczuk s a többiek nyomában – akiknek nevét maga alá temette a történelem – az utcára tódult több ezer ember. „Mindez ösztönösen történt, semmilyen szervezettel nem rendelkezünk, mindenki tudta, hogy már indulunk” – vallotta egyikőjük. Fél hétkor megszólalt a gyár központi szirénája. Messzehangzó sívítása megbeszélt rádiójel volt a poznaí üzemek számára.

A főbejáratról az úttestre hull a Sztálin nevével hivalkodó tábla, amelyre a munkásoknak éveken át oly büszkének kellett lenniük. Végigtapostak rajta. A tiltakozó felvonulásnak ez volt az első politikai jellegű tette.

A poznaí Gépesített és Páncélos Tisztiskola 1956. június 23-i reggeli tiszti eligazításán az iskola parancsnoka bejelentette, hogy a városban utcai zavargásokra kerülhet sor, s ez esetben a hadseregre, mindenekelőtt rájuk és növendékeikre vár a feladat, hogy a rendet helyreállítsák. Filipowicz ezredes szavait nem fogadta egyöntetű lelkesedés. A tisztek többé-kevésbé tisztában voltak a Poznańban felgyülemlett feszültség okaival. Egyébként se tudtak mozgósítani nagyobb erőt, mint egy zászlóalj hadapródot. Ráadásul sok volt közöttük a gyakorlatra berendelt tartalékos.

Öt nappal később növekvő tömeg hömpölyög a város központja felé. A távoli kerületek felől is kisebb-nagyobb csoportok indulnak el a szirénajelre.

A központ felé vonuló tömeg mintaszerűen fegyelmezett. Poznań valamennyi társadalmi rétege képviselte

magát benne. A külföldiek izgatottan fotóznak. Többségük még aznap elhagyja a várost. A tüntetők elhaladnak a Nemzetközi Vásár főbejárata előtt. Sokan úgy tudják, itt kell tiltakozni, hogy „lássák a külföldi újságírók”, milyen elégedetlenek életkörülményeikkel a lengyel dolgozók. De a felvonulásnak nem a Nemzetközi Vásár a végcélja, hanem a Sztálin tér. Ott magasodik a Vár, s benne a Városi Nemzeti Tanács. A tömegből tiltott nemzeti dalok és egyházi énekek csapnak fel a szellem és az emlékezés síteteregve terjedő lángnyelveként. Pár perccel később már az egész utca végeláthatatlan lobogás. Egy díszletműhely dolgozóinak villámgyors munkája révén táblákra kerülnek a jelszavak, s ott lebegnek, hullámszerűen a tüntetők feje fölött: „Enni akarunk!”, „Kenyeret kérünk!”, „Le a piócákkal!” A tüntetők hatalmas menete mindenek ellenére békés hangulatban halad el a Kochanowski utca betorkollása mellett. Ebben az utcában áll a vajdasági államvédelmi központ épülete. Mire azonban elárasztja a Sztálin teret, megjelennek a politikai tartalmú jelszavak is, bizonyosságául annak, hogy az érzelmek, az indulatok politikai rendező elve milyen gyorsan úrrá lehet a tömegen: „Szabad választásokat ENSZ-ellenőrzéssel”, „Le a vörös burzsoáziával”, „Le a bolsevizmussal”, „Szabadságot”, „Kenyeret és Szabadságot”. És végül: „Cyrankiewiczet akarjuk”. Voltaképpen ez volt a felvonulás igazi követelése: azonnali tárgyalások Cyrankiewiczessel vagy Ochabbal. Az alacsonyabb szintű megbeszélések értelmetlensége már korábban bebizonyosodott.

A delegáltak ezt ultimátumszerűen közlik a Városi Nemzeti Tanács elnökével, aki áttelefonál a szomszédos vajdasági pártbizottság első titkárához, de annak már hűlt helye. Az állami és pártvezetés befolyásos képviselőinek nagy része pánikszerűen pakol és menekül Poznańból. „A titkár elvtársak, igazgató elvtársak. Az egész társaság családotul pucolt Varsó felé” – vallotta a szemtanú, Krzysztof Wolicki, a központi pártlap, a *Tybuna Ludu* aznap délelőtt Poznańba tartó riportere. Igaz, a pártbizottság „kis” aktivistáit előtte arra utasították, hogy vegyüljenek el a tömegben, s elvtársi meggyőzéssel szereljék le a tüntetőket.

Csak az ideológiai titkár, Wincenty Kraśko van a helyén. Segítséget kér a rendőrségtől. Három teherautónyi rendőrt indítanak útnak azzal, hogy a rendet fegyverhasználat nélkül állítsák helyre. A százezer embertől hullámmzó tér közepén elakadnak a járművek. Leszállítják a rendőröket. A parancsnok mosolyog. A hangulat barátságos. „A rendőrség velünk van!” – nyugtázzák mosolyát a tüntetők, s megéltetik a láthatóan tanácstalan, zavart rendőröket. De nem messze onnan elcsattan egy pofon. A tüntetők küldötteivel foghegyről beszélő rendőrkapitány kapja.

A tömeg egyelőre nyugodt, bár nincs kivel tárgyalni. Vár. Még nincs tíz óra. A kért személyek – Cyrankiewicz, Ochab – repülön másfél óra alatt a helyszínen lehetnének. Varsóban azonban úgy tesznek, mintha mi sem történne. Tíz órakor megkezdí ülést az állampárt, a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának Politikai Bizottsága. Amikor dél körül Cyrankiewicz megtudja, hogy

Poznańban eldőrdültek a fegyverek, szinte felsóhajt. Tette-tett felháborodással jelenti: „Hát ezek után már nincs miről beszélni.”

A tanácstalanul toporgó tömegben közben elterjed a hír: a varsói munkásküldötteket letartóztatták, s a városi börtönben, illetve az államvédelmi hivatal Kochanowski utcai székházában tartják őket fogva. A jelen levő delegációtagok hiába próbálják az ellenkezőjéről meggyőzni a felháborodott embereket. A hír alapja, hogy egy vidéki munkást, aki az előző napon részt vett üzemének figyelmeztető sztrájkjában, lakhelyén a rendőrség reflexszerűen őrizetbe vette. Kraško ez utóbbit is hangosan tagadja. Alig tudják kimenteni az őt körülfogók gyűrűjéből. Egy osztálykiránduláson részt vevő iskoláscsoport kiválik a tömegből, és tanára vezetésével elindul a Kochanowski utca felé. A gyerekek kezében apró nemzeti zászlók.

A türelmét veszítő, háborgó tömeg előbb a Városi Nemzeti Tanács épületébe hatol be, amelynek alkalmazottai elhagyják az irodákat. A tüntetők fehér zászlót tűznek ki a Vár tetejére, annak jeléül, hogy a hatalom megadta magát a népnek. Rövid időre a vajdasági pártbizottság épületét is birtokba veszik. A vörös zászlókat és a pártvezérek portréit leszaggatják. A homlokzaton frissen mázolt felirat hirdeti. „Ez a ház kiadó!” És a nap bűvös jelzavai: „Kenyeret”, „Szabadságot”.

Mintegy ötszáz főnyi tömeg indul el a Kochanowski utca felé. Élén általános iskolásokból álló csoport. Elhaladnak a Társadalombiztosító épülete előtt, amelynek ha-

todik emeletéről ekkor dobálják ki a rádiózavaró-állomás berendezéseit.

Az államvédelmi székház főbejáratát már tíz előtt elbarikádozták. Némi erősítés érkezett az épületbe: a 10. ezred egyik ellátó szakasza és fiatal biztonsági „szolgálatosok”. Az utóbbiakat az itteni funkcionáriusok nem ismerik: Varsóból érkeztek. A tüntetők közül kiváló delegációt az államvédelmiek parancsnoka nem fogadja. Parancsot ad, hogy vízsugarakkal tisztítsák meg az épület előterét. Kőzápor a válasz. Fél tizenegy körül jár az idő.

A tüntetők egy másik csoportja eközben ellenállás nélkül birtokba vette a börtönt, majd a bíróság vele szomszédos épületszárnyát. A kiengedett rabok között hiába keresnék a varsói munkásküldötteket. Nem kutat utánuk senki. A börtönből kitódulók örömmámorának rövid géppisztolysorozat vet véget. A közelben kíváncsiskodók egyike, egy húszéves pénztáros több comblövést kap és összeesik. A célzott sorozatot a bíróság szemközti épülete második emeletéről adhatták le. (A tettes máig kiderítetlen.)

A későbbi bírósági tárgyalások kapcsán elrendelt vizsgálatok megerősítették, hogy a tüntetők birtokában ekkor még nem volt fegyver. A rendőrség és a katonaság kezét ekkor még kötötte a fegyverhasználati tilalom. Kinek állt érdekében a provokáció? Tény, hogy a párt sztálinistadogmatikus szárnya minden eszközt bevetett a hatalom megszerzéséért. Annak bizonyítása, hogy a demokratizálódás anarchiához, vérontáshoz vezet, érdekében állott. Vagy a nagy káder- és tekintélyveszteséget elszenvedett államvédelmi hivatal fanatikusai léptek volna színre?

A tömeg tíz óráig mintaszerűen fegyelmezett volt. Jó-zef Chalasiński, a lódzi egyetem professzora, akit a poz-nańi perek egyik bírósága októberben szakértőnek meghí-vott, a következőket mondta a kérdés kapcsán: „A tár-sadalom számára semmi sem oly veszélyes, mint azok a – tömegek által teremtet – helyzetek, amelyekben a pozitív morális és közösségi érzések, mint a részvét és irgalom, a kötelességérzet és hazafiság nehezen szétválasztható módon keverednek a kegyetlenséggel és a büntettel. Ezért ügyelnek oly nagyon mindig arra, hogy a tüntetések során ne dördüljön el ama bizonyos első lövés és ne történjék vérontás.”

Az államvédelmi hivatal előtt hullámozó tömeget még jobban felhergelték a rájuk zúduló – egyébként gyenge nyomású – vízsugarak. Kórusban skandálták: „Le a nem-zet hóhéraival!”, „Ma végzünk veletek!”, „Le a komcsik-kal!” Tizenegy óra előtt itt is eldördül ama bizonyos első lövés. Előbb egyes lövések csattannak az épületből, majd egy géppisztoly is felkelepel. Sebesültek és halottak ma-radnak a téren. Köztük a kilencéves Bronisław Król. A tüntetők azonban nem menekülnek el a színről. Sokan még csak fedezéket sem keresnek maguknak. Különösen az a fiatal kalauznő kínál vonzó célpontot, aki két kolléganője társaságában a nemzetiszínű zászlót lobogtatja. A város-ban pillanatok alatt híre megy, hogy „az államvédelmisek anyákat és gyerekeket gyilkolnak”. A börtön felől érke-zettek közül néhány embernek már fegyver van a kezében. Honnan szerezték? A börtön fegyverraktárát csak egy órákor törik fel. Járőröző katonákat, rendőröket fosztottak

volna meg a fegyverüktől? A székház előtti későbbi események azt bizonyítják, hogy a Poznańban beszállásolt katonák könnyen megváltak fegyvereiktől. S azok az egyenruhások, akik átálltak a felkelőkhöz, s tevékenyen részt vettek a harcokban, közülük kerültek ki. Mindenesetre fél tizenkettő körül már volt mivel visszalőni: a tüntetés fegyveres felkeléssé alakult át.

Ekkor játszódik le az a jelenet, amelyik jelképévé válik a poznańi „fekete csütörtöknek”. A szemtanúk állítása szerint, az államvédelmisek székházának ablakából egy vörös hajú nő tüzelt a leghevesebben. Ő vette célba a kalauznók zászlót lengető kis csoportját is. Sorozata megsebesített két kalauznőt (Helena Przybyłeket és Stanisława Sobońskát) és egy tizenkét éves gyereket (Jerzy Czapskit), és megölt egy vasutast. A zászló, akár egy könnyfacsaróra rendezett filmjelenetben, arra hull, aki tartotta: fehér színén átüt a vér. A forradalom élőképei ritkán értékelhetők esztétikai szempontok alapján. A zenei általános iskola egy tizenhárom éves kisdíákja, Romek Strzałkowski emeli magasba (1981 júniusában utcát neveztek el róla) – s a golyózáporra ügyet sem vetve megindul vele az épület felé. A lengyel történelemben a hősiesség fogalmától elválaszthatatlan a tragédia. Délután holtan találják az államvédelmi székházhoz tartozó járműtelepen. Pisztoly-lövessel közvetlen közről végeztek vele. Később tisztázni akarták meggyilkolásának körülményeit, de eredménytelenül.

A Sztálin téren kora délelőtt feltűnt hangszórós kocsi szakadatlanul járja a várost, és tájékoztatja a lakosságot a

kirobbant harcok részleteiről. A tüntetők zöme még déli tizenkettőkor is Cyrankiewicz érkezésére vár a Sztálin téren. A tisztiiskolások közelben eldübörgő tankjainak láttán kitör az örömteli kiáltás: „Éljen a hadsereg!” Pedig a tankok az államvédelmisek felmentésére siettek. De a nap hangulata a várossal összenőtt tisztiiskolásokat is megbabonázza. Egyébként is parancs köti őket: nem lőhetnek. Nyilván emiatt is adják meg magukat oly könnyen a páncéltornyokat ellepő fiataloknak. Így kerül az államvédelmi székház közelében két vagy három tank a fiatalok kezébe. A hadapródok sietve visszavonulnak. A tankágyúhoz azonban nincs éleslőszer, így a páncélosok nem hoznak az ostromban oly fordulatot, mint a négy hónappal később a budapesti pártbizottság székháza előtt megjelentek.

De nem mindegyik katonai egység viseltetik ilyen aktív vagy passzív rokonszenvvel a felkelők iránt. Egy negyvenfős osztag parancsnoka a következő szavakkal zavar szét egy nyolc-tizenkét éves gyerekekből álló csoportot: „Oszolj vagy lövök. Ez parancs – minden csoportosulásra lőni.” Egy óra lehet. A tüntetők ekkor fosztják ki a börtön fegyverraktárát, hetvenhat pisztoly és puska, negyvennyolc gránát és több tízezer töltény jut a birtokukba. Mivel a székházat nem sikerül elfoglalniuk, az államvédelmisek közeli lakásait dúlják fel. Az államvédelmi hivatal egyik funkcionáriusát kis híján agyonverik. Életét a sebesült felkelőket elszállító egyik ápolónő menti meg. Egy Zygmunt Izdebny nevű államvédelmis tizedest azonban nem sikerül kiszedni a feldühödött tömeg karmaiból: agyonverik. A népítélet minden valós tényalapot nélkülöző indoka: „Megölt egy anyát és két gyereket.”

Délután kettőkor a Poznańtól mintegy százötven kilométerre fekvő Gubinban állomásozó lengyel alakulatok katonái a következő felhívást kapják kézhez:

„Katonák! Hazánk ellenségei – a külföldi imperialista körök és honi támogatóik –, hogy Lengyelországot a külföld szemében lejárássák, a Nemzetközi Vásár idején komoly rendbontást kezdeményeztek Poznań területén. [...]

Az a kéz, amely a néphatalom megszilárdításának idején bátyáitokra lőtt, ma, katonák, hű védelmezői a hazának és a társadalmi rendnek, rátok lő.”

A Poznańon kívül riadóztatott különféle katonai alakulatokkal tudatták, hogy a városban amerikai ejtőernyősök, nyugatnémet mesterlövészek, lengyel imperialista ügynökök és ellenforradalmárok garázdálkodnak. Tadeusz Dobrzański századost majd azzal az indokkal terjesztik fel kitüntetésre, hogy megsemmisített egy ellenséges géppuskafészkét, holott tankjának egyetlen fegyverét sem sütötte el.

A kettő óra után Varsóból különgépen megérkező nemzetvédelmi miniszterhelyettes, Stanisław Popławski tábornok a Poznań nyugati szélén elterülő lawíciai repülőtéren rendezi be főhadiszállását. Ide érkezik még három óra előtt Cyrankiewicz miniszterelnök és Edward Gierek központi bizottsági titkár, néhány magas rangú pártfunkcionárius kíséretében. Nagy megkönnyebbülésükre most már a katonáké, a fegyvereké a szó és a felelősség.

A 19. páncélosadosztállyal az élen tekintélyes katonai erő nyomul be a városba. Este újabbak követik. A komoran dübörgő tankokat benzines palackokkal fogadják.

A katonák az első órákban mindenre tüzelnek, ami él és mozog. Mindenütt nyugatnémet és amerikai diverzánsokat sejtene. Egy „visszaszerzett” tank belsejéből szuronnal emelik ki a tizennyolc éves Marian Kubiakot. Néhány ízben a tankágyút is használják. Szeretefoszlik „a hadsereg velünk van” mítosza. A városban szétszóródott, mintegy kétszázötven felfegyverzett felkelő – puskákon kívül néhány géppisztollyal és egy golyószóróval is rendelkeztek – már a frissiben bevetett lengyel katonákban is „Sztálin lakájit” látja: a lengyel nép ellenségének tekinti őket. Jelzi ezt a harcok hevéssége is: tíz harckocsit gyűjtanak fel, és tizennégyet tesznek más módon harcképtelenné, személyzetük azonban minden esetben megmenekül. A bevetett mintegy 6–8000 katonának és 2500 rendőrnek másnapra sikerült teljesen helyreállítani a rendet.

Ekkor lép színre Cyrankiewicz, akit fő felelősség terhel a poznańi drámáért. Első reggeli intézkedésként elrendeli, hogy a holttesteket azonnal tüntessék el. Ezért máig nem állapítható meg a halottak pontos száma. Az 1981-ben összeállított, hetvennégy embert felsoroló lista sem nem teljes, sem nem pontos. A halottak zöme munkás, átlag-életkoruk huszonhat év, közöttük több gyermek is van. A sebesültek száma kilencszázra becsülhető.

Cyrankiewicz június 29-én este fél nyolcas rádióbeszédében ezt mondta: „Minden provokátor vagy őrült, ki kezét a néphatalomra meri emelni, biztos lehet abban, hogy e kezét a néphatalom a munkásosztály érdekében, a dolgozó parasztság és az értelmiség érdekében, életünk további demokratizálásának érdekében levágja.”

„A VILÁG LEGNÉPSZERŰBB LENGYELE”

– GOMULKA HATALOMRA KERÜLÉSE

Az események kivizsgálására alakult párt- és kormánybizottságot Edward Gieriek vezette. Az általa készített jelentést sohasem hozták nyilvánosságra. Végül ötvennyolc ember ellen emeltek vádat. Mire azonban a tárgyalásukra 1956. szeptember 27. és október 22. között sor került, Lengyelországban alapvetően megváltozott a politikai helyzet. Nem minden feszültség nélkül. A július 22-i állami ünnepségre Varsóba érkező Bulgaryin még, amellet, hogy huszonötmillió dollárt hozott a lengyel közellátási gondok enyhítésére, éberségre hívta fel a Lengyel Egyesült Munkáspárt figyelmét. Ezt a dogmatikusok egyértelműen úgy értelmezték, hogy a szovjet pártvezetés őket támogatja. A Központi Bizottságban azonban a liberálisok voltak többségben. Bennük megvolt arra is a kellő határozottság, hogy a tömegek bizalmát olyan döntésekkel erősítsék, mint a varsói felkelés kirobbanásának tizenkettedik évfordulója alkalmából – kommunista időkben – első alkalommal tartott ünnepség, s ehhez kapcsolódóan a Honi Hadsereg elítélt tisztjeinek és katonáinak rehabilitálása, vagy az ifjúság körében szenzációt kiváltó I. dzsesszfesztivál megrendezésének engedélyezése augusztus közepén Sopotban. Az is a liberálisok malmára hajtotta a vizet, hogy a szovjet kormány ekkor engedélyezte ismét több százezer litvániai, belorussziai és ukrainai lengyel repatriálását.

Augusztus 26-án egymillió hívő jelenlétében újíttatták meg Częstochowában a svédek elleni nemzeti hon- és hitvédő háború élére állt János Kázmér király 1656-ban, a lembergi székesegyházban tett esküjét. Mindenki sejtette, hogy ennek újkori szövegét a továbbra is szigorú őrizetben tartott Stefan Wyszyński prímás írta.

Szeptember 5-én került sor a szejm IX. ülészakának megnyitására. Az egyik képviselő számon kérte, hogy a poznańi események hátterének kivizsgálására miért nem a szejmhez fordultak, egy másik a belbiztonsági szervek mindazon munkatársainak szigorú megbüntetését követelte, akik a törvénysértésekért felelősek. Jelentős döntésnek számított az is, hogy a büntetés-végrehajtási intézeteket ismét az Igazságügyi Minisztérium felügyelete alá helyezték.

Ochab és Cyrankiewicz – kellő moszkvai tájékozódás után – a reformok folytatása mellett foglalt állást. Tisztában voltak azonban azzal, hogy ezt az utat választva is csak úgy kerülhető el a társadalmi robbanás, ha Gomułka személye hitelesíti őket. Gomułka a támogatást feltételekhez kötötte: a Központi Bizottság első titkári posztja és több ember távozása a legfelsőbb pártvezetésből – élükön Hilary Minccel és „a két nemzet marsalljával”, Konsztantyin Rokosszovszkijjal. (A meghamisított életrajzzal „ellengyelesített” Rokosszovszkijt még Bierut nevezte ki lengyel nemzetvédelmi miniszternek, hogy a lengyel hadseregben a szovjet elgondolásnak megfelelően menjen végbe a tisztogatás. Így Rokosszovszkijt több tucat len-

gyel tábornok bebörtönzéséért és kivégzéséért terhelte felelősség.)

Az ország gazdasági állapotáért felelős Minc lemondása után, október 13-án összeült Politikai Bizottság elfogadta az Ochab és Gomułka által javasolt személyi változásokat, s október 19-re tűzte ki a Központi Bizottság VIII. plénumát. A párt dogmatikus szárnya ezúttal is Moszkvában keresett szövetségest, de a varsói szovjet nagykövet jelentései sem nyugtatták meg Hruscsovékát, akik október 17-re moszkvai látogatásra hívták meg a LEMP vezetőit. Ochab azonban azt válaszolta, hogy a meghívásnak csak a VIII. plénum után tudnak eleget tenni. Válaszul Rokosz-szovszkij, maga is a PB tagja, bizalmasaival együtt összeállította azok listáját – mintegy hétszáz személyről volt szó –, akik letartóztatásával pacifikálni lehet a Központi Bizottságot.

Ezt követően drámai gyorsasággal alakultak az események. Október 18-ról 19-re virradó éjszaka az Alsó-Sziléziában állomásozó szovjet egységek megindultak Varsó felé. A Belügyminisztérium egyik liberális munkatársa a letartóztatottak névsorához jutva figyelmeztette az érintetteket, hogy tűnjenek el otthonról. A gyárakat és egyetemeket futárok útján tájékoztatták a küszöbönálló intervencióról. A Belbiztonsági Hadtest, amelynek élén pár hónapja Gomułka bizalmasa, a frissen rehabilitált Wacław Komar tábornok állt, megszállta a főváros stratégiai pontjait (Lengyel Rádió, repülőtér, telefonközpont, középületek). Az üzemek éjszakai váltása harcra készült. Ennek vál-

lalása nehéz döntés elé állította a varsóiakat, hiszen a város egy része még nem épült fel 1944-es romjaiból.

Október 19-én reggel, néhány órával a VIII. plénum megnyitása előtt, váratlanul a Varsó környéki katonai repülőtérrre érkezett egy népes szovjet pártküldöttség Hruscsovval, Mikojannal és Molotovval, Kaganoviccsal, Zsukov honvédelmi miniszterrel és a Varsói Szerződés egyesített haderejének főparancsnokával, Konyev marsallal az élen, aki tizenegy tábornokot hozott magával. Hruscsov ugyan jelezte látogatását, de azt Ochab azzal hárította el, hogy csak a VIII. plénum után tudják őt fogadni. A kényszerhelyzetben persze többedmagával megjelent a repülőtéren, ahol Hruscsov úgy tett, mintha nem ismerné Gomułkát. Kiderült, hogy hiba volt Molotovot magával hoznia, mert jelenléte felbőszítette a mégoly fegyelmezett lengyel pártvezetőket is.

A szovjet delegáció nem vett részt a VIII. plénumon. Többórás viharos megbeszélésen Hruscsov végül is úgy tett, mintha a lengyel elvtársak arra vonatkozó érveit, hogy Lengyelország nem akar kiszakadni a szocialista táborból, s továbbra is a legrendíthetlenebb szövetségese a Szovjetuniónak, elfogadná. Ennek első jele az volt, hogy a Varsó felé közeledő szovjet páncélososzlopokat megállította.

Délelőtt 11-kor a hívatlan szovjet vendégek jelenléte nélkül kezdődött el a Központi Bizottság VIII. plénuma, amely egyhangúlag kooptálta Spychalskit, Zenon Klisz-kót, Loga-Sowińskit és Gomułkát, az utóbbit javasolva az első titkári posztra. Ezzel el is dőlt a megválasztása. Októ-

ber 21-én már csak az volt kérdéses, hogy hány szavazatot kap. Gomulka felszólalásában keményen bírálta a hatéves tervet, a téészesítést, a poznaíi munkásokkal szembeni eljárást, azt, hogy a párt fedezte a hazugságokat és a sztálinizmus bűneit.

Ezekben a napokban a világ legnépszerűbb lengyel embere kétségtelenül Gomulka volt. Az október 24-i varsói nagygyűlésen négyszázezer ember éltette őt és – homályosan megfogalmazott – programját, amelynek kulcsszava a demokratizálás volt. A nagygyűlésnek egyetlen zavaró mozzanata volt, de arról az érintetten kívül nem tudott senki. A Varsói Pártbizottság első titkára is fel akart szólalni. Amikor azonban kiderült, hogy mondanivalója, hogy a demokrácia kivívásáért még csak most kezdődik az igazi harc, Gomulka megtiltotta a beszéd elmondását.

Nem lehet tudni, hogy a lengyel pártvezető tisztában volt-e azzal, hogy őt voltaképpen az előző napon kirobant magyar forradalom mentette meg. A lengyelek iránti rokonszenvtüntetésnek indult forradalom és következményei elterelték a szovjet pártvezetés figyelmét az „engedetlen” Gomulkáról, akinek eljárása egyszeriben egy konfliktushelyzet dicsérendő megoldástípusa lett.

A LENGYEL 1968 ELŐZMÉNYEI – ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Sztálin halála Lengyelországban nem hozott olyan hirtelen személyi változást a vezetés legfelső szintjén, mint Magyarországon. Bolesław Bierut, mintha azt akarta volna bizonyítani, hogy a lengyel kommunisták hatalomgyakorlása független volt a szovjet elvtársakétól, 1953 tavaszát követően több politikai perben hozott halálos ítéletet írt alá, s indított az addigiaknál is erősebb támadást a katolikus egyház ellen. Ennek jegyében tartóztatták le és helyezték egy távoli dél-lengyelországi kolostorban szigorú őrizet alá Stefan Wyszyńskit, Lengyelország prímását. Ennek ellenére, mint említettük, 1954-től kezdve a pártvezetésen belül körvonalazódott két csoport, amely alkalmasint a hatalom átvételére készült. Abban nem volt közöttük különbség, hogy híveik az 1944-et követő évtizedben – a sztálini Szovjetunió támogatását élvezve – egyaránt elkötelezettek voltak a kommunista hatalom kiépítésének, s osztoztak annak eredményeiben és bűneiben. Lengyelország, a lengyel szocializmus jövőjét azonban másképpen látták.

Amikor 1956 nyarán a lengyelországi zsidók körében újabb kivándorlási hullám indult meg, azt a lengyel társadalom – részben a dogmatikus kommunisták sugallatára – úgy tekintette, hogy a zsidók a sztálinizmus idején elkövetett bűneik miatti felelősségre vonás elől menekülnek. Egy évtizeddel később a Lengyelországban élő zsidók lélekszáma már nem haladta meg a 30 000 főt. Többségük

legfeljebb a származás tekintetében mondhatta magáról, hogy zsidó. (Már aki ennek tudatában volt.) A magukat kimondottan zsidónak tartó lengyel állampolgárok lélekszáma 7500 lehetett. Ennyi volt ugyanis a Lengyelországi Zsidók Társadalmi-kulturális Társaságának a létszáma. Tagjai az idősebb nemzedék köréből kerültek ki. Az 1962-ben ennek égisze alatt alapított „Babel” Ifjúsági Klub 262 tagot számlált.

1957 őszére kiderült, hogy Gomulka mást ért a demokrácián, a gazdasági reformon, a kultúra szabadságán és a vallás szabad gyakorlásán, mint az egy évvel korábbi ősz liberálisai. Vagyis a Gomulka által nagy hangon meghirdetett eszmék a gyakorlatban közelebb álltak a dogmatikusok (a natoliniak) szocializmusképéhez, mint a liberálisok (pulavaiai) reformterveihez. Gomulka a liberálisokban mindinkább revizionistákat látott, míg a natoliniakra legfeljebb csak azt mondhatta, hogy dogmatikusok. Márpedig a dogmatizmust ő legfeljebb „a párt náthájának” tekintette, míg a revizionizmust „a párt tüdőgyulladásának” tartotta. Ráadásul a „revizionisták” tudat alatt automatikusan a nyugatnémet területi revizionisták rémképét hívták elő benne.

Jerzy Eisler 1968 márciusáról írott könyvében (*Marzec 1968*) így jellemezte Gomulkát: „Már az 1956 októberét követő első években megmutatkozott diktátori vérmérséklete és vonzódása »az erős emberekhez«. Ezzel egyidejűleg kifejezte ellenszenvét, sőt 'ellenségességét' az értelmiségiekkel szemben, és ez a marxizmus-leninizmus alapeszméihez való dogmatikus ragaszkodással párosult.”

Ahogy Józef Piłsudski a háború előtt, Gomułka is meg volt győződve arról, hogy a lengyelek életeleme az anarchia, s csak erős kezű kormányzással érhető el, hogy magatartásával a nemzet ne vigye katasztrófába Lengyelországot.

A „revizionista” pulavaiak hosszú éveken át türelmesen bíztak Gomułka liberalizmusában, míg a dogmatikusok a kezdet kezdetétől éppen vélt liberalizmusáért támadták őt. A támadás egyik irányát és módszerét a LEMP 1959 márciusában tartott III. kongresszusán villantották meg. Ekkor vádolták meg legnyíltabban – az 1400 küldött között szétosztott röplapon –, hogy Gomułka zsidó származású személyeket támogat, s velük veszi magát körül. Ezt megbotránkoztatónan azzal magyarázták, hogy felesége, Zofia is zsidó.

E röplaptól függetlenül a pulavaiak többsége éppen ezen a kongresszuson kényszerült leszámolni azzal az illúziójával, hogy Gomułka mindenek ellenére 1956 októbere eszméinek a híve. Az első titkár ugyanis személyesen cenzúrázta a hozzászólásokat, s két miniszternek, mert megtagadták beszédük előzetes bemutatását, egyszerűen nem adta meg a szót. A Központi Bizottságba is csak azokat jelölhették, akiknek listára vétele ellen Gomułka nem emelt kifogást. Így az 1956-os változások több közismert kezdeményezőjét töröltette, míg az olyan sztálinistaként ismert személyek jelöltségét, mint Zenon Nowak vagy Mieczysław Moczar, szó nélkül hagyta.

A III. kongresszus után az 1956-os október híveinek újabb csoportját távolították el a hatalomból. Erre az szol-

gáztatott ürügyet, hogy a pulavai csoporttal kapcsolatban álló Paweł Monat ezredes, aki a Lengyel Hadsereg Vezérkara II. Ügyosztályán (felderítés, hírszerzés) dolgozott, s ott a katonai attasék osztályát vezette, Nyugatra szökött. Erre kondult meg a párt vörös vészharangja, hogy felelős állami és párttiszséget a jövőben ne bízzanak zsidókra... sőt az ország és a szocializmus érdeke is azt diktálja, hogy bizonyos intézményeket megtisztítsanak tőlük.

A natoliniak ettől kezdve a Központi Bizottságban újabb és újabb székeket szereznek meg, vagy szereznek vissza. A KB Adminisztratív Osztályának élére Monat ezredes disszidálása után a keménykezű Kazimierz Witaszewski tábornok került, aki küldetésének tekintette, hogy a pulavaiakat az utolsó emberig eltávolítsa Gomułka környezetéből. E céljának elérésében odaadó szövetségesre lelt Mieczysław Moczar tábornokban, aki 1956 és 1964 között belügyminiszter-helyettes volt, s mint „erős ember” élvezte Gomułka első titkár bizalmát.

Moczarról, az 1945 utáni évtizedek szürke eminenciásáról, több életrajzi változat forgott közkézen. Ami kiszűrhető belőlük, hogy 1942 és 1944 között a Népi Gárda lódzi majd lublini körzetének parancsnoka (1942–1944), ezt követően a Népi Hadsereg kielcei körzetének parancsnoka (1944–45) volt. 1945-ben a lódzi Vajdasági Közbiztonsági Hivatal vezetője. 1946-ban vezérőrnaggyá léptették elő. Mivel Lengyelország szovjet tagköztársasági jövőjéről álmodozott, s ezt nem rejtette véka alá, pártfegyelmiben részesítették. Ettől függetlenül 1944–48 között tagja a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának. Az ezt követő

nyolc esztendőben volt olsztyni, białystoki és varsói vajda, valamint az állami gazdaságok minisztere. Az biztos, hogy kezdettől fogva szoros kapcsolatban állott az NKVD-vel, majd 1954-től annak utódszervezetével, a KGB-vel.

Moczar azonban mint író lett közismert az 1960-as évek elején, amikor két könyve is napvilágot látott. *Barwy walki* (A harc színei) című visszaemlékezésének megjelentetését megelőzte annak legendája, hogy szovjetellenes célzásait a cenzúra ki akarta hagyni, de a szerző nem engedett. Igaz, antiszemita kitételei ellen nem emelt kifogást. A könyv végül a Szovjetunióban is megjelent, s állítólag sikert aratott. Lengyelországban felvették a gimnáziumoknak ajánlott könyvek listájára. Ellenfelei életrajzának azon elemeit emelték ki, miszerint apja, Tyihon Demko a grodnói kormányzóság breszti járásában pravoszláv vallású parasztként látta meg a napvilágot, s így Moczarról nem lehet pontosan tudni, hogy belorusz, ukrán vagy lengyel.

Gomułka nem tulajdonított különösebb jelentőséget a tömegkommunikációnak, Moczar viszont tudatosan kihasználta a televízió, rádió és a sajtó biztosította népszerűsítési lehetőségeket. De ezen kívül is eredményesen szerzett magának tömegbázist: 1964-ben elvállalta a Partizánszövetség választmányának elnökségét. E posztjáról hirdette ki azt, hogy „a hazáért kiontott minden csepp lengyel vér egyforma”, így a szövetségnek nem csupán a kommunista katonai formációk veteránjai lehetnek a tagjai, hanem a Honi Hadseregnek a korábbi évtizedekben mostoha sorsra kárhoztatott katonái is. Nem elhanyagol-

ható tény, hogy az 1960-as évek közepén a Partizánszövetségnek közel 300 ezer tagja volt.

Moczar tábornok orosz-, ukrán-, németellenes utalásokkal tarkított populista szövegei nem maradtak hatástalanok. Kivéttnivalót a szovjet elvtársak sem találtak bennük, mivel az oroszellenesség többnyire kimerült abban, hogy a lengyel hadseregbe a szovjet tanácsadók társágában gimnasztyorkában bejutott és ott minden fontos posztot elfoglalt tiszteket, vagyis a zsidókat szapultak...

A hatvanas évek első felében a pulavaiak mindinkább szétszilált csoportja s a megerősödött natoliniak között megjelent egy harmadik politikai tömörülés: a Moczar tábornok vezette „partizánoké”. A „partizánok” Gomułka híveinek vallották magukat, de nem rejtették véka alá, hogy az első titkárt fáradtnak tartják, s úgy vélik, feladatait meg kellene osztania a fiatalabbakkal. Moczar előmenetellel, karrierrel biztatta híveit. Ennek előfeltétele azonban, hogy bizonyos nem oda való „elemekkel” betöltött állami és pártállások felszabaduljanak.

A hatvanas évek elején kerül sor több vitaklub bezárására, liberálisabb hangvételű folyóirat betiltására, s az első politikai jellegű perekre. Mindezeket Gomułka – a revizionisták elleni harc jegyében – rendelte el.

Moczar, amennyire hatáskörétől tellett, megkezdte a megbízható híveivel betöltendő állások „felszabadítását”, ami egyenlő volt a Belügyminisztérium „dejudaizálásával”. De „Mietek tábornok” ezen is túlment: a revizionisták elleni harc ürügyén létrehozott egy olyan ügyosztályt, amely Lengyelország valamennyi zsidó származású pol-

gáráról kartotékot vezetett. Ebben nemcsak a személyi adatokat tüntette fel, hanem az illető baráti kapcsolatait, szokásait, arra is kiterjedően, hol nyaral, melyik üzletben vásárol stb. Ehhez olyan besúgóhálózatot szervezett, amely 120–150 ezres létszámával kétszerese volt az 1950-es évek konfidenseinek.

1963-ban Lengyelországba látogatott a Szovjetunió honvédelmi miniszterhelyettese, Szergej Birjuzov marsall, aki a búcsúzáskor kertelés nélkül közölte vendéglátójával, Marian Spychalski marsall nemzetvédelmi miniszterrel, hogy „a zsidók és ellenforradalmárok által vezetett hadsereget nem lehet az imperialisták elleni harcban felhasználni”, s ennek jegyében azonnali intézkedést követelt. Kategórikus utasítása a Szovjetunió ez idő tájt meghirdetett új, expanzív közel-keleti politikájával állhatott kapcsolatban, amely messzemenően figyelembe vette az arab országok érzékenységet.

A lengyel néphadsereg mintegy 45 000 főt kitevő tisztikarának 250–300 tagja volt zsidó származású. 1965-re szinte valamennyiüket eltávolították posztjukról. A tisztogatás azonban ennél több személyt érintett, mert ennek azok is áldozatul estek, akik zsidó bajtársaikkal feltűnő barátságot tartottak fenn. Ez az akció is a pulavaiai megtizedelt táborát gyengítette, s a „partizánokat” erősítette.

Az 1956-os október utáni olvadás vége, az új politikai jégkorszak kezdete is erre az időszakra tehető Lengyelországban. Ennek jelképes dátuma 1963. július 4. Gomułka ekkor tartotta a LEMP Központi Bizottságának XIII. plénumán híres, vagy inkább hírhedt beszédét, amelyben a

lengyel irodalom, képző-, színház- és filmművészet szinte minden jelentősebb 1956 után keletkezett alkotását retrográdnak minősítette.

Nem véletlen a dátum. 1963-tól észrevehetően romlik a lengyel gazdasági helyzet, s vele párhuzamosan az élet-színvonal. Ez a kultúra támogatásán is érzékelhető. Kevesebb könyv jelenik meg, s a korábbiakhoz képest az is kisebb példányban. 1964. március 14-én harmincnégy neves értelmiségi, köztük Maria Dąbrowska író, a minisztertanács elnökéhez, Józef Cyrankiewiczhez intézett levelében fejezte ki ezzel kapcsolatos aggodalmát. Egy hét elteltével se kaptak rá választ. A levél március 23-án és 24-én több világlapban megjelent és többször felolvasták a Szabad Európa Rádióban is. Az egyébként ártatlan tartalmú levelet sohasem közölték teljes terjedelmében, de aláírói ellen példátlan sajtókampány indult. A „partizánok” és a „natoliniak” rögtön Gomułka mögé sorakoznak, s a revizionista aláírók portréjában csalhatatlanul meglátják, hogy ki a zsidó. A megtorlás nem marad el. Ezzel Gomułka elszalasztja az utolsó esélyt, hogy az értelmiség képviselőivel szót értsen, kapcsolatot tartson.

A 34-ek mellett azonban volt egy nagyszabású szolidaritási megmozdulás is. Ezt a Jacek Kuroń és a Karol Modzelewski köré csoportosult ún. „kommandósok” szervezték – Adam Michnikkel az élen – a Varsói Egyetem területén. A név szerint felsoroltak mindhárman régi kommunista családból származtak, s Modzelewski és a nála fiatalabb Michnik szülei befolyásos szerepet játszottak a sztálinizmus időszakában. Ez nem kerülte el Moczarék

figyelmét, akik Kuroń, Modzelewski és Michnik, valamint a „kommandósok” lejáratására ettől kezdve előszeretettel hozakodnak elő a szülők sztálinista múltjával, a kiváltságos helyzetben élő „aranyifjak” jólétével és a munkásokat és parasztokat megvető arroganciájával, s mindezek betetőzéseként elmaradhatatlan adalék az érintettek zsidó vagy félzsidó származása. Akkor is, ha az illető – pl. Kuroń – nem volt az.

A „kommandósok” onnan kapták nevüket, hogy Adam Michnik és különféle vitarendezvényeken edzett csoportja – Kuroń tanácsára – rendre megjelentek a különböző diákklubokban, találkozókön, szemináriumokon, előadásokon, és felkészült hozzászólásaikkal, érveikkel, cáfolataikkal, „szétbeszélték” vagy meghódították a kérdéses rendezvényt és résztvevőit. Egyébként elég volt Katyńt és a Molotov–Ribbentrop-paktumot szóba hozni, s máris feloldhatatlan zavar támadt.

Nem véletlen, hogy Kurońt és Modzelewskit revizionista nézeteikért éppen az 1964 decemberében tartott, a júniusi IV. pártkongresszuson meghirdetett „belső fegyelem erősítése” jegyében zárták ki a pártból. Amikor pedig a következő esztendőben eszmerendszerüket *Nyílt levél*-ben fejtették ki, amelyben a pártot „fent” szervezett bürokráciának, „lent” a dezorganizáció eszközének titulálták, bíróság elé állították őket. Kurońt háromévi, Modzelewskit három és fél évi börtönnel sújtották. Kuroń szerint Modzelewski zsidó származása miatt kapott súlyosabb büntetést.

A LEMP IV. kongresszusán megválasztott Központi Bizottságba nem került be négy korábbi KB-titkár. Pont azok, akik az 1956-os változások hajtómotorjai voltak. Igaz, Moczar se könyvelhetett el teljes sikert: bármennyire akarta is, nem lett tagja a Politikai Bizottságnak. Azzal vigasztalhatta magát, hogy kinevezték belügyminiszternek. Megnövekedett befolyását arra is felhasználni igyekszik, hogy az értelmiség köréből híveket toborozzon magának. Néhány nemzeti kommunista író felsorakozik mögé.

Moczar nem lebecsülendő tehetségét bizonyítja, hogy minisztériuma rövid időn belül a legjobban működő szervezet, a leghatékonyabban megszervezett minisztérium lesz Lengyelországban, ő maga pedig az egyik legfontosabb hatalom birtokosa. De továbbra sem ő a mindenható pártvezér. Ráadásul ennek a posztnak egy újabb várományosa támad, a LEMP „sziléziai erős embere”, a katowicei vajdasági pártbizottság első titkára, Edward Gierek. Ő Lengyelország leggazdagabb tartományának a jó szakember hírében álló gazdája. Moczarnak vele is számolnia kell.

Még el sem ült a Kuroń és Modzelewski elítélése nyomán támadt vihar, amely a Varsói Egyetem diákjait és tanárait, köztük Leszek Kołakowski marxista filozófust is állásfoglalásra kényszerítette, s egyre inkább radikalizálta, amikor újabb, a „revizionistáknál” nem kevésbé veszélyes ösellenségre kellett lesújtania Gomulának, vagyis a pártnak: a katolikus egyházra, s az őt megtestesítő Stefan Wyszyński bíboros-prímásra. Gomulka – a közhiedelemmel ellentétben – csak rövid távú taktikai engedményekre

kényszerült az egyházzal szemben, amelyeket 1958-tól fokozatosan visszavont. 1956-os ígéreteinek teljesítését sohasem gondolta komolyan.

Stefan Wyszyński a XX. század kiemelkedő lengyel történelmi személyisége, aki első kezdeményezője volt a németekkel való megbékélésnek. Lengyelország 1966-ban készült megünnepelni államisága fennállásának ezredik évfordulóját. A megemlékezésből az egyház is kivette részét, mivel a jubileumi évforduló voltaképpen a kereszténység 966-ban történt felvételéhez kötődött. 1965 őszén a vatikáni zsinaton részt vevő lengyel püspöki kar nagyvonalú gesztusra szánta magát: az 1966-os ünnepekre meghívta a német egyházak képviselőit. Ráadásul a nekik címzett levelükben leszögezték, hogy megbocsátanak a németeknek, s kérték, a németek is bocsássanak meg a lengyeleknek a részükről ért sérelmekért...

Gomułka elérkezettnek látta az időt, hogy a revizionisták után a lengyel katolikus egyház vezetőivel is egyszer s mindenkorra leszámoljon. Bevezetőként elkobozta Wyszyński bíboros útlevelét, a lengyel püspököket lehazárolózta, VI. Pál pápától pedig két ízben is megtagadta, hogy a millenniumi ünnepekre akár csak pár órára is Lengyelországba látogasson. A lengyel filmhíradónak, televíziónak, rádiónak, sajtónak megtiltották, hogy a jubileumi egyházi rendezvényekről hírt adjon. Az ezzel kapcsolatos körmenetek megtartása elé is akadályokat gördítettek.

Gomułka a lengyel érzelmek németellenes húrjait pengetve még csak-csak célt ért volna, de azzal, hogy a püspököket és különösen Wyszyńskit – bűneik betetőzéseként

– szovjetellenességgel is vádolta, nemcsak hogy nem sokkolta, hanem inkább az egyház mögé állította a lengyel közvéleményt.

Michnik visszaemlékezése szerint a püspöki kar kérdéses levele ösztökélte őt arra, hogy a lengyel egyházra ne a rendíthetetlen baloldali forradalmár előítéletevel nézzen. Tény, hogy a lengyel katolikus egyház a millenniumi esztendőből morálisan megerősödve lépett át 1967-be.

1968 márciusának eseményeitől és következményeitől elválaszthatatlan a „hatnapos” jelzővel minősített 1967-es arab–izraeli háború. A közel-keleti arab országok vereségét a szocialista tábornok ért csapásként értékelték Moszkvában és a Varsói Szerződés tagállamaiban. Ez nem jelenti azt, hogy a lengyel társadalom a zsidó állam győzelmére ne tekintett volna úgy is, hogy a „kis Izrael” az arab világgal együtt „a nagy Szovjetuniót is megtáncoltatta”.

A hatnapos háborúra reagálva Moczarék azonnal működésbe léptek, és a bűnbakok már korábban összeállított hosszú névsorát tették Gomulka asztalára. Az első titkárt sokkolta annak híre, hogy kilencvennégy zsidó származású fiatalember jelentkezett a varsói izraeli nagykövetségen önkéntesnek. Ez annyira lehetett igaz, mint a Marian Spychalski marsall feleségéről készített jelentésben az az állítás, hogy izraeli útját tudatosan időzítette a háború hat napjára, s találkozott Mose Dajannal. Moczarék tudták, hogy Spychalski nemzetvédelmi miniszter kikezdehetetlen, mert Gomulka feltétlen bizalmát élvez, ezért környezetének felszámolását tűzték ki célul. Ez az „anticionista” tisztogatás sikerrel járt.

A Moszkvában megírt forgatókönyv szerint 1967. június 12-én Lengyelország is megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel. Egy héttel később a szakszervezetek VI. kongresszusán tartott beszédében Gomułka „a lengyel állampolgárságú zsidókat”, akik „Izraelnek az arab országok elleni agresszióját tapssal fogadták”, ötödik hadoszlopnak titulálta, s világosan tudtukra adta; nem gördít akadályokat az elé, hogy eltávozzanak Lengyelországból.

A „ötödik hadoszlopot” Gomułka bizalmas munkatársai túl erősnek találták, s a beszéd nyomtatott változatából „kicenzúrázták”. Moczarék viszont e kijelentéssel mintegy zöld utat kaptak régóta előkészített terveik megvalósításához. 1967 azonban még csak félsikert hozott nekik: „az ötödik hadoszlopnak” mindössze ötszáz „tagja” hagyta el Lengyelországot. Ráadásul az is nyilvánvaló volt, hogy közülük többen nem is voltak zsidók, csak éppen éltek az alkalommal, hogy a szocialista paradicsomból kiűzethessenek.

Gomułkának minden oka megvolt, hogy sorsára nehezteljen, amely pillanatnyi nyugtót se hagyott neki. 1967 második felétől mindinkább a csehszlovákiai fejlemények kötötték le a figyelmét. Míg 1956-ban a magyar forradalom iránt átmeneti megértést, s a szovjet elvtársai által halálra szánt Nagy Imre iránt pillanatnyi együttérzést tanúsított, a csehszlovákiai reformmozgalmat ellenforradalmi összeesküvés eredményének értékelte, s Walter Ulbrichttal együtt ő lett a legfőbb szószólója a fegyveres intervenciónak, vagyis a testvéri segítségnyújtásnak.

1967 végén Moczar tábornok Moszkvába utazott, hogy részt vegyen a Cseka megalakításának 50. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségeken. Az út nem hozta meg „Mieteknek”, amit tőle remélt. Az év folyamán Moczarnak éppen a két legfőbb szovjet pártfogója került ki a hatalomból, s a KGB új főnöke, Jurij Andropov, valamint az új honvédelmi miniszter, Andrej Grecsko tartózkodóan viszonyult a nacionalistának tartott lengyel elvtárhoz. Moczar tábornoknak rá kell döbbernienie, hogy csak odahaza terem számára babér. És 1968 bőséges babértermést hozott...

1967 novemberében Kazimierz Dejmek rendezésében a varsói Nemzeti Színházban színre vitték Adam Mickiewicz híres drámáját, az *Ősök*-et. A cári elnyomás brutalitását, s a lengyel ifjúság áldozatvállalását bemutató darab előadásán tüntetésekre került sor. Már akkor felmerült, hogy az oroszellenes demonstráció tudatosan szervezett provokáció volt. Ma már minden jel arra mutat, hogy a rendbontók Moczar hívei közül kerültek ki. (Fellépésüket összehangolhatták azzal, hogy január 12–14. között Leonid Brezsnyev, Nyikolaj Podgornij és Alekszej Koszigin a lengyel fővárosban nem hivatalos „baráti megbeszélést” tartott Gomulkával.) Varsóban híre kelt, hogy a szovjet nagykövetség követelésére a darabot leveszik a műsorról. Ezt a szovjet nagykövet maga kényszerült megcáfolni azzal a nyilatkozatával, hogy ez, ha igaz lenne, azt jelentené: nagykövetsége a cári birodalommal kívánja azonosítani a Szovjetuniót. A végeredmény az volt, hogy Mickiewicz darabját január 30-án játszották utoljára. Az egyete-

mi hallgatók egy csoportja már az éjszaka folyamán tiltakozó tüntetést rendezett a Nemzeti Színházhoz közel álló Mickiewicz-szobornál. A demonstrációról – amelyen utólagos állítás szerint Moczar emberei is részt vettek – a belügyminiszter természetesen jelentést tett Gomułkának, s azt többek között a cionisták aknamunkájának tüntette fel.

Egy hónappal később a Lengyel Írószövetség – hatszáz tagot számláló – Varsói Szervezete határozatban ítélte el a „nemzeti kultúra elleni merényletet”. A lengyel írók, akik már a 34-ek levele óta csoportosan léptek ki a pártból, most nyíltan szembefordultak annak vezetőivel. A megtorlás nem maradt el. De a megtorlás legközvetlenebbül Adam Michniket és Henryk Szlajfertet érintette, akiket a Varsói Egyetem vezetői már több ízben fegyelmissel sújtottak, de március 4-én felsőbb utasításra megfellebbezhetetlenül töröltek a hallgatók névsorából. E váratlan határozathozatal inspirálásában minden bizonnyal Moczarnak is szerepe volt. A belügyminiszter ugyanis tudta, hogy erre mi lesz a hallgatók és az oktatók egy befolyásos részének a reagálása: azonnali tiltakozó nagygyűlés az egyetemen. E néhány napon belül bekövetkezhető demonstráció szükségszerűen arra az időszakra esik, amikor Gomułka – március 6-án és 7-én – éppen Szófiában tartózkodik a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének ülésén.

A tiltakozó nagygyűlésre 1968. március 8-án déli tizenkét órakor került sor. A nagygyűlés alatt kirándulóbuszok hatoltak az egyetem területére, amelyekből gumibotokkal

felfegyverzett civil ruhás egyének tódultak ki, s válogatás nélkül ütlegetni kezdték a találkozó résztvevőit. Amikor a rektor közbenjárására a civilek elhagyták az egyetem területét, egyenruhás rendőrök jelentek meg, s folytatták ott, ahol civil bajtársaik abbahagyták.

Mire Gomułka március 8-án hazaérkezett Szófiából, Moczar jelentette neki, hogy a rendet helyreállította. Ez azonban nem volt így, mert az elkövetkező napokban tiltakozóhullám söpört végig a lengyel nagyvárosok egyetemén és főiskoláin. Sőt március 11-én Varsóban nagyszabású tüntetésre került sor. Ennek során a tüntetők Gomułkát szidalmazó, s a pulavaiakat éltető csoportja a Központi Bizottság székházához is eljutott. Ma már bizonyított, hogy a hangadók ebben Moczar beépített, illetve a tüntetők közé vegyülő emberei voltak.

A szejm „Znak” néven ismert katolikus csoportja, Ta-deusz Mazowiecki vezetésével interpellációt nyújtott be, amelyben a Mickiewicz-dráma betiltása és a rendőrség brutális fellépése ellen egyaránt tiltakozott.

Miután a hatalmában magát veszélyeztetve érző Gomułka kellőképpen „megpuhult”, Moczar hozzáláthatott 1967-ben éppen csak megkezdett terve kivitelezéséhez. Elsőként az Állami Tudományos Kiadóvállalatra sújtottak le. Vezetőit és munkatársait azzal vádolták meg, hogy a *Wielka Encyklopedia Powszechna* (Egyetemes Nagyciklopédia) és a *Encyklopedia Wiedzy o Polsce* (Lengyelország-ismeret Enciklopédiája) nem marxista szellemiségű, meghamisítja a lengyel történelmet, s méltatlan személyek, pl. Dajan életrajza is szerepel benne.

Hogy kik a történelemhamisítók, azt a varsói ismeretlen katona sírja előtt tüntető „partizánok” transzparense pontosan meghatározta: „A cionisták meghamisítják a történelmet.” Rövid idő múlva a kiadó negyvenegy munkatársának mondtak fel. Elsősorban zsidó származásúaknak.

Lengyelországban ekkortól ismert a „márciusi docens” elnevezés. Ez a tudományos minősítés nélküli, hirtelenjében kinevezett egyetemi oktatókat jelölte, akik az egyetemekről, főiskolákról eltávolítottak helyét foglalták el. A hadsereg és a belügyminisztérium után a külügyminisztérium zsidó származású munkatársainak döntő többségét is eltávolították. A városok közül Łódź járt élen a „dejudaizálásban”. Kevés hiányzott ahhoz, hogy ennek jegyében a Łódźi Film- és Színházművészeti Főiskolát szét ne verjék. A kivándorlók nem kaptak útlevelet, csak az ország elhagyására feljogosító dokumentumot.

Amikor a varsói Zsidó Színháznak szinte az egész társulata, Ida Kamińskával az élen, eltávozott Lengyelországból, Gomułka is megszeppent. Több jelből is rádöbbenhetett, hogy rászedték, hogy túllőtt a célon, hogy hiába Moczar a kezdeményező és a végrehajtó, a történetekért őt terheli a felelősség. Megpróbálta a lengyel zsidóság tömeges kivándorlásának útját állni. Ennek jegyében 1968 júliusában még azt is megtiltotta, hogy a lengyel sajtóban az a szó, hogy cionista megjelenjék. A gyűlölet 1945 után is többször beindított gépezete már megállíthatatlannak bizonyult. (Végül magát Gomułkát is kidarálta a hatalomból).

1968-ban és a következő évben mintegy 14-15 ezer zsidó származású lengyel állampolgár kényszerült Lengyelország elhagyására. Köztük olyan írók, mint Henryk Grynberg, Jan Kott vagy Leopold Tyrmand, olyan filmrendezők, mint Aleksander Ford, Jakub Goldberg vagy Jerzy Lipman, olyan tudósok, mint Zygmunt Bauman, Leszek Kołakowski, Bronisław Baczko. A lengyel gazdasági, tudományos és kulturális életet olyan csonkulás érte, amelyet talán máig sem tudott kiheverni. A kivándoroltak egy-negyed része telepedett le Izraelben.

Annak a mozgalomnak a vezetői, amely előbb Gomulka, majd Gierek, s végül Jaruzelski kommunista rendszerét megdöntötte, részben 1968 egyetemről kizárt, bebörtönzött, meghurcolt s az 1970-es években a munkásokkal szövetséget kötni tudó diákjai közül kerültek ki.

A társadalmi forrongásnak és a párton belül folyó hatalmi harc alakulásának köszönhetően 1956 októberében a Lengyel Egyesült Munkáspárt első titkári székébe került Władysław Gomułka kétségtelenül kilógott a szocialista tábor vezetőinek sorából. Többek között ellenállt Moszkva nyomásának abban is, hogy nem vállalta a lengyel vidék téteszesítését. Ennek nem ideológiai, hanem gyakorlati okai voltak: a kollektivizálás, mint ezt a sztálinizmus korának lengyelországi kísérletei bizonyították, olyan társadalmi, gazdasági következményekkel járhatott volna, amelyek legrosszabbika az éhínség. Maradt tehát a szocializmus építésének hagyományos, szintén sztálinista módja, amely az ipar, elsősorban a nehézipar erőltetett ütemű fejlesztésén alapult.

Hogy e vonatkozásban Gomułka mekkora sikereket könyvelhetett el, azt az 1960-as évek második felére mind élesebb vonalakkal kirajzolódó gazdasági válság is bizonyította. Ezt persze egy ideig elfedték a mutatók. Az egyik leglátványosabb az volt, hogy Lengyelország a háború utáni semmiből a világ ötödik legnagyobb hajóépítő hatalmává nőtte ki magát. Igaz, főként szovjet piacra gyártotta a nyugati elektronikával felszerelt vízi járműveket, tengeri szállítóeszközöket, amelyekért Moszkva bonyolult KGST-s áttételekkel fizetett – a vicc szerint agyaggal, amelyből viszont kiváló minőségű téglákat lehetett gyártani a titkosszolgálatoknak. A szczecini és gdański gyárak

kedvező áراikkal a hajóépítésben legelsőők közé számító Nagy-Britannia és Norvégia piacaira is betörték. Vonzó ajánlataikat a munkások vadkapitalistákat megszegényítő kizsákmányolásával – munkaversennyel, az érintettek számára mind kedvezőtlenebb „normarendezéssel”, a munkavédelmi előírások semmibe vételével – alapozták meg. Nem véletlen, hogy a szcsecini, gdyniai és gdański hajógyárak hegesztői és festői negyvenéves korukra azt a benyomást keltették, mintha nyugdíj előtt állnának.

1967-ben a gdański Lenin Hajógyárban szörnyű baleset történt: az elvégzendő munka gyorsaságának, eredményességének fokozása érdekében hermetikusan lezárt *Konopnicka* nevű hajó törzsében huszonkét ember bennégett. A munkások tűzhalála hétpecsétetes titok maradt. A gyár vezetősége, hogy a zúgolódnókat elhallgattassa, némileg megemelte a béreket. Leghangosabban egy pár hónappal korábban felvett Lech Wałęsa nevű huszonnégy éves villanyszerelő dohogott. „Úgy hajtanak bennünket, mint a lovakat. De a lovakat legalább etetik és itatják, s nem hagyják bennégni az istállóban” – ismételte.

A hajóépítő munkásokban felgyülemlett elégedetlenség és elkeseredettség 1970 decemberében robbant. A gyűanyagot hozzá az alapélelmiszerek árának december 12-i (szombati) meglepetésszerű felemelése, pontosabban „kiigazítása” jelentette. A Párt hiába érvelt azzal, hogy a drágább televíziós készülékek, a fogpaszta és a műanyag cipő árát csökkentette, hétfőn reggel 6 és 7 óra között a gdański Lenin Hajógyár több részlege sztrájkba lépett. A következő órákban a munkabeszüntetés az egész hajógyárra

kiterjedt, követelve az áremelések visszavonását és a normáknak a dolgozók számára kedvező rendezését. Az igazgatósági épület előtt összegyűlt mintegy 3000 ember egy része délelőtt 11-kor a Vajdasági Pártbizottság székháza elé vonult. 14 óra körül mintegy 300 munkás jelent meg a Gdański Műegyetem udvarán, hogy felszólítsa a diákságot: csatlakozzon a menethez. A demonstrálók képviselője egyben bocsánatot kért az egyetemistáktól a munkásoknak az 1968-as diákmegmozdulások iránti közönyéért. Ez azonban mit sem változtatott a karácsonyi szünetre készülő hallgatók elzárkózó magatartásán.

Este 17 óra után nem sokkal a hosszú gumibottal felszerelt rendőrök a tömeget kiszorították a Vajdasági Pártbizottság székháza előtti térről. De másnap reggel 7.15-kor a gdański Lenin Hajógyárból és Hajójavító Üzemből újabb tömeg vonult a Vajdasági Pártbizottság épülete elé, többek között Lech Wałęsával az élen. Onnan a munkások a rendőrkapitánysághoz mentek, hogy az előző napon letartóztatottakat kiszabadítsák. Itt dördült el az első halálos lövés, amelyet egy pánikba esett menekülő rendőrtiszt adott le az útját álló fiatal munkásra. A tömeg azonnal meglincselte a rendőrt. Állítólag itt történt az is, hogy az összetűzést elkerülendő a tüntetők sorából kivált egy munkás, s a rendőrség épületéből, hangosbemondóval próbálta távozásra bírni a tömeget. A „kompromisszumkereső” Lech Wałęsa volt az, akit társai válaszul leárulóztak. Lehetséges, hogy Gomulka a Politikai Bizottság hirtelen összehívott ülésén éppen azokban a percekben engedé-

lyezte, hogy a Tengeremellékre vezényelt katonai és rendőri erők fegyvereiket használhassák.

A Wałęsa iránti bizalom a rendőrkapitányság előtti felfokozott hangulatban csak átmenetileg rendülhetett meg. Ezt az a tény is bizonyíthatja, hogy röviddel ezután beválasztották a sztrájkbizottságba, amely elrendelte: a keddről szerdára virradó éjszakát töltsék a hajógyárban... amelyet másnap, december 16-án reggelre körülvelt a rendőrség és a katonaság. Az igazgatóság figyelmeztette a munkásokat, hogy aki a gyár területét elhagyja, lelövik. A lengyel hadseregben fenntartás nélkül bízó emberek meg voltak győződve róla, hogy ilyesmire nem kerülhet sor. „A hadsereg velünk van!” – kiabálták történelmi ráolvasóként az ilyenkor előírásos mondatot. Sokan átmásztak a kerítésen, hogy közvetlen közléről értsenek szót az egyenruhásokkal vagy... hazamenjenek. A figyelmeztető lövések leadása után a katonák már az emberekre tüzeltek. Ketten azonnal meghaltak, tizenegyen megsebesültek. Ezt követően helikopterről is tűz alá vették a gyár udvarát. A munkások sokáig nem akarták elhinni, hogy lengyelek nyitottak rájuk tüzet, sokan úgy vélték, hogy lengyel mundérba bújtatott oroszok állnak velük szemben. Nem maradt más eszközük; sztrájkba léptek...

Évek múlva maga Wałęsa így emlékezett vissza az 1970-es tengeremelléki eseményekre: „December elemi erejű robbanás volt. Nemcsak az én személyes tapasztalatomnak bizonyult, hanem az egész gdański, gdyniai, szczecini közösségnek tapasztalata lett. A konfliktusok erővel történő megoldásának tapasztalata, a kudarc kese-

rúsége, az álmok elvetélése. De megmaradt a remény.” A reményről szólva megemlíthető, hogy pár héttel a hajógyár előtti vérengzés után Lech Wałęsa is teli torokból kiáltotta a Gomulka helyére lépő új első titkár, Edward Gierek teátrális kérdésére – „Segítetek?!” – a választ: „Segítünk!”

Giereknek nemcsak a lengyel munkások segítettek, hanem a nyugati bankok is. A hetvenes évek első felében olcsó hitelekkel árasztották el Lengyelországot. Ezek egy részét a lengyel pártvezetés az életszínvonal emelésére, egy részét infrastrukturális beruházásokra, nagyobb részét pedig – a szocializmus építésének hagyományos reflexeként – a nehézipar fejlesztésére fordította. De csurran-cseppent Gierek környezetének is. Ennek következtében a kérges kezű Gierek mítoszát apránként felváltotta az enyves kezű kommunista „boss” híre.

A XVIII. század derekának lengyel–litván államáról terjedt el, hogy „a Nemesi Köztársaság agyaglábakon” áll. Az olajválság kirobbanása azt bizonyította, hogy a Lengyel Népköztársaság vagyis a lengyel gazdaság áll „agyaglábakon”. Hogy a helyzeten javítson, 1976 júniusában Gierek is áremeléshez folyamodott, kissé óvatosabban, mint Gomulka, de az intézkedésével kiváltott reakció majdnem ugyanolyan volt, mint 1970 decemberében. Ezúttal nem a Tengeremelléken, hanem a közép-lengyelországi Radomban és Ursusban robbantak ki zavargások. Az előbbi vajdasági székhelyen a tüntetők által felgyújtott pártbizottsági épületből csak helikopterrel tudták kimenteni a bennrekedteket.

1976 elején, tehát még hónapokkal a radomi és ursusi események előtt, Lech Wałęsa egy hajógyári szakszervezeti gyűlésen indulatos felszólalásában tette szóvá, hogy Edward Gierek elárulta a munkásságot, s ennek legbeszedesebb bizonyítéka nem is az életkörülmények hirtelen romlása, hanem az, hogy ígérete ellenére sem nevezte meg az 1970-es vérengzések felelőseit, s nem állított emlékművet az áldozatoknak. (1970 decemberében közel 1200 embert lőttek agyon vagy sebesítettek meg a tengeremelléki városokban.) Wałęsa még azt is hozzátette, hogy a szakszervezet ebben a formájában legfeljebb „bábuk szövetsége”, képtelen a munkások érdekeit képviselni, vagyis teljes egészében átalakításra szorul. Szavait óriási ovációval fogadták a teremben... Egy hét múlva elbocsátották az állásából. Sikerült ugyan rövid idő múlva egy épületgépészeti javítóvállalatnál elhelyezkednie, de eltávolítását a rangos hajógyárból kudarcként élte meg, jóllehet a fuzizással kiegészített jövedelme nem volt kisebb a korábinál.

Azokat a munkásokat, akiket a radomi és ursusi megmozdulások után különféle vádak alapján – rosszabb esetben – nyolc-tíz esztendei börtönre ítélték, összehasonlíthatatlanul nagyobb csapás érte, mint az állásából néhány hónappal korábban kirúgott Wałęsát. A szocialista rendszerben gyakorlattá vált megtorló intézkedések azonban addig a lengyel történelemben (és egyáltalán a munkásmozgalom történetében) soha nem tapasztalt reakciót váltottak ki... Az értelmiség – mit sem törődve saját pillanatnyi érdekeivel, pontosabban kényelmével – váratlanul a

bebörtönzött munkások mellé állt. Persze lehet, hogy kiállása csak a külső szemlélő számára tűnt fel meglepetésszerűnek. Az 1968-as tavaszi diákmegmozdulások után több ezer hallgatót távolítottak el az egyetemekről, főiskolákról. Sajátos büntetésként ők csak a „termelésben” helyezkedhettek el. Ennek következtében egész Lengyelországban szétszóródtak. Talán róluk írta Zbigniew Herbert a *Fortinbras gyászbeszéde* című versében, hogy „Dánia börtön...”.

1976 szeptemberében Jacek Kuroń vezetésével megalakult a Munkásvédő Bizottság (Komitet Obrony Robotników – KOR), amelynek tagjai a nyilvánosságot vállalva követelték a bebörtönzött munkások szabadon engedését és szervezték meg a támasz nélkül maradt családok segélyezését. Annak szellemében, amit Jacek Kuroń meghirdetett – „Ne gyűjtsd fel a bizottságot, hanem hozd létre a sajátodat!” –, apránként kiépítették a „második nyilvánosság” mindjobban működő struktúráját, amelynek a repülő egyetem, a cenzúramentes könyvkiadás, a történelmi és kulturális folyóiratok megjelentetése ugyanúgy a részét képezte, mint a tájékoztató közlönyök több ezer példányban történő terjesztése a munkások között. Nem véletlenül jelent meg a *Robotnik* (Munkás) című kéthetlilap, majd a *Robotnik Wybrzeża* (Tengeremelléki Munkás) című folyóirat is.

A KOR 1977. február 11-én Varsóban kiadott 7. számú közleményében többek között az alábbi témákról tájékoztatnak: A bíróságok és fegyelmi bizottságok elítéltjeiről összeállított adatok; A KOR által nyújtott segítség;

Azoknak a személyeknek a névsora, akik a munkások elleni megtorlásban túlbuzgók; A segélyakciókkal kapcsolatos megtorló intézkedések és a KOR elleni hivatalos eljárások; A KOR tagjainak címei és telefonszámai. A KOR, majd az 1977 őszén megalakult Társadalmi Önvédelmi Bizottság (Komitet Samoobrony Społecznej – KSS) 1981 szeptemberéig negyvennyolc hasonló tartalmú nyilatkozatot tett közzé.

A rendőrség és a biztonsági szolgálat különféle szervei gyorsan fel tudták volna számolni a lengyel társadalomnak következetesen a törvényességre, az alkotmányosságra apelláló ellenállását, bár a szocialista hatalomnak az 1975-ös helsinki egyezmény aláírásával vállalt kötelezettség is kötötte a kezét. De nem ez jelentette a legfőbb visszatartó erőt. Ha a párt hagyományos reflexszel lép fel a másként gondolkodókkal szemben, félő, hogy befagytak volna a hol így, hol úgy csordogáló nyugati kölcsönök csapjai. Nyilvánvaló, hogy a hatalom a hitelfelvétel lehetőségét szem előtt tartva, s nem csupán a társadalmi nyomásnak engedve „kegyelmezett meg” az 1977. július 22-i kommunista ünnepre időzítve a bebörtönzött munkásoknak, s nem sújtott le a korábbi kíméletlenséggel a politikai párt jellegű – az Ifjú Lengyelország Mozgalma, az Emberi és Polgári Jogok Védelmének Mozgalma – szervezetekre.

1978. április végén a Gwiazda házaspár gdański lakásán megalakult a Szabad Szakszervezetek mozgalom, amelyhez egy hónap múlva Lech Wałęsa is csatlakozott. (Röpiratterjesztés és plakátragasztás lett a feladata, amelynek eleget is tett, s emiatt többször letartóztatták.) Ettől

kezdve a munkásság oltalmazása nem csupán az értelmiség ügye volt. A munkások apránként megtanulták, hogy a maguk erejéből és eszközeivel miként védekezhetnek. Az ilyen jellegű felkészültségnek, képzettségnek az önművelés is részét jelentette. Magabiztosságukat, az önmagukba vetett hitet egy nem várt esemény sokszorozta meg: 1978 októberében Krakó érsekét, Karol Wojtylát választották pápává, aki II. János Pálként szülőhazáját jelölte meg első külföldi látogatása célállomásául. A pápa 1979-es júniusi lengyelhoni zárandokútjának lényegét az 1980–81-es lengyel forradalom történetét hűvös tárgyilagossággal megíró, de olykor lelkesedni is tudó Timothy Garton Ash az alábbiakban látja: „II. János Pál emberi lények ezreinek adott ismét önbecsülést, megújult hitet; az egész nemzetet lobbantotta új büszkeségre, és a társadalom egészében ültette el saját lényegi, esszenciális egységének új tudatát.”

A mezőgazdaságnak az 1970-es években is aránytalanul kevés támogatás jutott, pedig Gierек utóbb, az 1990-es években azt vallotta, hogy a növekvő adósságot az 1980-as évek kiemelkedően jó terméseinek jövedelmeivel lehetett volna hathatósan csökkenteni. Ekkor kelt nyilatkozatai szerint ő 1976 után sem tartotta olyan reménytelennek a lengyel gazdaság helyzetét. „Kormányzásom tíz éve alatt több mint megkétszereződött Lengyelországban a nemzeti jövedelem: 945 milliárd zlotyról 1939 milliárdra nőtt. A GDP nyolc és fél százalékos volt, s ezzel Lengyelország a legdinamikusabban fejlődő országok közé tartozott” – mondta látható elégedettséggel, mellőzve azt a nem elhanyagolható tény, hogy az ország adóssága 1980-ban

már jóval meghaladta a húszmilliárd dollárt. A társadalom vezető ereje, a munkásosztály akkoriban nem tükrözte Gierек utólagos elégedettségét. 1977 után már a gyufa és a vécépapír is hiánycikknek számított, s nemegyszer fordult elő az, hogy az alapvető élelmiszerek közül többet jegyre sem lehetett kapni. A baloldali indulású ellenzékiek, Jacek Kurońnyal és Adam Michnikkel az élen, is egyetértettek a pápa arra vonatkozó állításával, hogy „a kommunista rezsim feje tetejére állította az emberi rendet, a munkást igavonóvá tette, akinek élete a gürcölés, a fekete vonat és a sorban állás”.

A megalázott, de mind öntudatosabb lengyel munkás e helyzet ellen lázadt fel 1980 nyarán. Amikor augusztus 14-én a következőkben történelminek bizonyuló sztrájk a gdański hajógyárban kirobbant, Lengyelországban már több mint egy hónapja érkeztek a „hangulatjelentések” a Központi Bizottság illetékes osztályaira a különböző – elsősorban kelet-lengyelországi gyárakban, üzemekben – tapasztalható munkabeszüntésekről. Ezeket azonban sem a hatalom, sem az ellenzék vezetői nem értékelték úgy, hogy sorsdöntő események kiváltói lehetnek. Olyannyira nem, hogy Gierек – Brezsnyev vendégeként – július 27-én Szocsiába utazott eltölteni „évi rendes szabadságát”. A neves ellenzékiek többségükben a tengerparton süttették magukat. Egyedül Jacek Kuroń érezte meg, hogy történelmi idők köszönhetnek be, s augusztus első felében lakása mindaddig információs központként működött, míg ki nem kapcsolták a telefonját. Adam Michnik a nyár közepén egy hónapra bevetette magát a

Tátra fenyveseibe, hogy zavartalan magányban írhasa meg elemző esszéjét a kommunizmusról, a KOR-ról, a jövőbeni teendőkről. Mire augusztus közepe táján visszatért Varsóba, s tájékozódott az országban kialakult helyzetről, rá kellett döbbsennie, hogy téziseit megcáfolták az események, s nyolcvanoldalmi irománya – saját szavaival – „csak vécépapírnak jó”. Ez nem jelenti azt, hogy pontosan érzékelt volna, mi történik, illetve minek kell történnie. Amikor ugyanis hírt vett annak, hogy Gdańskban a hajógyári sztrájkolók szabad szakszervezetek létrehozását követelik, mélységesen megdöbbsent. Erről Daniel Cohn-Benditnek adott interjújában a következőket mondta: „Független és önigazgató szabad szakszervezetek. Jacek (Kuroń – K. I.) tudta, hogy a kommunizmusban ez lehetetlenség. Én is tudtam, hogy ez képtelenség, s a Gdański Hajógyárba akartam menni, hogy meggyőzzem az ottaniakat arról, hogy az erre vonatkozó ponthoz értelmetlen ragaszkodni. Mivel ismertek és szerettek, lehet, hogy meg tudtam volna győzni őket erről. Szerencsére letartóztattak, nem mentem oda, és nem tudtam kit, miről meggyőzni, s így létrejöhetett a Szolidaritás... nélkülünk és ellenünk, de mindvégig úgy tartottuk (Kurońnal – K. I.), hogy a mi gyermekünk volt. Házasságon kívüli.” Apaként – tegyük hozzá Michnik stílusában – Lech Wałęsa nevezhető meg.

Az augusztus 14-i gdański sztrájk kirobbanását közvetlenül az váltotta ki, hogy egy héttel korábban – öt hónappal a nyugdíjazása előtt – elbocsátották a hajógyárból a harminc éve ott dolgozó s köztiszteletnek örvendő Anna

Walentynowicz asszonyt, aki nemcsak a munkások érdekében emelte fel rendszeresen a szavát, hanem a szabad szakszervezetek eszméjét is terjesztette. A gdański hajógyár munkásaihoz intézett, Anna Walentynowicz sorsát ismertető sztrájkfelhívásban a következők olvashatók: „Az egész ügy lefolyása arra mutat, hogy a hajógyár igazgatósága sem a közvéleménnyel, sem a törvényes előírásokkal nem törődik, s megsértve őket kénye-kedve szerint cselekszik. Anna Walentynowicz azért kényelmetlen, mert példája másokra hat. Azért lett kényelmetlen, mert másokat védett és meg tudott szervezni. [...] Felhívunk benneteket, hogy lépjetek fel Anna Walentynowicz védelmében. Ha nem teszitek ezt, sokan fogtok osztozni a sorsában.”

A felhívást a Szabad Szakszervezetek Alapító Bizottsága és a *Robotnik Wybrzeża* szerkesztősége, többek között Bogdan Borusewicz, Andrzej Gwiazda és Lech Wałęsa írták alá. Wałęsát, aki augusztus eleje óta már öt gyermek apjának mondhatta magát, pár héttel azelőtt bocsátották el sztrájkszervezés miatt egy villamossági gépgyárból. Augusztus 14-én, a sztrájk kirobbanása után a kerítésen átmászva jutott be annak a hajógyárnak a területére, ahonnan több mint négy évvel azelőtt örökre kitiltották. Ő 1970 decemberének tapasztalatai alapján azt tartotta a legfontosabbnak, hogy a munkások az elégedetlenségüket ne vigyék a gyárkerítésen kívülre, azaz ne tüntessenek, mert az kiválthatja a rendőrség és a katonaság brutális fellépését.

A program, amelyet Anna Walentynowicz és Lech Wałęsa visszavételén kívül a sztrájk kapcsán meghirdettek: a

Decemberi Áldozatok Emlékművének felépítése és 2000 zloty fizetésemelés a gyár minden dolgozójának. Ennek céljából jelentették be a gyárfoglaló sztrájkot. Az igazgatóval folyó tárgyalásokat az udvarra szerelt hangszórókon át mindenki hallhatta. Két nap múlva, augusztus 16-ra a munkásság helyi sikert könyvelhetett el, s nagy része elhagyta a gyárat. A fentebb jelzett követelések teljesítésére aláírással hitelesített ígéretet kaptak azzal a kikötéssel, hogy csak 1500 zlotys fizetésemelésről lehet szó. Addigra azonban a Hármisvárosban (Gdańsk, Gdynia, Sopot) már több tucat üzem és vállalat sztrájkolt, hogy a gdański Lenin Hajógyárral kifejezze szolidaritását. Ha a hajógyár ebben a helyzetben meghátrált volna, a többi üzemet egyenként „fejezik le”. Ezzel eltékozlódott volna annak az esélye is, hogy a legfontosabb követelés megvalósítására, a szabad szakszervezetek kiharcolására a munkásokat mozgósítani tudják. Amikor ez a veszély a sztrájk befejezésére felszólító Lech Wałęsában tudatosodott, bejelentette a munkabeszüntetés folytatását. Ez találkozott a hajógyári munkások többségének akaratával.

A sztrájkmozgalom új szakasza másnap, vasárnap a Henryk Jankowski atya által a gyárudvaron tartott szentmisével kezdődött, amelyen 5000 munkás vett részt, továbbá a családtagok hatalmas tömege – a kerítésen kívül. A misén a hatvan évvel azelőtti vizstulai csodáról is megemlékeztek. A Józef Piłsudski vezette lengyel hadsereg 1920 augusztusában Varsó alatt tartóztatta fel, majd verte vissza a világforradalmat Németországba „exportálni” és a 123 éves rabságból éppen csak feltápáskodott Lengyelor-

szágot szovjetizálni akaró Vörös Hadsereget. A közben módosított „világforradalmat” 1979 végén Afganisztánba „telepítette át” a szovjet hadsereg – nem kis nehézségek árán és kétes sikerrel. De 1980 augusztusától hosszú időn át már nem erről, hanem a Balti-tenger menti csodáról beszélt a világ.

A Hármashármásban kirobbant sztrájkok koordinálására augusztus 16-ról 17-re virradó éjszaka megalakult az Üzemközi Sztrájkbizottság. Az általa megfogalmazott követelések első pontja a párttól és a munkaadóktól független szakszervezetek létrehozása – a Lengyel Népköztársaság által is aláírt és így kötelező nemzetközi egyezmény szellemében. De a 21 pont között szerepelt a szólás- és a vallásszabadság biztosítása is, továbbá az 1970-ben és 1976-ban elbocsátott munkások és a meggyőződésük miatt kizárt egyetemi hallgatók visszavétele eredeti státusukba. Augusztus 18-án Szczecinben is sztrájkok robbantak ki, amelyek tovább terjedtek Słupskra és más városokra; ez apránként megteremtette a Tengermellék magatartásának 1970-re emlékeztető egységét.

Ugyanezen a napon a Hármashármásban már 156 üzem és gyár csatlakozott a sztrájkhoz. Augusztus 15-én – az aggodalmaskodó Brezsnyev ösztökélésére – a Szovjetunióból hazatért Edward Gierek, akit sokkolt a sziléziai bányászok és kohászok mozgolódása. Hogy valamiként befolyásolja őket, augusztus 1-jén este tartott televíziós beszédében a leghatározottabban elítélte a munkabeszüntetéseket. Szavai nem váltották ki azt a hatást, amit bő kilenc és fél évvel korábban; másnap ugyanis a tenger-

melléki városok szinte minden üzeme és gyára beszüntette a munkát. A Lengyel Írószövetség is csatlakozott a sztrájkhoz, s több tagja Gdańskba utazott. Augusztus 21-én Mieczysław Jagielski miniszterelnök-helyettes vezetésével kormánydelegáció érkezett a gdański Lenin Hajógyárba, hogy a már országszerte ismert 21 pontos követelésről tárgyaljon. Két nappal később az ellenzék ismert tagjai, Tadeusz Mazowiecki és Bronisław Geremek is jelentkeztek a hajógyár gondosan őrzött kapujánál, s vezetésükkel megalakult az Üzemközi Sztrájkbizottság szakértő testülete. *Szolidaritás* címmel még aznap „sztrájk-tájékoztató közlöny” jelent meg. A Jagielski és Wałęsa között folyó megbeszélés több száz munkás, újságíró, színész, külföldi tudósító jelenlétében folyt, s az érvek és ellenérvek ütközését kihangosították a gyárudvarra is.

Az Üzemközi Sztrájkbizottság elnöki tisztét betöltő Lech Wałęsának kitűnő szövetségesei voltak a vele „egy oldalon” ülő Bogdan Lis és Andrzej Gwiazda (az előbbi az Üzemközi Sztrájkbizottság Elnökségének elnökhelyettese, az utóbbi a tagja) személyében. Emellett támogatta őt a munkások megmozdulásával a „túloldalon” csendben rokonszenvező Jerzy Kołodziejski gdański vajda és Tadeusz Fiszbach, a gdański vajdasági pártbizottság első titkára. A helyzetértékelés szempontjából meghatározó volt mindaz, amit Andrzej Gwiadza az augusztus 26-i ülésen mondott: „Rendszereink változnak ugyan, de a változások állandóan ismétlődnek, mint ezt 1956, 1970, 1976, 1980 bizonyítják. [...] És egyre rövidebbek a köztes időszakok, amelyek amellet, hogy politikai krízisbe torkoll-

nak, gazdasági válsággal is társulnak. Azért, mert a munka világának semmi hatása sincs mindarra, ami történik.”

Kezdetben a világ közvéleményét meghökkentette, hogy a sztrájkolók lelki, szellemi küzdelmének a gyárudvaron – „Az ember szabadnak születik és szabadon él” óriásdarura függesztett felirat alatt – tartott szentmise, szavalóest, író-olvasó találkozó is része volt. Hogyan lehetséges az, hogy a munkásság harci eszközei között a szent ostya, a częstochowai Fekete Madonnát és II. János Pál pápát ábrázoló kitűző is szerepel? – tették fel álszent módon a kérdést a nyugat-európai szalonbaloldaliak is, akik igyekeztek mit sem tudni a szovjet térség dolgozó osztályainak valóságos életkörülményeiről. Kényelmes zavaruknak nem az volt-e az igazi alapja, hogy a munkásság által életre hívott Szolidaritás kiválthatta a szovjet fegyveres beavatkozást, s akkor a „haladó értelmiségiek” ismét ugyanúgy tétlenül moshatták volna kezeiket, mint 1956-ban vagy 1968-ban? „Csak az oroszok be ne avatkozzanak!” – aggodalmaskodtak velük együtt a nyugati nagyhatalmak kormányai is.

A Szolidaritást létrehozó lelki, szellemi tényezők meghatározó szerepéről aligha szólott bárki is meggyőzőbben, mint a zsarnokság kézikönyveként olvasható *A császár* című tényregénynek ekkor szintén a hajógyárban tartózkodó szerzője, Ryszard Kapuściński: „Tizenkét augusztusi nap a Tenger melléken – Szczecin, aztán Gdańsk és Elbląg. Az utca hangulata nyugodt, de feszült is, a munkások érzik saját igazukat, ezért komolyak és öntudatosak. Ezekben a városokban új erkölcsiség győzött. Senki nem ivott, nem

randalírozott, nem ébredt reggel nyomasztó, kába másnapossággal. A bűnözés a nullára esett vissza. [...] Ezekben a napokban a hajógyár kapuit és más üzemek bejáratait elárastották a virágok. Mert az augusztusi sztrájk küzdelem volt, de ünnep is. A jogokért folytatott küzdelem és a Kiegyenesített Gerincek, az Emelt Fők Ünnepe. [...] A Tengermelléken harcot indítottak a nyelvért is, a lengyel nyelv tisztaságáért, azért, hogy a szavak visszanyerjék egyértelmű jelentésüket, hogy beszédünk megtisztuljon a frázisoktól és a badarságoktól, megszabaduljon a zavaros dadogók sáskahadától.”

Ebben a hangulatban a Decemberi Áldozatok megépítendő emlékművére pár nap alatt ötmillió złoty gyűlt össze. Andrzej Zajaczkowski és Andrzej Chodakowski nevű rendezők a tárgyalásról dokumentumfilmet készítettek, amelyet pár hét múlva az akadémikusok cenzúra ellenállását legyőzve *Munkások '80* címmel az egész országban vetítettek. A munkás névnek olyan becsülete a nagyvilágban, mint 1980 lengyel augusztusában és szeptemberében, aligha volt bármikor is.

Ugyanezen a napon több sziléziai bányában is szolidarizáló sztrájkba kezdtek. A hatalmat ezzel nehezen kiédhető csapás érte. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy augusztus 30-án Szczecinben a sztrájkolók és a kormányküldöttek aláírták a saját megállapodásukat. Gdańskban az egyezmény aláírását attól tették függővé, hogy a kormány kötelezi-e magát a politikai foglyok szabadon engedésére. Az erre vonatkozó követelés függelékében a már 700 üzemet képviselő Üzemközi Sztrájkbizottság azoknak a

névsorát is közzétette, akiket augusztusban tartóztattak le – többek között Adam Michniket és Jacek Kurońt. Miután Mieczysław Jagielski e kérdésben is sikeresen egyeztetett Varsóval, augusztus 31-én 17 órakor a Lenin Hajógyárban is megtörtént az egyezmény ünnepélyes aláírása.

Szeptember 1-jén a sziléziai Jastrzębiéba is kormány-delegáció utazott, hogy a bányászokkal és a kohászokkal egyezséget kössön. Két nappal később ott is aláírták a megállapodást.

Szeptember 5-ről 6-ra virradó éjszaka tartották meg a LEMP KB VI. plenumát, amelyen bejelentették, hogy Edward Giereket „betegsége” miatt felmentették első titkári funkciójából, s helyére Stanisław Kaniát választották.

Hosszú huzavona után a Varsói Kerületi Bíróság 1980. november 10-én jegyezte be a Szolidaritást, amelynek elnöke Lech Wałęsa lett. Úgy tetszett, hogy történetének először az 1981. december 13-án Wojciech Jaruzelski tábornok, LEMP első titkár, miniszterelnök és nemzetvédelmi miniszter által bevezetett hadiállapot vetett véget... majd a kerekasztal-tárgyalásokat követő 1989-es júniusi választási győzelem... majd a Szolidaritás Választási Blokk 2001-es veresége... És mégis... Ki tudja, hogy a Kiegyenesített Gerincnek, az Emelt Főnek, a nyelv tisztaságáért folytatott harcnak nem tart-e még ma is a története?

A HÁBORÚ VÉGÉTŐL A HADIÁLLAPOT VÉGÉIG
avagy a III. Köztársaság kikiáltásának korszaknyi
előzménye

JARUZELSKI CSILLAGAI SZÁMÁNAK EMELKEDÉSE

Az 1989 tavaszától felgyorsuló rendszerváltoztatás Lengyelországában a hadiállapot bevezetésének évfordulójáról való országos megemlékezéshez sajátos fővárosi rítus tartozott. A december 13-i estéken – eleinte tévékamerák érdeklődésétől kísérve – kisebb-nagyobb tömeg jelent meg Wojciech Jaruzelski villája előtt. A hadiállapot áldozataira kezükben gyertyával emlékezők 1989 decemberében még azt skandálták a függöny mögül figyelő Jaruzelskinek, hogy mondjon le köztársasági elnöki posztjáról, 1990-től pedig azt követelték, hogy a hadiállapot bevezetéséért és az ennek jegyében elkövetett bűntettekért Czesław Kiszczak belügyminiszterrel együtt állítsák bíróság elé őt.

Később valóban többször kihallgatták, és bíróság elé állították mindkettejüket. Jaruzelski minden alkalommal magára vállalta a felelősséget azért, ami 1981. december 13-án és azután Lengyelországban a „néphatalom” megőrzésének érdekében történt. „Mint katona tudom, hogy mindig és mindenütt a parancsnok, tehát az előljáró felelős mindenért és mindenkiért” – érvelt tömören. A hadiállapot bevezetését egyre magabiztosabban azzal indokolta, hogy elmaradása esetén számolni kellett Moszkva katonai beavatkozásával, s annak beláthatatlan, tragikus következmé-

neyei lettek volna. Ezen állításában az sem rendítette meg, hogy a szovjet politika egykori döntéshozói szerint a „testvéri segítségnyújtás” gondolata komolyabban nem vetődött fel. Eddig még valóban nem került elő olyan dokumentum, amely azt bizonyította volna, hogy a sikertelen afganisztáni beavatkozás után a csapdahelyzetbe került Vörös Hadsereg új front megnyitását kockáztatta volna. Nem csupán azért, mert számolnia kellett volna a lengyelek konok ellenállásával, hanem azért sem, mert az intervencióval járó pénzügyi és morális terheken kívül az eladósodott lengyel gazdaság minden gondja-baja a Szovjetunióra szakadt volna.

Jaruzelski érvei ettől függetlenül hangzatosan csengtek, és még ellenfelei közül is sokakat meggyőztek. Elég az általa 1981 végén internált, majd bebörtönzött Adam Michniket említeni, aki személyes sérelmeit sutba dobva, 1992-ben előszót írt „a reálisan létező tábornok” franciául megjelenő emlékiratához.

Az tagadhatatlan, hogy Wojciech Jaruzelski, megítélésétől és elítélésétől függetlenül, meghatározó alakja a Szolidaritás létrejöttétől datálható lengyel história bő évtizedének. De ha a hatvanas-hetvenes évek történetét vesszük górcső alá, a háttérben történelmi vigyázban mindenhol ott feszít rezzenetlen arcvonásainak maszkjában a világoszöld mundéros, sötét szemüveges katonatiszt. Ha utánanéznünk, arról győződhetünk meg, hogy évtizedeken át következetesen készült arra a szerepre, amelyet 1980 ősze után egy évtizeden át játszott. Mivel ez főszerep

volt, a Szolidaritás története az ő alakjának középpontba állításával is megírható.

1939 szeptemberében az akkor tizenhat éves Wojciech Jaruzelski szüleivel és húgával kelet felé menekült – a kormány felszólításának engedelmeskedve. Amikor szeptember 17-én hírt vették, hogy a Vörös Hadsereg kelet felől betört Lengyelországba, északnak fordultak, s Litvániában kötöttek ki. Kilenc hónap múlva mindhárom balti állam áldozatul esett a szovjet imperialista terjeszkedésnek. Ekkor a család úgy döntött, hogy visszatér a „német” Főkommandózságba. A terv megvalósítását addig halogatták, míg fel nem kerültek a Szibériába deportálandók listájára. Szerelvényük 1941. június 14-én hagyta el a Litván SZSZK területét. Wojciech Jaruzelski édesanyjával és húgával a Novoszibirszken túl fekvő turcsaki lágerbe, a családjától elszakított apa Krasznojarszkba került. Elhurcolásukban lengyel voltuk mellett az osztályszempont, az őket megbízhatatlannak bélyegző nemesi származás is szerepet játszott. Mire a számukra kijelölt táborokba megérkeztek, Hitler hadserege az 1939-es német–szovjet „békehatárt” átlépve már mélyen benyomult egykori szövetségesének területére. Mint erről a korábbi fejezetekben már szó esett, azok az elhurcolt lengyelek, akik még nem pusztultak el a sztálini lágerekben, nem kis mértékben a német–szovjet háború kirobbanásának köszönhatték túlélési esélyük meghatározódását. A londoni emigráns kormány és a szovjet kormány ugyanis barátsági és együttműködési szerződést kötött, s a közös ellenség legyőzését tűzték ki célul. Ennek egyik következményeként a táborokba hur-

colt lengyelek „amnesztiában” részesültek. Akinek szerencséje volt, még a Władysław Anders tábornok vezetése alatt a Szovjetunióban szerveződő lengyel hadsereghez is eljutott.

Amikor a több ezer (mint később kiderült, a katyíni erdőben) eltűnt lengyel tiszt sorsának kiderítetlensége miatti konfliktus elsimításaként Anders hadserege 1942 folyamán Iránba távozott, Sztálin a lengyel kommunistákkal egyetértésben elrendelte egy minden tekintetben szovjet befolyás alatt álló lengyel haderő felállítását. A húszéves Wojciech Jaruzelski a rjazanyi tiszti kiképzőtábor befejezése után, a Henryk Dąbrowski nevét viselő 2. gyalogshadosztály 5. gyalogezredében kezdte katonai pályáját 1943 derekán. Zászlósként indult a ranglétrán, s mint felderítőtiszt küzdött a II. világháborúban. A 2. gyalogshadosztály harcolt ugyan német területen, de a berlini hadműveletben nem vett részt. Ennek ellenére Jaruzelski is megkapta a „Berlinért folyó harcokban való részvételért” kitüntetést, ami azt is jelentheti, hogy a maga posztján jó katonaként megállta a helyét.

A háború utáni katonai pályájában beállott változást áttételesen az 1956-os magyar forradalomnak is köszönhetette. A forrongó lengyel társadalom lecsillapításáért utóbb Władysław Gomułkának rendkívül hálás szovjet pártvezetés ugyanis – noha október 19-én még meg akarta akadályozni Gomułka első titkárrá választását – novemberben már abba is belement, hogy kérésére a „két nemzet marsallját”, a sztálini függőség jelképét, a lengyelnek mondott orosz Konsztantyin Rokosszovszkijt leváltsa a nemzetvé-

delmi miniszteri posztról. Az újsütetű első titkár az októberi változások idején hozzá hűséges és korábban vele együtt meghurcolt Marian Spychalski tábornokot állította Rokosszovszkij helyébe.

Spychalski volt az, aki az 1956 őszén vezérőrnaggyá előléptetett Wojciech Jaruzelskit 1957 október elején kinevezte a Szczecinben állomásozó 12. gyalogoshadosztály parancsnokának. (Az alakulat egy évvel később gépesített hadosztállyá „fejlődik”.) Nem lehet tudni, Jaruzelski miként fogadta a hírt, hogy Rokosszovszkijjal együtt több száz szovjet tanácsadó szintén távozik a lengyel hadseregből, köztük olyanok is, akikkel a személyes kapcsolatot fontosnak tartotta. Azzal ugyanis tisztában volt, hogy pályájának alakulására – a döntő pillanatban – a Kreml véleménye is hatással lehet. Legbefolyásosabb támogatójának azonban egyelőre Marian Spychalski nemzetvédelmi miniszter bizonyult. Neki köszönhette azt is, hogy miközben – Gomulka jóváhagyásával – 1960–65 között a politikai főcsoportfőnökség vezetőjének posztját betöltötte, 1962-től a nemzetvédelmi miniszterhelyettségé, 1965-től pedig a vezérkari főnökké is kinevezték. Ez utóbbi „előléptetések” persze nem történhettek volna meg Moszkva jóváhagyása nélkül.

Jaruzelski már ebben a beosztásában vette ki részét az 1967-es arab–izraeli háború nyomán foganatosított „anticionista” intézkedésekből, amelyek célja a lengyel hadsereg zsidó származású tisztektől való „megtisztítása” volt. Marian Spychalski is végső soron e tisztogatásoknak lett a kárvallottja. (Később mindezt kizárólag az akció tíz

évvel azelőtti kezdeményezőjének és „szakértőjének”, Mieczysław Moczar generálisnak a számlájára írták.) 1968 tavaszán Jaruzelski tábornok vezetésével dolgozták ki azt a gyakorlatba is átültetett tervet, amelynek alapján a márciusi eseményekben részt vett diákokat tömegesen hívták be katonának. Gomułka a számára mindinkább nélkülözhetetlennek bizonyult Jaruzelskit 1968 áprilisában kinevezte nemzetvédelmi miniszterré – a diákmegmozdulások pacifikálásában szerzett érdemeiért is. Pár hónap múlva Csehszlovákia megszállásával az újsütetű nemzetvédelmi miniszter tovább növelte tekintélyét. Ezt bizonyítja az is, hogy „az internacionalista segítségnyújtásról” nem Moszkvában, hanem Varsóban rendeztek „nemzetközi tudományos konferenciát” 1970 tavaszán – az ő védnöksége alatt.

GOMUŁKA VISSZHANGTALAN SIKERE ÉS VISSZHANGOS BUKÁSA

Ez idő tájt aligha vélhette bárki is, hogy Gomułka ki tud keveredni abból a mély erkölcsi és politikai válságból, amelybe a lengyel katolikus egyháznak és értelmiségnek 1966-ban hadat üzenve, majd 1968 tavaszának krízisében antiszemita kampánysorozatot szítva süllyedt. Nem kis meglepetést kelthetett, hogy 1970 végén az első titkár csilága ismét emelkedni látszott. 1956 néhány októberi napjától eltekintve 1970. december 7-ét tarthatta élete legsikeresebb napjának. Ezt az a fénykép dokumentálta, amely bejárta a világot. A Német Szövetségi Köztársaság kancel-

lárja, Willy Brandt a varsói gettófelkelés emlékműve előtt térdel. Igaz, a kőbe vésett nevű hősök utódainak nagy részét éppen Gomulka üzte el az országból az 1968 márciusát követő bő egy esztendő alatt, de még eltakarta az egyéni drámákat az egymás izmait az arab világ és Izrael fölött próbálgató Egyesült Államok és Szovjetunió árnyéka.

Willy Brandt történelmi jelentőségű gesztusa, a térdre hullás Gomulka számára annak a dokumentumnak a jelképes megpecsételése volt, amely az Odera–Neisse határ elismerését és a területi követelésekről való kölcsönös lemondást jelentette. De hiszen ezt már rögzítette az NSZK és Szovjetunió között 1970. augusztus 12-én megkötött egyezmény! Pontosan a lengyelek feje fölött tető alá hozott szerződés volt az, amely a Molotov–Ribbentrop-paktum óta e tárgyban reflexszerűen gyanakvó Gomulkát nem elégítette ki. Megszűnt fegyelmezett kommunista lenni: a maga „különszerződését” a Német Szövetségi Köztársasággal a Moszkvával történő előzetes egyeztetés nélkül kötötte meg. Brezsnyevéknek az sem tetszett, hogy egy idő óta a lengyel pártvezető mind gyakrabban hangoztatta, hogy a KGST-n belüli pénzforgalmat új alapokra kell helyezni, amelyben a kétoldalú, partneri megállapodásoknak kell dominálniuk. Mintha Gomulka nem akarta volna megérteni a brezsnyevi tételt: „A szocialista országoknak nem szabad nemzeti érdekeiket a nemzetközi szocializmus érdekeinek rovására megvalósítani.”

A nemzeti érdek ezúttal a nemzetgazdaság rendbetételét jelentette volna. A lengyel első titkár nem véletlenül foglalkozott pénzügyi kérdésekkel, olyannyira, hogy a

viccekben „közgazdászként” állították pellengérre. A lengyel gazdaság helyzete azonban nem csupán a tréfák szintjén mutatkozott katasztrofálisnak. Az életszínvonal 1968 óta stagnált, a közellátás egyre nagyobb gondokkal küszködött, átlagban napi másfél órát kellett sorban állnia minden család valamely tagjának, hogy az alapvető élelmiszerekhez hozzájusson. A kilátástalanságot az jellemezte legtragikusabban, hogy a sikeres öngyilkosságok száma néhány év alatt csaknem megduplázódott: 1970-ben 4300-ra nőtt.

A lengyel gazdaság gyökeres átalakításra szorult, amelyhez újfajta Marshall-segély adhatott volna kezdeti lendületet. Ilyenre azonban gondolni sem lehetett. A rendbetétel első lépéseként Gomułka a legkézenfekvőbb eszközhöz, az áremeléshez, pártnyelven: az „árkiigazításhoz” folyamodott, amelyet egyébként az „igazi” közgazdászok is régóta esedékesnek tartottak. December 11-én a LEMP Politikai Bizottsága jóváhagyta a negyvenöt legfontosabb alapvető élelmiszer, valamint az építőanyagok, textilipari termékek, a szén és a kokszt árának felemelését. Ellentételezésről nem esett szó.

Mint azt már az előző fejezetben említettük, a karácsony előtt váratlanul meghozott intézkedés sztrájkokban és tüntetésekben megnyilvánuló tiltakozóhullámot váltott ki a tengeremléki Hármavárosban és Szczecinben, majd Elblągban. A riasztó, de mégis erősen túlzó hírek hatására december 15-én reggel 9 órára összehívták a KB Politikai Bizottságának ülését, amelyen a szocializmus sorsa miatt aggódó Gomułka engedélyezte éleslőszer használatát a

tüntetőik ellen. A jelenlevők – többek között Józef Cyrankiewicz miniszterelnök, Mieczysław Moczar tábornok, Stanisław Kania, a KB Adminisztratív Osztályának vezetője, Kazimierz Świtala belügyminiszter, Tadeusz Pietrzak tábornok, a rendőrség főparancsnoka (a poznańi munkásfelkelés egyik vérbefojtója, később a Lengyel Népköztársaság budapesti nagykövete), Marian Spychalski, az Államtanács elnöke és Wojciech Jaruzelski nemzetvédelmi miniszter – nem kérdőjelezték meg Gomułka lépését. Az utasítást a tűzfegyver használatára Cyrankiewicz továbbította a nemzetvédelmi miniszter által a Tengeremellékre rendelt katonai egységek előljáróinak. Jaruzelski a parancsot csak annyiban módosította, hogy a katonaságnak bebiztosított fegyverrel kellett megjelennie a rendcsinálás színhelyein. A parancsok közvetlen végrehajtásáért a helyszínen tartózkodó Grzegorz Korczyński tábornok nemzetvédelmi miniszterhelyettest terhelte a felelősség. A tűzfegyver használatát a Politikai Bizottság déli tizenkét órától engedélyezte. Jaruzelski közben arra az eshetőségre is felkészült, hogy Varsóban zavargások törhetnek ki, s tervet dolgozott ki elfojtásukra. Az operatív terv középpontjában a Varsói Kohómű munkásainak megfékezése állt.

A legvéresebb leszámolásra december 17-én a gdyniai hajógyárhoz vezető viaduktnál került sor, ahol a katonaság figyelmeztetés nélkül tüzet nyitott a reggeli munkakezdés előtt a gyárkapuk felé hömpölygő embertömegre, jóllehet a munkások a Gdańskban tartózkodó Stanisław Kociolek miniszterelnök-helyettesnek az előző este elhangzott, nyu-

galomra és a munka felvételére intő televíziós beszédében bízva indultak el munkahelyükre. Az első sortűzek után befutó munkásvonatokból kiözönlők, látva a vérükben fekvő halottakat és sebesülteket, a tankoknak rontottak. Az egyenlőtlen erők közötti összecsapások csak növelték az áldozatok számát. Ugyanezen a napon Szczecin több pontján is véres összecsapásokra került sor. Az ezt követő hivatalos jelentések szerint a kikötővárosokban huligánok és utcalányok randalíroztak.

A mészárlás híre Moszkvába is eljutott. December 17-én Brezsnyev felhívta Gomuľkát, és közölte vele, hogy kételkedik a zavargások ellenforradalmi jellegében. Ez azt jelentette, hogy Gomuľka nem számíthat szovjet katonai segítségre. Másnap a szovjet nagykövet, Averkij Arisztov átadta az SZKP Központi Bizottságának levelét Cyran-kiewicznek. A levél tulajdonképpen Gomuľkának szólt, akit azonban, lévén az idegösszeomlás határán, nem tartottak beszámíthatónak. A Kreml amiatt aggodalmaskodott, hogy a LEMP vezetői elveszítették kapcsolatukat a munkásosztállyal. „A legfontosabb a bizalom helyreállítása” – adta a szokványos elvtársi tanácsot a „nagy testvér”. A levél tartalma egyértelmű üzenet volt Gomuľkának: Moszkvában kegyvesztett lett. Ennek természetesen villámgyorsan híre ment a hatalom birtokosainak legszűkebb körében. A Gomuľka bukásában biztos Jaruzelski még aznap este – december 18-án – parancsot adott a tengeremléki erőknek, és a továbbiakban megtiltotta a tűzfegyver használatát.

A TENGERPARTI DRÁMA MÉRLEGE
ÉS EDWARD GIEREK „SEGÉLYKÉRÉSE”

A Kreml levelével együtt a megoldás kulcsa is Cyrankiewicz kezébe került: Moszkva biztosítékának tudatában csatlakozott a Kania, Jaruzelski, Edward Babiuch (a KB Szervezési Osztályának vezetője) és Franciszek Szlachcic (belügyminiszter-helyettes) alkotta „négyes fogathoz”, amely a katowicei első titkárt, Edward Giereket szeretne volna Gomulka helyébe emelni. Cyrankiewicz, a gátlástalan „élvhajász”, akiről az a hír járta, hogy kommunista vezető létére magánvállalkozásai vannak, lenézte a „tahó”, puritán Gomulkát, s készségesen megragadta azt a kést, amelyet addigi pártfogója hátába kellett döfni. Aznap éjjel Kania és Szlachcic már Szilézia „uránál”, Edward Giereknél kopogtatott, hogy meggyőzzék őt a hatalom csúcsa felé vezető döntő lépés megtételének szükségességéről. A szükségesség fogalmának szinonimái a „pártérdek” vagy „a szocializmus sorsa kockán forog” voltak. Kania, Szlachcic, valamint Gierek döntéshozatala annyira gyors volt, hogy Brezsnyev különmegbízottja lekésett róla, mivel a szovjet repülőgép a rossz idő miatt csak a csehszlovákiai Ostravában tudott leszállni. Arról, hogy egy Katowice felé tartó szovjet repülőgép tartózkodik hirtelen kért engedéllyel Lengyelország légterében, Jaruzelski pár órában belül tudomást szerzett. Könnyen rájöhett, hogy jól számított.

December 19-én délelőtt 11-kor Edward Gierek már Varsóban tartózkodott. Egy óra múlva Gomulkát szívbán-

talmakkal – a kommunista pártvezetők szokásos betegségével – kórházba szállították. 14.20-kor elkezdődött a LEMP Politikai Bizottságának ülése, amelyre Jaruzelskit is meghívták. Gomulka feltétlen híveit – az addigi hatalomrezervátum érinthetetlen bölényeit, Zenon Kliszkrét, Ignacy Loga-Sowińskit, Bolesław Jaszczukot, Ryszard Strzeleckit és részben Cyrankiewiczet – heves támadások érték a közelmúltban elkövetett hibákért. Mintha mindenért ők lettek volna a felelősek. Jaruzelski – tőle idegen – megrendültséggel jelentette be, hogy felfüggesztette a katonai parancsnokok tűzfegyver-használati jogát, s kérte, hogy ezen önhatalmú lépéséről a Politikai Bizottság döntsön. Azt is érzékeltette, hogy az országban kialakult feszült helyzet lecsillapítására a legbékésebb eszköz az volna, ha új első titkárt választanának. Mintha megrendezték volna: a vita során Grecsko marsall, szovjet honvédelmi miniszter jelentkezett be telefonon Moszkvából, s ő is rosszallásának adott hangot a Tengermelléken történetek miatt.

De kiket terhelt a felelősség? Mivel Giereket másnap formálisan is megválasztották első titkárnak, kiderült, hogy egyedül Gomulkát. Hogy eziránt kétség se merüljön fel, a LEMP KB december 20-i plénumán nem nyitottak róla vitát. Annyi tudható volt, hogy a tengermelléki városokban kirobbant munkástüntetések leverésére 27 ezer katonát, 550 tankot, 750 páncélozott csapatszállító járművet, 2100 katonai gépkocsit, 108 repülőgépet és helikoptert, 40 darab MW kétéltűt vetettek be. Fellépésüknek 43 polgári személy esett áldozatul, 1150 sebesült meg, s

3200 embert tartóztattak le. A hatalom oldalán egy rendőr halt meg. Az áldozatok valóságos számát azonban máig nem derítették ki. Az, amit Andrzej Wajda a *Vasember* című filmjében a föld felszínébe gyalult sírról egy drámai képsorban elmesél, nem a forgatókönyvíró fikciója, hanem tény. Az új hatalom igyekezett eltüntetni tömeggyilkosságainak nyomait. (Egyes feltételezések szerint csak Szcze-cinben 145 embert lőttek agyon. Vagyis a halálos áldozatok száma több száz fő lehet. Mindenesetre a „tömegek pacifikálásában” részt vett BM-tisztek rendkívüli pénzjutalmat kaptak a jó munkáért.)

A korabeli magyar parlamenthez hasonlóan gyatra politikai színpadi szerepet játszó szejm december 23-i ülésén jóváhagyta a személyi változásokat. Az államtanács éléről elmozdították Marian Spsychalskit – helyét Cyran-kiewicz foglalta el, míg az ő miniszterelnöki posztját Piotr Jaroszewicz vette át, aki az 1943-ban Szovjetunióban szervezett lengyel fegyveres erők tábornokáig emelkedő politikai tisztből lett gazdasági szakember. (1992-ben feleségével együtt rablótámadás áldozata lett.)

1971 januárjában újabb tiltakozóhullám söpört végig a tengerparti városokban. A párt és az állam vezetőinek személyes megjelenésére és ígéreteire volt szükség ahhoz, hogy a háborgó munkásokat (a lódzi textilgyárakban pedig a munkásnőket) lecsillapítsák. Az ígéretnek nemcsak az életkörülmények javítására vonatkoztak, hanem arra is, hogy a vérengzésekért felelősöket felderítik és megbüntetik. Hogy az ezzel kapcsolatos hirtelen fogadkozás mennyire komolytalan volt, arra Gierek helyszíni csúsztatásai

is rávilágítanak, amelyeket egyébként akkor engedett meg magának, amikor a munkások támogatását – „Segítetek? – Segítünk!” – kérte új politikájához: „Ami pedig, elvtársak, a [fegyverhasználatra vonatkozó] döntést illeti, azt személyesen Gomulka elvtárs hozta meg, Gdańskban és Gdyniában pedig Kliszko elvtárs tett rá egy lapáttal. Jaruzelski elvtárs ebben az időszakban ki volt kapcsolva a Tenger mellékre vonatkozó döntések meghozatalából...”

Gierek tudta, mi a betyárbecsület, mert a fentebb mondottakhoz még azt is hozzátette: „Az sem igaz, hogy Cyrankiewicz elvtárs lövetett az emberekre.” Ezt aligha akadt, aki elhitte, mert az 1956-os poznańi munkásfelkelés leverése óta Cyrankiewicz rendkívül népszerűtlen volt Lengyelországban. (Persze miután 1972-ben kiesett a hatalomból, egyszeriben ő is felelős lett a tengerparti vérengzésért.)

Ügyükben igazából csak 1990 után indult tétova nyomozás. Jaruzelski ennek kapcsán a következőket vallotta: „A fegyverhasználatra vonatkozó szerencsétlen döntést az első titkár hozta meg a miniszterelnök és az államtanács elnöke jelenlétében – a nemzetvédelmi miniszter és a belügyminiszter megkerülésével.” 1971 elején még nem volt ilyen magabiztos. Amikor a krakkói *Życie Literackie* című irodalmi hetilap hasábjain Barbara Seidler cikket tett közzé, amelyben követelte a tenger melléki dráma tisztázását és a felelősök megnevezését, Jaruzelski és munkatársai azonnal hivatalos tiltakozásban követelték a főszerkesztő, Władysław Machejek leváltását. (Tájékozatlanok voltak a kulturális életben, nem tudták, hogy Machejek „érint-

hetetlen" régi jó elvtárs.) Ráadásul Gomułka sem áttallott megszólalni. 1971. február elején levelet küldött a KB VIII. plenumának, amelyben leszögezte, hogy a Tengermelléken elrendelt fegyverhasználat a Politikai Bizottság kollektív döntésének eredménye volt. Ágálásának azzal vetettek véget, hogy egyik pillanatról a másikra felfüggesztették KB-tagságát. A hírnevére ügyelő Jaruzelskinek arra is gondja volt, hogy azokat a tábornokságait, akikre a közvélemény a „tengermelléki hóhér” bélyegét sütötte, kirádrozza a katonai vezetők előtérben függő tablójából. Korczyński tábornokot például Algériába küldték nagykövetnek, noha tudták, hogy az alkohollal napszaki kapcsolatot tartó generális nem sokáig viseli el az ottani egészségtelen klímát.

A GIEREKI „ÁRUKAPCSOLÁS” SIKEREI ÉS KUDARCA

Gierek az országot, a társadalmat elsősorban anyagi javakkal akarta megvásárolni. Ehhez a korlátlan hitelfelvétel adott könnyű lehetőséget, és biztosította az eredményt. Az életszínvonal 1971 és 1975 között átlagosan évi hét százalékkal növekedett. (A parasztoké négy százalékkal.) Többszörösére nőtt az autógyártás. A népszerű kis Fiatokhoz százezrek jutottak hozzá rövid idő alatt. Gierek történelem-lélektani szempontból régóta esedékes, fontos kezdeményezéssel is előállt: javasolta, hogy az 1944-ben földig rombolt varsói királyi várat a világ lengyelége építse újjá. A varsói királyi vár felépítését a közhiedelem

szerint évtizedeken át Moszkva akadályozta meg, mert abban a „lengyel pánok” hatalmi jelképét látta. A közhangulatot javította az is, hogy enyhült a cenzúra, és megszűntek a Gomulka alatti rendszeres egyházellenes kirohanások.

Mindebből azonban nem lehetett messzemenő következtetéseket levonni, mert a Párt más területen ideológiailag zárni próbált. A LEMP 1975 decemberében tartott VII. kongresszusa után a párt- és államvezetés az alkotmány egyes pontjainak megváltoztatásáról döntött. A cél „a párt vezető szerepének” és a „Szovjetunióhoz fűződő szövetségnek” az alkotmányban rögzített deklarálása volt. Ez egyre növekvő tiltakozást váltott ki az értelmiség legkülönbözőbb köreiből, amelyhez a püspöki kar is csatlakozott. A protestálók azt követelték, hogy inkább az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletnek az emberi jogokra vonatkozó határozatait foglalják bele az alkotmányba. 1976. január 31-én százegy befolyásos értelmiségi levélben tiltakozott a „szovjet hűbéri függés” alkotmányban történő rögzítése ellen. Szavuk falra hányt borsónak bizonyult; a szejm megszavazta az alkotmánymódosítást.

A társadalom széles rétegeit azonban leginkább az háborította fel, hogy az egyébként külön boltokkal, üdülőkkel, kórházakkal, szolgálati villákkal rendelkező párt- és állami vezetők körében eladdig soha nem látott méreteket öltött a hatalommal való visszaélés, a korrupció, a legitimált lopás, a protekció, amelynek lelket, tudatot pusztító mérgei feltartóztathatatlanul szivárogtak lefelé is.

Amikor Varsó Wilanów nevű villanegyedében a pártihatalnokoknak külön lakótelepet építettek, az egykori királyok nyári palotájáról elnevezett városrész nyomban új, „kubai” nevet kapott: „Vörös Disznó-öböl”. A kiváltságosok erkölcsi állapota, életnívója főként azért szűrt szemet, mert közben a lengyel gazdaság megroppant. Oka volt ennek az is, hogy a beáramló hitelek nem kis hányadát olyan ágazatokba fektették, amelyeket Nyugat-Európában már leépítettek: a nehéziparba, elsősorban a kohászatba és a bányászatba. A mezőgazdaság továbbra is a legmostohább ágazat maradt. Annak ellenére, hogy a magángazdaságok jobb eredményeket könyveltek el, mint az állami gazdaságok és szövetkezetek, hosszú távon változatlanul az egyéni gazdaságok tönkretételével akarták kolhozokba kényszeríteni a lengyel parasztokat. Amiért Giereket ma is dicsérik, az elsősorban a lengyel úthálózat fejlesztésének elkezdése.

Óriási összegeket emésztett fel az ország védelmi képességének állandó növelésére ösztönző doktrína is, amely a legfontosabb ideológiai kérdések közé tartozott. Megvalósítását Jaroszewicz miniszterelnök és Jaruzelski nemzetvédelmi miniszter harmonikus egyetértésben felügyelte, ennek következtében a nemzeti jövedelemnek évről évre növekvő hányadát fordították a hadsereg és a rendőrség fejlesztésére. A Szovjetunió Lengyelországot bízta meg a T-72-es tankok gyártásával. Jaruzelski büszke volt a bizalomra, s nem törődött vele, hogy a lengyel társadalomnak ezért milyen árat kell fizetnie. A hadsereg anyagi támogatásának növeléséhez a nemzetvédelmi mi-

niszter akkor is ragaszkodott, amikor újabb pénzügyi, gazdasági csőd fenyegette Lengyelországot.

Mint az előző fejezetben szoltunk róla, a megroppant gazdaság rendbehozására a Gierek-féle párt- és államvezetés is az alapélelmiszerek árának felemeléséhez folyamodott: 1976. június 24-én híre ment a hústermékek ára közel 70, a cukor ára 100 százalékkal történő felemelésének. (A szappan és az emelődaru olcsóbb lett.) Másnap több városban sztrájkok robbantak ki. Legelemibb erővel az ursusi traktorgyárban és a radomi Walter tábornok Fémművekben, valamint a plocki olajfinomítóban. A sztrájkolók mindenütt összecsaptak a rendőrség különleges alakulataival. Leghevesebben Radomban, ahol 634 embert tartóztattak le, közülük közel 450 főt vontak büntetőjogiilag felelősségre. Az itteni rögtönítélő bíróságok az elfogottak egy részét tízévi, Ursusban ötévi börtönre ítélték a paródiának beillő tárgyalásokon.

A MUNKÁSVÉDŐ BIZOTTSÁG MEGALAKULÁSA

A kíméletlen megtorlás kiötlőit úgy vélték, hogy az értelmiségiek ezúttal is ugyanúgy cserbenhagyják a munkásokat, mint 1970 végén, 1971 elején. Ennek azonban az ellenkezője történt. A Gomułka börtönében több évet töltött Jacek Kuroń nyílt levelet intézett az Olasz Kommunista Párt főtitkárához, Enrico Berlinguerhez, kérve, hogy emelje fel szavát a meghurcolt lengyel munkások érdekében. Sorai nem maradtak visszhang nélkül. *A Hamu és*

gyémánt világhírű írója, Jerzy Andrzejewski is nyílt levében fordult „a munkástiltakozás üldözöttjeihez”, akiknek családait a társadalom közismert értelmiségi képviselői és a névtelen cserkészfiatalok mind nagyobb csoportjai egyaránt pártfogásukba vették. A sajátos karitatív munkában az egyház a maga infrastruktúrájával talán a leghatásosabban vett részt.

1976. szeptember 23-án huszonnégy személy a Lengyel Népköztársaság hatóságaihoz és a társadalomhoz intézett felhívásában tudatta, hogy a június utáni megtorlásnak áldozatul esettek védelmére megalakult az előző fejezetben említett Munkásvédő Bizottság. A bizottsághoz a hónapok múlásával egyre több, különböző világnézetű befolyásos személyiség csatlakozott, így a munkatársak száma 1977 derekára közel száz főre növekedett.

A bizottság azt követelte, hogy az elítélt munkásokat részesítsék amnesztiában, és vegyék őket vissza munkahe-lyükre, valamint a velük való bestiális bánásmódban vétke-eket büntessék meg. Ugyanakkor havonként közzétett nyilatkozatokban tájékoztatták a közvéleményt a radomi események valódi lefolyásáról, a megtorlásról, valamint a segítségnyújtás különböző módszereiről. Közzétették a munkásokkal kegyetlenkedő rendőrök és pártaktivisták, valamint az üzemi fegyelmi bizottságok túlbuzgó tagjai-nak névsorát. A Munkásvédő Bizottság 1976. november közepén azzal a kéréssel fordult a szejmhez, hogy a rend-őrségi törvénysértések kivizsgálására különbizottságot állítson fel. (Vagyis a naivat játszva úgy tett, mintha egy valódi demokratikus államban működne.) A meghurcoltak

családját pénztámogatásban, jogsegélyben, orvosi ellátásban részesítette. A gyűjtésbe mind szélesebb rétegeket vontak be. A KOR megadta azoknak a nevét, címét, telefonszámát, akikhez a rászoruló a segítség bármilyen formájáért fordulhattak.

A háború alatti hagyományokhoz nyúlva 1976 szeptemberében napvilágot látott a cenzúrálatlan *Biuletyn Informacyjny* (Tájékoztó Közlöny), majd a Lublini Katolikus Egyetem falai között *Spotkanie* (Találkozás) címmel megjelent az első független folyóirat. A Lengyel Népköztársaság kiadói monopóliumának betonfalán ezzel rés támadt. Tevékenységével a KOR napról napra azt igyekezett bizonyítani a társadalomnak, hogy nem kell félni.

1977. március 3-án az államtanács tizenegy év után ratifikálta az ENSZ Emberi Jogok Nyilatkozatát, így az Állampolgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezménye beépült a Lengyel Népköztársaság jogrendjébe. A hazai tiltakozó mozgalmak mellett ez is szerepet játszott abban, hogy az előző évben rabságba vetett munkások döntő hányadát a július 22-i kommunista ünnep alkalmából amnesztiában részesítve kiengedjék a börtönből. Az eredetileg ezt lehetővé tevő „kegyelem” formulát a Munkásvédő Bizottság megalázkodónak tartotta, és tiltakozott ellene.

A hatalomnak természetesen elég ereje lett volna ahhoz, hogy a nyíltan tevékenykedő értelmiségi körökkel rövid úton leszámoljon. Ezt azonban a nemzetközi helyzet és az ország gazdaságának állapota miatt nem engedhette meg magának. Az ilyen jellegű megtorlás a hitelek befagyasztásával járt volna. Márpedig az eladósodott lengyel

gazdaság nem létezhetett újabb hitelek nélkül. Az adósságsapda kedvezett a belső ellenzéki mozgalom kibontakozásának, ám annak tagjai ettől függetlenül állandó üldöztetésnek voltak kitéve. Fenyegető figyelmeztetés lehetett számukra az, hogy a KOR krakkói egyetemista képviselőjét, Stanisław Pyjast 1977 májusában az állambiztonsági szolgálat emberei agyonverték, s az eset egyetlen szemtanúja rejtélyes körülmények között eltűnt. A diákság hagyományos krakkói juvenáliája átalakult napokon át tartó tiltakozó gyáásszá.

1977 szeptemberében a Munkásvédő Bizottság – KOR – nevének kiegészítésével átalakult Társadalmi Önvédő Bizottsággá (lengyelül: Komitet Samoobrony Społecznej). (Teljes lengyel rövidítése: KSS – KOR). Még ugyanebben az évben önművelő mozgalom indult, amelynek meghatározó része lett a magánlakásokon tartott, úgynevezett repülő egyetem. Földalatti kiadók alakultak, és több szakszervezeti orgánus és társadalomtudományi, irodalmi, kulturális havilap látott napvilágot – a második nyilvánosság körében. A tömegek öntudatosításában óriási szerepet játszott Andrzej Wajda *Márványember*, Krzysztof Zanussi *Védőszínek*, valamint Krzysztof Kieślowski *Az amatőr* című filmje.

A Társadalmi Önvédő Bizottság munkatársai 1978 augusztusában Wrocław és Prága között félúton felvették a kapcsolatot a „Charta '77” cseh képviselőivel. A nemzetközi találkozóznak nagy visszhangja támadt. Még ebben az évben megalakultak az első szabad szakszervezetek is.

Kétszáz magángazdálkodó ugyancsak 1978 nyarán hozta létre az első Paraszti Önvédő Bizottságot.

E társadalmi forrongás közepette érkezett 1978. október 16-án Rómából a hír, hogy Karol Wojtyła krakkói érseket választották pápává. 455 év után ő volt az első nem olasz, aki a Vatikán élére került. Ráadásul szláv volt, és kommunista országból származott, ahol a hatalom nem kényeztette el a katolikus egyházat. Beiktatása után kifejezte szándékát, hogy az 1079-ben meggyilkolt Szent Szaniszló krakkói püspök mártírhalálának kilencszázadik évfordulója alkalmából szülőhazájába zárandokoljon. Tömmör jelmondata sajátos módon rímelt az ellenzék tevékenységének lényegével: „Ne féljete!”

A terebélyesedő ellenzéki mozgalom és az állambiztonsági szervek közötti erőpróba eközben folyamatosan tartott. De a rendőrségnek már minden megmozdulása nyilvánosságra került, az ellenzék helyi szervei minden gumibotütést, fenyegetést regisztráltak. Akadt azonban egy kör, amely konok alapossággal készült a nagy leszámolásra, s kellő erővel is rendelkezett ahhoz, hogy megfelelő időben történő fellépésével sikert arasson. A Honvédelmi Bizottságnak nevezett testület élén formálisan ugyan Piotr Jaroszewicz miniszterelnök állt, gyakorlatilag azonban Wojciech Jaruzelski tábornok, nemzetvédelmi miniszter vezette.

A társadalmat óriási önbizalommal töltötte el II. János Pál pápa 1979. június 2-a és 10-e között tett első lengyelhoni zárandoklata. A hét helyszínen (Varsóban, Gnieznóban, Częstochowában, Óświęcimban, Kalwaria Zebrzy-

dowskán, Nowy Targban és Krakkóban) tartott szabadtéri misék, amelyeken több millió ember vett részt, felszabadult örömmel, a társadalom összefogásra képes szolidaritását bizonyították. Azt, amelyre ilyen méreteken még nem volt példa Lengyelországban.

1979 decemberében a tengermelléki mészárlások színhelyein: a Hármavárosban, Szczecinben, Elblągban a megemlékezők virágcsokrokat helyeztek el. A Hármavárosban egy harminchat éves munkás rövid beszédének végén fogadalmat tett, hogy a viadukt közelében egy év múlva emlékmű fogja megörökíteni az áldozatok nevét. Az illető, a villanyszerelőként 1967 óta a Lenin Hajógyárban dolgozó Lech Wałęsa, aki már 1970 decemberében egyik kezdeményezője volt a sztrájkoknak, 1978-ban belépett a Tengermelléki Szabad Szakszervezetek Alapító Bizottságába, s kivette részét a szakszervezetek szervezéséből, 1980 januárjában pedig vezetője lett a Gdańskban létrehozott Munkásbizottságnak.

A szovjet hadsereg nem sokkal korábban, 1979. december 27-én vonult be Afganisztánba, s ekkor még nem lehetett tudni, hogy ennek nyomán milyen fordulat áll be a világpolitikában. A Jimmy Carter elnök vezetése alatt álló Egyesült Államok azonnal embargót rendelt el a Szovjetuniónak szállítandó búzára, s befagyasztotta a szocialista országokba irányuló „fejlett technológiát” érintő kereskedelmi ügyleteket.

1980. február 11–15. között tartották a 3,1 millió tagot tömörítő LEMP VIII. kongresszusát. A szovjet részről Mihail Szuszlov által felügyelt tanácskozás azt a benyomást

keltette, mintha a pártvezetés egyáltalán nem akarna tudni arról, mi folyik az országban, milyen gazdasági, tudati és lelkiállapotban van a lengyel társadalom. Izgalmat csupán a pozíciók újraelosztásáért folyó tülekedés keltett.

A közellátás romlásának egyik okát a közbeszéd abban jelölte meg 1980 nyarán, hogy a moszkvai olimpia vendégeinek étellemezését Lengyelországnak kell hűsszállítványokkal biztosítania. A társadalom minden, a Szovjetunióba irányuló áruszállítást gyanakodva fogadott. A megszorító intézkedések, az üres polcok, a napi többórás sorban állás Délkelet-Lengyelországban olyan elkeseredést váltottak ki, hogy a medykai határ menti vasúti csomópont munkáját júliusban sztrájkkal bénították meg, az északbra fekvő terespoli határátkelőnél pedig a sínekhez hegesztették a Breszt felé tartó szerelvények kerekeit. A Szovjetuniót az NDK-ban állomásozó haderőivel összekötő utánpótlási vasútvonalak három napra megbénultak. A közeli Lublin térségében is sztrájkok robbantak ki, amelyek áterjedtek a Tengermellékre, Közép-Lengyelországra, majd Sziléziára is. Közben Gierek a Krímben nyaralt, s Brezsnyevvel folytatott beszélgetésében nem tulajdonított különösebb jelentőséget a Lengyelországból érkező híreknek.

Új eleme a sztrájkok során megfogalmazott követeléseknek az, hogy nem csupán anyagi és szociális juttatások szerepeltek közöttük. A gdański hajógyárban például augusztus 14-én azért robbant ki a sztrájk, hogy a néhány nappal korábban elbocsátott Anna Walentynowicz asszonyt, a Tengermelléki Szabad Szakszervezetek Bizottságának

egyik legtevékenyebb tagját visszavegyék a gyárba. Amikor a gyűlést tartó munkások pár percre megemlékeztek a 2. számú kapu előterében az 1970 decemberében lemeszárolt munkásokról, az igazgató, Klemens Gniech kis híján leszerelte őket homályos ígéreteivel. De váratlanul megjelent mellette egy ember, aki Lech Wałęsaként mutatkozott be az igazgatónak, és emlékeztette őt, hogy négy évvel korábban rúgták ki itteni állásából; majd egykori munkatársaihoz fordulva kihirdette a gyárfoglaló sztrájkot. Ettől kezdve ő volt az, aki nemcsak fordulatot hozott a többször megakadni látszó sztrájkok menetébe – az igazgatóság augusztus 16-án már beleegyezett volna az 1500 zlotys béremelésbe –, hanem az elkövetkező napok eseményeinek is hajtómotorja lett.

A Hármashármásban kirobbant sztrájkok koordinálására augusztus 17-én megalakult az Üzemközi Sztrájkbizottság, amely a követeléseit 21 pontban foglalta össze. Első követelése a párttól és a munkaadóktól független szakszervezetek létrehozása volt – a Lengyel Népköztársaság által is aláírt és így kötelező nemzetközi egyezmény szellemében. De szerepelt a követelések között a szólás- és a vallásszabadság biztosítása, továbbá az 1970-ben és 1976-ban elbocsátott munkások és a meggyőződésük miatt kizárt egyetemi hallgatók visszavétele eredeti státusukba is.

Másnap a Hármashármásban már 156 üzem és gyár csatlakozott a sztrájkhoz, amelyet Edward Gierek aznap este tartott televíziós beszédében a leghatározottabban elítélt. Augusztus 19-én a tengeremléki városok szinte minden

üzeme és gyára beszüntette a munkát. A művészeti szervezetek közül elsőként a Lengyel Írószövetség csatlakozott hozzájuk, s több tagja Gdańskba utazott. A hatalom hosszú napok múltán rá magát a tárgyalásra. Attól tartott, hogy ez gyengeségének a beismerését jelenti. Mieczysław Jagielski miniszterelnök-helyettes vezetésével augusztus 21-én érkezett kormánydelegáció a gdański Lenin Hajógyárba, hogy a 21 pontos követelésről tárgyaljon. Így az elől is elhárult az akadály, hogy az ellenzék ismert tagjai, Tadeusz Mazowiecki és Bronisław Gieremek is a hajógyárba utazhassanak, akiket a hajógyári sztrájkok hírére szerencsére – ellentétben például Adam Michnikkel, Jacek Kurońnyal és másokkal – nem tartóztattak le augusztus közepén Varsóban, illetve Krakkóban. Az ő vezetésükkel alakult meg az Üzemközi Sztrájkbizottság szakértő testülete. *Solidaritás* címmel sztrájkjátékoztató közlöny is megjelent.

Jagielski és Wałęsa mindenki szeme láttára, füle hallatára tárgyalt. Megbeszéléseiken több száz munkás, újságíró, színész, külföldi tudósító volt jelen. Aki nem jutott be a terembe, a gyárudvar hangszóróin át hallhatta a történelmi párbeszédet. A gyárudvar író-olvasó találkozók, szavalóestek és szabadtéri misék színhelye is lett. Az utóbbiról szóló híreket a nyugat-európai baloldali értelmiségiek, szakszervezeti vezetők, politikusok eleinte gyanakodva fogadták. Különösen azok, akiknek fogalmuk sem volt arról, hogy a lengyel katolikus egyház milyen nemzetmegtartó szerepet játszott a felosztások időszakában, és

papjai, szerzetesei, apácái közül helytállásukért hány ezren estek áldozatul a náci és szovjet megszállásnak.

Több napig tartó tárgyalások kezdődtek, miközben a sztrájkhullám apránként egész Lengyelországot elborította. Ez azt jelentette, hogy a sziléziai bányászok és kohászok nagy része is beszüntette a munkát. Gierек ebből következtethetett arra, hogy napjai meg vannak számlálva. Tíz évvel korábban megígérte, hogy 1970 tengermelléki áldozatainak emlékművet emelnek. Az emlékmű felállítására 1980 augusztusában a gdański hajógyárban már nem kértek engedélyt, hanem gyűjtést rendeztek. Pár nap alatt ötmillió zloty folyt be a közösségi áldozatkészség eredményeként. Augusztus 29-én a gyárba érkezett Andrzej Wajda, akinek *A márványember* című, 1977-ben bemutatott filmje politikai mozgósítóerőt jelentett. A világhírű rendező most arra tett ígéretet, hogy a munkásság elmúlt tíz évének küzdelmét is megörökíti. Egy helybéli gépszerelő javasolta azt, hogy a film címe *Vasember* legyen.

Az áttörés kezdetét az jelentette, hogy augusztus 30-án Szczecinben a sztrájkolók és a kormányküldöttek aláírták a saját megállapodásukat. Gdańskban ezúttal a munkásság állt ki az értelmiségiek mellett, mivel az egyezményt csak azzal a feltétellel írták alá, ha a kormány vállalja, hogy szabadon engedi a politikai foglyokat, akiknek névsora a birtokukban volt. Miután a kormány ebbe a feltételbe is belement, augusztus 31-én 17 órakor a Lenin Hajógyárban is megtörtént az egyezmény ünnepélyes aláírása. Az öngigazgató szabad szakszervezetek megalakításának lehető-

sége történelmi jelentőségű volt, mivel létrehozásukat kommunista diktatúra még soha, sehol nem engedélyezte.

Az egyezmény létrejötte magával hozta Gierék bukását. Szeptember 5-ről 6-ra virradó éjszaka tartották meg a LEMP KB VI. plénumát, amelyen bejelentették, hogy „betegsége” miatt Edward Giereket felmentették első titkári funkciójából, s helyére Stanisław Kaniát választották. Természetesen a végső beleegyezést ehhez Moszkva adta meg, amelynek adukártyái közt az a lap is szerepelt, amelyre Jaruzelski nevét írták rá. Nyilván ez a tény is hozzájárult ahhoz, hogy az új első titkár Jaruzelski tábornokot választotta legközelebbi munkatársául. Ezzel párhuzamosan az ország helyzetéről is számvetést készített. Kiderült, hogy a hatalomra kerülését megelőző három hónapban az ország 2000 üzemében, gyárában, intézményében mintegy 1,2 millió ember sztrájkolt.

Kania – az érintettség okán – természetesen arról is tudott, hogy a Belügyminisztérium I. ügyosztálya és a honvédelmi bizottság már július közepén mérlegelte a hadiállapot bevezetésének lehetőségét. Ehhez azonban fel kellett volna függeszteni az amúgy sztálinista alkotmány által biztosított állampolgári alapjogokat. A jogok „biztosításában” a kommunista alkotmány köztudottan nem ismert határt.

Miközben 1980 szeptemberében a bíróságon vonakodtak bejegyezni a Szolidaritás Független Öngazgató Szakszervezeteket, a Nemzetvédelmi Minisztériumban és a Belügyminisztériumban hetek óta folyt az egyeztetés a hadiállapot bevezetésének lehetséges módjáról és terminusáról.

Az első időpontul állítólag október 11-ét tűzték ki. Ennek lehetett valóságalapja, amit az is bizonyít, hogy ez időben a belügyi erők számára teljes harckészültséget rendeltek el, s a Gdańskban állomásozó 5000 rendőrt további 3000 fővel erősítették meg. Listák készültek a letartóztatandó „szocializmusellenes elemekről” is.

Két nappal azután, hogy november 10-én a Legfelsőbb Bíróság végre bejegyezte a Szolidaritást, az új miniszterelnök, Józef Pińkowski vezetésével tanácskozást tartott a honvédelmi bizottság. Ezen Jaruzelski tábornok arról tájékoztatta a bizottság tagjait és a meghívott vendégeket, hogy elkészült a hadiállapot bevezetésének jogi kereteit vázoló tervdokumentum. A KB reformellenességéről híres, keményvonalas moszkovita titkára, Stefan Olszowski jelezte, hogy bevezetéséhez mindenképpen ki kell várni a legalkalmasabb társadalmi és politikai helyzetet. Ettől függetlenül a LEMP Politikai Bizottságának november 26-án tartott ülésén Kania újból felvetette, hogy mielőbb ki kellene dolgozni a hadiállapot bevezetését megindokló dekrétumot.

A történészek által eddig feltárt dokumentumok szerint a szovjet intervenciónak a Szolidaritás legális működése alatt egyetlen alkalommal mutatkozott reális veszélye: 1980 decemberében. Ekkor a Kárpáti és a Fehéroroszországi Katonai Körzet csapatai a legmagasabb harckészültségben folytattak baljóslatú hadgyakorlatokat a lengyel–szovjet határ mentén. Arra vonatkozó dokumentum azonban, hogy a hadgyakorlatban részt vett egységek valóban be is akartak volna nyomulni Lengyelországba, mint már említett-

tük, eddig nem került elő. Arról viszont, hogy a szovjet politikai és katonai vezetők – Szuszlov, Andropov, Usztyinov, Kulikov – úgy nyilatkoztak, hogy a lengyel elvtársak ne számítsanak szovjet katonai támogatásra a belső rend helyreállítását illetően, több forrás is szól.

1981. február 11-től Jaruzelski már a miniszterelnök posztját is betöltötte. A szejmben bemutatkozó beszédében „kilencven nyugodt napot” kért. A társadalom reményteljes bizalommal fogadta a tábornok bejelentéseit. A hadsereg népszerű volt Lengyelországban: nem úgy tekintettek rá, mint az állambiztonsági alakulatokra vagy a rendőrségre. Arról az illetéktelenek közül senki sem tudott, hogy február 21-én a honvédelmi bizottság elfogadta a „Tavaszi Hadművelet” fedőnevű titkos tervet, amelynek fő célja a Szolidaritás 6000 legaktívabb tagjának internálása volt. (A letartóztatandók tervezett lélekszáma később 10 ezer főre növekedett.) Ettől kezdve szinte hirtelen felmerült, hogy radikálisan fel kell számolni a Szolidaritást. Március 3-án vagy 4-én Jaruzelski tábornok a Kremlben személyesen ismertette a hadiállapot bevezetésére kidolgozott intézkedési tervét. Ehhez tevékeny támogatást kért Brezsnyevtől. A lengyel társadalom Moszkvától távol apránként hozzászólt a fél éve kiharcolt szabadsághoz, noha érezte, hogy az milyen törékeny. Március 8-án a varsói diákok első ízben emlékezhettek meg legálisan 1968 márciusának eseményeiről, június 28-án pedig országos ünnepség keretében állították fel Poznańban az 1956-os munkásfelkelés emlékművét.

Március 19-én, amikor a Varsói Szerződés csapatai második napja gyakorlatoztak Lengyelország területén a Szojuz '81 hadgyakorlat keretében, Milewski tábornok belügyminiszter gondosan megtervezett provokációt hajtott végre Bydgoszczban, ahol nem engedték szóhoz jutni a Szolidaritás meghívott képviselőjét a Vajdasági Nemzeti Tanács ülésén, s ennek során a rendőrség három szakszervezeti vezetőt véresre vert. Emiatt a Szolidaritás március 23-ra sztrájkkészültséget hirdetett. Miután Wałęsa tudomására jutott, hogy ezt ürügyül kihasználva másnap bevezethetik a hadiállapotot, az általános munkabeszüntetést négyórás figyelmeztető sztrájkra mérsékeltek, s tárgyalóasztalhoz ültek a kormány képviselőivel. Arra az esetre azonban, ha a kormánnyal folyó tárgyalások zsákutcába jutnának, március 31-re országos sztrájkot helyeztek kilátásba. Válaszul Jaruzelski és a szovjet Viktor Kulikov marsall, a Varsói Szerződés egyesített haderejének főparancsnoka március 24-én megállapodtak a Szojuz '81 hadgyakorlat korlátlan idejű meghosszabbításában. Három nappal később a Szolidaritás megtartotta az egész országra kiterjedő négyórás figyelmeztető sztrájkot, de már aznap este folytatta tárgyalásait a kormánnyal. Arról természetesen fogalma se volt, hogy aznap a szovjet Állambiztonsági Bizottság (KGB) és Honvédelmi Minisztérium harminc funkcionáriusa érkezett Lengyelországba. Feladatuk a Lengyelországban bevezetendő hadiállapot terveinek ellenőrzése volt. A hadiállapot bevezetése ekkor azért maradt el, mert a LEMP KB IX. plénuma – az előző napi sztrájk sikerétől megriadva – március 28-án Varsóban arról

döntött, hogy folytatja a megegyezést célul kitűző párbeszédet a társadalommal. Két nappal később drámai körülmények között parafálták a Varsói Megállapodást, amelynek értelmében a kormány abba is belement, hogy az Egyéni Gazdálkodók „Szolidaritás” Szabad Szakszervezetet bejegyezzék. Április 7-én Brezsnyev bejelentette a Szojuz '81 hadgyakorlat befejezését.

A LEMP 1981. július 14. és 20. között tartotta meg IX. rendkívüli kongresszusát, amelytől a párt megújulását, a reformerők térnyerését, pozícióba jutását várta a társadalom. Az ellenkezője történt: a „keményvonalasok” az ellenforradalmi veszélyre hivatkozva, ideológiailag megerősödve, a korábbinál is szorosabbra zárták soraikat. Bár továbbra is a túlságosan engedékenynek tartott Kania maradt az első titkár, Jaruzelski pozíciója is erősödött: újból bekerült a Politikai Bizottság tagjai közé.

Czesław Kiszczak belügyminiszter visszaemlékezése szerint a kongresszus után néhány héttel Kulikov marsall látogatást tett a varsói szovjet nagykövetségen, hogy megkérdezze a diplomatákat a Lengyelországban kialakult helyzetről. A nagykövetség munkatársai rutinosan azt sajtózták, amit Kulikov hallani akart: a Varsói Szerződés egyesített haderejének be kell vonulnia Lengyelországba, hogy megvédje a szocializmus vívmányait. Egyedül a katonai attasé, Rilov ezredes ütött meg más hangot, kifejtve, hogy a szocializmus ügye ugyan veszélyben van, de az '56-os magyarországi, a '68-as csehszlovákiai, továbbá a vietnami amerikai és a legfrissebb afganisztáni szovjet tapasztalatokra hivatkozva a leghatározottabban ellenezte

a katonai intervenciót. Arra is utalt, hogy a „csehszlovákokkal” ellentétben a lengyelek keményen ellen fognak állni, s ennek következtében óriási lesz a vérveszteség. A katonai attasé kimondatlanul is az 1944-es varsói felkelés hőseinek áldozatvállalására utalt, akik a főváros romjai alá temetkeztek a hatvanhárom napon át a nácik ellen vívott s a Visztulánál álló Vörös Hadsereg közönyétől kísért kilátástalan küzdelemben. Kulikov azonnal leváltatta Rilov ezredest a posztjáról. Ennek ellenére mintha mégis komolyan vette volna a figyelmeztetését.

Nem sokkal Kulikov marsall varsói látogatása után (szeptember 5-e és 10-e között) rendezték meg Gdańskban a Szolidaritás I. országos kongresszusának első fordulóját, amelyen a 9,5 millió tagság 865 képviselője vett részt. A szocialista táborban óriási megdöbbenést váltott ki az a levél, amelyet a tanácskozás Kelet-Európa dolgozóihoz intézett, szabad szakszervezetek megalakítására szólítva fel őket. Ettől kezdve a tömegtájékoztatási eszközök naponta szajkózták, hogy a Szolidaritás a hatalom átvételére törekszik. Szeptember 13-án a honvédelmi bizottság ülést tartott, amelyen Kania változatlanul a kialakult helyzet politikai és nem katonai megoldása mellett tört lándzsát. Emiatt Jaruzelski tábornok heves kirohanást intézett ellene. Nyomban utána Tadeusz Tuczapski tábornok, nemzetvédelmi miniszterhelyettes kért szót, és ismertette a bizottsággal a hadiállapot bevezetésének jogi feltételeit. Tuczapski és Jaruzelski fellépéséből Kania arra következtetett, hogy napjai meg vannak számlálva.

Szeptember 26. és október 7. között került sor a Szolidaritás kongresszusának második fordulójára, amelyen Lech Wałęsát választották meg a Szakszervezet elnökének, és elfogadták az *Önigazgató Köztársaság* címmel megvitatott programot.

Október 18-án a LEMP Központi Bizottságának IV. plénumán Wojciech Jaruzelskit választották meg a párt első titkárává. Ezzel szinte korlátlan hatalom koncentráldott a kezében, mivel ő volt a miniszterelnök, a nemzetvédelmi miniszter és a honvédelmi bizottság elnöke, valamint háború esetén a hadsereg főparancsnoka. Nem lehet csodálkozni azon, hogy a kormány ugyanekkor utasította el a Szolidaritás azon javaslatát, hogy hozzák létre a Nemzetgazdasági Társadalmi Tanácsot. Indoklása szerint: „ez mérelylet az állam szerkezete ellen”.

Alighogy Jaruzelski elfoglalta az első titkári posztot, október 26-án a Minisztertanács döntésének felhatalmazásával úgynevezett katonai területi operatív csoportok indultak, hogy az ország minden községét, városát, városrészét bejárják és felmérjék. A honvédelmi bizottság november 13-án született határozata katonai ellenőrző-operatív csoportokat hoz létre, amelyeknek feladata többek között a termelés szervezésében való segítségnyújtás és a közellátás ellenőrzése lett volna. Az utóbbi csoportok rövid idő alatt mintegy ötszáz üzemben tettek látogatást. Hirtelen megjelenésük joggal aggaszthatta az ellenzék köréit. A katonai ellenőrző-operatív csoportok által végzett felmérések, szerzett információk megkönnyítették a hadiállapot bevezetésének előkészítését. Ehhez járult hozzá a

városi operatív csoportok felállítása is, amelyek november 25-től kezdve rövid idő alatt az összes vajdasági székhelyet és azok vonzáskörét felmérték.

Voltak Jaruzelskiék számára nyugtalanító jelek is. A leszerelés előtt álló katonák ugyanis nem mindenütt fogadták megadó beletörődéssel azt a hírt, hogy szolgálati idejüket két hónappal meghosszabbítják. A Jelenia Góra-i helyőrség október 18-án nemcsak hogy nyílt levélben tiltakozott ez ellen, hanem még a Szolidaritás iránt táplált rokonszenvét is megfogalmazta. November 19-én a lublini helyőrség írásban csatlakozott hozzá.

Jaruzelski tábornok október 31-én hozta meg végleges döntését a hadiállapot bevezetésére vonatkozóan, s az időpontot egyeztetette szovjet elvtársaival, akik Lengyelországot „súlyosan fertőzött területnek” tartották. A hírszerzés és a kémelhárítás főnöke, Władysław Pożoga tábornok, aki a belügyminiszter-helyettesi tisztet is betöltötte, azt állítja, hogy a hadiállapot bevezetése „szuverén lengyel döntés” következménye volt. Igaz, hozzáteszi: „Nem tagadom, ha a szükség úgy hozza, a pártelit betonjai közt is lettek volna olyanok, akik készséggel kérik a Nagy Testvér segítségét.” Ugyanakkor leszögezi, hogy 1981 őszén az oroszok semmiképpen se vonultak volna be Lengyelországba. Hogy később miként döntenek, azt nem lehet tudni, de 1981-ben nem állt fenn a katonai intervenció veszélye. Hozzáfűzi még azt is, hogy a CIA a hadiállapot előkészítésének minden fázisáról tudott, s nem számolt a Varsói Szerződés tagállamainak az 1968-ashoz hasonló közös fegyveres fellépésével.

November 4-én Jaruzelski tábornok, a májusban elhunyt Stefan Wyszyńskit a prímási székben követő Józef Glemp és Lech Wałęsa között találkozó jött létre. A megbeszélés – a fentebbiek tudatában érthetően – nem hozhatott különösebb eredményt. A későbbiek folyamán Józef Glemp önmérsékletre intette a Szolidaritást, a szejmet pedig arra, hogy „óvakodjék olyan döntést hozni, amely tragikus módon hatna ki az ország sorsára”.

A LEMP KB november 27-én és 28-án tartott VI. plénumán Jaruzelski nem rejtette véka alá, mire készül. A pártban bevett orwelli „újbeszédet” használta, amely ellen a Szolidaritás megalakulásának első pillanatától küzdött: „A feszültségek és konfliktusok, a párt és a szocialista állam ellen irányuló akciók fokozódnak. E veszedelmes jelenségek tendenciája végeredményben arra mutat, hogy a jelenlegi állapot tarthatatlan, a bomlás folyamatát meg kell állítani. Másként elkerülhetetlenül hadiállapotszerű összeütközésre kerül sor.”

December 1-jén a kormány 40–80 százalékkal felemelte az alkohol árát, anélkül hogy erről előzetesen tárgyalt volna a Szolidaritással. Wałęsa kijelentette, hogy a vodka miatt nem fognak sztrájkolni.

December 11-én és 12-én a Szolidaritás Országos Bizottsága tanácskozást folytatott a gdański hajógyárban. Az első napon olyan információkhoz jutottak, miszerint a hadseregben elrendelték a legmagasabb fokú harckészültséget, ezért elfogadták azt a radomi határozatot, hogy a hadiállapot bevezetése esetén általános sztrájkot tartanak. A gazdasági válság leküzdésére vonatkozó javaslatokon

kívül amellet is döntöttek, hogy népszavazás keretében értékeljék az állami és helyi közigazgatási szervek hatalomgyakorlását és működését. Jacek Kuroń még egy ideiglenes kormány felállítását is szükségesnek tartotta volna. Közben a Gdańsktól 180 km-re fekvő Szczytnóból arról érkezett hír, hogy a helyi rendőrtiszti iskolába az előző napokban a tartalékosok több csoportját behívták, a rendőrtisztek december 12-én délben elhagyták a várost, és feltehetően Gdańsk felé tartanak. Az egyre szaporodó, fenyegető hírek megalapozottságára igazából még akkor sem döbbsen rá, vagy nem akartak rádöbbsenni, amikor éjjel 11-kor a telex- és telefonvonalak egyik pillanatról a másikra megszűntek működni, majd éjféltkor a rádió és a televízió is elnémult. Ekkorra azonban már befejeződött a tanácskozás, s résztvevői tíz perc alatt szétszéledtek: a gdańsziak haza, a vidékiek a szállodájukba mentek. Ez kissé meglephette a hadiállapot parancsnoki szintű végrehajtóit, akik arra számítottak, hogy a Szolidaritás vezetőit az éjfélt utáni órákban a tanácskozás színhelyén, a gdański hajógyárban tartóztathatják le. Zbigniew Bujak, az Országos Bizottság Elnökségének tagja, mielőtt szállására ment volna, betért a pályaudvari restibe egy kávéra. Ezzel úszta meg a letartóztatást, s lehetett a földalatti ellenállás egyik vezetője egészen 1986-ig. 1982. október 1-jén a következőket mondta egy illegális kiadvány riporterének: „A hadiállapot bevezetésével senki se számolt komolyan, már csak azért sem, mert szakértőink sem tudták egyértelműen eldönteni, hogy hitelt lehet-e adni a veszélynek.”

Az éjszaka folyamán a hatalmat – 70 ezer katona, 30 ezer rendőr és belügyi funkcionárius bevetésével – a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa vette át. A legfontosabb döntéseket a katonai vezetők és a pártfunkcionáriusok egy direktóriumnak nevezett szűk csoportja hozta meg, amelynek Jaruzelskin és Kiszczakon kívül többek között Florian Siwicki tábornok, nemzetvédelmi miniszterhelyettes volt a tagja. A Szolidaritás vezetőinek döntő többségét, legtevékenyebb tagjainak ezreit internálták az elkövetkező napokban. December 13-án az Államtanács aláírta a hadiállapot bevezetését, amely alkotmányellenes volt. Felfüggesztették a szakszervezetek, az egyesületek és szövetségek működését, megtiltották a sztrájkokat, tiltakozó akciókat, tüntetéseket. Este 22 órától reggel 6-ig kijárási tilalmat vezettek be. A lakhelyet 48 óránál hosszabb időre csak külön engedéllyel lehetett elhagyni. A munkahelyek többségét és az összes bányát militarizálták. Kiterjesztették a katonai bíróságok jogkörét, újfajta bünténytípusokat határoztak meg.

Még aznap sztrájkhullám söpört végig a termelőüzemekben, az egyetemeken és a főiskolákon. A Gdański Hajógyár Összlengyel Sztrájkbizottsága országos munkabeszüntetést rendelt el. December 14-e reggelétől leálltak a legnagyobb gyárak, bányák, kikötők, hajógyárak, kohók, valamint a kisebb üzemek százai. De a tartós sztrájkok koordinálására a Szolidaritás szétszilált legfelső és középvezető rétegének már nem futotta erejéből, a fáradt társadalom részéről pedig hiányzott az elszántság. A pacifikálás eredményességét segítette az is, hogy a tartalékkész-

letek bevetésével néhány hétre egyes területeken javult a közellátás. A katonai egységek, élükön az állambiztonsági motorizált alakulatokkal, még aznap elkezdték a sztrájkoló objektumok pacifikálását. December 16-án a katowicei „Wujek” bánya védelmében kilenc bányász esett el, és huszonegyen kaptak lőtt sebet. A sztrájkokat december 28-ra sikerült letörni.

A december közepén internált Lech Wałęsának 1982. január 21-én nyújtották át bezárásának indoklását, kiemelve, hogy szabadon engedése esetén „veszélyeztetné az állam- és közbiztonságot, mivel tettei következményeként anarchizálná a gdański vajdaság társadalmi életét”. A katonai hatalom a megtorlás legkülönbélebb eszközeivel élt, a behívótól kezdve a rögtönítélő bíróságok nyolc-tíz évet is kiszabó ítéletéig, a munkahelyi elbocsátásoktól a diákszállókból való kilakoltatásokig. Több mint ezer újságíró fosztottak meg hivatásuk gyakorlásának jogától, s 1982 márciusában a Lengyel Újságírószövetség működését is felfüggesztették. Húsz rektornak kellett lemondania, 284 egyetemi és főiskolai oktatót és 394 diákot internáltak. 1982 végéig 196 586 személy ellen indítottak a hadiállapot elleni kihágás miatt büntetőeljárást, s összesen 10 132 embert internáltak. Az internálás meghatározatlan ideig tartó elzárást jelentett, amely ellen fellebbezni csak Kiszczak belügyminiszterhez lehetett. Ha a fogvatartottat bíróság elé akarták állítani, mint internáltat ismét le kellett tartóztatni.

A társadalom mindazonáltal hamar magához tért, és megszervezte a megtorlások áldozatainak és családtag-

jaiknak a támogatást. Ebben a katolikus egyház járt az élen. A földalatti *Biuletyn Informacyjny* című kiadvány már 1982. január 12-én közzétette a 12 pontból álló *Megszállási szabályzat*-ot, amelynek 1. pontja így hangzott: „Szervezd meg a bebörtönzöttek, bujkálók és családjaik támogatását”, míg a 2. pontban ez olvasható: „Segítsd a munkahelyükről elbocsátottakat, hogy ne kényszerüljenek lelkiismeretük ellenére cselekedni amiatti félelmükben, hogy családjuk létszükségleti eszközök nélkül marad.” A szabályzat az alábbi felhívással záródik: „A Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsának hagyjuk meg a kaszárnyákat. Legyen miénk a munkahely, az utca, a vasút, a lakótelep. Ne feledjük: nekik csak tankjuk, puskájuk, gumibotjuk van. Mi rendelkezünk a Szolidaritással, amely minden diktatúrán úrrá lehet.”

A támogatás anyagi alapját az önkéntes társadalmi önadózás jelentette. Az emberek fizetésük bizonyos hányadát a közös kasszába tették. Akit elvei és tettei miatt munkahelyéről elbocsátottak, bizton számíthatott olyan közvetlen pénzsegélyre, amelynek összege elérte az átlagfizetést.

A militarizált tömegtájékoztatás ellen olyan össz nemzeti tiltakozási formát találtak ki, amelyet nem lehetett se letörni, se megtorolni. Közmondás szólt arról, hogy a televízió hazudik. Ezt demonstrálandó, Świdnik városának lakói 1982. február 5-én az esti tv-híradó ideje alatt kimentek az utcára sétálni. Ez a sajátos tüntetés napi szokássá vált, s az egész országban elterjedt. A televízióban és a rádióban fellépő színészeket úgy bojkottálta a társadalom, hogy egyszerűen letapsolta a színpadról.

A Varsó környéki Białolekába internált Jacek Kuroń még február folyamán megfogalmazta a téziseit „arról, hogyan lehet kijutni a kiüttalan helyzetből”. Ebben le-
szögezte: „A jól szervezett, mindent átfogó ellenállási mozgalom a lengyelek egyetlen esélye.”

Egy idő eltelte után megszerveződött a földalatti könyv- és folyóirat-kiadás, terjesztés, a színházi élet és oktatás, de még a rádióadás is. Az utóbbi 1982. április 12-én Varsóban kezdte meg a működését Rádió S néven. Tíz nappal később alakult meg az Ideiglenes Koordináló Bizottság, amely a Szolidaritás földalatti ellenállását szervezte. 1982 folyamán 360 illegális nyomda 300 brosrát és könyvet, továbbá 1200 különféle című, terjedelmű és példányszámú folyóiratot adott ki. Bélyegek, plakátok, kalendáriumok láttak napvilágot. A szellemi ellenállás méreteiről a belügyminisztérium dokumentált sikerei alapján is fogalmat alkothatunk. 1982 folyamán 1196 különféle típusú sokszorosítót, 468 írógépet, 730 ezer röplapot, 340 eltérő tartalmú brosrát és kiadványt, 4 ezer plakátot foglaltak le, s 11 rádióadót számoltak fel.

Az Ideiglenes Koordináló Bizottság 1983 tavaszán „Szolidaritás” néven még kulturális díjat is alapított, amelyet aztán minden évben kiadott intézményeknek és magánszemélyeknek. Elsőként azok kapták meg, akiknek 1981-es és 1982-es teljesítményét a közvélekedés a legmagasabbra értékelte. Krzysztof Kiesłowskit a *Véletlen* című filmjéért, a poznańi Nyolcadik Nap Színházat a *Mandelstam*-előadásért, Tomasz Jastrunt a hadiállapot idején írt verseiért jutalmazták a jelzett díjjal.

A Szolidaritás felhasználta a háború alatti honi ellenállás tapasztalatait és jelképeit is. A Honi Hadsereg egykori katonái közül több mint harmincöt év múltán nem kevesen kapcsolódtak be az újból, ám ezúttal „önfiai” által megalázott lengyel nemzet küzdelmébe. A Harcoló Lengyelország – Polska Walcząca – jele a háború alatt a W betűt formáló horgony volt, amelynek szára P-ben végződött. Ez most 1982-re úgy változott meg, hogy a P felső része S-ben folytatódott. A falakra, plakátokra, kiadványokra rajzolt jel pusztá ábrájával is hirdette a harcoló Szolidaritás létét és tevékenységét. A hadiállapot bevezetését gondosan előkészítő katonai és pártvezetők, úgy tetszik, nem voltak tisztában azzal, hogy a háborús közelmúlt történelméről milyen érzékenyek a lengyelek. Meg sem fordult a fejükben, hogy a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa lengyel rövidítésének – WRON – jelentése, a varjú többes számú birtokos esete, történelmileg mennyire sokatmondó. A varjú – wrona – ugyanis a német címersas háború alatti lengyel gúnyneve volt. A náci sas 1982-ben ismét megjelent matricarajza vagy falfirkája egyértelműen a hadiállapotra, a Jaruzelski generális által gyakorolt katonai hatalomra utalt. Hogy mi lesz a varjú vége? A rigmus szerint: tavaszra megdöglik.

1982. július 20-án, a két nappal későbbi kommunista állami ünnep alkalmából Hazafias Népfront-szerű szervezetet hoztak létre a WRON-ra rímelő PRON rövidítéssel: Patriotyczny Ruch Odnowienia Narodowego – Nemzeti Megújulás Hazafias Mozgalma. A LEMP és a szövetséges fantompártok – Demokrata Párt, Egyesült Néppárt –, to-

vábbá a társadalmi szervezetek, egyesületek tagjaiból verbuválódott, felülről irányított mozgalomnak az volt a meghirdetett célja, hogy a társadalom és a párt között a közvetítő szerepét betöltse, vagyis az állampolgárokat meggyőzze a párt politikájának helyességéről, és megnyerje a kormányprogramnak. Tagjai, különösen a vezetői, közmegvetés tárgyai lettek. A társadalom számára a föld alá kényszerített Szolidaritás a korábbinál is nagyobb erkölcsi tekintélynek örvendett.

Az Ideiglenes Koordináló Bizottság által szervezett legnagyobb szabású nyílt tiltakozó demonstrációra 1982. augusztus 31-én – a Szolidaritás megalakulásának második évfordulóján – került sor, amikor 34 vajdaság 66 városában vonultak utcára az emberek. Az összecsapások során öt személyt lőttek vagy vertek agyon, és ötezret tartóztattak le, közülük háromezret állítottak bíróság elé. A megtorláshoz tartozott az is, hogy az 1977-ben alakult KSS-KOR több internált tagját – Jacek Kurońt, Adam Michniket és Henryk Wujecet – azzal a váddal, hogy kísérletet tettek a Lengyel Népköztársaság államrendjének megdöntésére, szeptember 3-án letartóztatták.

Az Ideiglenes Koordináló Bizottság rádöbrent, hogy a jövőben már nem tud az augusztusihoz hasonló méretű, országos megmozdulást szervezni. A kezdeményezés kudarca pedig a hatalmat teszi magabiztossá. E politikai mérlegkészítés eredményének következtében állt el attól, hogy a hadiállapot bevezetésének első évfordulóján országos tüntetésre szólítsa fel a nemzetet. Döntésében azonban más tények is szerepet játszottak...

1982. november 8-án bejelentették, hogy II. János Pál pápa a következő esztendőben Lengyelországba látogat. Nyilván e hír közzétételével függött össze az, hogy pár nap múlva Wałęsát szabadon engedték, december 31-én pedig felfüggesztették a hadiállapotot. A Szentatya második lengyelhoni zárandoklatára 1983. június 16-a és 23-a között került sor: kilenc helységet látogatott meg, köztük Poznańt is. Zakopane közelében találkozott Lech Wałęsával. Öt nap múlva Poznańban a munkások '56-os emlékműve előtt tízezres tömeg emlékezett meg a huszonhét évvel azelőtti munkásfelkelésről. A rendőrség nem avatkozott közbe.

Július 22-én, a kommunista nemzeti ünnepen megszüntették a hadiállapotot, amely 586 napig tartott. Ez a döntés azonban a kommunista állam eredendően rendőr voltát nem érintette. A fegyveres jelenlét és a megtorlás továbbra is az engedetlen társadalom legfontosabb fegyvelmezőeszköze maradt. (Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy a Jaruzelski neve által fémjelzett megtorlások jellege és áldozatainak száma nem mérhető a kádári bosszú kíméletlenségével. Jaruzelski egyetlen embert sem akasztatott fel, míg Kádár kevesellte a vérbíróságai által bitófára juttatottak „mennyeiségét”).

A hadiállapot eltörlését követő 894 nap a „társadalmi-gazdasági válság leküzdésének” jegyében telt el. Sem a gazdasági, sem a társadalmi válságon nem sikerült úrrá lenni. A Szolidaritás Országos Bizottsága Tanácsának gdański régiója már 1982. szeptember 2-án leszögezte: „A hatalom erkölcsileg és politikailag vereséget szenvedett, s

az általa alkalmazott erőszak nem járt a kívánt eredménnyel.” 1984 októberében óriási felháborodás robbant ki Jerzy Popieluszko atya meggyilkolásának hírére. Az, hogy a merényletet három állambiztonsági tiszt követte el, a véletlennek köszönhetően derült ki. Jaruzelski, azt sugallva, hogy a merénylet egy őellene is irányuló összeesküvés eredménye volt, a gyilkosokat és magas rangú felbujtóikat bíróság elé állíttatta. A főbűnös huszonöt évet kapott. 1985 májusában más jellegű perre került sor, amelynek során az alig egy évvel azelőtt szabadon engedett Bogdan List két és fél, Adam Michniket három, Władysław Frasyniukot három és fél évre ítélték. A per ellen huszonnyolc Nobel-díjas tiltakozott, köztük 1983 Nobel-békedíjasa, Lech Wałęsa is.

Az, ami Jaruzelski nagy terve volt: a gazdaság rendbetétele, a közellátás gyökeres javítása, az életszínvonal emelése – teljes kudarccal járt. Legnagyobb sikere működésének nyolc éve alatt a stagnálás állandósítása. A kezdet semmi jóval nem biztatott. 1982 február 1-jétől az élelmiszerek ára átlagosan 241 százalékkal, a tüzelőé 171 százalékkal emelkedett. A megfélemlített társadalom kénytelen-kelletlen szó nélkül tudomásul vette az „árkiigazítást”. A nemzeti jövedelem öt százalékkal csökkent 1982-ben, s gyökeres fordulat e tekintetben az elkövetkező években sem állott be. A gazdasági válság egyre inkább elmélyült. Ez ellen Jaruzelski tábornok se katonai parancsokkal, se „gazdasági-közellátási őrjáratozásokkal”, se kormányának gyakori átalakításával nem tudott semmit sem tenni. Az embereknek nyolc-tíz órát kellett sorban állniuk, hogy a jegyre kapható élelmiszereket megvásárolhassák. 1986

decemberében az árak 25 százalékkal voltak magasabbak, mint egy évvel korábban, miközben a szociális minimumtól az átlagfizetés csaknem 20 százalékkal maradt el.

1987. január derekán II. János Pál a Vatikánban fogadta Jaruzelski tábornokot, s több mint egyórás megbeszélést folytatott vele. Ezt követően a nyugati államok megszűntették Varsó több mint öt éve tartó bojkottját. Két hónappal később eladdig páratlan eset történt: a krakkói Kerületi Bíróság arra ítélte a Biztonsági Szolgálatot, hogy bocsánatot kérjen Jan Maria Rokitától, a Szabadság és Béke nevű földalatti szervezet tagjától azért, mert jogtalanul tartóztatták le és tartották negyvennyolc órát meghaladóan őrizetben. Ezenkívül azt is jogtalannak ítélték, hogy ujjlenyomatot vettek tőle, és fényképet készítettek róla.

Vajon ki vont le messzemenő következtetést abból, hogy a lengyel nyelvű nyugati rádióadások zavarása 1988. január 1-jén abbamaradt, s tíz nap múlva Lech Wałęsa találkozhatott a nyugatnémet külügyminiszterrel, Hans Dietrich Genscherrel? A Lengyel Nemzeti Bank elnöke ugyanebben a hónapban jelentette be, hogy a Lengyel Népköztársaság 33 milliárd dollár adóssága 37,6 milliárd dollárra nőtt, és 44 százalékos évi infláció várható. Ettől függetlenül a hatalom még gyakran bizonygatta a legbrutálisabb eszközökkel is, kinek tartoznak engedelmeséggel az állampolgárok. De augusztus 27-én Kiszczak belügyminiszter már bejelentette, hogy kész párbeszédet folytatni az ellenzékkel, pár nap múlva ennek feltételeiről és részleteiről Wałęsával is eszmét cserélt. Ekkor röppent fel először a bűvös fogalom: kerekasztal. November 4-én

Margaret Thatcher találkozott Gdańskban Lech Wałęsával és a mozgalom több vezetőjével. E hónap utolsó napján került sor a Wałęsa és a hivatalos szakszervezet elnöke, Alfred Miodowicz közötti híres tévévitára, amelyben a Szolidaritás elnöke lehengerlő győzelmet aratott. December 18-án, az országon végigsöprő tüntetési hullám után a Szolidaritás elnöke mellett megalakult egy 135 főből álló Állampolgári Bizottság. Ezt követően rövid idő alatt még közel 500 helyi bizottság jött létre. 1989. január 27-én Kiszczak találkozott Wałęsával, Tadeusz Mazowieckivel és Bronisław Geremekkel, hogy megállapodjanak a kerekasztal-tárgyalások időpontjában és módjában.

1989. január 28-án, ugyanazon a napon, amikor Pozsgay Imre történelmi jelentőségű nyilatkozatot tett közzé arról, hogy 1956-ban Magyarországon nem ellenforradalom, hanem népfelkelés volt, Varsóban Wojciech Jaruzelski tábornok mint a LEMP KB első titkára bejelentette, hogy tárgyalásokat kezdeményeznek a Szolidaritással, mert annak bevonása nélkül nem lehet Lengyelországot kivezetni az évek óta mélyülő gazdasági és politikai válságból. Jaruzelski e bejelentésre a tíz nappal korábban tanácskozó KB X. plénumától kapott felhatalmazást. Igaz, a vonalas pártvezetők jóváhagyását azzal kényszerítette ki, hogy a radikális változásokat kezdeményező lehetőségek hiányában mind ő, mind Kiszczak belügyminiszter, Siwicki nemzetvédelmi miniszter és Mieczysław F. Rakowski miniszterelnök is lemondanak posztjukról. Vagyis azzal fenyegette meg elvtársait, hogy a kommunista párhatalom legfőbb támaszait, a katonaságot és a rendőrséget eltávolítja

mögülük. Ezzel a bejelentéssel a hadiállapot bevezetéséért és fenntartásáért leginkább felelős Jaruzelski és Kiszczak a demokratikus átalakulás kezdeményezőinek tűnhettek fel.

A kerekasztal-tárgyalások február 6-án kezdődtek el a gazdasági, a társadalompolitikai kérdésekről, a politikai reformokról és a szakszervezeti pluralizmusról. Az eszmecsere április 5-ig tartott, és egyik legfőbb politikai eredménye a korlátozottan szabad választások megtartása melletti döntés volt. Ennek értelmében a szavazatok arányától függetlenül a szejm tagjainak hatvanöt százalékát a kommunisták és a már említett korábbi fantompártok (Egyesült Néppárt, Demokrata Párt) képviselői adhatták, csak a szenátus (a parlament felsőháza) tükrözhetette hűen a valóságos arányt. E feltétel kiharcolása Jaruzelski érdeme volt, aki jól tudta, hogy a fontos döntéseket a szejmben és nem a szenátusban hozzák. 1989. június 4-én sor került a választások első, majd két hét múlva a második fordulójára, amelyben a Szolidaritás elsőprő győzelmet aratott. A szejmbe az összes lehetséges mandátumot megszerezve 161 Szolidaritás-képviselő került be, a szenátusnak pedig egy kivétellel minden tagját a Szolidaritás adta.

Jaruzelski azonban nem azzal aratta legnagyobb politikai sikerét, hogy az általa elfogadtatott választási feltétellel a kommunisták elkerülhették azt a katasztrofális politikai vereséget, amely fenyegette őket. Életpályájának csúcspontját az jelentette, hogy a július 19-én összeült szejm és szenátus együttesen – ha csak egy szavazattöbbséggel is – őt választotta meg a rendszerváltoztató Lengyelország köztársasági elnökének. Ez közfelháborodást váltott ki,

amelyet azzal az indokkal próbáltak meg leszerelni, hogy ha nem Jaruzelski kerül e posztra, a hadsereg elégedetlen tisztjei államcsínyt hajtanak végre. Hatalmát kompromisszumos megoldásként azzal ellensúlyozták, hogy az első demokratikusan megalakult lengyel kormány miniszterelnöke – Lech Wałęsa javaslatára – Tadeusz Mazowiecki lehetett, noha Jaruzelski eredetileg Kiszcza belügyminisztert jelölte e posztra. Wałęsa augusztus 9-én – a májusban általa alapított lapban, a *Gazeta Wyborcza*-ban – közölt egy nyilatkozatot, amelyben leszögezte, hogy olyan kormányt tud csak elképzelni, amelyben Kiszcza-nak nincs helye, csak a Szolidaritás, illetve a szocialista időszak Demokrata Pártja és Egyesült Néppártja képviselőinek. Tiltakozásával csak részsikert ért el. Mazowieckinek az új kormányba öt kommunista minisztert is be kellett vennie. Ennek következtében Czesław Kiszcza belügyminiszter, Florian Siwicki pedig nemzetvédelmi miniszter maradhatott.

1989. szeptember 1-jén Wojciech Jaruzelski, Lech Wałęsa, Tadeusz Mazowiecki és a szenátus háznapya, Andrzej Stelmachowski a II. világháború kitörésére emlékezve közösen koszorúzták meg a gdański Westerplatte-emlékművet. Az új miniszterelnök pár nappal korábban kiiktatta dolgozószozájából azt a telefonvonalat, amely elődjait a LEMP Központi Bizottságával összekötötte. Mazowiecki ezzel akarta a világ és a közvetlenül érintettek tudomására hozni, hogy a továbbiakban nem a LEMP KB irányítja az országot. Szeptember 12-én a 460 tagú szejm ellenszavazat nélkül elfogadta Tadeusz Mazowiecki kormányát. Az utolsó időszakban a Mieczysław F. Rakowski által

vezetett Lengyel Egyesült Munkáspárt 1990. január 29-én a XI. kongresszus utolsó programpontjaként feloszlatta magát. Helyében megalakult a Lengyel Köztársaság Szociáldemokráciája nevű utódpart (SdRP).

A lelkiileg, politikailag felszabadult országban a gazdasági helyzet változatlanul katasztrofális volt. A *Gazeta Wyborcza* 1989. szeptember 28-i számában megjelent egy hír arról, hogy a legolcsóbb kenyér ára a megelőző kilenc évben kilencezer százalékkal növekedett. Éppen ezért sok múlhatott azon, ki kerül a pénzügyminiszteri posztra. Leszek Balcerowicz kinevezése telitalálatnak bizonyult, annak ellenére, hogy nem kevesen voltak olyanok, akik nem értettek egyet sokterápián alapuló programjával. Tény azonban, hogy Balcerowicznak, aki miniszterelnökhelyettes is lett, pár hónap alatt sikerült az évi 1600 százalékos inflációt 60 százalék alá szorítania. Nem áztatott senkit felelőtlen ígéretekkel. „A gyárak bezárása és a munkanélküliség elkerülhetetlen lesz...” – szögezte le, de ő volt az is, aki a végkielégítés és a munkanélküli-segély megállapításának és folyósításának módját, az adózás mértékét és a hitelnyújtás feltételeit kidolgozta. Ettől függetlenül a gyötrelmes átalakulás árát ezúttal is a társadalom fizette meg, s ez rövid időn belül óriási csalódást és elégedetlenséget váltott ki.

Ami 1989 nyarán, amikor a régióban a rendszerváltoztatás terén Lengyelország úttörő szerepet játszott, még indokolható volt, egy évvel később, miután az európai szovjet típusú diktatúra összeomlott, elfogadhatatlanná

vált. 1990 nyarán a lengyel állam élén Jaruzelski már szalonképtelen volt. Két leghívebb korábbi szövetségese, Czesław Kiszczak és Florian Siwicki július folyamán kikerült a kormányból. Ez volt a feltétele a két minisztérium átvilágításának és rendőrállami szerkezete átalakításának. Ugyanebben az időben a Centrum Megegyezés parlamenti platformja levélben szólította fel Jaruzelskit, hogy mondjon le köztársaság elnöki posztjáról. E kérésnek ugyan nem tett eleget, de augusztus elején elállt attól, hogy a korábbi tervnek megfelelően az Egyesült Államokba látogasson.

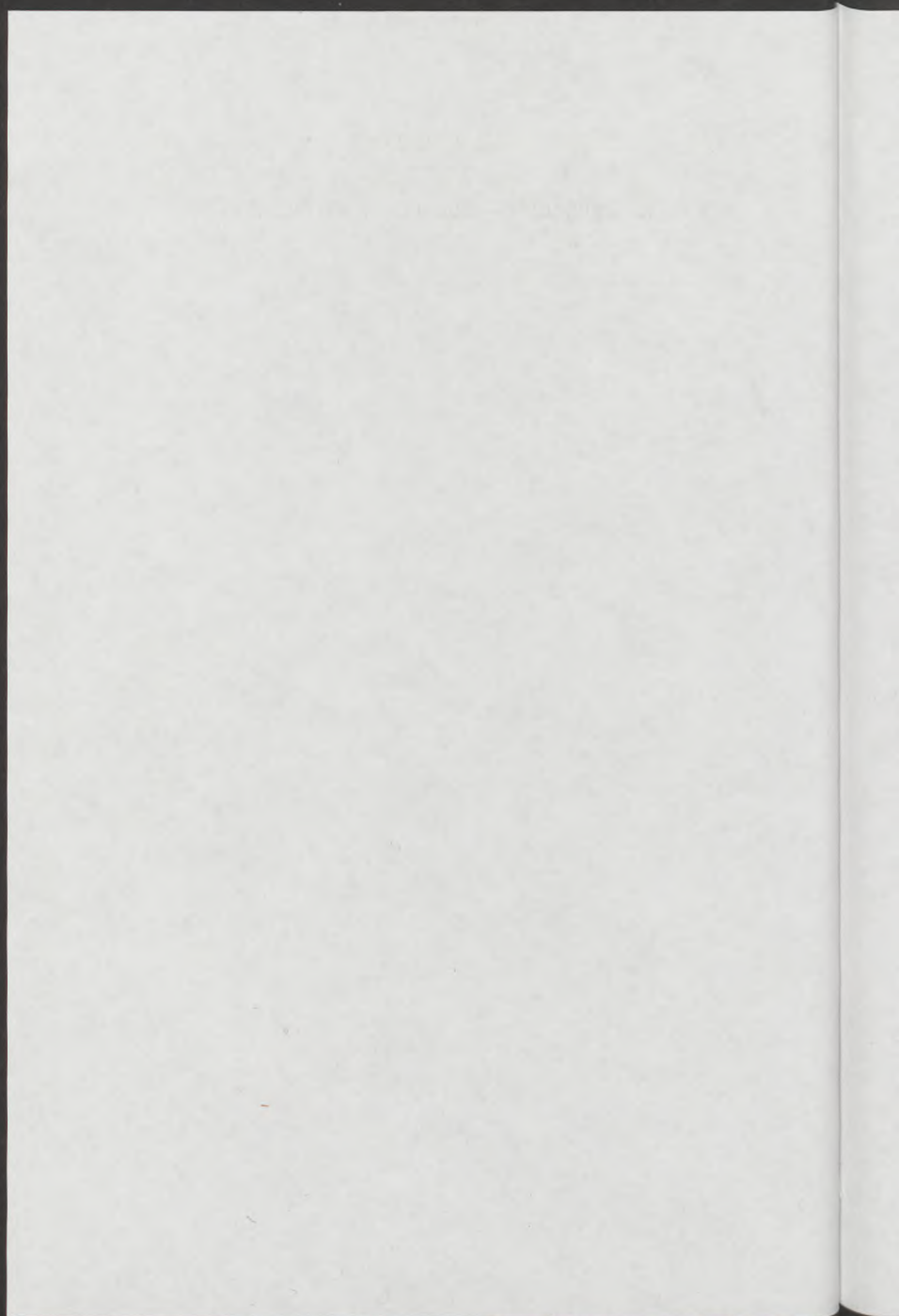
1990. szeptember 7-én Tadeusz Mazowiecki nyilatkozatot tett közzé arról, hogy a Szovjetunió kormánynak tárgyalásokat javasolt a szovjet csapatok Lengyelország területéről való kivonásáról. Tíz nappal később Lech Wałęsa bejelentette, hogy indul a köztársasági elnöki választáson. A társadalom kiábrándulását a gazdaságilag, szociálisan, mentálisan sokkoló rendszerváltoztatásból jól jelezheti az, hogy kis híján egy Kanadából érkezett szélhámos, Stan (Stanisław) Tymiński került az állam élére. A választás december 9-én tartott második fordulójában – korábbi ellenfeleinek, így Tadeusz Mazowieckinek a támogatásával is – végül Lech Wałęsa győzött, aki a szejmben december 22-én tette le az ünnepi esküt. Wałęsa határozott kívánsága volt, hogy Jaruzelski ne vegyen részt a beiktatási ünnepségen.

Lengyelország Londonból hazatérő emigráns köztársasági elnöke, Ryszard Kaczorowski ugyanezen a napon

adta át az új lengyel államfőnek az 1939-ben külföldre menekített elnöki jelvényeket. Ezzel hozták a világ tudomására, hogy a törvényes, független lengyel állam folytonossága fél évszázadnyi szünet után hazai földön is helyreállt.

UTÓSZÓ

KÉT RÉSZBEN – SZEMÉLYES KITÉRŐKKEL

WACŁAW FELCZAK MÁSODIK „ÖSSZEKÖTŐ KORSZAKA” MAGYARORSZÁGON

*...az igazságból egy szemernyit
nem engedek elveszni...*

(Krzysztof Kamil Baczyński:
Ha puskám egy napon leejtem)

Az ellenállás, az ellenzékiiség fogalma, meghatározása az elmúlt másfél-két évtized közép-európai története kapcsán nemegyszer szóba került. Mindahhoz, ami róla megfogalmazódott, hozzátehetjük: az ellenzékiiség bizonyos értelemben jellem kérdése is. Az embernek bevezetőül elsősorban önmagával kell szembekerülnie, megküzdnie – tunyaságával, előítéleteivel, kibúvókat keserű gyávaságával vagy felkészületlenségével, minden gyarló cselekedetére magyarázatot találó reflexeivel, számító önzésével, kiszámíthatatlan indulataival stb.

Az ellenzékiiség a legmagasabb rendű felelősségtudat. Hiszen az ennek jegyében másokért tenni akaró embernek nemcsak azzal kell tisztában lennie, mit és mennyiben változtat meg, mivel számol le, vagy mit számol föl, hanem azzal is, milyen eszme és etika, milyen politikai célok, milyen létrehozandó, megteremtendő értékek, értékrendszer jegyében cselekszik.

A parttalan ellenzékiiség – visszatekintve – nem egy esetben hőzöngés, rosszabb esetben az anarchikus hajlam kiélésének visszafogottabb változata, s így éppen annak konzerválása lehet, ami ellen harsányan irányul.

A magam ellenzékiiségéről szólva mindenekelőtt az önmagammal önmagamért folytatott küzdelemre gondolok. Ennek küzdőterét nevezik életnek, arénaszegletét politikának.

Az ebben az értelemben folytatott személyes haromban, személyiségemért folytatott küzdelemben meghatározó hatással volt rám Waclaw Felczak poznaí diák, Eötvös-kollégista, a Honi Hadsereg börtönviselt háborús veteránja, a krakkói Jagelló Egyetem csak nyugdíjas korában professzorrá kinevezett tanára. Nem véletlen, hogy éppen egy lengyelt emlétek. A lengyelségnek a magyar-lengyel kapcsolatokba kötőanyagként ágyazott kultúrája és története, történelmi tapasztalata, az ebből fakadó kölcsönös szolidaritásvállalás politikai és erkölcsi parancsa évszázadokon át része volt népünk közösségi tudatának. Az 1956-ot követő évtizedekben a magyarság történelmi és közösségi tudata, önbizalma, jövőbe vetett hite szétroncsolódott; ezzel indult el az a folyamat, amelynek során a nemzet lassanként lakossággá vált, a társadalom pedig mindannak passzív közösségévé, ami vele történik. A csak gyomráról gondoskodó tömeg a gyomrával gondolkodik, s nem úgy, ahogy a hadsereg a hasával menetel. Az utóbbi napóleoni tétel a győzelem feltételére utal. A „bendő-sovinizmus” nem megél valamit, hanem felél minden emészthetőt, a barátságot is.

A lengyel–magyar barátságot – felszámolandó irreális szentimentalizmusnak nevezték Hitlerék a háború kirombanását követő hónapokban, években. Tehetetlenül acsárogtak ellene, akárcsak a nyilas képviselők a Parla-

mentben. Ami nekik nem sikerült, kis híján sikerült Kádáréknak négy évtizeddel később. Megdöbrentő, hogy a magyar társadalom milyen könnyen adta oda magát a lengyelelles hangulatnak, amely éppen a Szolidaritás időszakában és az azt követő években nem egy esetben hisztériába csapott át, merthogy „nekünk kell eltartanunk a nem dolgozó, henye lengyeleket... És emiatt nem emelkedik nálunk az életszínvonal...”

Mit jelentett ebben az időszakban nekem és nemzedéktársaimnak Waclaw Felczak? És mit jelentettünk mi neki?

Waclaw Felczak sajátos helyzetben találkozott először a magyar forradalom lengyelországi visszhangjával. 1956. október 30-án életfogytiglani börtönbüntetését – egészségi állapotára tekintettel – megszakították: tizenkét hónap szabadságot kapott. Mivel a szigorúságáról hírhedt wronki börtönbe nem szivárogtak be a külvilág hírei, Felczakot meglepte a börtönigazgatóság hirtelen megváltozott addigi magatartása. Évek óta emésztette a tüdőbaj, de betegségével mit sem törődtek: legfeljebb hamarabb meghal, s eltartása nem terheli a gazdasági kudarcokkal párhuzamosan apadó szocialista államkincstárat.

1948. december 22-én tartóztatták le a csehszlovák biztonsági szervek Moravská Ostravában. Két hónappal később átadták a katowicei Biztonsági Hivatalnak. A magyar Államvédelmi Hatóságnak megfelelő terrorszervezet már két éve körözte Felczakot. Három hónapig tartó, kegyetlen kínzásokkal kísért kihallgatás-időszak következett. A Lengyel Népköztársaság megdöntésére irányuló kísérlet és kémkedés vádjával 1951 áprilisában ítélte a Legfelsőbb

Katonai Bíróság halálra, amelyet életfogytiglani börtönre változtatott. Élete korábbi tíz esztendeje a hitleri náciizmus és megszállás, valamint a sztálini kommunizmus és megszállás elleni, megalkuvást nem ismerő harc jegyében telt el – híven a Honi Hadsereg elődjének, a Fegyveres Harci Szövetségnek 1940 tavaszán tett esküjéhez. Az első vádpontot, a szocialista rendszer elleni harcot beismerte, a kémkedés tényét tagadta. A hírhedt X. pavilon foglya volt, s évekig magánzárkában ült. Az 56-os változásokat azáltal érzékelte, hogy börtönélete utolsó három hónapjában olvasnivalóhoz jutott.

Szabadlára helyezése után egy órával már a Poznań felé tartó vonaton ült. Szerelvénye a vacsoraosztás idején gördült ki az állomásról. A cellaablakaival baljós sakk-táblaként világító börtönépület apránként beleveszett az októberi sötétségbe. Waław Felczak Golbicebe, a Łęczyca környéki szülői házba tartott, pontosabban az ahhoz közel fekvő temetőbe. Apja még a háború alatt elhunyt, édesanyja 1954-ben halt meg. Poznańban több órát várt a csatlakozásra, s ő időtöltés végett félszegen elsétált a belvárosba. Fiatalok hatalmas tömege jött vele szembe piros-fehér-zöld zászlókat lengetve és Magyarországot éltetve. Átvillant az agyán, hogy csakis az állambiztonsági hivatal lehet a demonstráció mögött. Provokatív célból azért szervezhatték a gyanús tüntetést, hogy azt egy újabb nagyszabású koncepció perben majd éppen őellene használhassák fel. Ellene, aki 1940 és 1944 között a Varsó és Párizs, majd a Varsó és London közötti földalatti futárszolgálat budapesti szervezője, egy ideig parancsnoka volt, így

pénzt, jelentéseket, utasításokat, parancsokat továbbító tevékenységével, befolyásos magyar kapcsolataival elévülhetetlen érdemeket szerzett a lengyel ellenállásban. Vagyis szabadlára helyezése is csak újabb letartóztatását szolgáló politikai színjáték része. Még a háború alatt, 1944 szeptemberében a legrangosabb lengyel katonai kitüntetés, a *Virtuti Militari* tiszti keresztjének V. osztályával jutalmazták érdemeiért. Korábban, 1942-ben pedig azért kapott Vitézségi Érdemkeresztet, mert a Bárdossy-kormány lengyelelles intézkedései idején sikeresen föld alá vitte a dekonspirált lengyel futárszolgálatot.

Az 1956 októberében ideiglenesen szabadlára helyezett Wacław Felczak pánikszerűen elmenekült a magyarok melletti poznańi rokonszenvtüntetés színhelyéről... Életében soha addig nem félt úgy, mint akkor. Később kialakult benne az a meggyőződés, hogy szabadságának visszaszerzésében az 56-os magyar forradalomnak is része volt. Mert Hruscsovék ugyan kénytelen-kelletlen tudomásul vették a lengyel pártvezetésben 1956. október 21-én, a VIII. plénumon – nem az akaratuk szerint végrehajtott változtatásokat, de csak a két nappal később kirobbant, s átmeneti győzelmet arató magyar forradalom hatására törődtek bele véglegesen. A nagyobb veszélyt – nem véletlenül – a magyarországi szovjet hatalom hirtelen összeomlása jelentette számukra, s nem Gomulka hatalomra kerülése. Nem lehet véletlen, hogy a Legfelsőbb Katonai Ügyészség 1956. október 27-én döntött arról, hogy Wacław Felczakot ideiglenesen szabadlára helyezi.

1957. október 22-én a tizenkét hónapi betegszabadság elteltével a Legfelsőbb Katonai Ügyészség az ítélet felülvizsgálását kérte. Két hónappal később a Legfelsőbb Katonai Bíróság a kémkedés vádját elejtve Waclaw Felczakot tizenegy évi börtönre ítélte, és a büntetést azonnal harmadolta. Így elvileg hét évet és négy hónapot kellett volna leülnie. Ő addigra a büntetése időtartamát már „túlteljesítette”: hét évet, tíz hónapot és kilenc napot töltött börtönben. Sohasem kérte rehabilitálását, mivel a kommunista Lengyel Népköztársaság elleni harcot vállalta, így a kommunista rendszer bírósága által történt elítélésének jogosságát nem vonta kétségbe. „Így mindketten elégedettek lehettünk” – mondta a rá jellemző humorral.

1958 januárjától a nagy tekintélyű, bár a hatalom által nem kedvelt Henryk Wereszycki professzor meghívta őt a Jagelló Egyetem Történeti Intézetébe tanársegédnek. A tudományos pályáját negyvenkét évesen újrakezdő Waclaw Felczak az ifjúságot oktathatta, de útlevelet 1965-ig nem kapott, s így Budapestre sem tudott utazni, jóllehet hajdani magyar barátai meghívták, és ösztöndíjat is kijártak neki. 1962-ben megvédett doktori értekezésének előkészítését is ők (pl. Borsa Gedeon) segítették azzal, hogy – híján a kutatási lehetőségeknek – mikrofilmre vették, és személyesen továbbították neki a kért forrásanyagokat a Magyar Országos Levéltárból. Barátainak az 1956 után tanúsított segítőkészsége arra a lengyelek iránti odaadásra emlékeztette Felczakot, amit a háború alatt tapasztalt részükről. Talán a háborús emlékek miatt jelentett akkora csalódást

számára a több mint két évtized múltán, az 1960-as évek közepén bekövetkezett első személyes találkozás.

A hajdani barátok, a háború alatti tevékenységében szövetségesek, az Eötvös-kollégista társak egy része az 1956 és 1965 utáni hatalom különféle grádicsán foglalt helyet, s volt, aki valóban magas posztot töltött be, pl. a Magyar Rádió elnökségében. Akadt persze, aki beérte a napi tudományos aprómunkával, s távol tartotta magát a politikai dobogóktól. Háború előtti és alatti ismerősei egy tekintetben egységesek voltak: valamennyien kerülték azt, hogy 1956-ról, a forradalomról beszéljenek. Méltatni féltek, pocskondiázni nem merték neki. Kifordított tenyérrel kerelve róla úgy festettek, mint Possevino, az ellenszenves pápai követ Báthory István pszkovi táborában Jan Matejko monumentális festményén...

A csorbult jellemű embereket Wacław Felczak ki nem állhatta. A lengyel romantika hagyományán nevelkedett és hozzá mindhalálig hű, tudósi pályáját harmadszor újrakezdő negyvenkét éves tanársegéd, majd ötven-egynéhány éves docens a becsületet tartotta a legmagasztosabb emberi értéknek. És az oltalmazandó nemzeti értékek között is ezt tartotta kitüntetetten számon. A hatvanas években tett magyarországi útjai során megriadt attól, hogy az ő korabeli vagy idősebb régi és új ismerősei mennyire személyiségüket veszített vagy személyiségükben sérült emberek. Általuk annak tekintette az egész magyar társadalmat. Pedig éppen az ő élete bizonyította azt, hogy nem törvényszerű a megtöretettség, hogy az ember

megőrizheti legsérülékenyebb értékeit is, mert éppen tartva őket sohasem késő újrakezdeni.

A hatvanas évek végén Wacław Felczak úgy döntött, hogy nem jön többé Magyarországra. Ekkor fejezte be *Historia Węgier* (Magyarország története) című nagydoktori munkáját, s látott volna neki a Kossuth-monográfia megírásának, de budapesti tapasztalatai kedvét szegték. Lehet, hogy elfáradt, de azt, hogy éppen bennünket érintő terveiről sorra lemondott, később negatív magyarországi élményeivel magyarázta nekünk.

Az őt Magyarországhoz fűző elszakadt szálakat egy fiatal történész, Petneki Áron csomózta újra össze. 1974 őszén Felczak tanár úr ismét Magyarországra jött – ezúttal hosszabb ösztöndíjjal. Voltaképpen ekkor ismertük meg őt Kiss Gy. Csabával személyesen, bár futólag azelőtt én egyszer már találkoztam vele.

Ettől kezdve krakkói útjaim során nála laktam. Nem volt családja. A háború alatt négy testvérét vesztette el. A koalíciós időszakban politikai szerepet vállaló bátyját, Zygmuntot, a Munkapárt egyik vezetőjét, 1946-ban gyilkolták meg a kommunisták. Nehezen nyílt meg, kevés embert fogadott a szívébe. Eleinte újból meg újból meg kellett küzdeni a bizalmáért, mígnem elérkezett a pillanat, amikor a konyhasarokba húzódva egy tea mellett – a mickiewiczzi éjféλι óra táján – beszélni kezdett... Évek múltán töredékesen arról is, amit húsz-egynéhány évvel azelőtt a legkegyetlenebb kínzások árán se tudtak belőle kiszedni vallatói. Ezek a rendhagyó történelemórák meg-

határozó hatással voltak rám, s szerettem volna, ha szűkebb hazai baráti körömnök tagjai is hallgatói lehetnek.

1976-ban jött először hozzánk karácsonyra. Ezt követően nyaranta és telente minden esztendőben nálunk töltött néhány hetet, s 1981 nyarán a budapesti Piarista Gimnázium kápolnájában ő tartotta keresztvíz alá Orsolya lányomat. A szertartást végző idős atya „Éljen Lengyelország!”-gal áldott meg bennünket. Ezen a történelmi nyáron Felczak tanár úr Szegedre, a *Tiszatáj* szerkesztőségébe is ellátogatott, hogy személyesen köszönje meg szerkesztőinek, Annus Józsefnek, Olasz Sándornak és Vörös Lászlónak a júniusi számot, amelyért a lap pártközponti fegyelmben és utolsó figyelmeztetésben részesült. A lengyel professzor a *Tiszatáj*-nak adta élete második és egyben utolsó interjút.

1979 végéig nem egyezett bele, hogy népesebb társasággal találkozzék, a szovjetek afganisztáni bevonulását követő napon azonban már vagy tízen öten szorongtunk nálunk, a nevével is karácsonyi hangulatot árasztó Boróka utcában. A fiatal és középnemzedékek határán mozgó történészek, literátorok, irodalomtörténészek alkották rendhagyó szemináriumának tagságát. A „magyar Hamledek”, ahogy bennünket indulatos szeretettel hívott, mert-hogy a határozottabb politikai cselekvéstől óvakodtunk; haboztunk. Nyolc-kilenc hónap választott el bennünket a Szolidaritás majdani megalakulásától, bő három éve működött a Munkásvédő Bizottság, a KOR, s vonult apránként föld alá a lengyel társadalom egy része. Az általa személyesen ismert Karol Wojtyła krakkói érsek pápává

történt megválasztásában a szovjet birodalom végének kezdetét látta... az afganisztáni kalandban is. Nyolcvan-száz évvel ezelőtt az orosz történészek óva intették a cárt, hogy Afganisztán meghódításába fogjon. A szovjet kommunista vezetők mit sem törődtek a könyvtárpolcon porosodó bőrbe kötött figyelmeztetéssel. Bevonultak... Mint Csehszlovákiába... Aztán kiderült, hogy mégsem úgy. A jövő akárhogy is, de biztatónak ígérkezett.

Wacław Felczakot nemzedékem képviselőin kívül idősebb mestereinkkel-barátainkkal is összehoztuk. Szabad György munkáit a Kossuth iránti közös érdeklődés miatt jól ismerte, s a magyar–lengyel történész-vegyesbizottsági üléseken személyesen ezelőtt is találkoztak. Kötetlenebb eszmecsere a mi közvetítésünkkel került sor közöttük. Göncz Árpáddal és feleségével, Zsuzsa asszonnyal 1979 karácsonyának első napján találkoztunk nálunk. Szavaik nyomán a Wawel hajdani trónterme áttetszett az 1945 utáni magyar és a lengyel börtönök celláin, akárcsak a jelen és a múlt eseményei. Csoóri Sándorral e karácsony második estjét töltöttük együtt. Még nem sejtettük, hogy ez mintegy bevezetője annak a kapcsolatnak, amelynek eredményeként 1981 június végén Csoóri Sándorral és Zelnik Józseffel együtt Felczak tanár úr közvetítésével részt vettünk Lech Wałęsa krakkói nagygyűlésén, ahol bennünket, mint magyar ellenzékieket ötvenezer ember éljenzett meg. A hazai lengyelelles hullám tetőzésének idején fontosnak tartottuk a magyar szolidaritás-vállalás nyilvános jelzését. Találkoztunk a Jagelló Egyetem Szolidaritás-szervezetével, a *Tygodnik Powszechny*

szerkesztőivel, élén Jerzy Turowicz főszerkesztővel és Krzysztof Kozłowski szerkesztővel. Az utóbbi a Mazowiecki-kormány belügyminisztere lett 1990-ben.

Csoóri Sándort ez a politikai kirándulás, a „Wałęsa-túra” ihlette a *Senkid, barátod* című vers megírására közvetlenül hazatérésünk után. Ki gondolta volna, hogy e költemény alig fél év múlva világlapokban is megjelenik – a hadiállapot bevezetésének hirtelen visszhangjaként. A közép- és kelet-európai fekete karácsony hangulatában tragikus hitelt nyert a bevezető sor:

Lengyelország: villámsújtotta Krisztus-szobor

A verset lezáró *legvadabb reményért* sorban állókat bebörtönözték, internálták.

Wacław Felczak krakkói utunk idején szóba hozta, vajon miként viselkedne a lengyel hadsereg tisztikara egy szovjet intervenció vagy belső katonai puccs esetén. A lengyel történelmi tanulságok optimistább végkövetkeztetésre juttatták 1981. december tizenharmadika valóságánál.

Egy későbbi karácsonyi krónikába került gyermekeink keresztszüleinek találkozója: Wacław Felczaké, Gáspár Judité, Balassa Péteré. A hóhullás mint örökkévaló menynevei sínpárokat fedte be hangszálainkat, megőrizve a beszélgetés hangulatát.

A szolidaritás évében, 1981 márciusában egyébként Kónya Imrével is megjelentünk Krakóban, mivel azonban hirtelen utazásunkat óvakodtunk Felczak tanár úrnak bejelenteni, nem találtuk őt otthon, így tapasztalatszerző vállalkozásunk nem járt kellő eredménnyel. Belügyi szer-

veink félreértelmezheték lengyel útjaimat, mert a hadiállapot bevezetésétől 1984 decemberéig nem hagyhattam el észak felé Magyarországot. Kihallgatásom során eszembe jutottak azok a tömény marxista-leninista módszerek, amelyekkel Wacław Felczakot vallomásra akarták bírni. Nem a verések, körömlépések voltak a legkegyetlenebbek, hanem a vigyázzállás... Rádásul törött lábbal, mivel az ostravai börtönből végrehajtott szökési kísérlete során bokáját törte, s megtagadták tőle a gyógyítást. Vigyázzállásban ő tartotta rekordot: hat napon, hat éjjelen állt egyfolytában... Újra és újra fellocsolták. Amikor észrevették, hogy már hallucinál, s átlépi a téboly határát, következképp értéktelenné válik kihallgatói számára, megengedték neki, hogy leüljön. (Felczak egyik diákja, Wojciech Frazik – jó történészként – kiderítette és közölte megkínzó nevét.) Hozzá képest az én két óráig tartó ücsörgésem... Erre gondolva szinte elszégyelltem magam a szigorú tanárképű civil tiszt és a teátrális közönnel újságból olykor-olykor felpillantó munka- és elvtársa társaságában. Csak Amerikába és a Szovjetunióba nem mehetek – közölték velem mérsékelten udvarias, búsképű vendéglátóim.

Wacław Felczaknak a magyarokról a hatvanas években kialakított nem éppen hízelgő véleménye a hetvenes évek-re megváltozott: felvette eredeti tartalmát, ami miatt a harmincas évek végén magyarul kezdett el tanulni. Ismét visszatért a Kossuth-monográfia megírásának tervéhez.

1985 nyarán elhozta tanítványainak egy csoportját; nyolc diákot. Vendéglátásuk költségeit baráti közadakozás teremtette elő. Ingyenes szállásukról az Eötvös Kollégium

gondoskodott, amelynek az 1938/39-es tanévben Waclaw Felczak is diákja volt. Vendéglátásukban, kalauzolásukban Szíjártó István, Für Lajos, Szenyán Erzsébet, Éles Márta, Pálfalvi Lajos, Jeszenszky Géza, Hadik András, Kodolányi Gyula, Nagy József Zsigmond, Kiss Gy. Csaba, Csoóri Sándor és Zelnik József vállaltak szerepet. A rendhagyó történelmi kirándulás sikerét bizonyítja az egykori diákokban – különféle hevülettel azóta is élő „magyar érdeklődés”. Közülük Wojciech Frazik kiemelkedő szerepet vállalt az 56-os magyar forradalom harmincadik évfordulója alkalmából Varsóhoz közel fekvő Podkowa Leśnában és Krakkóban tartott emlékünnepek megrendezésében. Európának ebben a régiójában a Podkowa Leśna-i templom falán leplezték le az 56-os magyar felkelőkre és mártírokra emlékező első emléktáblát. Díszpolgárává is e városka választotta 1994-ben Pákh Tibort, az 1980 őszén az itteni templomban tartott éhségstrájk magyar részvevőjét. Wojciech Frazik az emléktábla leplezésének alkalmából tartott előadást a világot megrengető tizenhárom napról, előzményeiről és következményeiről. A krakkói dominikánusok templomában ő nyitotta meg az 56-os dokumentumfotókból álló vándorkiállítást. Hazai és angliai levéltárak dokumentumai és szemtanú-vallomások alapján is ő állította össze Felczak professzor tevékenységének 1940 és 1948 közötti históriáját is, s mára már egész életrajzát.

Amikor Waclaw Felczakot arra ösztökölték, hogy írja meg emlékiratait, mindegyre azzal hárította el a kérést, hogy ahhoz előbb hozzá kellene jutnia a forrásokhoz:

kutatnia kellene a londoni Sikorski Intézet levéltárában, ahol esetleg hozzájuthatna Budapestről postázott jelentéseihez. A memoár ugyanis egyfajta történetírás, márpedig források nélkül nem lehet az ember a história krónikása. Frazik hozzájutott a forrásokhoz. Felczak 1945 és 1948 közötti tevékenysége a lengyel történelem egésze szempontjából is fontos. Ő volt ugyanis, aki 1946 decemberében arról igyekezett meggyőzni a londoni lengyel emigráns kormány szocialista párti miniszterelnökét, Tomasz Arciszewskit és azokat a lengyel politikusokat, akik abban reménykedtek, hogy a Szovjetunió és szövetségesei között rövidesen háború robban ki, hogy ennek irreális volta miatt be kell szüntetni a kommunisták elleni partizánháborút, fel kell számolni a Szabadság és Függetlenség nevű konspiratív szervezet tevékenységét, mert a további akciók sürgősen elvéreztetik a nemzetet. A rendelkezésükre álló pénzt nem újabb földalatti szervezetek létrehozására, hanem a honi bebörtönzöttek és családtagjaik támogatására, a hazai egyetemek könyvtárainak gyarapítására és ösztöndíjakra kell fordítani.

1945 nyara és 1947 tavasza között többször megtette a Krakó és London közötti útvonalat. Odahaza nemegyszer találkozott édesanyjával, Michalina Pełczyńska asszonnyal, aki – mint említettem – a háborúban nyolc gyermeke közül négyet veszített el. Ennek ellenére katonai esküjének megtartására biztatta a mesebeli legkisebbik fiút: Jan Wacławot. Talán a családi hagyományok miatt, hiszen Michalina asszony dédapja és nagyapja is, mint az 1830-31-es, illetve az 1863–64-es szabadságharc résztvevői,

megjárták Szibériát. 1947 márciusa után Wacław Felczak is könnyen oda juthatott volna, mivel a lengyel Biztonsági Hivatal felderítette a személyét, és körözést adott ki ellene. Már márciusban nem sok hiányzott ahhoz, hogy a cseh határ mentén fekvő Cieszynben elfogják. Ennek a ténynek is része lehetett abban, hogy 1947 tavaszán felhagyni lát-szott a politikai tevékenységgel, s beiratkozott a Sorbonne-ra, ahol történelmet tanult... 1948 novemberében Stanisław Mikołajczyk, a varsói koalíciós kormánynak a letartóztatás elől 1947-ben Nyugatra szökött miniszterelnök-helyettese személyesen fordult hozzá, hogy segítsen néhány néppárti politikus Nyugatra szöktetésében. Balsej-temlemmel kelt útra Csehszlovákiába...

A lengyel diákok 1985-ös magyarországi útja során fogalmazódott meg Kiss Gy. Csabában az az ötlet, hogy Wacław Felczak 1986. május 29-én beköszöntő hetvene-dik születésnapjára jelentessünk meg emlékkönyvet, s azt a Jagelló Egyetemen adjuk át az alkalomhoz méltó ünnep-ség keretében. A kötetnek Klaniczay Tibor pártfogó támo-gatása révén az MTA Irodalomtörténeti Intézete lett intézmény-gazdája, kiadásának technikai részét a Zelnik József vezette Selyemgombolyító vállalta, pénzt hozzá Vásárhelyi Miklós közvetítésével az MTA Soros Alapít-vány biztosított. Az emlékkönyvet Dobossy László és Sza-bad György professzor lektorálta, Kiss Gy. Csaba és Nagy József Zsigmond szerkesztette. Hatszáz példányban *Hun-garo-Polonica* címmel látott napvilágot.

Ha végignézzük a tartalomjegyzéket, láthatjuk, hogy az akkori másként gondolkodók minden árnyalata, irányzata

szerepel benne Bíró Zoltántól, Bojtár Endrétől Nagy Gáspárig, Szegedy-Maszák Mihályig, Csoóri Sándortól, Göncz Árpádtól Heiszler Vilmosig, Pálfalvi Lajosig, Borsi-Kálmán Bélától, Für Lajostól Gergely Andrásig, Kósa Lászlóig, Bálint Csanádtól a bécsi Deák Ernőig. Így ez a kiadvány a magyar értelmiség – sokak által felejtésre ítélt – egységes fellépésének is egyik dokumentuma.

A kötet átadására 1986. június 6-án, ünnepi kari tanácsülésen, a Jagelló Egyetem ódon dísztermében került sor. A Gergely Andrásból, Kiss Gy. Csabából, Nagy József Zsigmondból, Rosonczy Ildikóból, Engelmayer Ákosból, R. Takács Olgából, Kertész Noémiből és Szíjártó Istvánból álló magyar küldöttséget Józef Gierowski rektor úr köszöntötte a mintegy háromszáz főnyi közönség előtt. Az ünnepelthez Kiss Gy. Csaba fordult néhány latin bevezető mondat után lengyel nyelven. Felczak tanár úr, akinek egyetemi professzori felterjesztését kétszer is visszautasította a Közoktatási Minisztérium, lengyelül és magyarul tartott kiselőadást a közép-európaiságról. Kutatásaiban fontos helyet foglalt el a térség XIX. századi nemzetiségi kérdése – doktori értekezését az 1868-as magyar–horvát kiegyezésről írta –, s ő, a derék lengyel hazafi, magát közép-európai polgárnak tartotta. Az ünnepség legmegindítóbb pillanata az volt, amikor az idős mester, a kommunizmus alatt mindvégig mellőzött kiváló tudós, Henryk Wereszycki professzor köszöntötte a fiaként szeretett Waclaw Felczakot, akit mint politikai börtönviseltet – az egyetemi pártvezetés ellenállásával mit sem törődve – 1958. január 1-jével felvett tanszékére tanársegédnek. „Örül-

jünk, téged legalább a magyarok ünnepelnek és megbecsülnek” – kezdte laudációját. De ünnepelték tanárukat a szép számban megjelent lengyel tanítványai is...

Az eltelt harminc év alatt Felczak tanár úr a történelmi érdeklődés területét új régióval kitágító, ideológiai kötöttségektől mentes, a tudományosságra és tudásra alapozó, jellemformáló iskolát teremtett és tartott fenn a Jagelló Egyetem ifjúságának. Nemegyszer elmesélte, hogy ő milyen előszeretettel idézte, s diákjai milyen lelkesen fogadták Kossuth 1831. június 23-án Sátoraljaújhelyen, Zemplén vármegye közgyűlésén tartott beszédének a Szolidaritás és a hadiállapot alatt és azt követően változatlanul időszerű gondolatait a lengyelek harcának céljáról: „Küzdve ama rettenetes hatalommal, mely az esméretes világnak egyhatod része felett nyújtja ki autocratori vaspalcáját, a kétségbeesés viadalmában hullanak egyenként hazájokért – de nem – nemcsak hazájokért, egész Európa szabadságáért, melyet az északi colossus bilincessel fenyeget, a civilisatio diadalmáért, melyet az északi barbarizmus vadságra kárhoztatott.”

1986 még a letargia időszakára volt Lengyelországban, így különös súlya volt annak, hogy lengyel résztvevői az ünnepséget a „lélekemelő” jelzővel méltatták. Felczak tanár úr vallomása szerint: magyar tanítványainak gesztusa fél évtizeddel meghosszabbította az életét. A rendszerváltozás után hozzájutott a személyét érintő vaskos belügyi aktákhoz. Ezekből megtudhatta, hogy a krakkói lengyel–magyar születésnap ünnepsége kapcsán készültek róla az utolsó jelentések a Belügyminisztérium illetékes ügyosz-

tályának. A jelentést tevők személye őt magát is meglepte. Talán ezért döntött úgy, hogy dossziéját csak harminc évvel a halála után lehet felnyitni a kutatók előtt. Vagyis a 2020-as évek elején.

Szífjártó István, az Eötvös Kollégium igazgatója az 1987/88-as tanév őszi szemeszterére meghívta Felczak professzor urat hajdani alma materébe vendégtanárnak. A professzor úr a lengyel történelemről tartott előadásokat az érdeklődőknek. Egy alkalommal a Ménesi út túloldalán álló jogász kollégium két diákja jelentkezett Felczak professzor úrnál: Orbán Viktor és Kövér László, akik a Bibó István Szakkollégium képviselőiként mutatkoztak be. Megkérték, hogy tartson a szakkollégium hallgatóságának előadást a Szolidaritásról. Felczek tanár úr örömmel tett eleget kérésüknek. Sikerét jelzi, hogy az előadást „megduplázták”. A második találkozást követő beszélgetés során felmerült a jövőbeni cselekvés kérdése is. Felczak professzor a következő javaslattal állt elő: „Alakítsatok politikai pártot. Valószínűleg lecsuknak benneteket érte, de minden arra mutat, hogy nem kell sokat ülnötök.” Pár hónap múlva megalakult a Fidesz.

Felczek tanár úr a magyar történelem és kultúra lengyelhoni képviselőének, népszerűsítésének utánpótlását is szívügyének tekintette. 1986 júniusában a krakkói születésnap ünnepségen felhívta figyelmünket a Varsói Egyetem magyar szakának egyik első éves hallgatójára, Maciej Szymanowskira. Ő azok közé a diákok közé tartozott, aki a katowicei gimnáziumban magyar nyelvet tanult, vagyis a magyar kultúra iránti érdeklődése már a középiskolában

fellobbant, s hogy érettségi után magyar szakra felvételizett, az a lángok maradandóságát bizonyította. Ajánlatára Szijártó István igazgató szerény ösztöndíjat és szállást adott neki az Eötvös Kollégiumban. Felczak tanár úr megnyugodhatott, esély volt rá, hogy valaki az örökébe lépjen.

A történet további lengyel–magyar részéhez tartozik az is, hogy Orbán Viktor révén került be a *Századvég* munkatársai közé Maciej Koźmiński, a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete varsói főmunkatársa is. A kiadvány félig-meddig konspirációs körülmények között megjelent 1987. évi összevont (4–5.) számában az ő *Bevezetés egy magabiztos magyarázkodáshoz* című tanulmányával látott napvilágot Molotovnak *A Szovjetunió külpolitikájáról* 1939. október 31-én tartott híres-hírhedt beszéde. Ez a – Pártközpont és a kulturális tárca illetékei körében nem kis zavart okozó – „lengyel blokk” voltaképpen az 1939. augusztus 23-án megkötött Molotov–Ribbentrop-paktum valóságos történetébe avatta be a magyar olvasót. A tanulmány 20. lábjegyzete a titkos záradékot is szemelvényezi – az Elbától keletre eső térségben itt, Magyarországon, a *Századvég* hasábjain először. „Azt a problémát, hogy valamiféle független lengyel állam fenntartása, valamint esetleges határainak kijelölése érdekében áll-e az érintett feleknek, a további politikai események döntik majd el. Mindenesetre ezt a kérdést a két kormány baráti egyetértésben fogja megoldani.”

Wacław Felczak sorsáról is „a két kormány barátai egyetértése” döntött. Ez a döntés azután is érvényben maradt, hogy a két totalitárius diktatúra szembefordult

egymással, és a két kormány egyike az antifasiszta szövetség vezetője lett. Jelképesen sokatmondó bizonyítéka ennek az, hogy az NKVD ugyanazzal a fényképpel körözte Wacław Felczakot 1947 után, mint a Gestapo 1945 előtt...

A Fidesz vezetői egyébként nem feledkeztek meg egyik legelső pártfogójukról, s 1991 áprilisában Felczak tanár urat ünnepi határozattal a Fialat Demokraták Szövetségének tiszteletbeli tagjává választották.

Döntésük sokkal gyorsabb volt, mint a hosszan elhúzó professzori kinevezés, amelyre a rendszerváltozás után még több mint három évet kellett várnia. Az erről szóló díszes dokumentumot ugyanis csak 1993. október 4-én nyújtotta át neki Lech Wałęsa köztársasági elnök. Elégtételt csak a vele való találkozás jelenthetett Felczak professzor úrnak. Tudta-e Lech Wałęsa, hogy a feltűnően fiatalos arcú ősz úr, akivel kezet szorít, ugyanolyan élő legenda, mint ő? Hogy a professzori kinevezés átnyújtása ürügyén két történelmet teremtő férfiú találkozik... Akkor is, ha egyikük alighanem csak a történészek számára lesz ismert forrás. De éppen maga Felczak tanár úr vallotta, hogy források nélkül nincs történelem...

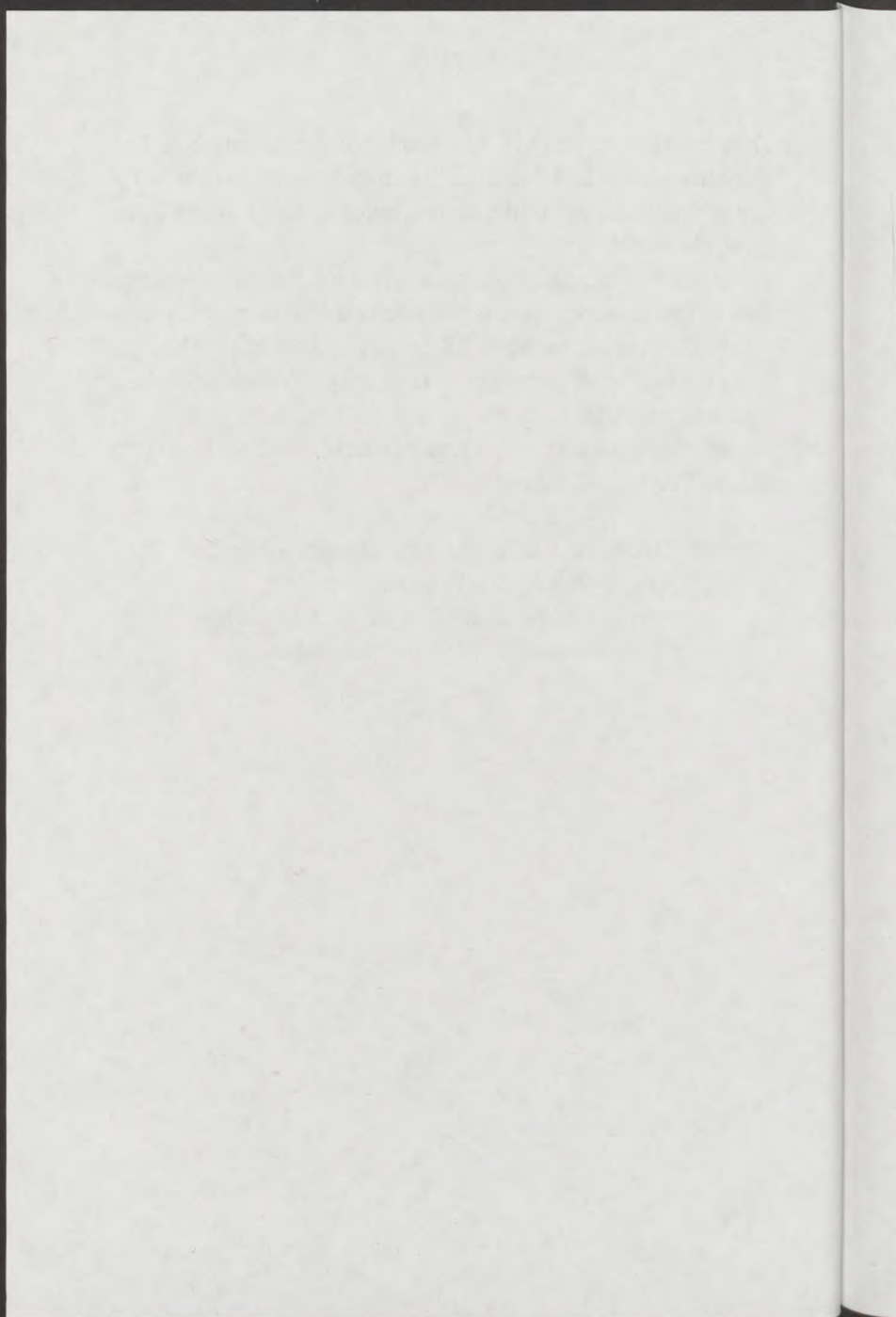
A múlt század magányos lengyel költőóriása, Cyprian Kamil Norwid, akivel Wacław Felczak távolságtartó, különös szellemi rokonságot érzett, vallotta egy másik számkivetett lengyel poétára, Juliusz Słowackira emlékezve: „Én senki előtt meg nem hajolok, ezért hajthatok fejet a száraz ágakból hevenyészett egyszerű kereszt előtt és haladhatok el fedett fővel az érintetlen amerikai erdők őshonos tölgyei és hatalmas cédrusai között. [...] Csakis a források forrása

előtt hajolok meg. [...] Aki forrásból iszik, annak le kell térdelnie, fejet kell hajtania.” Lengyel tanítványain kívül így gondolnak, így emlékeznek Felczak tanár úrra a „magyar Hamletek” is.

Wacław Felczak professzor a varsói Belweder-palotában tartott ünnepi fogadás után soha többé nem tért vissza Krakkóba. 1993. október 23-án egy varsói kórházban elhunyt. Halálának dátumával is a magyar történelemhez, hozzánk kötődik.

Juliusz Słowacki volt a legkedvesebb költője. Gyakorta idézte *Végrendelet* című versét:

*Mondjátok el majd, akik ismertetek engem:
ifjúságom éveit a hazámnak adtam.
Ott őrködtem a hajón a veszedelemben,
és amikor elsüllyedt, helyemen maradtam.*

1976 májusában a Tátrai Nemzeti Park hegyeit, völgyeit, útjait, ösvényeit, patakhídjait, tengerszemeinek sziklapilláit jártuk Csoóri Sándorral és Sára Sándorral a *80 huszár* című filmhez helyszíneket keresendő. Tapasztalatlan alkalmi alpinistaként napszúrást kaptam, és este már fogvacogva forgolódtam a zakopanei Kasprowy Szállóban, melyhez való bizodalmunkat a helyfoglaló budapesti Orbis-képviselet annak hangsúlyozásával is erősíteni igyekezett, hogy jugoszlávok építették. A térségben akkor ők voltak a szabadság és megbízhatóság utolérendő példaképei.

Hideglelős éjféli álmomból Sára Sándor telefonja riasztott föl; mennék le az előtéri társalgóba, mert itt van Andrzej Wajda, és tolmácsolnom kell. Akkori elképzeléseink szerint a tervezett film a Wajda által irányított „Tor” stúdióval közösen készült volna. Ennek feltételeiről, részleteiről tárgyaltunk azon az éjjelen, szót ejtve a forgatókönyvről is. Wajdát azóta, hogy a *Hamu és gyémánt*-ot 1962 tavaszán az Egyetemi Színpadon láttam, példaképemnek tekintettem. Személyiségformáló hatása miatt számomra ez a magyar mozikban alig forgalmazott, nálunk a bemutatása után három-négy évvel is csak alkalmi vetítéseken látható alkotás volt minden idők legfontosabb filmje. Miközben a párbeszédet fordítottam, a háttérbeli pultnál Maciej és Andrzej alakját véltem fölfedezni, s a vodkás poharak közöttük cikázva ellobbanó lángjaiban a

történelemnek kiszolgáltatott fiatalságot. A *80 huszár* is róla, erről az 1848-ban, 1956-ban magát a szabadság ígétében feláldozni kész ifjúságról szólt volna.

A beszélgetés egy óra hosszát tartott. Ki-ki nyugovóra tért az elcsendesedő szállodában. A „nyugovóra” költői fordulat fogalma az én esetemben valóságos tartalommal töltődött fel: napszúrásos lázam egyszeriben elmúlt. A találkozóról szinte lebegve, mindenestre gyógyultan távoztam.

Hasonlóan föld fölé emelő élményben pontosan a tíz évvel azelőtti májusban volt részem. A Varsói Egyetemen szemeszternyi tanulást biztosító, rendhagyó ösztöndíjam, amelyet a Lengyel Olimpiai Bizottság elnökétől „zsebből kaptam”, 1966 áprilisának utolsó napján járt le. Május elején már ajánlatos volt otthon lennem, hogy a lengyel és történelem szak vizsgálóihoz szükséges aláírásokat és szemináriumi jegyeket begyűjtsem... Alkalmam nyílt azonban arra, hogy nem mindennapi tettel vegyek búcsút Lengyelországtól. Május 3-án a magyar válogatott előkészületi meccset játszott a lengyelekkel, s mindenképpen a csapat tolmácsa szerettem volna lenni. Ennek idejében történő bebiztosítására már április elején jelentkeztem a Lengyel Labdarúgó Szövetségnél szolgálataimat felajánlva. Megállapodtunk a feltételekben. Addig azt hittem, hogy ilyenek csak várfeladás vagy fegyverletétel esetében léteznek...

Éreztem, hogy rendkívüli idők várnak rám, de hogy az addig Lengyelországban töltött hónapok is rendkívüliek voltak történelmileg, csak jóval később tudatosodott bennem. Őszintén szólva én valójában keveset éreztem abból

a politikai feszültségből, amely 1966 első hónapjaiban Lengyelországot áthatotta. Mi lett volna abban feltűnő, hogy a párt első emberét, Władysław Gomułkát szidták, és a katolikus egyház első emberét, Stefan Wyszyńskit dicsérték? Nyilvános helyeken is. A bátorságot és nyíltságot, a kendőzetlen véleménynyilvánítást a lengyelek természetes tulajdonságjegyének tartottam. Varsói műegyetemista barátom apja, az egyik belvárosi kerület bizalmi állású főépítész, akinél „maszek” ösztöndíjas félévem első hónapjában laktam, azt fejtegette, figyelmesen és aprólékosan kitérve az árnyalatokra, hogy hézagos nyelvtudásom dacára is pontosan értsem: a kommunista az útonálló szinonimája, aki revolverrel kényszerít értékeid átadására... Júniusban, amikor a történelmi materializmus vizsgára készültem, szerfelett zavart ez a dobhártyámon bukfenceket hányó mondat.

Tavasszal Lengyelországban, bármerre jártam, képi megjelenítésében és szövegtartalmában ugyanazok a plakátok szúrtak szemet. Többségükön a romhalmaz Varsó volt látható egy vissza-visszatérően ismétlődő mondat betűinek bombazápora alatt: „6 025 000 lengyel áldozat. Sohasem bocsátunk meg!” Hogy miről van szó, azt persze tudtam, ha nem is azzal a részletességgel, mint később. Polónia évek óta a lengyel állam alapításának ezredik évfordulójára készült. Az állam jelképes megalapítását a kereszténység valóságos felvétele jelentette 966-ban. Az évszám államalapítás-tartalmát a Lengyel Népköztársaság pártvezetése, a kereszténység felvételének dátumjelképét és annak meghatározó fontosságát, sorsdöntő jelentőségét

a lengyel katolikus egyház emelte ki. Lehetett eközben arra is hivatkozni, hogy a Német-római Császárság már a kezdet kezdetén be akarta kebelezni a fiatal szláv fejedelemséget. Ki lehetett azonban emelni azt is, hogy például Adalbert püspök 997-ben bekövetkezett mártírhalálát követően három évvel III. Ottó elzarándokolt a meggyilkolása után nyomban szentté avatott és páratlanul népszerű egyházi férfiú Európa-szerte ismert gnieznói sírjához, ahol aztán, egyes feltevések szerint, a német-római császár Vitéz Boleszló lengyel fejedelmet jelölte utódjául.

A millenniumi évfordulóra készülve a lengyel állam – plakátokon is hirdetve – ezer iskolát szándékozott építeni, a lengyel katolikus egyház állítólag ezer templomot. Ez utóbbiról nem szóltak falragaszok. A gazdasági gondok és a társadalmi, politikai feszültség növekedésével sajátos módon egyre önteltebb és mindenféle párbeszédtől elzárkózó lengyel pártvezetés ingerülten vette tudomásul az egyház és az állam között a millenniumi ünnepek kapcsán kialakult versengést. A nagy tömegeket megmozgatni képes egyház minden ünnepségét az állam rendszerellenes demonstrációnak, kihívásnak vette, amelyre megfelelő választ kell adni. Ezzel eleve borítékolta az újabb és újabb kudarcot. Egy-egy hagyományos zarándoklaton, amely napokig tartott, összességében több ember (és szívesebben) vett részt, mint a pár órás május 1-jei felvonulásokon vagy az ország szovjetizálásának évfordulójára emlékező július 22-i ünnepeken.

Ráadásul az 1945 után megszüntetett egyik nemzeti ünnep, amely érzelemforrásaiban, jelképeiben a mi már-

cius 15-énkhez hasonló, éppen a munka ünnepe és a győzelem napja közé, május 3-ra esett, mivel a négyéves szejm munkálatait megkoronázó alkotmányt 1791-ben ezen a napon hirdették ki. A pártvezetés 1966-ban a munkásság nemzetközi seregszemléjének napját programszerűen összekötötte a lengyel államalapítás ünnepével. Az egyház viszont a május 3-ra szervezett hagyományos Jasna Góra-i (częstochowai) zárándoklattal akart az ezredéves évfordulóról megemlékezni. Erre a már jóval előbb szervezett központi egyházi-nemzeti ünnepségre hívta meg a II. vatikáni zsinat munkálataiban részt vett lengyel püspöki kar 1965. november 18-án kelt levelében „a német nemzet katolikus pásztorait”. Ebben a levélben hangzott el az a mondat – „megbocsátunk nektek, és ti is bocsássatok meg nekünk” –, amelyre a lengyel állami és pártvezetés a politikai propaganda legkülönbébb eszközeivel válaszolt, aláhúzva: „A németeknek nincs mit megbocsátaniuk a lengyeleknek.” Merthogy a lengyelek nem követtek el bűnt velük szemben. Az egyház azzal védekezett, hogy e megfogalmazásnak vallási jelentősége van, hozzátéve: „Van-e oka a lengyel nemzetnek ahhoz, hogy szomszédjaitól bocsánatot kérjen? Bizonyára nincs. Meg vagyunk győződve, hogy nemzetként évszázadokon át nem károsítottuk meg politikailag, gazdaságilag és kulturálisan a német nemzetet. De valljuk azt a keresztény alapelvet is, amely az utóbbi évek során irodalmi művekben is megfogalmazást nyert, hogy »nincs ártatlan ember« (Albert Camus). Meg vagyunk győződve arról, ha csak egyetlenegy lengyel is méltatlan embernek bizonyult, ha

csak egyetlenegy lengyel is méltatlan tettet követett el a történelem folyamán, az már elég ok arra, hogy kimondjuk: »bocsánatot kérünk«, amennyiben nemes és nagy-lelkű emberek nemzete, egy jobb jövő nemzete akarunk lenni.” Engedélyt a lengyel állam a német egyházi küldöttség beutazására nem adott, ahogy némi huzavona után a Vatikán azon ajánlatát is elutasította, hogy VI. Pál pápa a millenniumi ünnepségek alkalmából Lengyelországba látogasson.

A központi egyházi ünnepségeket természetesen ennek dacára megtartották Częstochowában, a Jasna Góra-i kolostornál – Stefan Wyszyński prímás és Karol Wojtyła krakkói érsek vezetésével. A lengyel belügyi szervek nagyszabású ellenakciókat szerveztek. Az egyik fedőneve „Plébános” volt. Ennek jegyében felmérték, hogy a papok közül ki ért egyet a német püspökökhöz intézett levéllel, és az, mint jó hazafit, kit háborít fel. A más szintű ellenlépések sorába tartozott, hogy az eredetileg a magyarok által későbbre tervezett futballmeccset – legfelsőbb helyről érkezett – lengyel kérésre május 3-án a Częstochowától hetven kilométerre fekvő chorzówi stadionban játszották le. Ez a bonyolultan kavargó politikai eseményörvény volt a forrása addigi életem legnagyobb személyes élményének: közeli kapcsolatba kerültem a magyar futballtörténet utolsó nagy csapatával, és rövid időn át részese lehettem a mindennapjainak.

A magyar csapat a Krakkó melletti balicei repülőtérre érkezett. A Lengyel Labdarúgó Szövetség és a Katowicei Vajdaság képviselőinek társaságában vártam a megvilá-

gosodás erejével ható nagy pillanatot... Amikor a játékosokat közvetlen közletről meglátom és... megszólíthatom... Megilletődöttségemnek az „aranycsapat” számkivetett tagjai – Puskás, Kocsis, Czibor – iránti rendíthetetlen tisztelem is ütőere volt, de azért igazán az újsütetű legendateremtők – Albert, Göröcs, Tichy, Sándor Csikar és Varga Zoli – vonzottak. A nyelvi közvetítő szerep az ismeretségekötés lehetőségét illetően határozottan előnyös. A fénycsóva egy része mindig a tolmácsra esik. Ekkor játszott szerepem azonnal sikert aratott, miután az egyik játékos a kötelező városnézést követően, ahol igyekeztem kitenni magamért, így fordult hozzám: „Jó vagy. Múltkor Spanyolországban a lelkes idegenvezető ötperces ismertetéseit a tolmácsunk rendre úgy foglalta össze: »A vén hülye most azt mondta, hogy szép az utca, nagy a ház, süt a nap stb.«”

Megtisztelésnek vettem, hogy a Krakkó–Katowice közötti utat Baróti Lajossal, a szövetségi kapitánnyal beszélgethettem végig. Az első pillanattól kezdve bizalmat éreztem iránta. Természetes kedvességén és komolyságán átderengett valami a régi latin–görög szakos tanárok 1949 után kényszerűségből matematikussá átváltó vonásaiból. Felső-Szilézia akkortájt épült gigantikus szállodájában, a Hotel Katowicében szállásoltak el bennünket. Lévén Újpest-szurkoló, leginkább Göröcs, Bene, Káposzta, Szentmihályi, Sóvári társaságát kerestem a szabad pillanatokban, de legrokonszenvesebbnek a szótlanul maga előrévedő fiatalembert, Varga Zoltánt találtam.

A Magyar Labdarúgó Szövetség két legfőbb vezetője munkásmozgalmi élményeiről beszélt a katowicei vajdánál tett látogatásunk során. Megjegyeztem, hogy valamelyikük az ötödik emeleti lichthof pókhálós falain terpeszállásban kifeszítve magát menekült meg a nácik házkutatása során. Mivel láttam Uitz Béla *General Ludd* sorozatának képeit, el tudtam képzelni a kifeszített ember testtartását, amely alkalmasint életet menthet. Az ott fölhajtott vodka íze mégis jobban belém maródott. Lehet, hogy azért, mert hasonló lichthoftörténetről már olvastam egy pengős detektívregényben.

A nem különösebben izgalmas találkozót a telt chorzói stadion díszpáholyából néztem végig. 1:1 volt az eredmény. A magyar rádióriporter az újságírókkal együtt szapulta a csapatot, mondván, hogy nincs vele mit kezdeni Angliában... Legjobb lenne ki sem menni. Aztán Liverpoolban csoda történt. Minden idők egyik legjobb meccsén 3:1-re vertük a brazilokat, úgy, hogy a bíró egy szabályos gólunkat elcsalta... Bene cselsorozata után többeket csak a belőtt gól utáni ordítás keltett életre az ájulásból. Balatonföldváron egy üdülőben néztem végig a mérkőzést... Egy diákcsoport tolmácsaként. Nem ott, hanem a hatalmas KISZ-táborban laktunk, de mindig más-más virágnevű étteremben vacsoráztunk. Az éttermekben nem volt televízió, helyette itt-ott cigányzenekar játszott. És az ikes ígéről is el lehetett beszélgetni a pincérrel, nem csak a futballról.

1966. május 3-án a katowicei szállodában a vacsora csendben zajlott le. Külön asztalnál a lengyel, külön a

magyar csapat, s külön a svéd játékvezetők, akiknek társaságában Lakó professzornál szerzett svéd nyelvismertetemet életemben először kipróbálhattam. Szigorú tanárom nemigen dicsért volna meg a produkciómért... Úgy döntöttem, Svédországba biztosan nem disszidálok.

A játékosok kristályvázát kaptak emlékebe. Én is ugyanolyan, mint ők. Fenyvesi doktor mondta, hogy neki ilyenből odahaza már van vagy kétszáz, s ha meg nem sért, fogadjam el tőle a kétszázegyediket, mert nincs hová tennie. Példáját többen követték. Két határon, megannyi határőrön és még több vámoson át Budapest felé robogva Vitray Tamás meghívott ebédre. Restiben már ettem, de étkezőkocsiban! A lengyel félév újabb és újabb élménnyel, tehát jól végződött. Vázákban is gazdagon tértem haza. Nevelőatyám sokáig nem hitte el, hogy focisták ajándékaról van szó. De a liverpooli diadal után Varga Zoltántól képeslapot kaptam, amelyet a magyar csapat minden tagja aláírt, még az orvos meg a gyúró is. Ettől kezdve a legszűkebb családi kör már nem gyanúsítgatott azzal, hogy kristálycsempészetbe keveredtem... Nem kellett többé hallanom, hogy bármikor várható a házkutatás, letartóztatás, egyetemről kicsapás, börtön... és hogy végre oda kerülök, ahová való vagyok.

A chorzówi stadiont, ha akartam volna, se tudom elefelejteni. Egy tanítványom, Tischler János juttatta az eszembe a kilencvenes évek derekán. Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumait gyűjtette össze és adta ki. Hangulatjelentéseket tartalmazó iratcsomóban bukkant rá arra gépelt jelentésre, amely egy Chorzówban játszott

lengyel–magyar mérkőzésről szolt. De nem arról, amelyen 1966-ban tolmácskodtam. A történelmi dokumentumokban is megörökített találkozóra nyolc évvel azelőtt került sor. Az esemény időpontja 1958. június 18. Két nappal Nagy Imre és mártírtársai kivégzése után, és két nap híján harmincegy évvel Nagy Imre és mártírtársai újratemetése előtt... A Budapesti Honvéd, válogatottunk stockholmi fiaskóját követően, ezen a szerdai napon játszott barátságos mérkőzést az élvonalbeli Chorzówval. A találkozóra tizenötezer néző volt kíváncsi.

Annak híre, ami a kezdőrúgás előtt történt, nem jutott el Magyarországra... Legfeljebb csak szigorúan titkos ügynökjelentések formájában. A lengyel rádió és sajtó se számolt be róla. Annál inkább a járási, városi, vajdasági és központi pártszerveknek címzett hangulatjelentések. Az történt ugyanis, hogy a június 18-i meccs nézőinek követelésére a lelátókat ellepő emberek, a játékosok, bírók egyperces néma vigyázzban tisztelegtek a két nappal korábban kivégzett magyar mártírok emléke előtt. Nem tudható, hogy Kádár Jánoshoz eljutott-e ennek az – ő megítélése szerint minden bizonnyal – ellenforradalmi provokációnak a híre. Már amúgy is torkig lehetett azzal, hogy a lengyelek – beleértve a pártvezetőket is – mennyire kilógnak a sorból a magyar 56 megítélését illetően. Még a hivatalos pártsajtóban sem írták róla, hogy „ellenforradalom”. Mi több, megtagadták a Magyar Külügyminisztérium által kiküldött dokumentum-fotókiállítás bemutatását, amelynek az lett volna a célja, hogy „a fasiszta lázadás” rémtetteinek képeivel borzassák a nézőt. A tablók bejárták a szocialista

tábor legkülönfélébb kiállítótermeit, a külföldi magyar kulturális intézeteket, a nyugati testvérpártok székházainak egy részét. A nagykövetségi jelentések szerint mindenütt tetszést arattak... csak a lengyel elvtársak mondták, hogy „a képösszeállítás primitív, sematikus, nem hat a meggyőzés erejével”, tehát nem vállalható.

Gomułka már másnap olvasta a chorzówi meccs előzményeiről szóló jelentést. A szocialista tábor vezetői közül az egyetlen volt, aki részvételt viseltetett Nagy Imre iránt. Még Hruscsovnál is közbenjárt a megmentése érdekében. A majdan mezőgazdaságban a kukoricatermelést, kultúrában a fúvószenét favorizáló, de egyelőre a hatalom megtartásával bajmolódó szovjet első titkár szemforgató módon azt válaszolta Gomułkának, hogy ő mit sem tehet, mert nem avatkozhat be egy szuverén állam és a magyar elvtársak belügyeibe.

A Kreml életfonalakat sűrűn elmetszegető sarlókampójára felfüggesztett mérleg serpenyője – a magyar forradalom következtében – Nagy Imrével szemben határozottan Gomułka javára billent. Hiszen ő csak azt kérte a szovjet féltől, hogy a lengyel szénért világpiaci árat fizessen, miközben Nagy Imre valódi partnerségről, egyenrangúságról és egyenjogúságról beszélt, Gomułka a szovjet tanácsadók minden lében kanál szerepét akarta korlátozni vagy itt-ott ki is iktatni a lengyel minisztériumokból. Nagy Imre a szovjet csapatok kivonása mellett emelt szót, Gomułka Lengyelország demokratizálódásának programját hirdette, miközben felszámolta a spontán szerveződő munkástanácsokat, és megkérdőjelezhetetlenné tette a

Szovjetunió vezető szerepét és hadseregének jelenlétét a szocialista táborban, ezzel szemben Nagy Imre Magyarország demokratikus jelzője mellé a függetlent és a semleget is odaillesztette... s bejelentette a Varsói Szerződésből való kilépést. Nagy Imrének ezen utóbbi tetteére már Gomulka sem keresett és talált mentséget.

Amikor Gomulka a Nagy Imre emlékezete mellett és kivégzése ellen tüntető tizenötezer lengyel kiállításáról szóló hangulatjelentést olvasta, rá kellett döbbsennie, hogy a lengyelek számára ettől kezdve visszavonhatatlanul Nagy Imre az 1956-os változások jelképe. Pontosabban: e változások végkifejletének jelképe. Nagy Imre a példa... Nem pedig ő, Gomulka, akit 1956 októberében százezrek éltettek, és még a száműzetéséből frissen visszatért Wyszyński prímás is szövetségésének tekintett a nemzet lecsillapításáért folytatott kényes, felelősségteljes küzdelemben. Ő, a pragmatikus politikus a Lengyelországra leselkedő legnagyobb veszélynek a nyugatnémet revizionizmust tartotta. Ebben a meggyőződésében az is megerősítette, hogy tétova közeledése a nyugatnémet kormány felé 1956 végén, 1957 elején határozott elutasításra talált.

Gomulka szerint 1965 őszén ennek a Lengyelországgal szemben ellenséges nyugatnémet államnak a katolikus egyházi vezetőihez fordult a lengyel püspöki kar – Stefan Wyszyński vezetésével. A LEMP KB első titkára elérkezettnek látta az időt a lengyel egyházzal történő leszámolásra. „Sohasem bocsátunk meg...” gyilkosainknak – lett a lengyel párt- és államvezetés egyik legfontosabb jelmondata. Ez természetesen nem vonatkozott a kutyáni

hóhérokra, akikről a társadalom pontosan tudta, hogy kik, miközben éppen Gomulkaék nap mint nap azzal a hivatalos változattal hozakodtak elő, hogy a tizenötezer lengyel tisztet, határőrt, rendőrt a német fasiszták végezték ki. Varsóban már a hatvanas évek közepén gyermeknyomdával előállított röplapok terjedtek, amelyek tintamaszatos rövid mondata így hangzott: „Katyn – 50 000 lengyel áldozat – a hóhérok szabadok!”

Gomulka 1966-ban a lengyel katolikus egyházzal, 1968-ban a lengyel értelmiséggel, 1970-ben a lengyel munkássággal próbált meg leszámolni. Sikertelenül. 1966-ban az érzelmi-politikai ráhatás, 1968-ban az antiszemitizmus fegyveréhez nyúlt... 1970-ben valóságos fegyverekkel lövetett a tengeremelléki városokban tüntető munkások közé. A robbanással fenyegető helyzetet akkor csak az ő figurájának beáldozásával lehetett átmenetileg megmenteni. Az 1956-ban megszerzett példátlan bizalmat eltékozló Gomulka csalhatatlannak hitt politikájával nem kis mértékben járult hozzá Lengyelország gazdasági és erkölcsi tönkretételéhez. Vicc született róla, miszerint végrendeletében meghagyta, hogy nevén kívül csak egyetlen szót véssenek a sírkövére: „Közgazdász”.

Helyét a katowicei vajdasági első titkár, az 1956-ban a háttérben már megjelent, de mindvégig ügyesen a háttérben is maradt Edward Gierek foglalta el; a sikerpropaganda nagymestere, aki „a lengyel képes rá” jelmondatot megalkotta. E mondatot nem a Katowicében 1974-re részben felépített gigantikus kohómű hitelesítette, hanem az, hogy a lengyel válogatott ugyanabban az évben kis híján

megnyerte a labdarúgó-világ bajnokságot. A kohászok, a bányászok és a hajógyári munkások mellett a focisták is megjelentek a hivatalos hősök sorában. Aztán a kohászok és a bányászok és a hajógyári munkások megdöntötték a rájuk alapozott és nekik alapított rendszert. De a lengyel focinak még ezt követően is voltak felvillanásai...

Krzysztof Kieślowski filmrendező mondta 1996-ban bekövetkezett halála előtt nem sokkal, hogy a rendszerváltoztatás akkor jelentett volna igazi változást, ha egy napon mindenki kipucolja a cipőjét. A helyzethez talán jobban illett volna a saru. Az se ártott volna, ha ki-ki azt húzva fel, a morális változás érzékeléseként valóban a vállára emeli annak a közösségnek keresztjét, amelynek nevében korábban beszélt és cselekedett... Tisztelet annak, aki ezt tette.

Személy szerint nem csak 1989-ben éreztem magam boldognak. Az 1990-es változások következtében két ízben is megadatott, hogy Lengyelországban dolgozhassak, és tehessen, amihez értek. Munkám során többször is végighullámozott annak a megrendülésnek árama, amelyet Chorzówban éreztem 1966-ban és érezhettem volna 1958-ban. A meghatódás az örök élet jeladásának nyugtázása.

2003 télutóján megtudtam, hogy a magyar labdarúgó-válogatott főkonzuli kerületemben játszik selejtező mérkőzést Lengyelország ellen. A tétje az, hogy melyik csapat jut ki a 2004 kora nyarán Portugáliában megrendezendő Európa-bajnokságra. Lettországra senki sem gondolt. Mintha eleve leírták volna.

A meccsre 2003. március 29-én ugyanabban a stadionban került sor, ahol harminchét évvel azelőtt válogatottunknak

tolmácsoltam. A diplomáciai protokoll természetesen kizárta, hogy ezt a szerepet ismét eljátszhassam. (Bár politikusi és nagyköveti beszédet kényszerhelyzetben nemegyszer fordítottam.) A történelmi előzmények ismeretében azonban rendezőként felléphettem. Családtörténetünk egy jelenetéről volt szó, amelyben az apa és fia találkozáját az idő csapdáját kikerülve, az örökkévalóságot megkísértőn szerettem volna összehozni. Jelentkeztem a Lengyel Labdarúgó Szövetség elnökénél, Jerzy Listkiewicznél, aki magyar szakot végzett... Fiam lett a magyar válogatott tolmácsa. Egy évvel volt fiatalabb, mint akkor... ugyanott... én.

A csapat két nappal a meccs előtt érkezett. Nem a krakkó-balicei légi kikötőben, hanem az időközben Katowicétől tizenkét kilométerre, Pyrzowicében felépített nemzetközi repülőtéren várakoztam a Lengyel Labdarúgó Szövetség és a Sziléziai Vajdaság képviselőinek társaságában. A hajdan itt játszott csapatot már csak egyetlen játékos, Mészöly Kálmán képviselte. Természetesen ő sem labdarúgóként. Gellei Imre, a szövetségi kapitány rokon-szenvensségével Baróti Lajosra emlékeztetett.

A bevezető kellemetlen volt: olimpiai válogatottunk 3:2-re kikapott a lengyel csapattól. Pedig jól játszott. Azzal vigasztalódhattunk, hogy a magyar parlamenti válogatott 7:0-ra legyőzte a szejm tizenegyét. Mintha a belpolitikai válságok örvényei a képviselőket a kelletténél jobban kimerítették volna Lengyelországban. Mindenesetre aligha éltek át kellemetlenebb percek a szejm padso-raiban, mint a chorzówi stadion újsütetű igazgatója a meccs kezdete előtt. Kiderült ugyanis, hogy eltűnt az a magnó-

szalag, amelyről a magyar himnuszt lejátszhatták volna. Valakik alaposan ki akartak babrálni az ejtőernyősnek tekintett direktorral. A helyzet menthető lett volna, ha a lengyel himnusz sem hangzik el, hanem felkérlik a közönséget, hogy a szokásos „kíséret” nélkül énekeljék el a „Nincs még veszve Lengyelország”-ot. Ez a megoldási lehetőség a rendezők közül senkinek sem jutott eszébe: a lengyel himnuszt eljátszották, a magyart nem. A stadion lengyel tolmácsa, a Jagelló Egyetem Magyar Tanszékének tanársegéde ugyan némi zavart szünet után a magyarokhoz fordult, hogy énekeljék el a himnuszt, de szavait a nagy zsvajban alig lehetett hallani és érteni.

A meccs értékelésénél két jelző váltogatta egymást: unalmas vagy rossz. Kölcsönösen megnyugtatóan csak az hatott, hogy a 0:0-s döntetlen elvileg még mindkét csapat előtt nyitva hagyta a továbbjutás lehetőségét. Amikor a meccs után pár órával a magyar labdarúgók Pyrzowicében gépre szálltak, a repülőtér parancsnoka – elégtételül – a magyar himnusz lejátszásával búcsúztatta őket. Erről azonban rajtunk kívül senki sem tudott...

Másnap nem győztem az elnézést kérő telefonhívásokat nyújtátni a krakkói főkonzulátuson. Az egyik bocsánatkérést a Zbigniew Herbert Gimnázium igazgatója, Jerzy Giza közvetítette, nemcsak a tanárok és diákok, de a Skomielna Czarna nevű kis hegyi falu lakosainak nevében is. A görálok, úgymond, elégtételt kívánnak szolgáltatni a magyar nemzetnek a chorzówi stadionban történekiért. Megnyugtattam, hogy azzal, amit a chorzówi stadionban 1958. június 18-án tettek a lengyel szurkolók, ezer évre

kárpótolva lettünk, így e mostani akaratlan figyelmetlenség szóra sem érdemes. A gimnázium igazgatója, Jerzy Giza mindenesetre megkért; szerezzem meg neki a magyar himnusz kazettáját és kottáját. Még hozzá olyan kottát, amelyből a magyar katonazenekarok játszanak.

Szinte egy időben azzal, de tőle függetlenül, hogy a magyar külügyminisztérium egy rövid tómondattal hazarendelt krakkói állomáshelyemről, „Krakkó Királyi Székesfőváros” főpolgármestere arról értesített, hogy a városi önkormányzat, tizenhat civil szervezet javaslatára, egyhangúlag Krakkó díszpolgárává választott – első magyar-ként és első diplomataként, sorrendben pedig ötvenvalahányadikként az elmúlt százötven évet tekintve. A rossz és a jó hír mérkőzéséből – hangulatomat illetően és ihletően – az utóbbi győzött fölényesen.

Az ünnepségre 2003. június 5-én a krakkói városháza dísztermében került sor több száz ember jelenlétében. Utoljára akkor gyűltek itt össze annyian, amikor a *Tygodnik Powszechny* című katolikus hetilap szerkesztőségének kezdeményezésére és szervezésében bíróság elé állították a XX. századot. (A középkorban nemegyszer tartottak ilyen jellegű és szellemű pereket.) A leghíresebb lengyel értelmiségiek alkották egyrészt a védők, másrészt a vádlók csoportját. Többek között Marek Edelman, a varsói gettófelkelés parancsnoki karának egyetlen életben maradt tagja, Krzysztof Piesiewicz, Kieślowski filmjeinek forgatókönyvírója, Ryszard Kapuściński világhírű riporter-író képviselték a vádlókat, míg például Andrzej Wajda a védők között foglalt helyet. (Vajon hol állnának filmbeli hősei, a szabad-

ságeszméivel, hazaszeretetével szemétdombra vetett Maciej és az ugyanezek jegyében végzete felé induló Andrzej, a történelem mind vastagabb hamurétege alatt ma már megglehetetlen gyémántok?) A bíró Andrzej Zoll, az alkotmánybíróság nagy tekintélyű elnöke volt. A XX. századot súlyos vádakkal illették, de nem marasztalták el morális életfogytiglanisággal felérő ítélettel. (Krzysztof Piesiewicz javasolta, hogy a XIX. századot is állítsák bíróság elé.)

A tárgyaláson nem vettek részt kiskorúak. A díszpolgárrá avató ünnepségen viszont hatvan gyermek jelent meg díszes górál viseletben: a Skomielna Czarna-i fúvószenekar. Kiderült, neki kellett a magyar himnusz kottáját megszerezni. A Krakkótól hatvan kilométerre fekvő faluban néhány ferences atya rövid idő alatt pezsgő kulturális életet teremtett. Képzőművészta­bor... színjátszó kör... fúvószenekar... Mennyi mindent tehet egyetlen egy ember! Hát még kettő... Hogy kis helyen többen is odaadó cselekvésre képesek, azt már el sem tudjuk képzelni. A magyar himnuszt díszpolgárrá avatási ünnepségemen a skomielnai gyerekek az egész magyar nemzetnek címzett elégtételül játszották el... Chorzówért.

Az ünnepeltnek kijáró szék karfájának támaszkodva egyszeriben ott éreztem magam a chorzó­wi stadionban. Áttetszett egymáson a három mérkőzés. Aztán mindegyik véget ért... Akárha gombnyomásra... Az álomszerű avatóünnepség is... Az emlékezés vetítővásznán azonban Maciej és Andrzej társaságában néha még megjelenik előttem az a tizenötezer ember... Kihajtott fehér ingben... Néma vigyázzban.

A XX. SZÁZADI LENGYEL TÖRTÉNELEM ESEMÉNYEINEK IDŐRENDJE

1901

Április 1.: a Német Birodalom részét képező egykori Nyugat-Lengyelországban, Ólengyelhonban fekvő Wrześniában iskolai sztrájk kezdődik azért, hogy a hitoktatás lengyel nyelven folyjék. Megtorlásként botbüntetést is alkalmaztak a sztrájkban részt vevő gyermekekkel szemben. Az esemény a poroszországi lengyel kisebbség helyzetére irányította a lengyel és az európai közvélemény figyelmét.

1903

Október: Krakkóban közlést tesz a Nemzeti-Demokrata Párt programját. Ebből kiderül, hogy a Nemzeti Liga eltávolodott legfőbb céljának, Lengyelország függetlensége kivívásának megvalósításától. Célja a nemzeti erők szabad fejlődési lehetőségének megvalósítása.

1904

Március: Bécsben kongresszust tartanak az Orosz Birodalomhoz tartozó Lengyel Királyságban működő politikai erők, azok, amelyek a kiegyezési politika hívei. Döntés

születik a Reális Politika Pártjának megalakításáról. A cár iránti lojalitásuk bizonyítékeként megszervezik a Vörös-kereszt lengyel részlegét, amelyet az előző hónapban kirobbant japán–oroszháború mandzsúriai frontján rendeznek be.

Július: Roman Dmowski és Józef Piłsudski tárgyalásai Tokióban.

Október: a Nemzeti Liga bejelenti, hogy Oroszország meggyengülését kihasználva autonómiát akar a Lengyel Királyság területén. Ennek békés eszközökkel történő elérésére több kísérlet történik.

November 13.: fegyveres tüntetés a varsói Grzybowski téren, amelyen a Lengyel Szocialista Párt fegyveres osztagai is részt vesznek. Megalakul a párt Harci Szervezete, amely a Piłsudski elképzelései szerint a jövőbeni lengyel hadsereg magvát képezné.

1905

Április 30.: II. Miklós cár vallási türelmi rendelete. Az addig üldözött görög katolikusok szabadon gyakorolhatják vallásukat. Az iskolákban engedélyezik a lengyel és litván nyelv tanulását, s azt is, hogy a nyugatorosz kormányzóságokban – a felosztások előtti lengyel területeken – a lengyelek is birtokot vásárolhassanak.

Október 30.: II. Miklós a forradalmi események hatására engedélyezi általános választás tartását és azt, hogy az augusztus 19-én létrejött Állami Duma törvényhozó joggal bírjon. A Lengyel Királyság nemzeti demokratái úgy döntenek, hogy részt vesznek a választásokon. A Lengyel Szocialista Párt bojkottra szólítja fel a társadalmat.

1906

November: a Lengyel Szocialista Párt Bécsben megtartott kongresszusán pártszakadás következik be. Az „öregek” Józef Piłsudskival az élen megalakítják a Lengyel Szocialista Párt – Forradalmi Frakció nevű szervezetet, míg a „fiatalok” Lengyel Szocialista Párt – Baloldal néven működnek tovább. Vízválasztót közöttük a nemzeti függetlenséghez való viszony képezett.

1908

Január 11.: a krakkói konzervatívok és a galíciai Lengyel Néppárt vezetői megegyeznek, hogy a közeledő választásokon együtt vesznek részt.

Március 3.: a porosz parlament kényszerkiszajátítási törvényt hoz, amelynek célja a lengyel etnikum ellehetetlenítése Ólengyelhonban és Nyugat-Poroszországban.

Június.: Lembergben Kazimierz Sosnkowski és Marian Kukiel kezdeményezésére megalakul a titkos Aktív Harci Szövetség, amely azt tűzte ki célul, hogy a leendő nemzeti felkelés részére kiképezze a lengyel hadsereg magvát. A szervezet főparancsnoka Józef Piłsudski lett.

1910

Az osztrák hatóságok törvényben engedélyezik paramilitáris lövészegyletek létrehozását. A Lengyel Szocialista Párt és Józef Piłsudski kezdeményezésére Krakkóban megalakul a Lövész, Lembergben pedig a Lövészszövetség nevű egyesület. A nemzeti-függetlenségi tábor létrehozza a Lengyel Lövészcsapatokat.

1914

Augusztus 6.: miután Ausztria–Magyarország hadat üzent Oroszországnak, a szerveződő lengyel fegyveres erők 1. törzsszázada Józef Piłsudskival az élen átlépi a Lengyel Királyság határát, hogy felkelést robbantson ki.

Augusztus 16.: az osztrák–magyar parlament Lengyel Frakciója „A lengyel nemzethez” szóló kiáltványban jelenti be, hogy az osztrák–magyar hadsereg mellett megalakulnak a lengyel légiók.

Augusztus 22.: Párizsban önálló lengyel egység alakul önkéntesekből, amelyet Bayonne-ba küldenek kiképzésre. Orosz tiltakozásra végül a lengyel századot betagolják az idegenlégió 1. ezredébe.

Augusztus 27.: az osztrák–magyar hadsereg főparancsnoksága engedélyezi a légió két ezredének felállítását.

December 3–14.: a Limanowa térségében vívott csatában sikerül feltartóztatni a Krakkó elfoglalására készülő orosz hadsereget. A csatában kitünteti magát a légió I. dandárja, amely december 22–26. között Tarnów közelében ismét hősiiesen helytáll. Tizenegy orosz rohamot ver vissza.

1915

Január: 18–22.: a légió II. dandára a bukovinai Kirlibabánál vívott csatában sorra visszaveri az orosz rohamokat, majd a Szeret és a Dnyeszter irányában ellentámadásba megy át. A légió e dandárja a további ütközetekben is megállja a helyét.

Május 2.: a német és osztrák–magyar csapatok – légióalakulatok részvételével – Gorlicénél áttörik az orosz frontot, s ezzel kezdetét veszi a Galíciát és a Lengyel Királyságot szeptemberre birtokba vevő nagy hadművelet.

Szeptember 3.: a német és az osztrák–magyar hadvezetés a Lengyel Királyságot két megszállási övezetre osztja.

Szeptember 12.: a német megszállási övezetben Hans von Beseler tábornokot nevezik ki katonai kormányzóvá, aki a terület polgári kormányzását is a hatáskörébe vonja.

Szeptember 24.: az orosz hadsereg főparancsnoksága engedélyezi lengyel lövészdandár felállítását, amely a tervek szerint négy lövészászlóaljból és egy ulánusosztályból állt volna.

November 15.: a Varsói Egyetemen és Műegyetemen újból megkezdődik lengyel nyelven az oktatás.

November vége: az antantelközelettségű lengyel politikai irányzat R. Dmowski vezetésével delegációt küld Pétervárról Nyugat-Európába, hogy a lengyel kérdést az angol, francia és olasz politikusokban tudatosítsa.

1916

Május 3.: a megszálló német hatóságok Varsóban engedélyezik az 1791. május 3-án kihirdetett lengyel alkotmány megünneplését.

Június 4.: Alekszej Bruszilov tábornok vezetésével az orosz hadsereg Volhíniába és Kelet-Galíciában támadó hadműveletbe kezd. A kezdeti siker eredményeként kétszázezer osztrák–magyar katona esik fogságba.

Július 1–7.: Bruszilov támadó csapatainak feltartóztatásában a Piłsudski parancsnoksága alatt harcoló I. légiós dandár is kitünteti magát Kostiuchnowkánál.

Július: 15.: Józef Piłsudski és a II. légiós dandár parancsnoka, Józef Haller tábornok – az ún. (Lengyel) Ezredesek Tanácsával együtt – beadványban követelték önálló lengyel hadtest felállítását.

November 5.: Varsóban és Lublinban közzéteszik II. Vilmos német császárnak és Ferenc József osztrák császárnak és magyar királynak a proklamációját az önálló lengyel állam megalakulásáról.

December 1.: Beseler katonai kormányzó engedélyezi, hogy a lengyel légió bevonuljon Varsóba.

December 6.: Varsóban megalakul a Lengyel Királyság Ideiglenes Államtanácsa.

1917

Január 22.: Woodrow Wilson, az Egyesült Államok Szenátusának címzett ünnepélyes nyilatkozatában tette közzé a jövőben megteremtendő béke elveit. Többek között „az egyesült, független és autonóm Lengyelország” kérdését is napirendre tűzte.

Március 15–16.: II. Miklós az egy héttel azelőtt kitört pétervári forradalom nyomán lemond a trónról, Oroszország köztársaság lesz, s megalakul az Ideiglenes Kormány.

Március 25.: Dmowski memorandumot ad át a brit külügyminiszternek, amelyben kifejti, hogy a pétervári forradalom nyomán Oroszország hosszan elnyúló anarchiába süllyed. A nyugati hatalmaknak érdekében áll, hogy egy helyreállított erős és nagy Lengyelországban találjanak helyette Kelet-Európában szövetségest.

Március 30.: Oroszország ideiglenes kormánya elismeri a lengyelek jogát ahhoz, hogy a többségében lengyelek által lakott területeken helyreállítsák a független Lengyelországot.

Április 3.: miután az Egyesült Államok hadba lép Németország ellen, Ignacy Paderewski a Sólymok Szövetségének (Związek Sokołów) Pittsburghban tartott kongresszusán javasolja egy százezer fős önkéntes lengyel haderő felállítását az Egyesült Államok hadseregének oldalán.

Május 28.: az Államtanács és az országos szejm képviselői Krakkóban bejelentik az egyesült és független, tengeri kijáráttal rendelkező lengyel állam helyreállításának igényét.

Július 22.: a német rendőrség Varsóban letartóztatja Józef Piłsudskit és Kazimierz Sosnkowski alezredest a Németországgal szemben ellenséges Lengyel Katonai Szervezet megalakításának vádjával.

Augusztus 15.: R. Dmowski vezetésével Lausanne-ban megalakul a Lengyel Nemzeti Bizottság, amelynek feladata a lengyel ügy képviselete és formálása a nyugati államokban. E bizottság gyakorolta a politikai felügyeletet a Franciaországban szerveződő lengyel haderő fölött.

Szeptember 12.: a Lengyel Királyságban legfőbb államhatalmi szervként Régenstanács alakul, amely a tervek szerint lebonyolítja a király vagy régens megválasztását, illetve előkészíti a törvényhozó Államtanács létrehozását.

1918

Március 3.: Szovjet-Oroszország Bresztben békét köt Németországgal és Ausztria–Magyarországgal. Ebben Oroszország lemond Finnországról, Litvániáról, Észtországról, Fehéroroszországról, Ukrajnáról és a Kaukázusontúlról.

Június 3.: a versailles-i konferencián Franciaország, Olaszország és Anglia miniszterelnökei elfogadták a tengeri kijáráttal rendelkező Lengyelország helyreállításáról szóló határozatot.

Szeptember 28.: a Lengyel Nemzeti Bizottság megállapodott a francia kormánnyal, hogy a Franciaországban és annak határain kívül alakuló és a központi hatalmak ellen harcoló hadsereg önálló haderőként áll szövetségben az antanttal. Egy héttel később ennek a hadseregnek Józef Haller tábornok lesz a parancsnoka. Október folyamán mind Nagy-Britannia, mind Olaszország szövetségesének ismeri el a franciaországi lengyel haderőt.

Október 15.: az osztrák–magyar parlament lengyel követei bejelentik, hogy „e pillanattól kezdve a szabad és egyesült lengyel állam alattvalóinak és polgárainak” tekintik magukat.

Október 18.: az Ukrán Nemzeti Tanács Lembergben bejelentette, hogy a Habsburg Monarchia valamennyi etnikailag ukrán területe egyesül.

November 6–7.: Lublinban Ignacy Daszyński vezetésével megalakul a Lengyel Köztársasági ideiglenes népi kormánya.

November 11.: a Régenstanács kinevezi az előző napon a Berlinből Varsóba érkezett Józef Piłsudskit a formálódó lengyel haderő főparancsnokának a rend megőrzése céljából.

November 14.: a Régenstanács átadja a hatalmat Piłsudskinak, aki Ignacy Daszyńskit bízta meg kormányalakítással, ő azonban – mint néhány nap múlva kiderül – képtelen eleget tenni a felkérésnek.

November 18.: Piłsudski Jędrzej Moraczewskit kéri fel kormány alaftására.

November 22.: Piłsudski „ideiglenes államfő” lesz.

November 23.: az államfő rendeletben vezeti be a nyolc-órás munkanapot és a negyvenhat órás munkahetet.

December 8.: az újonnan alapított Lublini Katolikus Egyetem ünnepélyes évnyitója.

December 16.: Varsóban a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciájának és a Lengyel Szocialista Párt – Baloldal egyesüléséből létrejön a Lengyelország Kommunista Munkáspártja.

December 27.: Poznańban felkelés tör ki a városban állomásozó német haderő ellen. A felkelés az egykor Poznańi Nagyhercegség északi és déli részére is kiterjed.

1919

Január 16.: Piłsudski Ignacy Paderewskit bízza meg kormányalakítással.

Január 16.: országgyűlési választások a Lengyel Királyság területén és Nyugat-Galíciában.

Február. 14.: első ízben csapnak össze a visszavonuló németek nyomában nyugat felé törő bolsevik erők és a lengyel csapatok.

Február. 20.: a megalakult szejm Piłsudskit államfővé nevezi ki.

Április 20.: a lengyel csapatok a négy nappal korábban megkezdett hadművelet eredményeképpen kiűzik a bolsevik haderőt Vilnából.

Július 27.: Galícia teljes egészében a lengyel hadsereg ellenőrzése alá kerül. Volhíniában állandósulnak a harcok a Vörös Hadsereggel.

Augusztus 16.: Felső-Sziléziában népfelkelés tör ki a német fennhatóság ellen. A felkelést nyolc nap alatt felszámolják a németek.

December 13.: Leopold Skulski új kormányt alakít.

1920

Január 17.: a versailles-i béke hatályba lépésével a József Haller tábornok parancsnoksága alatt álló lengyel csapatok bevonulnak a németek által átadni kényszerült lengyel területekre.

Április 24.: Lengyelország és Ukrajna kormány megbízottai katonai együttműködési megállapodást kötnek a másnap meginduló kijevei hadjárat idejére.

Május: 7–8.: a lengyel csapatok bevonulnak Kijevbe. A városban megkezdte működését az Ukrán Népköztársaság kormánya Petlura vezetésével.

Május: 14.: Oroszország nyugati frontján megkezdte a támadást a Tuhacsevszij parancsnoksága alatt álló bolsevik haderő.

Május: 27.: a bolsevik hadsereg megkezdte az ellentámadást Ukrajnában.

Június: 9.: Skulski kormánya benyújtja lemondását. Másnap a lengyel csapatok kiűrtik Kijevet.

Június 23.: megalakul Władysław Grabski parlamenten kívüli kormánya.

Július 4.: a bolsevik hadsereg általános támadást indít a nyugati fronton. Két nap múlva Grabski miniszterelnök a spai antantkonferenciára utazik.

Augusztus 1.: a Vörös Hadsereg elfoglalja Bresztet, átlépi a Bug vonalát, és kikiáltja a Fehérorosz Szovjet Köztársaságot.

Augusztus 14.: megkezdődik a varsói csata.

Augusztus 17–18.: a lengyel csapatok ellentámadásba mennek át. A bolsevik hadsereg a front északi és középső szakaszán, majd két hét múlva délen is, megkezdí a viszszavonulást. Az üldöző lengyel hadsereg újabb és újabb győzelmet arat.

Szeptember 2.: Minszkben béketárgyalások kezdődnek a lengyel és bolsevik delegációk között. A tárgyalások 21-én Rigában folytatódnak.

Október 7.: a lengyel hadsereg Żeligowski tábornok parancsnoksága alatt álló egységei „fellázadnak”, és elfoglalják Vilnát.

Október 12.: Rigában megállapodnak a békefeltételekben, s hat nap múlva fegyvernyugvás áll be a két állam között.

1921

Január 27.: a szejm többségi szavazással dönt arról, hogy létrehozzák a lengyel parlament felsőházát, a szenátust.

Február 19.: Párizsban aláírják a lengyel–francia politikai együttműködési szerződést, amelyhez tartozik egy titkos katonai megállapodás is.

Március 3.: Bukarestben aláírják a titkos lengyel–román katonai megállapodást, amely véd- és dacsövetséget jelent szovjet támadás esetén.

Március 17.: a Lengyel Köztársaság szejmje elfogadja a lengyel alkotmányt.

Március 18.: Rigában aláírják a Lengyelország és Szovjet-Oroszország, valamint Szovjet Ukrajna közötti békeszerződést.

Május 1.: Felső-Sziléziában felkelés tör ki a terület Lengyelországhoz csatolásáért.

Május 25.: Lengyelország és Szovjet-Oroszország között diplomáciai kapcsolat létesül.

Szeptember 20.: miután egy héttel korábban Wincenty Witos balközép kormánya benyújtotta lemondását, Antoni Ponikowski vezetésével parlamenten kívüli kormány alakul.

Október 20.: a Nagykövetek Tanácsa Felső-Sziléziát felosztja Németország és Lengyelország között.

1922

Február 20.: Vilnában bejelentik, hogy Közép-Litvánia betagoódik Lengyelországba.

Április 15.: a szejm ratifikálja a rigai békeszerződést.

Június 20.: a lengyel csapatok bevonulnak Felső-Szilézia Lengyelországnak ítélt részébe.

Július 7.: a jobboldal megbuktatja Artur Śliwiński pár napja működő baloldali kormányát.

Július 14.: a szejm a jobboldali W. Korfanty jelöli miniszterelnöknek. Piłsudski bejelenti, hogy mivel nem lát lehetőséget a vele való együttműködésre, lemond államfői tisztéről.

Július 31.: Julian Nowak, a krakkói Jagelló Egyetem rektora kap megbízást parlamenten kívüli kormányalakításra.

Szeptember 15.: a szejm határozatot hoz arról, hogy a halászfaluként ismert Gdyniából kikötővárost építsenek.

December 9.: a Nemzetgyűlés – a szejm és szenátus együttes ülése – Gabriel Narutowiczot választja meg köztársasági elnökké.

December 19.: Narutowicz köztársasági elnök ellen sikeres merényletet követnek el.

December 20.: a Nemzetgyűlés Stanisław Wojciechowskit választja meg köztársasági elnöknek, aki két nappal később leteszi a hivatali esküt.

1923

Január 13.: Wojciechowski Władysław Sikorski tábornokot bízza meg kormányalakítással.

Március 15.: a Nagykövetek Tanácsa elismeri Lengyelország Rigában megállapított keleti határát.

Május 20.: Wojciechowski köztársasági elnök Wincenty Witost bízza meg kormányalakítással.

Július 2.: Piłsudski marsall a hadseregben betöltött utolsó tisztségéről is lemond.

November 3.: a Lengyel Szocialista Párt országos általános sztrájkot hirdet. Másnap a kormány több nagyvárosban rendkívüli állapotot vezet be.

November 6.: Krakkóban a munkások összecsapnak a hadsereggel és a rendőrséggel. Harmincegy személy életét veszíti, a sebesültek száma meghaladja a száz főt. Borysław, dél-lengyelországi olajkitermelő központ is véres összetűzések színhelye.

December 12.: a szejm földreformtervezetet dolgozott ki. A terv szerint a földosztást tíz év alatt kellett volna végrehajtani. Két nap múlva tiltakozásul a Lengyel Néppárt – „Piast” kilép a kormányból, ami Witos kormányának bukását jelenti.

December 19.: a jobboldali Władysław Grabski alakít parlamenten kívüli kormányt, aki merész államháztartási reformprogramot és pénzügyi programot hirdet.

1924

Május 23.: a szejm törvényt hoz az általános hadkötelezettségről.

Július 1.: több hónapos előkészítő munka után bevezetik az új pénzt, a zlotyt.

Szeptember 20.: a keleti határ őrizetére felállítják a Határvédelmi Hadtestet.

November 23.: Władysław Stanisław Reymont Nobel-díjat kap a *Parasztok* című regényéért.

1925

Január 14.–február. 5.: Lengyelország Kommunista Munkáspártjának III. kongresszusán a pártot átnevezik. Új neve: Lengyelország Kommunista Pártja.

Május 10.: Lengyelország aláírja az 1907-es III., IV., és V. hágai egyezményt.

Július 11.: megalakul az Ukrán Nemzeti-Demokratikus Egyesülés, Lengyelország legbefolyásosabb ukrán nemzeti szervezete.

November 13.: a Lengyel Bank elnökével konfliktusba keveredő Grabski benyújtja lemondását.

November 15.: Piłsudski lakhelyén, Sulejówekben a marsall melletti tüntetésre kerül sor.

November 20.: Skrzyński koalíciós kormányt alakít.

December 28.: a szejm elfogadta a földreform végrehajtásáról szóló törvényt.

1926

Május 10.: Władysław Grabski sikertelen kormányalakítási kísérlete után Wojciechowski köztársasági elnök Wincenty Witost bízta meg kormányalakítással.

Május 11.: hadgyakorlat örve alatt Lucjan Żeligowski tábornok csapatokat von össze a Varsó közelében fekvő Rembertówban.

Május 12.: délben Piłsudski parancsot ad a Varsó környékén mozgósított alakulatoknak, hogy vonuljanak a fővárosba. Este fél hétkor a kormányhű erők összecsapnak a Varsóba benyomuló katonasággal. A harcok május 14-én

estig tartanak. 17 órakor a kormány lemond, s éjfélkor Wojciechowski is leköszön államfői tisztéről. Posztját az alkotmány szerint a szejm elnöke, Maciej Rataj veszi át.

Május 15.: Maciej Rataj Kazimerz Bartelt bízta meg kormányalakítással.

Május 31.: a Nemzetgyűlés Piłsudskit választja meg köztársasági elnöknek, aki a tisztséget visszautasítja, s maga helyett Ignacy Mościckit javasolja. A másnapi választáson Ignacy Mościcki kapja a szavazatok többségét.

Szeptember 24.: Bartel benyújtja lemondását. Három nappal később a köztársasági elnök ismét Bartelt bízta meg kormányalakítással, aki a korábbi összetételű kormányt javasolta elfogadásra.

Október 2.: a köztársasági elnök Piłsudskit bízta meg kormányalakítással.

1927

November 28.: a köztársasági elnök rendeletet ad ki a szejm és a szenátus feloszlataásáról és 1928 márciusára javasolja az új választások kiírását.

1928

Január 19.: megalakul a Kormánytámogató Pártonkívüli Blokk.

Március 4.: a szejmválasztáson a Kormánytámogató Pártonkívüli Blokk győz, de nem szerzi meg a szavazatok abszolút többségét. Az egy héttel későbbi szenátusi választáson nagyobb arányú a győzelme, de ezen sem szerzi meg a szavazatok felét.

Március 19.: a Lembergi Hadtest Körzetének parancsnokát, Władysław Sikorski tábornokot Piłsudski hadügy-miniszter leváltja posztjáról, és meghatározatlan időre szabadságolja. A szabadság gyakorlatilag 1939 szeptemberéig tart.

Június 25.: Piłsudski benyújtja a lemondását azzal az indokkal, hogy a miniszterelnök túlságosan függ a szejm többségének akaratától. Két nap múlva Kazimierz Bartel áll a csaknem változatlan összetételű kormány élére.

1929

Április 14.: Bartel benyújtja lemondását.

Szeptember 14.: a baloldali és centrupártok – Centrolew – elhatározzák, hogy egységesen lépnek fel Piłsudski tábora ellen.

December 6.: miután a szejm elfogadta a Centrolew bizalmatlansági indítványát, Bartel kormánya benyújtotta lemondását.

December 29.: Bartel megalakítja ötödik kormányát.

1930

Március 17.: Bartel kormánya benyújtja lemondását. Március 29-én Mościcki köztársasági elnök Walery Ślaweket, a Kormánytámogató Pártonkívüli Blokk elnökét bízza meg kormányalakítással.

Június 29.: Wincenty Witos kezdeményezésére Krakówban megrendezik a Népszabadság és a Népjog Védelmének Kongresszusát, amelyen a Centrolew és a vele rokon-szenvező küldöttek vesznek részt. Határozat születik „Piłsudski diktatúrájának” megdöntéséről.

Augusztus 21.: a Centrolew Politikai Bizottsága szeptember 14-ére országos demonstrációkat hirdet „a népszabadság és a népjog védelmében”. Követeli a szejm összehívását, a diktatúra felszámolását és a gazdasági válság leküzdését.

Augusztus 23.: a Ślawek-kormány benyújtja lemondását. Két nappal később Mościcki elnök Piłsudskit bízza meg kormányalakítással.

Augusztus 30.: a köztársasági elnök feloszlatja a szejmet és a szenátust, s november végére írja ki a választásokat.

Szeptember 9/10.: az éjszaka folyamán a rendőrség tizenkilenc szejmkövetet letartóztat.

Szeptember 14.: a Centrolew hívei több városban szerveznek tiltakozó tüntetéseket, amelyek véres összetűzésekbe torkollnak a rendőrséggel.

November 16.: a Kormánytámogató Pártonkívüli Blokk a szejmválasztáson megszerzi a mandátumok ötvenöt százalékát. Az egy héttel később tartott szenátusi választáson a szavazatok közel hetven százalékát könyvelheti el.

December 4.: Piłsudski benyújtja lemondását, ismét Sławeket bízzák meg kormányalakítással.

1931

Május 26.: Sławek kormánya benyújtja lemondását. Másnap csaknem változatlan összetételben Aleksander Prystor veszi át a kormányt. Sławek új alkotmány kidolgozására kap megbízást.

1932

Július 23.: Moszkvában a lengyel és a szovjet kormány képviselői három évre szóló megnehtámadási szerződést írnak alá.

1933

Május 8.: ismét Ignacy Mościckit választják meg Lengyelország köztársasági elnökévé. Ezzel egyidejűleg Prystor kormánya kötelességszerűen benyújtja lemondását. Két nap múlva Janusz Jędrzejewicz, az oktatási reform kidolgozója alakít kormányt, amely összetételét tekintve csaknem azonos az előzővel.

1934

Január 26.: a berlini lengyel nagykövet és a német külügyminiszter aláírják a tíz évre szóló megnehtámadási szerződést a Lengyel Köztársaság és a III. Birodalom között.

Május 13.: Jędrzejewicz benyújtja lemondását. Két nap múlva Leon Kozłowski professzor alakítja meg az előbbihez képest csaknem változatlan összetételű kormányát.

Augusztus 8.: megalakul a Külhoni Lengyelek Világszövetsége.

1935

Január 16.: egy évig tartó vita után a szenátus elfogadja az új lengyel alkotmány szövegét.

Április 23.: Mościcki köztársasági elnök aláírja az új lengyel alkotmányt.

Május 12.: meghal Józef Piłsudski.

Július 10.: a köztársasági elnök feloszlatja a szejmet és a szenátust.

Szeptember 8.: a szejmválasztásokon a szavazatok többségét a Kormánytámogató Pártonkívüli Blokk szerzi meg. Az egy hét múlva tartott szenátusi választáson még nagyobb arányban kap bizalmat.

Október 12.: Sławek kormánya a választások után kötelező hagyomány szellemében benyújtja lemondását. Utódja másnap Marian Zyndram-Kościałkowski lesz. Az új kormány nyitni próbál a mérsékelt ellenzék felé.

1936

Január 3.: a meghirdetett amnesztia jegyében háromezer-ötszáz kommunista hagyja el a börtönt, s további ötezernek mérsékelik a büntetését.

Május 15.: Felicjan Sławoj-Skłodkowski tábornok vezetésével új kormány alakul.

November 11.: Edward Rydz-Śmigły Lengyelország marsalljává nevezik ki.

1937

Június 9–11.: a Lengyelország Kommunista Pártja vezetőinek moszkvai pere. 1938 végéig Sztálin utasítására csaknem az összes lengyel kommunista vezetőt kivégzik.

1938

Január 5–10.: Horthy Miklós kormányzó látogatása és tárgyalásai Lengyelországban.

Február 22–25.: Mościcki köztársasági elnök és Beck külügyminiszter fogadja nem hivatalos lengyelországi látogatása során Poroszország miniszterelnökét, Hermann Göringet, akinek javasolják az 1934-ben kötött meg nem támadási szerződés meghosszabbítását.

Március 5–7.: Berlinben megtartják a Németországi Lengyelek Szövetségének I. kongresszusát. A III. Birodalomban másfél milliós lengyel kisebbség élt.

Október 2.: a „Śląsk” Önálló Hadműveleti Csoport egységei megkezdik a csehszlovákiai Olza-vidék elfoglalását.

Október 11.: Mościcki köztársasági elnök dekrétuma arról, hogy az Olza-vidék nyolcszáz négyzetkilométernyi területét, kétszázhuszonhétezer lakossal Lengyelországhoz csatolták.

November 6.: szejmválasztás, amelyen a kormánypárti tábor meglepően jó eredményt ér el. (A szenátusi választ két hét múlva tartották meg.)

November 23.: a hagyományoknak megfelelően Sławoj-Składkowski kormánya benyújtja lemondását, de a köztársasági elnök nem fogadja el.

1939

Augusztus 23.: a Molotov–Ribbentrop-paktum aláírása.

Augusztus 24.: Rydz-Śmigły marsall részleges mozgósítást rendel el.

Augusztus 25.: a Nagy-Britannia és Lengyelország közötti kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírása Londonban.

Augusztus 27.: a lengyel válogatott 4:2-re győz a magyar válogatott ellen a Varsóban tartott labdarúgó-mérkőzésen. A róla szóló híradás során készül az utolsó film a békebeli Varsóról.

Augusztus 30.: Mościcki köztársasági elnök elrendeli az általános mozgósítást.

Szeptember 1.: Németország hadüzenet nélkül megtámadja Lengyelországot.

Szeptember 3.: Nagy-Britannia és Franciaország hadat üzen Németországnak.

Szeptember 17.: a Vörös Hadsereg benyomul Lengyelország keleti területeire.

Szeptember 27.: Varsóban megalakul a Lengyelország Győzelmének Szolgálatára nevű földalatti katonai-politikai szervezet, amelynek vezérkari főnöke Stefan Rowecki ezredes lesz.

Szeptember 28.: négy hétig tartó állandó légitámadás és ostrom után Varsó kapitulál. Moszkvában aláírják a szovjet–német határmegállapodási és barátsági szerződést.

Szeptember 29.: a Varsóhoz közel fekvő Modlini erődítmeny megadja magát. A Wehrmacht bevonul Varsóba.

Szeptember 30.: Lengyelország új köztársasági elnöke, Władysław Raczkiewicz, még aznap, hogy leteszi az esküt, Władysław Sikorskit bízta meg kormányalakítással, aki már az előző naptól fogva a franciaországi lengyel haderő főparancsnoka volt.

Október 2.: a Hel-félsziget lengyel garnizona harminckét napi tartó harc után leteszi a fegyvert. Az új lengyel köztársasági elnököt és a Sikorski által alakított emigráns lengyel kormányt mind Franciaország, mind Nagy-Britannia elismeri.

Október 6.: a Kocknál vívott többnapos csata zárófejezeteként Kleeberg tábornok hadserege attól tartva, hogy a Vörös Hadsereg hátba támadja, leteszi a fegyvert a Wehrmacht előtt. Ezzel ér véget a szeptemberi német–lengyel, szovjet–lengyel háború.

Október 26.: azon a lengyel területen, amelyet a Wehrmacht szállt meg, de Hitler nem olvasztott be október 8-án a III. Birodalomba, megalakul a Főkormányzóság.

Október 29.: a szovjet hatóságok – az október 10-én kötött szovjet–litván egyezség alapján – átadják a Litván Köztársaságnak Vilnát és a Vilna-vidéket, hétezer négyzetkilométernyi területet, amelyen ötszázezer ember él – (háromszázhuszezer lengyel, százhétezer zsidó, hetvenötezer belorusz, harmincegyezer litván).

November 7.: Rydz-Śmigły marsall lemond a lengyel hadsereg főparancsnoki tisztéről, amelyet Sikorski tábornok vesz át.

November 13.: Sikorski tábornok új földalatti katonai szervezetet hoz létre Fegyveres Harci Szövetség néven. Célja egy olyan egész Lengyelországot behálózó konspirációs szervezet kialakítása, amely kész a megfelelő pillanatban az ország helyreállításáért folytatott harc megindítására. A Lengyelország Győzelmének Szolgálat utódszervezete a londoni lengyel kormány honi földalatti hadserege.

1940

Január 16.: a Fegyveres Harci Szövetségnek mind a német megszállási övezetben, mind a szovjet megszállási övezetben megalakul a parancsnoksága. A szovjet megszállási övezet parancsnokságát az NKVD rövid idő alatt felszámolja azzal, hogy parancsnokát Karaszewicz Tokarzewski tábornokot március 6-ról 7-re virradó éjszaka határátkelés közben letartóztatja.

Március 5.: a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottsága jóváhagyja Lavrentyij Berija belügyi népbiztos tervét, miszerint bírósági eljárás nélkül lőjjeék agyon a hadifogolytáborokban és börtönökben tartott lengyel tiszteket, rendőröket, hivatalnokokat, földbirtokosokat, gyárosokat: szám szerint huszonötezer-hétszáz embert.

Május 27–28.: a podhalei önálló lövészdandár brit, francia, norvég csapatokkal együtt elfoglalja Narwik kikötőjét, amelyet június 4. és 8. között hagy el. A hadműveletben a lengyelek elveszítik a *Grom* torpedórombolót és a *Chrobry* szállítóhajót.

Június 13–18.: Stanisław Maczek tábornok páncélosdandárja, Bronisław Duch tábornok 1. gránátoshadosztálya, Bronisław Prugar-Ketling tábornok 2. gyalogoslövész hadosztálya (s az utolsó napokban) a podhalei önálló lövészdandár valamint több lengyel repülőegység rész vesz Franciaország védelmében. Az összeomlás után a lengyel katonák nagyobb részének sikerül csoportosan vagy egyenként átjutni Nagy-Britanniába.

Június 30.: Sikorski Stefan Rowecki tábornokot nevezi ki a Fegyveres Harci Szövetség főparancsnokának

Augusztus 5.: Londonban aláírják a brit–lengyel katonai szerződést. Ennek értelmében a brit parancsnokság hadműveleti terveihez igazodva, de lengyel parancsnokság alatt Nagy-Britanniában felállítják a lengyel haderőt. Első lépésként Marian Kukiel tábornok parancsnoksága alatt Skóciában azonnal megkezdtek az I. lengyel hadtest megszervezését. Kezdeti szakaszban a szárazföldi lengyel haderő huszonhétezer, a lengyel légierő hatezeröttszáz, a haditengerészet ezeröttszáz emberrel rendelkezett. Emellett a Palesztinában szerveződő kárpáti lövészdandár négyezeröttszáz embert számlált.

Október 12.: a varsói gettó felállításának elrendelése.

December 3.: az emigráns londoni lengyel kormány megállapodott a honi földalatti hatóságokkal, hogy kormánydelegátat küld Varsóba, akinek hatásköre a Főkormány-

zóságra terjed ki. Feladata a közvetítés London és a honi polgári és katonai ellenállás között.

1941

Február 14/15.: földet ér lengyel területen a londoni kormány első ejtőernyős futárja. 1944 áprilisáig kilenc repülőből negyvenegy katonát és kilenc politikai futárt dob le két tonna felszereléssel, 1 660 850 dollárral, 1775 angol fonttal, 885 000 német márkával. Az angol gépek hatósugara csak Varsó térségéig ért.

Március 3.: felállítják a krakkói gettót.

Július 30.: a brit közvetítéssel tető alá hozott Sikorski–Majszkij- (lengyel–szovjet) egyezmény aláírása.

Augusztus 1.: az egykori Kelet-Galíciát a Főkormányzósághoz csatolják, amelynek területe így 142 000 négyzetkilométerre, lakóinak száma tizenhétmillióra növekszik.

Október 9.: Sikorski elrendeli az önálló lengyel ejtőernyősdandár felállítását, amelynek parancsnokává Stanisław Sosabowski ezredes nevezi ki.

December 10.: Sikorski tábornok hivatalos látogatásra Moszkvába érkezik, s 3-án és 4-én tárgyalásokat folytat Sztálinnal.

December vége: a Fegyveres Harci Szövetség megszervezi a diverzáns „Legyező” csoportot, amelynek működési területe az egész szovjet–német front mögötti megszállt terület.

1942

Január 5.: Varsóban a Moszkvából küldött csoport vezetésével megalakul a Lengyel Munkáspárt, amely a tavasz folyamán Népi Gárda néven létrehozza a saját haderejét. Fő célja az azonnali fegyveres harc megkezdése és a „londoni reakciós erők leleplezése, leküzdése”.

Február 14.: a főparancsnok, Władysław Sikorski tábornok parancsára a Fegyveres Harci Szövetség nevében átalakul Honi Hadsereggé, amelynek főparancsnokává a Fegyveres Harci Szövetség addigi parancsnokát, Stefan „Grot” Rowecki tábornokot nevezik ki.

Március 24.: megkezdődik a Szovjetunióban Anders tábornok parancsnoksága alatt légrehozott lengyel hadsereg áttelepítése Iránba.

Július 2.: Sztálin további három lengyel hadosztály Iránba történő áttelepítését engedélyezi.

Július 22.: megkezdődik a varsói gettó lakosságának elhurcolása – elsősorban – a treblinkai haláltáborba.

Augusztus 15.: Sikorski tábornok elrendeli, hogy valamennyi honi fegyveres erő rendelje magát alá a Honi Hadseregnek.

Szeptember 27.: Zofia Kossak-Szatkowska és Wanda Filipowiczowa kezdeményezésére megalakul a Zsidókat Segítő Ideiglenes Bizottság, a „Konrad Żegota Bizottság, amelynek tevékenysége fölött a Kormányképviselő gyakorol felügyeletet. A bizottság decemberben átalakul Zsidókat Segítő Tanácsá.

November: a Honi Kormányképviselő kiküldöttje, Jan Koziński Karski, mint haláltáborokban megfordult szemtanú, beszámol az angol hatóságoknak a zsidóság végkiirtásáról.

December 2.: a varsói gettóban Mordechaj Anielewicz vezetésével megalakul a Zsidó Harci Szervezet.

1943

Január 18.: a Zsidó Harci Szervezet fegyveres ellenállása megakadályozza a rendőrséget abban, hogy a varsói gettó maradék lakosságát elhurcolja.

Április 15.: a londoni lengyel kormány azzal a kéréssel fordult a genfi Nemzetközi Vöröskereszthez, hogy vizsgálja ki a németek által a katyni erdőben feltárt lengyel tömegsírokat.

Április 19.: kitör a varsói gettófelkelés, amelyet csak három hét után tudnak a nácik elfojtani.

Április 25–26.: a szovjet kormány megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat a londoni lengyel kormánnyal.

Május 8.: a kommunista Lengyel Hazafiak Szövetsége orgánuma, a *Wolna Polska* (Szabad Lengyelország) közétette, hogy a szovjet kormány engedélyezte a Kościuszko gyalogoshadosztály felállítását.

Július 4.: Gibraltárnál légi baleset következtében meghal Sikorski tábornok.

Július 14.: Raczkiewicz köztársasági elnök a néppárti Stanisław Mikołajczyk, addigi miniszterelnök-helyettesre bízta a kormányalakítást.

Júl. 17.: Stefan Grot-Rowecki tábornok letartóztatása után Tadeusz Bór-Komorowski tábornokot nevezik ki a Honi Hadsereg főparancsnokának.

Október 12.: a 33. szovjet hadseregbe betagolt 1. lengyel (Kościuszko) gyalogoshadosztályt Leninóhoz rendelik. A kétnapos csatában a hadosztály vesztesége: háromezer halott, sebesült és eltűnt.

November 28.–december 1.: a Hitler-ellenes koalíció három nagyhatalmának képviselői – Sztálin, Churchill, Roosevelt – első tanácskozása Teheránban. A háború utáni helyzetre vonatkozóan többek között abban is megállapodnak, hogy Lengyelország a szovjet befolyási övezet része lesz, keleti határát többé-kevésbé a Curzon-vonalhoz igazítva húzzák meg, nyugati határát az Odera–Neisse folyók vonala alkotja.

December 31.: az 1942. január 5-én megalapított kommunista Lengyel Munkáspárt (LMP) és több kisebb kommunistabarát csoport képviselői létrehozzák az Országos Nemzeti Tanácsot (ONT), amelynek elnöke Bolesław Bierut, elnökhelyettese a Lengyel Szocialista Párt szovjetbarát szárnya által delegált Edward Osóbka-Morawski lesz. Az ONT célja a földalatti kommunista szervezetek ideiglenes képviselte és a leendő Lengyelország parlamentjének létrehozása a Londonból irányított Földalatti Lengyelország hatalmi struktúrájának ellensúlyozására. Az ONT közleményben jelentette be egy radikális földreformot, bank- és gyárállamosítást kilátásba helyező szovjetbarát ideiglenes kormány megalakítását, s ehhez kapcsolódóan azt is, hogy a londoni kormány nem képviselheti a lengyel nemzetet.

1944

Január 1.: az Országos Nemzeti Tanács megalakítja a Lengyel Népi Hadsereget, amelybe az LMP kisebb fegyveres osztagain kívül a Népi Gárda is betagoódik.

Január 22–23.: az ONT második ülésén bejelentette, hogy elfogadja a Curzon-vonalat keleti határként, s egyúttal kifejezte köszönetét a Szovjetuniónak, mert kész Lengyelországnak segítséget nyújtani azért, hogy „a Piastok ősi földjeit” nyugaton visszaszerezze.

Február 2.: a londoni lengyel kormány jóváhagyja a „Burza” (Vihar) akció elveit. E szerint a Vörös Hadsereget szövetségesnek kell tekinteni, kerülni kell vele az összeűzést (kivéve az önvédelmi kényszert), fokozni kell a visszavonuló németek hátában folytatott diverziós tevékenységet, s elő kell készíteni a megfelelő időben kirobbanandó össznemzeti felkelést. A lengyel lakosságnak és földalatti hivataloknak a Vörös Hadsereg által elfoglalt lengyel területeken kell maradniuk.

Március 16.: a Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnöksége jóváhagyta a lengyel hadsereg Szovjetunióban történő felállítását. Ennek magját a Szovjetunióban 1943. augusztus 1-jén létrehozott 1. Lengyel Hadtest képezte. A Zygmunt Berling tábornok parancsnoksága alá rendelt hadsereg 3 gyalogoshadosztályból, 1 tüzérdandárból, 1 páncélosdandárból és 1 vadászrepülő-ezredből állt, s 1944

áprilisában 43 500 embert számlált. Hadműveletileg ugyanennek a hónapnak a végén tagolták be a Konsztantyin Rokosszovszkij tábornok által irányított 1. belorusz frontba.

Május 3.: Władysław Raczkiewicz emigráns lengyel köztársasági elnök április 26-án kiadott rendelkezésének megfelelően, Jan Stanisław Jankowski, a londoni lengyel kormány honi képviselője felvette a miniszterelnök-helyettesi címet, s a megszállt Lengyelországban összehívta az Honi Minisztertanácsot, amelynek tagjai a Lengyel Szocialista Pártot reprezentáló Antoni Pajdak, a Néppártot képviselő Adam Bien és a Nemzeti Párt részéről Stanisław Jasiukowicz lett.

Május 18.: a II. lengyel hadtest egységei a május 12-től tartó ostrom eredményeként elfoglalják a Monte Cassinó-i kolostort, majd a következő héten áttörik a Hitlerről elnevezett szomszédos német védelmi vonalat. A nagy hazai visszhangot kiváltó győzelemben a lengyelek 924 halottat, 345 eltűntet és 2930 sebesültet veszítettek.

Július 21.: két kommunista szervezet: az ONT és a Lengyel Hazafiak Szövetségének tagjai Moszkvában létrehozzák a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottságot (LNFB), amely Sztálin terveinek megfelelően a kormány szerepét játszotta a Vörös Hadsereg által elfoglalt Lengyelország középső és nyugati területein. Az LNFB elnöki posztjára E. Osóbka-Morawski, az ONT tagja került,

helyettesei a moszkovita lengyel kommunistákat (Lengyel Hazafiak Szövetsége) képviselő Wanda Wasilewska és A. Witos lettek. A nemzetvédelmi tálcát Michał Rola-Żymierski tábornok kapta, a közbiztonsági miniszter Stanisław Radkiewicz, a tájékoztatási és propagandaügyi miniszter Stefan Jędrychowski lett. A moszkvai rádió július 22-én jelentette be a bizottság megalakulását és tette közzé a LNFB-nek a lengyel nemzethez intézett kiáltványát. Ez a nagyüzemek államosítása mellett a kisvállalatok és a kiskereskedelem, valamint a közép- és kisbirtokok magánkézből hagyását ígérte, ugyanakkor a londoni kormányt és honi képviselőit „önkéntesnek” és a megszállók elleni harc „elszabotálóinak” nevezte.

Július 31.: Otwock és Radzymin elfoglalását követően szovjet páncélosok állnak Varsó délkeleti határán. Ezzel párhuzamosan a Honi Hadsereg főparancsnokát, Tadeusz Bór-Komorowski tábornokot arról tájékoztatják Londonból, hogy Mikołajczyk miniszterelnök Moszkvába utazik a lengyel–szovjet viszony rendezéséről tárgyalni, s így a Vörös Hadsereggel való együttműködés is lehetővé válhat. Ezen információk birtokában döntés született arról, hogy Varsót bekapcsolják a „Burza” akcióba, vagyis felkelést robbantanak ki.

Augusztus 1.: délután 17 órakor felkelés tör ki Varsóban, amely hatvanhárom napig tart majd. Az első nap meglepetésre alapozott akcióinak nagy része nem sikerül. A város lakossága egy emberként áll a felkelők oldalára, s ez teszi lehetővé a harc folytatását.

Augusztus 7–21.: a nyugati lengyel haderőnek a II. kanadai hadtestbe betagolt 1. páncélosadosztálya Stanisław Maczek tábornok vezetésével részt vesz Normandia felszabadításában. A harcok során 446 halottat, 150 eltűntet és 1501 sebesültet veszít.

Augusztus 20.: a Lublini Vajdaságban elrendelt mozgósítással megkezdik a 2. lengyel hadsereg felállítását, amelynek parancsnoka Karol Świerczewski tábornok lesz. A LNFB augusztus 24-én elrendeli valamennyi földalatti fegyveres erő feloszlátását, s tagjainak belépését a Lengyel Haderőbe. 1944 végig 110 000 embert hívnak be.

Szeptember 16–22.: miután az 1. belorusz front lengyel és szovjet egységei elfoglalják Pragát, az 1. hadsereg parancsnoka, Berling tábornok szeptember 16-án úgy dönt, hogy átkel a Visztulán. Aznap a 3. gyalogoshadosztály egységei kelnek át a folyón, 17-ről 18-ra virradó éjszaka pedig a 2. gyalogoshadosztályé. Egyik esetben sem kapnak szovjet tűzérségi támogatást. Szeptember 22-ig a németek felszámolják az átdobott lengyel erőket, amelyek háromezer halottat és sebesültet veszítenek. A balsiker miatt leváltják Berlinget a posztjáról, s helyette Szergej Grohov tábornokot nevezik ki – Stanisław Papłowski néven – az 1. hadsereg parancsnokává.

Október 2.: Erich von dem Bach-Zelewski tábornok főhadiszállásán aláírják a kapitulációs szerződést. A németek hadviselő félnek ismerik el a lengyeleket; ennek

értelmében a felkelésben részt vett harcosokat megilleti a hadifoglyokra vonatkozó jog. Ezt követően Heinrich Himmler kiadta a parancsot a város lerombolására, amelyet 1945 januárjáig a megszállók végre is hajtottak.

Október 30.: a LNFB rendeletet ad ki „az állam védelméről”. Ez börtönnel és halálbüntetéssel fenyegeti mindazokat, akik gátolják a földreformot, engedély nélkül rádiókészüléket készítenek vagy tartanak, valamint a bűntényeket vagy a bűntény-előkészületeket nem jelentik a hatóságoknak. Az új dekrétum a LNFB terrorszerveinek korlátlan cselekvési lehetőséget biztosít.

November 24.: Mikołajczyk, miután a négy londoni kormánypárt a Koordinációs Bizottság ülésén elvet mindenféle területi és politikai engedményt a szovjet fél javára, lemond a miniszterelnöki posztjáról.

November 29.: Raczkiewicz emigráns köztársasági elnök Tomasz Arciszewskit, a Lengyel Szocialista Párt egykori függetlenségi képviselőjét bízza meg Londonban kormányalakítással. A kormányban csak a Lengyel Szocialista Párt és a Nemzeti Demokrácia képviselői vesznek részt, Mikołajczyk pártja, a Néppárt kimarad belőle. London elismeri az új lengyel kormányt, de semmiben sem támogatja. Jelentősége a továbbiakban erkölcsi tiltakozás a sztálini diktátum s az ezt Lengyelország vonatkozásában mindenben elfogadó és támogató angol magatartás ellen.

December 31.: az LNFB átalakul a Lengyel Köztársaság ideiglenes kormányává. A miniszterelnöke E. Osóbka-Morawski, első helyettese pedig Władysław Gomułka (a Lengyel Munkáspárt I. titkára) lett. A kormány koalíciós jellegének látszata miatt a Néppárt és a Lengyel Szocialista Párt, valamint a jelentéktelen Demokrata Párt kommunistabarát szárnyának néhány képviselőjét és bevették.

1945

Január 12–13.: a nagyszabású szovjet hadművelet kezdete, amelynek során két héten belül felszabadítják Kelet-Poroszországot és Közép-Lengyelország nagy részét (többek között Varsót, Krakkót, Łódźot és Katowicét is).

Január 19.: Okulicki tábornok feloszlatja a Honi Hadsereget. Egy része nem hajtja végre a parancsot – például a białystoki vajdaságban –, hanem a föld alá vonul. Példáját más fegyveres szervek, így a Nemzeti Katonai Szervezet és a Nemzeti Véderő is követik.

Február 4–11.: a jaltai konferencia. Lengyelországgal területileg többé kevésbé az történt, amiben Teheránban megállapodtak. A kormány összetételét illetően Sztálin annyi engedményt tett, hogy „a londoni kormány néhány demokratikus beállítottságú tagját” bevegye az új lengyel kormányba, továbbá angol és amerikai nyomásra szabad választásokat helyezett kilátásba.

Március 27. és 28.: a Földalatti Lengyelország vezetői; a legfontosabb politikai pártoknak a Nemzeti Egységtanácsban és az Országos Minisztertanácsban helyet kapott képviselői az 1. belorusz front parancsnokságának – valójában Ivan Szerov NKVD-tábornoknak – a meghívására tárgyalni mennek, hogy a Lengyelország területén működő Vörös Hadsereg és a földalatti lengyel szervek közötti kapcsolat normalizálásáról megállapodjanak. A két csoportban érkező tizenhat személyt Szerov tábornok letartóztatja. A brutális vallatásnak alávetett lengyel vezetők ellen többek között az a vád, hogy illegális mozgalmat szerveztek a Vörös Hadsereg hátában.

Április 16. – május 6.: a népi Lengyel Haderő berlini hadműveletben részt vevő 1. hadseregének 1. gyalogoshadosztálya közvetlenül részt vesz Berlin bevételében. A lengyelek vesztesége tízezer halott és sebesült.

Május 6.: Maczek tábornok 1. lengyel páncélosadosztálya elfoglalja Wilhelmshavent, a III. Birodalom egyik legfontosabb haditengerészeti támaszpontját. A lengyelek előtt két német admirális, egy tábornok, 1900 tiszt és 32 000 közlegény kapitulál. Ez az ekkor 195 000 embert számláló, 1100 ágyúval, 1330 tankkal, 4670 páncélozott csapatszállító járművel, 300 harci repülővel rendelkező nyugati Lengyel Fegyveres Erők utolsó győzelme.

Június 17–21.: Molotov, valamint Nagy-Britannia és az Egyesült Államok moszkvai nagyköveteinek részvételével tárgyalások kezdődnek az új lengyel kormány összetételéről. A tárgyaláson a lublini kommunista kormány négy képviselője, továbbá egy néppárti, egy szocialista párti képviselő, két párton kívüli professzor és az emigráns londoni kormány három képviselője vesz részt. A tárgyalások idején, június 18-án kezdik meg a márciusban letartóztatott „tizenhatok” perét Moszkvában. Az ítélet kihirdetésének napján közlemény jelenik meg arról, hogy megállapodás született az Ideiglenes Nemzeti Egységkormány ügyében. A formálisan június 28-án felálló kormány a lublinihoz képest annyiban változott, hogy kiegészült két emigráns és két honi taggal. Ennek jegyében Stanisław Mikołajczyk második miniszterelnök-helyettes lett, s ő kapta a mezőgazdasági tárcát is.

Július: az Ideiglenes Nemzeti Egységkormányt elismerik a Hitler-ellenes koalíció vezető képviselői.

Július 6.: az Ideiglenes Nemzeti Egységkormány és a Szovjetunió szerződést kötnek a lengyel és az 1939 előtt lengyel állampolgársággal rendelkező zsidó lakosság repatriálásáról.

Augusztus 6.: a londoni kormány és a főparancsnok jóváhagyásával a Honi Fegyveres Erők Képviselte felosztatja magát. A szabad ország létrejöttéért a továbbiakban politikai eszközökkel kíván harcolni.

Augusztus 16.: Moszkvában aláírják a szovjet–lengyel határmegállapodási egyezményt. Lengyelország határa a néhánytól tíz-egynéhány kilométerig a lengyel fél javára módosított Curzon-vonal lesz.

Augusztus 22.: megalakul a Lengyel Néppárt Stanisław Mikołajczyk vezetésével. A párt 1946-ban már félmillió tagot számlál, s ezzel nemcsak a legjelentősebb ellenzéki párt, hanem a legnagyobb párt is Lengyelországban. A Lengyel Munkáspárt vezetősége megakadályozza, hogy az általa létrehozott „lublini” Néppárt és Mikołajczyk pártja egyesüljön, de azt nem tudja megtiltani, hogy az előbbi tagjai tömegével át ne lépjenek az utóbbiba.

Szeptember 2.: megalakul a Szabadság és Függetlenség (Wolność i Niezawisłość – WiN) nevű földalatti politikai és fegyveres szervezet, amely a Nemzeti Egységtanács programjának megvalósítását, a keleti határok revízióját és a nyugati hatalmak által ellenőrzött szabad választások kiharcolását tűzi ki célul. 1945-ben harmincezer tagja van. A szervezetet 1947-ig felszámolják.

Szeptember 28.: a közelgő választásokon várható kudarc elkerülése érdekében a Lengyel Munkáspárt választási szövetség megkötését javasolja a Lengyel Szocialista Pártnak, a Néppártnak és a Lengyel Néppártnak, a Demokrata Pártnak és a Munkapártnak, előre megállapodva a mandátumok százalékarányos szétosztásában.

Október 4.: az Országos Nemzeti Tanács elnöksége nem támogatja újabb politikai pártok létrejöttét, mert az, úgy mond, „gyengíti a nemzet politikai egységét”.

November 13.: a Visszaszerzett Területek Minisztériumának létrehozása, amelynek élére Władysław Gomułka-t nevezik ki. Hatáskörébe tartozik a terület német javainak igazgatása is. (A minisztérium 1949 januárjáig működött.)

December 6–13.: a kétszázezer tagot számláló Lengyel Munkáspárt I. kongresszusa, amelyen megválasztották a legfelsőbb testületek tagjait. A főtitkár Władysław Gomułka lett. A Politikai Bizottságban Jakub Berman, Hilary Minc, Stanisław Radkiewicz, Marian Spychalski, Roman Zambrowski és Aleksander Zawadzki kapott helyet. „Láthatatlan tag” volt a formálisan pártonkívüli Bolesław Bierut, az Országos Nemzeti Tanács elnöke is. A párt vezetőségében látható volt az a később szakadékká szélesülő választóvonal, amely a „honiak” (W. Gomułka, M. Spychalski) és a „külhoniak” (a megszállás alatt a Szovjetunióban élő J. Berman, H. Minc, R. Zambrowski) között húzódott.

1946

Január 3.: az ipar köztulajdonba vételéről szóló törvénnyel kártérítés nélkül állami tulajdonba kerültek a német vállalatok, kártérítés ellenében pedig a bányavállalatok, a könnyűipari, közlekedési, távközlési vállalatok, valamint

minden más, ötven személyénél több munkást foglalkoztató vállalat. Ily módon közel háromezer-ötszáz vállalat lett állami tulajdon.

Február 14.: az első háború utáni népszámlálási összeállítás szerint Lengyelország lakossága 23 930 000 lélek volt, szemben a háború előtti harmincötmillió fővel.

Február 21.: megalakul a Honpolgári Rendőrség Önkéntes Tartalékosztága (Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej – ORMO), a kommunisták paramilitáris szervezete.

Február: megkezdődik a német lakosság erőszakos kitelepítése Lengyelországból.

Március 31.: a Lengyel Szocialista Pártnak a kommunistákkal való együttműködésre hajló vezetői, Józef Cyrankiewicz és Stanisław Szwalbe keresztülvitte azt a döntést, hogy a Lengyel Munkáspárttal, a Néppárttal és a Demokrata Párttal közös listán induljon a választáson.

Július 4.: Kielcében antiszemita zavargások törnek ki, amelyek során negyvenegy kivándorolni készülő zsidó polgárt gyilkolnak meg.

Július 18.: a Munkapárt kongresszusán K. Popiel felfüggeszti pártjának tevékenységét. A párttagságnak az a része, amely híve volt a Lengyel Munkáspárttal való együttműködésnek, nem veti magát alá ennek a döntésnek, és nevében is tovább élte a pártot.

Szeptember 31.: az Országos Nemzeti Tanács utolsó ülésén törvényt hoz a hároméves újjáépítési tervről (1947–1949). 1949-re tervezték a háború előtti ipari termelés túlszárnyalását.

Szeptember 26.: megalakul a Demokratikus Pártok Választási Blokkja (Lengyel Munkáspárt, Lengyel Szocialista Párt, Néppárt, Demokrata Párt). Hat emigrációban élő lengyel tábornokot – többek között Władysław Andersét és Stanisław Maczeket –, továbbá hetven magas rangú katonatisztet megfosztanak lengyel állampolgárságától.

November 23.–december 10.: a Varsói Kerületi Katonai Bíróságon megtartották a Nemzeti Véderő vezetőinek perét. Hat halálos ítéletet hoznak.

December 18.: Stanisław Mikołajczyk memorandumot nyújtott át az Egyesült Államok, a Szovjetunió és Nagy-Britannia nagykövetének, amelyben leleplezte a hatalomnak a Lengyel Néppárt elleni különféle akcióit.

1947

Január 4.–február 3.: a Szabadság és Függetlenség nevű földalatti szervezet vezetőinek pere. Az ítéletek néhány évi börtöntől a halálbüntetésig terjednek.

Január 19.: az országgyűlési választáson hivatalos adatok szerint a választásra jogosultak közel kilencven százaléka vett részt. A Demokratikus Blokkra nyolcvan százalék szavazat esett (ez háromszázkilencvennégy mandátumot jelentett), a Lengyel Néppárt alig több mint tíz százalék szavazatot kapott (huszonnyolc mandátum), a Munkapárt valamivel kevesebb, mint öt százalékot (tizenkét mandátum). A Lengyel Néppárt hivatalosan tiltakozott a nyílt választási csalások ellen. Hasonló szellemben nyilatkoztak a nyugati hatalmak is.

Február 4.: a szejm első ülésén törvényt hoznak a Lengyel Köztársaság köztársasági elnökének megválasztásáról (február 5-én – a Lengyel Néppárt tiltakozása ellenére – egyetlen személyt, Bolesław Bierutot jelölték erre a hivatalra).

Február 6.: megalakul az új kormány, amelynek Józef Cyrankiewicz, a Lengyel Szocialista Párt Központi Végrehajtó Bizottságának főtitkára lesz a miniszterelnöke. A legfontosabb tárcákat a Lengyel Munkáspárt tagjai kapják, többek között W. Gomułka (miniszterelnökhelyettes és a Visszanyert Területek minisztere), S. Radkiewicz (Közbiztonsági Minisztérium), Michał Rola-Żymierski (Nemzetvédelmi Minisztérium), Hilary Minc (Iparügyi Minisztérium), Zygmunt Modzelewski (Külügyminisztérium). A döntéshozók a kommunisták lesznek.

Március 28.: a Lengyelország délkeleti szegletében (a rzeszówi és a lublini vajdaságokban) tevékenykedő Ukrán Felkelő Hadsereg felszámolására szervezett hadművelet során életét veszti Karol Świerczewski tábornok, helyettes hadügyminiszter. (Egyes feltételezések szerint a belbiztonsági erők által megszervezett akció áldozata lett.) Ez szolgál ürügyül „Visztula-akció” megindítására. Ennek során nemcsak az ukrán földalatti egységeket számolják fel, hanem mintegy százötvenezer ukrán származású polgári személyt is áttelepítenek Lengyelország nyugati és északi területeire, gondosan ügyelve rá, hogy egy-egy településre egy-két ukrán családnál több ne kerüljön. A „Visztula-akciónak” több mint ezerötszáz polgári személy is áldozatul esik.

Július 2.: a szejm az 1947–1949-es időszakra vonatkozó törvényt hoz a Gazdasági Újjáépítési Tervről. Célul tűzik ki, hogy az életszínvonal meghaladja a háború előtti szintet, felszámolják a háborús károkat, és integrálják a Visszaszanyert Területeket. A terv sikerrel zárul.

Július 9.: szovjet nyomásra Lengyelország nem vesz részt a Marshall-tervről tartott párizsi konferencián, amely pedig Lengyelország gyorsabb ütemű újjáépítésére adhatott volna esélyt.

Október 21.: Stanisław Mikołajczyk, aki attól tartott, hogy mentelmi jogától megfosztva hadbíróság elé állítják és kivégzik, az Egyesült Államok nagykövetségének segít-

ségével titokban elhagyja az országot. Példáját a Lengyel Néppárt több vezetője követte.

Október: az egyetemeket és főiskolákat megfosztják autonómiájuktól.

December 14–17.: a Lengyel Szocialista Párt XXVII. kongresszusa – a kommunisták részéről a párttagságra gyakorolt nyomás ellenére – „az LSZP-re szüksége van és szüksége lesz a lengyel nemzetnek” jelmondat jegyében zajlott le. Ez azt jelentette, hogy a párt meg akarta őrizni önállóságát.

1948

Március 10.: a Lengyel Munkáspárt és a Lengyel Szocialista Párt képviselői elhatározzák a két párt egyesítését. Külön párttagrevíziós bizottságot hoznak létre, hogy a LSZP sorait megtisztítsák azoktól, akik az egyesülés ellen lépnek fel. Ennek eredményeként a LSZP tagsága közel kétszázötvenezer fővel csökken, s mintegy ötszázezer embert számlál.

Május 10.: a kommunisták kezdeményezésére a Lengyel Néppárt és a Néppárt vezetői együttműködési szerződést írnak alá, és kilátásba helyezik a két párt egyesülését.

Június 3.: a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának Plénumán Gomulka előadást tart a lengyel munkásmozgalmi hagyományokról, amelyben kiemeli a Lengyel Szocialista Párt érdemeit a függetlenségi eszme képviselőre vonatkozóan. Ugyanennek hiánya miatt bírálja Litvánia és a Lengyel Királyság Szociáldemokráciáját és a Lengyel Kommunista Pártot. A Politikai Iroda tagjainak többsége élesen kritizálja az előadást. Ez hasadást idéz elő a párt-vezetésben.

Július 6–7.: a LMP KB plénumán elítélik Jugoszlávia Kommunista Pártját, és bejelentik, hogy intézkedéseket hoznak a falu kollektivizálására.

Augusztus 25–28.: az *Értelmiségiek világkongresszusa a béke védelmében* címmel Wrocławban nemzetközi találkozóra kerül sor, amelyen több világhíresség (Irène és Frédéric Joliot-Curie, Le Corbusier, Pablo Picasso, Salvatore Quasimodo) is részt vesz. Az éles „antiimperialista” kampány miatt több nyugati delegáció elhagyja a tanácskozást.

Augusztus 31.–szeptember 3.: a LMP KB Plénumán Bierut éles kirohanást intéz Gomulka ellen, akit többek között „jobboldali és nacionalista elhajlással” vádol, de a kollektivizálással kapcsolatos álláspontja, a munkásmozgalmi hagyományok értelmezése, a szovjet–jugoszláv konfliktusban tanúsított állásfoglalása miatt is bírál. Mindennek egyenes következménye, hogy Gomulkát megfosztják pártvezetői tisztségétől. Helyét Bierut foglalja el.

Október 22.: meghal August Hlond, Lengyelország prímása, gniezno–varsói érsek. Helyét az addigi lublini püspök, a negyvenhét éves Stefan Wyszyński foglalja el.

December 15–21.: LMP és LSZP egyesülési kongresszusa egyhangú határozatot hoz a Lengyel Egyesült Munkáspárt megalakulásáról. Az új párt a LMP egymillió és a LSZP félmillió tagját „igazolja át”. A LEMP Központi Bizottságának elnöke Bolesław Bierut lesz. A tizenegy tagú Politikai Bizottságba nyolc egykori munkáspárti vezető (B. Bierut, J. Berman, F. Jóźwiak, H. Minc, S. Radkiewicz, M. Spychalski, R. Zambrowski, A. Zawadzki) és három szocialista vezető (J. Cyrankiewicz, Adam Rapacki és Henryk Świątkowski) kerül be. Az új párt hivatalos orgánuma a *Trybuna Ludu* lesz, amelynek első száma december 16-án jelenik meg.

1949

Február 10.: a Központi Tervhivatalt a lengyel gazdaság központi szerveként felváltja a Gazdaságtervezés Állami Bizottsága, amelynek élén 1954-ig Hilary Minc állt.

Június 1–5.: a szakszervezetek II. kongresszusán döntés születik arról, hogy a Szakszervezetek Központi Bizottságát felváltja a LEMP-nek alárendelt, kormánypárti Szakszervezetek Központi Tanácsa.

Augusztus 5.: rendelet „a lelkiismereti és vallásszabadságról”, amely gyakorlatilag az egyház és a hívők jogainak korlátozását írta elő.

Szeptember 1–2.: a kombattáns szervezeteket egyesítő kongresszuson létrejön a Szabadságért és Demokráciáért Harcolók Szövetsége (Związek Bojowników o Wolność i Demokrację – ZBoWiD), amelynek élén Franciszek Józwiak és Józef Cyrankiewicz áll. A Szövetségnek nem lehet tagja a Honi Hadsereg és a Nyugati Lengyel Haderők katonája, valamint azok, akik megjárták a sztálini lágereket. A kongresszuson részt vevő papok létrehozzák a szövetség mellett működő Papi Bizottságot, amelynek tagjai a „magyar békepapokra” emlékeztető „hazafias papok”.

November 6.: a szovjet hadsereg északi hadseregcsoportjának parancsnokát, Konsztantyin Rokosszovszkij marsallt nevezik ki lengyel nemzetvédelmi miniszternek és Lengyelország marsalljának, aki nyomban megkezdi a lengyel haderő szovjet mintára történő átszervezését. Az addigi nemzetvédelmi minisztert, M. Rola-Żymierski marsallt lát-szatzfeladattal bízzák meg, majd 1952-ben letartóztatják azzal a váddal, hogy nyugati hírszerzőkkel működött együtt.

November 11–13.: a LEMP KB III. plénumán „forradalmi és ideológiai éberségre” hívják fel az ország lakóit. „Jobboldali-nacionalista elhajlásáért” több jeles művészt megbélyegeznek, W. Gomułkát, M. Spychalskit és Zenon Kliszkrét pedig megfosztják minden párttagságától.

November 27–29.: a Népi Mozgalom Egysége kongresszusán megtörténik a Néppárt és a Lengyel Néppárt egyesítése. Az így létrejött Egyesült Néppárt a Demokrata Párttal együtt a LEMP szatellitpártja, amely a hatalom és „a tömegek közötti közvetítő szalag” szerepét tölti be.

1950

Március 15.: Lengyelország kilép a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bankból, valamint a Nemzetközi Valutaalapból azzal az indokkal, hogy azok „az amerikai imperializmus leplezetlen eszközei”.

Április 14.: hosszas tárgyalások eredményeként aláírták az állam és a püspöki kar közötti megállapodást. Az egyház kötelezte magát, hogy a híveket „az államhatalom és a törvények tiszteletére” tanítja, s arra, hogy ne álljon ellen a kollektivizálásnak, továbbá ítélje el a „földalatti bandákat”. A pápa tekintélye csak vallási, erkölcsi és egyházjogi területen érvényesül. Cserében a párhatalom – legalábbis papíron – elismerte az iskolai hitoktatást, a misézés szabadságát, a karitatív tevékenységet, a sajtó- és könyvkiadást, a katonaságon, börtönön, kórházon belüli hitéletet, s engedélyezte a Lublini Katolikus Egyetem további működését.

Május 15.: a Lengyel Cserkészszövetséget alárendelik a Lengyel Ifjúsági Szövetségnek. Szervezeti felépítését és módszereit tekintve mindinkább a szovjet úttörőmozgalmat kellett utánoznia.

Július 9.: a Munkapárt végleges felszámolása. Formálisan beolvasztják a Demokrata Pártba.

Október 28.: „a pénzügyi rendszer reformjának” nevezett pénzcseré, amelynek következtében a készpénzzel rendelkezők elveszítik a birtokukban lévő pénz értékének kétharmadát. Ezt azzal magyarázták, hogy a reform „a spekulánsok és a kapitalisták” ellen irányult. Egyúttal törvény tiltja meg idegen valuta, arany és platina birtoklását.

1951

Január 8.: a gyógyszerárak államosítása. Törvény a lengyel állampolgárságról. Ez a határváltozások miatt a Szovjetunióban maradt lengyelek százezreit fosztja meg állampolgárságuktól.

Január 18.: május 3. megszűnik állami ünnep lenni.

Augusztus 2.: miután M. Spychalskit és Z. Kliszkót korábban letartóztatták, határozat születik arról is, hogy Gomulka-t bebörtönözzék azzal a váddal, hogy „frakciózott a pártban”, valamint „kísérletet tett a népi demokratikus országok pártjaiban működő nacionalista erőkkal kapcsolatot teremteni”. A Gomulka-ellenes hadjárat végül nem eredményez olyan pert, mint amilyenekre a szocialista országokban sor került vagy sor kerül. (Lásd Rajk-per.)

Október 30.: az 1872-ben Krakkóban alapított és 1951-ben megszüntetett Lengyel Tudományos Akadémia helyett a szejm létrehozza az ország legfőbb tudományos intézményét, a (varsói) Lengyel Tudományos Akadémiát, amely a kormány igazgatása alá kerül, és a tudományos kutatások szabadságát alárendelik az ideológiai fegyelemnek. Az új akadémiának Bolesław Bierut is a tagja lesz.

1952

Február 15.: intézkedés a vágóállatok kötelező beszolgáltatásáról. (A mulasztást három évig terjedő börtönnel lehetett büntetni.)

Április 5.: Varsóban szerződést írnak alá a Szovjetunióval arra vonatkozóan, hogy „a Szovjetunió ajándékaként” felépítik a Kultúra és Tudomány Palotáját. (Ünnepélyes átadására 1955. július 22-én kerül sor.)

Május 3.: megkezdí adását a „Szabad Európa” Rádió müncheni Lengyel Stúdiója, amelynek a legendás háború alatti futár, Jan Nowak-Jeziorański az igazgatója.

Július 22.: a szejm megszavazza a Lengyel Népköztársaság Alkotmányát. Az LNK ettől kezdve „népi demokratikus állam”, amelyben a hatalmat „a városok és falvak dolgozó népe gyakorolja”. Az alkotmány megkülönbözteti az államhatalmi szerveket (szejm, Államtanács és nemzeti tanácsok) és államigazgatási szerveket (Miniszttertanács).

(Minisztertanács). A hatalom legfőbb szerve a szejm volt, amelynek képviselőit négyévenként választották meg közvetlenül és elvileg titkosan. Az alkotmány szovjet mintát követett, amely nem írta körül a kormány felelősségét, és nem tett említést az állampolgári szabadságjogok garanciájáról.

Október 26.: a háború utáni második országgyűlési választás. Az új választási törvény szerint a listákon a helyeknek megfelelő számú jelölt szerepelhetett. A szavazók 99,8 százaléka a Nemzeti Front (LEMP, Néppárt, Demokrata Párt, pártonkívüliek) jelöltjeire adta voksát.

November 20.: az újonnan választott szejm első napján az Államtanács elnöke A. Zawadzki lett, a miniszterelnök pedig Bolesław Bierut. A szejm jelentőségének elporladását jelezheti, hogy 1955 végéig összesen tizenhét napot tanácskozott, tizenegy törvényt és valamivel több mint száz rendeletet hozott.

November 21–22.: a megszüntetett Állami Számvevőszék helyében létrehozzák az Állami Ellenőrzés Minisztériumát.

1953

Január 21–27.: az USA javára folytatott kémkedéssel vádolt krakkói papok pere. Három halálos és több öttől tizenöt évig tartó ítélet születik.

Február 9.: az Államtanács rendelete arról, hogy állami hivatal „egyházi állásokat hozhat létre, tölthet be és törölhet el”. (A rendelet 1956 végéig marad érvényben.)

Február 24.: a mokotóvi börtönben kivégzik Emil Fieldorf „Nil” tábornokot, a Honi Hadsereg Diverzáns Osztágának parancsnokát, akit az NKDV 1945-ben letartóztatott és két évre a Szovjetunióba deportált. Mivel nem ismerték fel, 1947-ben szabadon engedték. Újabb letartóztatására – már a lengyel hatóságok részéről – 1950-ben került sor.

Márciusa: Sztálin halála alkalmából március 9-én egynapos nemzeti gyászt rendelnek el. Az Államtanács és a kormány döntést hozott arról, hogy Katowicét Stalinográdnak nevezzék el, s a Kultúra és Tudomány Palotája is vegye fel Sztálin nevét, továbbá a Felvonulási téren szobrot állítsanak Sztálinnak.

Március 8.: a *Tygodnik Powszechny* katolikus kulturális-társadalmi hetilap szerkesztősége nem tesz eleget annak az utasításnak, hogy az első oldalon Sztálin gyászkeretes képe legyen. Emiatt a hatalom felfüggeszti a lapot, majd megjelentetését júliustól a PAX-társaságra bízza.

Szeptember 14–22.: a társadalmi rend megdöntésére irányuló törekvéssel, diverzáns tevékenységgel, kémkedéssel vádolt Czesław Kaczmarek, kielcei püspök és társai pere a varsói Kerületi Katonai Bíróság előtt. A hosszú börtönbüntetések 1956-ban semmisítik meg.

Szeptember 26.: Stefan Wyszyński prímás internálása azzal a váddal, hogy „ellenséges aknamunkát folytatott az állam ellen”. A valószínű ok, hogy a prímás nem volt hajlandó jóváhagyni a február 9-i rendeletet.

December 17.: a lengyel püspöki kar hűségesküit tesz a Lengyel Népköztársaságnak.

1954

Március 10–17.: a LEMP II. kongresszusán kiállnak a korábbi pártvezetés és irányvonal mellett, de az első titkári és a miniszterelnöki tisztséget – mint ez a Szovjetunióban is történt – szétválasztják a „kollektív vezetés kiszélesítése” indokával. A párt élén továbbra is megmarad Bierut, míg a Minisztertanács elnökévé J. Cyrankiewiczet választják, aki 1947 és 1952 között miniszterelnök volt.

Szeptember 25.: az új közigazgatási reform jegyében az ország négyes osztatú közigazgatási szerkezetét (vajdaság, járás, körjegyzőség, község) átalakítják hármas osztatúvá (vajdaság, járás, község). A háromezer körjegyzőség és negyvenezer község helyett nyolcezer nagyközséget hoznak létre a központosítás jegyében.

November 24–24.: a LEMP Politikai Irodájának titkos ülésén és a központi pártaktíva tanácskozásain bírálják a belbiztonsági tárcát és a pártvezetést, felvetődik az is, hogy vajon elvszerűek voltak-e a Gomułka ellen felhozott vádak.

December.: az országban meginduló olvadás jegyében december 7-én feloszlatták a Közbiztonsági Minisztériumot, s helyette létrehozzák a Belügyminisztériumot, valamint a Közbiztonsági Ügyek Bizottságát. S. Radkiewicz leváltott közbiztonsági miniszter az Állami Gazdaságok Minisztériumának élére kerül, továbbá felszámolják a Gazdasági Károkozás és Visszaélés Elleni Harc Különleges Bizottságát, és december 13-án megszüntetik Gomulka házi őrizetét.

1955

Február 18.: az Államtanács – a Szovjetunió példája nyomán – arról határoz, hogy a Németországgal fennálló hadiállapot befejezettnek tekintendő.

Május 14.: Varsóban aláírják „a kölcsönös segítségnyújtási, együttműködési és barátsági” paktumot, az ún. Varsói Szerződést.

Július 31.–augusztus 14.: harmincezer külföldi vendég részvételével Varsóban sor kerül az V. Világifjúsági Találkozóra.

Augusztus 21.: a *Nowa Kultura* című hetilap hasábjain napvilágot lát Adam Ważyk nagy hatású, a fennálló viszonyokat pártellenzéki szempontból kritizáló *Poéma felnőtteknek* verse, amelyet a szocialista irodalom főideológusa, Stefan Żółkiewski hevesen bírál.

Augusztus.: Varsóban megnyílik a Fiatal Képzőművészek Összhangyal Kiállítása, amely a bemutatott műveket tekintve jelképes szakítás a szocialista realizmussal.

Szeptember 4.: a Lengyel Ifjúsági Szövetség által kiadott *Po Prostu* (Egyszerűen) című folyóirat „az egyetemi hallgatók és fiatal értelmiségiek” hetilapjaként a gyors szellemi megújulás egyik legfontosabb fóruma lett.

1956

Február 13–25.: az SZKP XX. kongresszusa Moszkvában, amelyen Hruscsov Sztálint leleplező „titkos” beszéde mellett többek között az is elhangzik, hogy a III. Internacionálé alaptalanul oszlatta fel a Lengyel Kommunista Pártot 1938-ban.

Március 11.: a *Po Prostu* hasábjain nagy visszhangot kiváltó cikkben vetik fel, hogy a Honi Hadsereg tagjait rehabilitálni kellene.

Március 12.: Moszkvában meghal B. Bierut. Halálával felerősödik a párton belüli liberális és konzervatív tábor közötti rivalizálás. A centrumban J. Cyrankiewicz és E. Ochab foglal helyet.

Március 20. kompromisszumos megoldásként Edward Ochabot választják a LEMP KB első titkárává.

Április 27.: a Szejm amnesztiarendelete következtében harmincötezer elítéltet, köztük hatezer politikai foglyot helyeznek szabadlábra.

Május: a LEMP vezetői felveszik a kapcsolatot Gomul-kával, a Lengyel Munkáspárt egykori vezetőjével, annak jeleként, hogy térjen vissza a politikai életbe.

Június 28–29.: a normarendezés, a kifizetetlen teljesít-mények, a drágaság, a romló életszínvonal miatt sztrájkba lépnek a poznańi üzemek élükön a Sztálin (Cegielski-) művekkel. A sztrájkoló munkások százezer fős menete a Vajdasági Pártbizottság székháza és a Városi Nemzeti Tanács épülete elé vonul. Az első kormányközlemény sze-rint a munkásmegmozdulás „a Lengyelországgal ellen-séges imperialista központok és a földalatti reakció” akna-munkájának eredménye volt. A poznańi események világviszhangot váltottak ki és a társadalmat arra sarkallták, hogy mind határozottabban szálljon síkra a vál-tozásokért.

Augusztus 5.: a LEMP KB közleményt ad ki arról, hogy Władysław Gomułkát, Zenon Kliszkót és Marian Pyschalskit felmentették az 1949-es vádak alól.

Október 19.: a LEMP KB VIII. plénuma megtartásának hírére váratlanul Varsóba érkeznek az SZKP vezetői Nyi-kita Szergejevics Hruscsovval az élen. Nehéz tárgyalások árán sikerült meggyőzni a szovjet felet arról, hogy a ter-

vezett plénum határozatai nem érintik a Szovjetunióhoz fűződő barátságot és szövetséget. Az SZKP vezetői az így megszerzett garanciával másnap elhagyták Varsót.

Október 19–21.: a KB VIII. plénumának eredményeként a LEMP KB I. titkára W. Gomułka lett.

Október 24.: az új választási törvény az egy mandátumra eső több jelölt listájáról hozott törvényt.

November 13.: a Nemzetvédelmi Minisztérium éléről leváltják K. Rokosszovszkijt, aki több száz szovjet tanácsadóval együtt visszatér a Szovjetunióba.

November 16–18.: a moszkvai szovjet–lengyel megbeszélések során közös közleményt írtak alá arról, hogy Lengyelország adósságát befagyasztják, Lengyelország hitelt kap gabonavásárlásra, felgyorsítják a Szovjetunióban élő lengyelek repatriálását, s jogilag rendezik a Lengyelországban állomásozó szovjet csapatok státusát.

Október–november: eltörlik az arany és az idegen valuta birtoklásának tilalmát, megszüntetik a kiváltságosok ellátására fenntartott különleges boltokat, rehabilitálják a törvénytelenül elítélteket, visszaveszik az eltávolított egyetemi tanárokat, növelik a szatellitpártok – az Egyesült Néppárt és Demokrata Párt – önállóságát, enyhítik a cenzúrát, megújulnak a művészeti szövetségek, a *Tygodnik Powszechny* viszszerül az alapító szerkesztőséghez és kiadóhoz.

November 30.–december 10.: a felbomlott Lengyel Ifjúsági Szövetség helyében létrejön a Fiatal Demokraták Szövetsége, a Forradalmi Ifjúsági Szövetség, a Munkás-ifjúsági Szövetség.

December 9–11.: ismét megalakul a Cserkészszövetség.

December 31.: eltörlik az egyházi önállóságot súlyosan sértő ún. „februári” (1949. febr. 9.) rendeletet. Az év végéig felbomlik a termelőszövetkezetek többsége. Számuk 1956 utolsó három hónapjában tízezerről ezeröttszáz alá csökken.

December: létrejönnek a sisakkal és óriásgumibottal felszerelt ZOMO-alakulatok – (Gépesített Honpolgári Rendőrtartalékok).

1957

Január 2–3.: a Forradalmi Ifjúsági Szövetség és a Munkásifjúsági Szövetség összevonásával létrejön a Szocialista Ifjúsági Szövetség, 1957 februárjában pedig megalakítják a Falusi Ifjúsági Szövetséget.

Január 20.: az „október” utáni első országgyűlési választás. A megszüntetett Nemzeti Front jelöltjei helyett ezúttal az 1956 novemberében létrehozott Nemzeti Egységfront jelöltjeire lehetett szavazni. A szavazás jelmondata „az áthúzás nélküli szavazás” volt. „Pártunk jelöltjeinek

áthúzása az hazánk függetlenségének áthúzása...” – mondta Gomulka január 19-én tartott beszédében. 459 helyre 723 jelöltet állítottak. A választáson a szavazásra jogosultak 94,1 százaléka vett részt, s a leadott szavazatok 98,4 százaléka a Nemzeti Egységfront jelöltjeire esett. A szejm padsoraiban első ízben foglalhattak helyet a „Znak” katolikus csoport képviselői.

Március 25.: Moszkvában aláírják a lengyel–szovjet repatriálási szerződést. Ennek jegyében Lengyelországba telepedhettek át mindazon lengyel vagy zsidó nemzetiségű személyek, akik 1939. szeptember 17. előtt lengyel állampolgársággal rendelkeztek. A repatriálási jog ezen személyek gyermekeire és házastársára, valamint a szibériai lágerek foglyaira is kiterjedt. 1955 és 1959 között mintegy kétszázötvenezer személy települt át a Szovjetunióból Lengyelországba.

Október 2.: az ENSZ fórumán A. Rapacki lengyel külügyminiszter Közép-Európa egy részét atommentes övezetté javasolja nyilvánítani (Rapacki-terv).

A LEMP KB Titkársága betiltja a *Po Prostu* című hetilapot. Az emiatt tiltakozó tüntetőket október 2. és 5. között gumibotos rendőri egységek oszlatják fel.

December 13.: ismét létrehozzák az 1952-ben megszüntetett számvevőszéket.

1958

Április 14–19.: a Szakszervezetek IV. országos gyűlésén Gomulka javasolta, hogy a munkástanácsok működésének összehangolására hozzák létre a Munkás-önigazgatási Konferenciát. Az ezzel kapcsolatos 1958. december 20-i törvény szerint a konferencia a munkástanácsok, a szakszervezetek és pártszervezetek képviselőiből állt volna.

Szeptember 23.: Gomulka a lengyel állam fennállásának közelgő millenniumi évfordulója alkalmából meghirdeti az ezer iskola felépítésének programját.

December 15–16.: a Lengyel Írók Szövetségének IX. kongresszusán az írók egy része heves bírálatban részesíti a cenzúra működését és a hivatalos kiadási politikát.

1959

Január 6.: a Minisztertanács Gazdasági Bizottsága döntést hoz arról, hogy Płockban olajfinomító üzem épüljön.

Február 3.: visszakerül Lengyelországba az 1939-ben elvitt és Kanadában letétbe helyezett nemzeti kincsek egy része. A másik részét 1961-ben hozzák haza.

Március 10–19.: a LEMP III. kongresszusa elsősorban a revizionizmus elleni harc jegyében folyik, s ez a párt dogmatikus és konzervatív irányvonalának megerősödését

jelenti. Napirendre kerül a „falu szocialista átalakítása” és a „szövetkezesítés” kérdése is. A kongresszus az 1956 utáni átalakulás végét jelenti.

1960

Július 16–17.: országos ünnepségek keretében emlékeznek meg a grunwaldi csata ötszázadik évfordulója alkalmából. Az eseményhez németellenes propaganda-hadjárat társul. Ez alkalomból kerül bemutatásra H. Sienkiewicz Aleksander Ford által megfilmesített regénye, a *Keresztesek*.

November 16.: törvényrendeletben eltörlik vízkereszt (január 6.) és Mária mennybemenetelének ünnepét (augusztus 15.) mint munkaszüneti napot.

1961

Július 14.: törvény a „lakosság mozgásának ellenőrzéséről és nyilvántartásáról”. Ennek előírása szerint a szállodákban, üdülőhelyeken huszonnégy órán belül be kellett jelentkezni, máshol pedig három napon belül.

Július 15.: törvény az oktatási és nevelési rendszer fejlődéséről. Az oktatási miniszter 1961. augusztus 19-én kelt rendelete szerint a hitoktatás csak iskolán kívül erre külön kijelölt helyeken folyhatott.

1962

Február 15.: az új állampolgársági törvény az emigránsokat megfosztja lengyel állampolgárságuktól, a Legfelsőbb Bíróságról alkotott törvény szerint a kinevezés és a visszahívás az Államtanács joga.

1963

Április: a szén, a villanyáram, a központi fűtés és a víz árának felemelése miatt társadalmi elégedetlenségi hullám söpört végig az országon.

Április 4–6. a LEMP KB XIII. plénümán a párton belüli ideológiai munka időszerű kérdéseit boncolgatták. Gomulka hosszú beszédben bírálta az ország társadalomtudományi ágazatait és a kultúrát, mivel területükön nem hatnak elégséges mértékben „a szocialista társadalmi tudat” fejlődésére.

1964

Február 29.: a LNK kormánya közzéteszi memorandumát arról, hogy Közép-Európában fagyasszák be a nukleáris fegyverkezést (Gomulka-terv). Ez Gomulka reakciója arra a törekvésre, amellyel Hruscsov a német–szovjet kapcsolatokat új alapokra akarta helyezni. Gomulka számára fontos lett volna a közép-európai *status quo*, így Lengyelország nyugati határának nemzetközi garantálása.

Március 14.: „a 34-ek levele”. A lengyel értelmiségiek 1956 utáni első nyílt tiltakozása a lengyel kultúrát veszélyeztető cenzúra és szűk látókörű kulturális politika ellen.

Június 25–20.: a LEMP IV. kongresszusa. Gomułka pozíciója tovább erősödik. A kínai és az albán párt elítélése.

1965

Február 2.: befejeződik a közellátási gondok villámhárítójául konstruált per az ún. „húsügyben”. A Fővárosi Húskereskedelmi Vállalat igazgatóját halálra ítélik és kivégzik, négy személyt életfogytiglani börtönre ítélnék – lopás, csalás, visszaélés miatt.

Március 19.: Jacek Kuroń és Karol Modzelewski letartóztatása, akik nyílt levelet intéztek a Varsói Egyetem párttagjaihoz és Szocialista Ifjúsági Szövetségének tagjaihoz. Ebben a „lenini gyökerekhez” való visszatérés politikai programját fogalmazták meg. Ezért 1965. július 15-én három és fél, illetve háromévi börtönre ítélték őket.

November 18.: a lengyel püspöki kar nyílt levelet intéz a német püspöki karhoz, amelyben bocsánatot kérve és megbocsátást hirdetve a két nép közötti kapcsolat rendezésére kéri a címzetteket.

1966

Január 14.: Gomulka a Nemzeti Egységfront rendkívüli gyűlésén jelentette be az Ezredéves Lengyel Államiság rendezvényeit, s közben hevesen bírálta a püspöki kart és a prímást.

Február–március.: az egyházellenes kampány részeként azt is bejelentik, hogy VI. Pál pápa nem kap beutazást a központi częstochowai millenniumi ünnepségekre.

Szeptember 1.: bevezetik a nyolcosztályos általános iskolát.

Október 31.: a vezető filozófiatörténész, Leszek Kołakowski a Varsói Egyetem Történeti Intézetében tartott előadásán értékelte az elmúlt tíz év hatalmi politikáját. Kritikai hangvétele miatt kizárták a pártból.

1967

Április 16.: leleplezik az auschwitz–birkenai haláltábor területén épített emlékmű-mauzóleumot.

Május 27.: a VI. Pál pápa által kinevezett huszonhét bíboros között van Karol Wojtyła krakkói érsek is.

Június 19.: Gomulka a szakszervezetek VI. kongresszusán tartott beszédében – két nappal az arab–izraeli háború befejezése után – a lengyelországi zsidóságot potenciális

„ötödik hadoszlopként” bélyegezte meg. Az így támadt légkör alkalmas volt a politikai ellenfelekkel való leszámolásra.

1968

Január 16.: hivatali döntés születik arról, hogy február 1-vel az *Ősök*-et leveszik a Nemzeti Színház műsoráról.

Február 29.: a Lengyel Írók Szövetségének Varsói Tagozata közgyűlési határozatot fogad el, hogy az *Ősök*-et állítsák újra színpadra, és enyhítsék az alkotói szabadságot korlátozó cenzúrát. Stefan Kisielewski az országban meggyökeresedett rendszert nyíltan „a tahók diktatúrájának” nevezi.

Március 8.: a Varsói Egyetemen az onnan eltávolított két diák, Adam Michnik és Henryk Szlajfert visszavétele mellett tüntetnek a hallgatók. Gyűlésüknek a rendőrség különleges alakulatai a bevetésével vet véget, s ez lesz kiváltója az ún. „márciusi eseményeknek”.

Március 21.: a Lengyel Püspöki Kar 107. plenáris ülésén levelet intéz Cyrankiewicz miniszterelnöknek, amelyben a diákok ellen foganatósított brutális intézkedéseket bírálja, s kéri a letartóztatott diákok szabadon bocsátását, valamint azt, hogy „a sajtó az igazságnak megfelelően tájékoztassa a közvéleményt”.

Április 8.: E. Ochab a fokozódó antiszemita kampány elleni tiltakozásául lemond az Államtanács elnöki tisztéről. Helyettese a nemzetvédelmi miniszteri posztjáról leváltott Marian Spychalski lesz.

Április 20.: az április 19. és 21. között megtartott szemlézés második napján Cyrankiewicz a márciusi események kapcsán interpelláló „Znak”-képviselőket válaszában a lengyelországi „politikai reakció maradványainak” nevezi.

Augusztus 21.: a Szovjetunióval, Bulgáriával, az NDK-val és Magyarországgal együtt Lengyelország is részt vesz Csehszlovákia katonai megszállásában. A katonai vállalkozást lengyel részről Wojciech Jaruzelski nemzetvédelmi miniszter irányította. Az intervenció elleni tiltakozásul Ryszard Siwiec, a Honi Hadsereg egykori katonája szeptember 8-án a varsói stadionban felgyújtotta magát.

1969

Január, február, április: varsói perek J. Kuroń. A. Michnik, K. Modzelewski és H. Szlajfert ügyében.

1970

Február: tárgyalássorozat kezdődik a lengyel–nyugat-német kapcsolatok rendezése céljából.

December 7.: Willy Brandt, az NSZK kancellárja és J. Cyrankiewicz, a LNK miniszterelnöke megállapodást ír alá a lengyel–nyugatnémet kapcsolatok rendezéséről. Az NSZK elismeri az Odera és a Neisse folyók vonalát Lengyelország nyugati határául. A lengyel kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy nem gördít akadályt a német nemzetiségű lengyel állampolgárok kivándorlása elé. Ennek eredményeként az 1970-es évek közepéig hatvanöt-ezer személy telepedett át az NSZK-ba.

December 12.: kormányhatározat születik a közszükségleti ipari termékek és az élelmiszerek árának 10–39 százalékos felemeléséről.

December 14.: a karácsony előtti váratlan áremelések ellen több ezer hajógyári munkás tiltakozik a gdański vajdasági pártbizottság székháza előtt. Ennek hírére egyre több üzem lép sztrájkba. A tüntetők összetűznek a rendőrséggel. Az összecsapásokban több személy meghal. A véres összecsapások a következő napokban is folytatódnak.

December 20.: a LEMP KB rendkívüli ülésén Gomulka betegségére hivatkozva lemondani kényszerül első titkári tisztéről. Helyét a katowicei vajdasági pártbizottság titkára, Edward Gierek foglalja el. Lengyelország a hetedik évtized végén 32,6 millió lelket számlált.

1971

Február 6–7.: a LEMP KB VIII. plénümán eltávolítják Gomulka híveinek többségét a legfelsőbb párt- és államvezetésből. A decemberi eseményeket azzal magyarázzák, hogy a pártvezetés nem tudott úrrá lenni a „társadalmi bizalmatlanság” által gerjesztett válságon.

Március 3.: Piotr Jaroszewicz miniszterelnök találkozik S. Wyszyński prímással, és az egyház és állam közötti kapcsolatok új, harmonikus fejezetét ígéri.

December 6–11.: a LEMP KB VI. plénümán nagyszabású gazdasági tervet fogadnak el, amely szerint az 1971 és 1975 között ütemezett gazdasági fejlődés tükrében a nemzeti jövedelem harminckilenc százalékkal, az ipari fejlődés ötven százalékkal, a mezőgazdasági húsz százalékkal, a beruházás pedig negyvenöt százalékkal növekedne.

1972

Március 19.: idő előtti országgyűlési választások. A vára-
kozásoknak megfelelően „megerősítik” a társadalomnak a kormány iránti bizalmát. Ennek eredményeként az Államtanács elnöke Henryk Jabłoński professzor, a szejm elnöke pedig Stanisław Gucwa, az Egyesült Néppárt Főbizottságának addigi elnöke lesz.

Május 10–11.: a LEMP KB V. plénumán Gierek „a második Lengyelország” felépítésének ambiciózus tervét tárja a nyilvánosság elé. Ennek megvalósításával Lengyelország modern ipari állam lett volna.

Június 28.: a Bundestag ratifikálja az 1970-es lengyel–nyugatnémet megállapodást.

Szeptember 14.: Lengyelország és a Német Szövetségi Köztársaság felveszi egymással a diplomáciai kapcsolatokat.

November 29.: a szejm közigazgatási reformot bevezető határozata következtében az addigi négyezer község és település helyett ismét bevezeti az 1954-ig létező körjegyzőségi rendszert (hozzávetőleg kétezer-háromszáz körjegyzőségről van szó.)

1973

Április 11.: létrehozzák és a LEMP eszmei-politikai nevelése alá rendelik a Lengyel Szocialista Ifjúsági Szövetségek Föderációját. (Ennek tagjai a Szocialista Ifjúsági Szövetség, a Szocialista Falusi Ifjúsági Szövetség, a Szocialista Katonaifjúsági Szövetség, a Lengyel Egyetemisták Szocialista Szövetség és a Lengyel Cserkészszövetség.) A lengyel püspöki kar tiltakozik a föderáció létrehozása ellen, amelyben az állam nevelési, ideológiai mo-

nopóliumának érvényesítését látja annál is inkább, mert ugyanekkor hozzák létre a Közoktatási és Nevelésügyi Minisztériumot.

November 22.: az alkotmányban foglalt törvény megváltoztatásával új állami közigazgatási szerveket hoznak létre: vajdasági, főpolgármesteri, polgármesteri, járási, kerületi és körjegyzőségi hivatalokat. A nemzeti tanácsok betagoiódnak a LEMP struktúrájába.

1974

Június 26.: a szejm új munkatörvénykönyvet fogad el, amely nem tartalmazza a sztrájkjogot.

Október 2–13.: Edward Gieriek hivatalos látogatást tesz az Egyesült Államokban, amelynek során a gazdasági, technológiai és ipari együttműködés fejlesztésére vonatkozó nyilatkozatot írnak alá.

1975

Április 20–27.: a háború után első ízben rendezik meg a Keresztény Kultúra Hetét.

Május 28.: a szejm döntése az ország új közigazgatási felosztásáról. A hármas lépcsőjű (vajdaság – járás – körjegyzőség) szerkezetet felváltja a vajdaság – körjegyzőség struktúra. Ennek jegyében a tizenhét vajdaság helyett

negyvenkilenc kisebb és gazdaságilag gyengébb vajdaságot hoznak – a központi befolyás növelésének céljából – létre.

Augusztus 1.: a LNK delegációja Edward Gierekkel az élen aláírja az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Zárónyilatkozatát, amely a határok tiszteletben tartása mellett az emberi jogok tiszteletben tartását is kimondja.

Szeptember: a VII. pártkongresszusra készülve nemcsak „A szocialista építés dinamikus fejlesztéséről – a jobb élet- és munkaminőségről” szóló irányelvet tették közzé, hanem azt is, hogy az állam szocialista jellegét és a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatot is alkotmányos paragrafusban rögzítik. Ez tiltakozóhullámot váltott ki. Elsőként, még szeptember 27-én a püspöki kar fogalmazta meg fenntartását.

1976

Február 10.: a szejm megszavazza, hogy a Lengyel Népköztársaság alkotmányának egyes cikkelyeit megváltoztassák. Az 1. cikk kimondja, hogy Lengyelország szocialista állam, a 3. cikk szerint „a nemzet vezető ereje” a LEMP, s a LNP-nek erősítenie kell a barátság Szovjetunióhoz fűző elszakíthatatlan kötelékeit.

Június 24.: a szejm elfogadja az élelmiszerek árának jelentős megemelését (a hús hatvankilenc százalékkal, a vaj és a sajt ötven százalékkal, a csirkehús harminc százalékkal, a cukor száz százalékkal drágul).

Június 25.: az áremelések hírére tiltakozó megmozdulások törnek ki Lengyelország több városában, a legnagyobb Radomban, ahol felgyújtják a LEMP Vajdasági Bizottságának székházát. A megmozdulásoknak két halottja és kétszáz sebesültje van. Ezeregyszáz személyt bocsátanak el munkahelyéről.

Szeptember 23.: Varsóban megalakul a Munkásvédő Bizottság.

1977

Március 3.: az Államtanács több mint tíz év várakozás után ratifikálja a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Paktumát, illetve a Gazdasági, Társadalmi és Kulturális Jogok Nemzetközi Paktumát.

Július 19.: az Államtanács rendelete arról, hogy amnesztiában részesíti a júniusi eseményekben való részvételükért elítélt munkásokat.

Szeptember 29.: a KOR eredeti rövidítését megőrizve átalakul Társadalmi Önvédelmi Bizottsággá (Komitet Samoobrony Społecznej – KOR).

1978

Február: a Szabad Szakszervezetek Mozgalmának kezdete. Az első alapító bizottság Katowicében jött létre, a következő hónapokban a tengerparti városokban alakultak hasonló bizottságok.

Október 16.: Rómában pápává választják Karol Wojtyła bíborost, krakkói érseket, aki II. János Pál néven foglalja el hivatalát. Pápává választása a lengyelországi eseményekre irányítja a világ közvéleményének figyelmét.

1979

Június 2–10.: II. János Pál pápa első lengyelhoni zárandoklata, amelynek során hét lengyel várost látogatott meg. Az általa celebrált miséken közel tízmillió ember vett részt. Látogatásának meghatározó hatása volt a következő év eseményeire.

1980

Február 11–15.: a LEMP VIII. kongresszusa Varsóban. Az ország drámai gazdasági-társadalmi állapotától függetlenül a nehézségeket átmenetinek nyilvánítják. A gazdasági helyzetért mintha csak Piotr Jaroszewicz volna a felelős, egyedül neki kell távoznia a posztjáról. Utóda Edward Babiuch lesz.

Július 1.: a húsárak árának emelése miatt sztrájkok törnek ki Lublinban, amelyek közép-lengyelországi üzemekre is áttérjednek. A júliusi sztrájkokban összesen százhetven üzem nyolcvanezer dolgozója vett részt, közülük nagy számban vasutasok is.

Augusztus 15.: a tengerparti üzemek, gyárak egyre nagyobb számban csatlakoznak a hajógyári sztrájkhoz. Gierk visszaérkezik a Szovjetunióból, ahol „évi rendes szabadságát” töltötte.

Augusztus 16.: Lech Wałęsával az élen megalakul az Üzemközi Sztrájkbizottság; augusztus 23-ig három-száznyolcvannyolc üzem csatlakozik a sztrájkhoz.

Augusztus 30.: Szczecinben aláírják a megállapodást a kormánydelegáció képviselőivel, ezt Gdańskban a politikai foglyok szabadon bocsátásától teszik függővé.

Augusztus 31.: Gdańskban a követelések 4. pontjához mellékelik a szabadlára helyezendő politikai foglyok névsorát is. Jagielski ígéretet tesz, hogy a követelés e pontja egy napon belül teljesülni fog. Délután 17 órakor aláírják a 21 pontos megállapodást, amelynek legfontosabb (2.) pontja a független öngazgatású szakszervezetek engedélyezése.

Szeptember 6.: a LEMP KB szeptember 5-ről 6-ra virradó éjszaka tartott VI. plenumán „egészségi állapotára” való tekintettel lemond Edward Gierek, s Stanisław Kaniát választják meg a KB első titkárának.

Szeptember 17.: az Üzemközi Alapítóbizottságok és Üzemközi Munkásbizottságok lengyelországi képviselői Gdańskban megalapítják a „Szolidaritás” Független Öngazgatású Szabad Szakszervezetet és az Országos Egyeztető Tanácsot, amelynek elnökévé Lech Wałęsát választják.

November 10.: a Legfelsőbb Bíróság bejegyzi a „Szolidaritás” Független Öngazgatású Szakszervezetet, amelynek ekkor már közel tízmillió tagja van.

December 16.: a tengerparti események tizedik évfordulóján Gdańskban ünnepélyesen leleplezik a Meggyilkolt Hajógyári Munkások Emlékművét.

1981

Február 11–12.: Józef Pińkowski lemondása után Wojciech Jaruzelski lesz a miniszterelnök, aki beköszöntő beszédében „90 nyugodt napot kér”. Az új miniszterhelyettest, M. F. Rakowskit, a *Polityka* addigi főszerkesztőjét bízzák meg azzal, hogy kapcsolatot tartson a Szolidaritással.

Március 8–9.: a (február folyamán létrehozott) „Szolidaritás” Független Öngazgatású Parasztzsakszervezet Országos Kongresszusa Jan Kulajt választotta meg elnökének. A szakszervezetet azonban nem jegyezték be – részben azzal az indokkal, hogy magángazdáknak miért kell szakszervezet –, s ez forrongásban tartotta a lengyel falut.

Március 19.: a bydgoszczi incidens.

Április 3.: *Tygodnik Solidarność* címmel megjelenik a Független Öngazgatású Szakszervezet országos hetilapja Tadeusz Mazowiecki szerkesztésében – ötszázezer példányban. A hadiállapot decemberi bevezetéséig harminc-hét száma lát napvilágot.

Május.: a Cannes-i Filmfesztiválon A. Wajda *Vasember* című filmje nyeri el az Arany Pálma díjat.

Június 9.: bejegyzik a Kisiparos „Szolidaritás”-t.

Június 28.: Poznańban leleplezik az 1956-os júniusi munkásfelkelés áldozatainak emlékművét.

Július 14–20.: a LEMP IX. Rendkívüli Kongresszusának tanácskozásai. A tizenegy tagú Központi Bizottságba Jaruzelskin, Kanián, Barcikowskin és Stefan Olszowskin kívül új tagok kerültek be. Titkos szavazáson Barcikowskival szemben Kaniát választották meg első titkárnak. Giereket, Babiuchot, Pykát és több régi vezető kádert mint a válság fő előidézőit kizárták a pártból.

Szeptember 5–10.: a gdański sportcsarnokban megtartják a Szolidaritás országos küldöttgyűlésének első fordulóját. Határozatai közül legnagyobb visszhangot kiváltó dokumentum a szeptember 9-én kelt *Felhívás Kelet-Európa dolgozóihoz*, amely szabad szakszervezetek alakítására biztatja a testvérnépeket.

Szeptember 26.–október 7.: a Szolidaritás kongresszusának második fordulója, amely a szakszervezetet társadalmi mozgalomként határozza meg. Határozatok születnek a különféle önkormányzatok, a bírói függetlenség, a kultúra és a nemzeti kisebbségek védelmében. A választáson Lech Wałęsa kapja a szavazatok ötvenöt százalékát. A kongresszus idején a Társadalmi Önvédelmi Bizottság – KOR bejelenti feloszlását, mivel céljainak megvalósítására a Szolidaritás léte garancia.

Október 18.: a LEMP KB IV. plénuma, amelyen elfogadják Kania lemondását, akinek a helyét Jaruzelski tábornok foglalja el. Így egy kézbe kerül a párt, a kormány és a hadsereg irányítsa.

December 11–12.: a „Szolidaritás” Országos Bizottságának gdański tanácskozása..

December 13.: december 12-én délután Wojciech Jaruzelski tábornok vezetésével megalakul a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa, aki másnap reggel 6-kor a rádión és televízión át bejelenti, hogy az egész ország területén bevezeti a hadiállapotot.

1982

Február 24–25.: a LEMP KB első plenáris ülése. Az igazi hatalom a katonai körök kezében marad.

Április 22.: megalakul a föld alá kényszerített „Szolidaritás” Ideiglenes Koordináló Bizottsága a bujkáló tagok – Zbigniew Bujak, Władysław Frasyniuk – vezetésével.

Május–június: Alsó-Sziléziában Kornel Morawiecki vezetésével radikális politikai szervezet alakul „Harcoló Szolidaritás” elnevezéssel.

Július 20.: a LEMP, az Egyesült Néppárt és a Demokrata Párt létrehozza a Hazafias Nemzeti Újjászületési Mozgalmat, amelynek célja a társadalom egyesítése „a Köztársaság megújítása és a válságból való kivezetése céljából”.

Augusztus 31.: a gdański megállapodás második évfordulóján tüntetésekre kerül sor Lengyelország különböző városaiban. Ezek során a rendőrségi fellépéseknek öt halottja és kétszáz sebesültje lesz, s ötezer embert állítanak elő.

November 12.: megszüntetik Lech Wałęsa internálását. Sokan úgy vélik, hogy ez összefüggésbe hozható Brezsnyev két nappal azelőtt bekövetkezett halálával.

December 19.: az Államtanács határozatával december 31. napjától felfüggesztik a hadiállapotot. December 23-ig szabadon bocsátják az internáltakat, kivéve a Szolidaritás vezetőit, akiket azonnal letartóztatnak.

1983

Június 16–23.: II. János Pál pápa második lengyelhoni zárandoklata. Lengyelország nyolc helységében tartott szentmisét. A Tátrában találkozott Lech Wałęsával, és két ízben tartott megbeszélést Wojciech Jaruzelskivel. Látogatása minden bizonnyal hozzájárult a társadalom lecsillapodásához és belső megújulásához.

Július 22.: megszüntetik a hadiállapotot, s ezzel a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa is befejezi tevékenységét, egyúttal részleges amnesztia kihirdetésére is sor kerül.

Október 5.: a norvég parlamenti bizottság Lech Wałęsának ítéli oda a Nobel-békedíjat.

1984

Június, 17.: a hadiállapot bevezetése óta első ízben tartanak önkormányzati választásokat, amelyek bojkottjára szólított fel az ellenzék.

Október 19.: elrabolják és meggyilkolják Jerzy Popiełuszko atyát.

1985

Február 7.: Popieluszko gyilkosainak toruúi perében négy belügyi tisztet ítélnék tizennégytől huszonöt évig terjedő börtönbüntetésre.

Október 13.: megtartják a régóta esedékes országgyűlési választást. Részvételi arány ezen az ellenzék szerint hatvanhat százalékos, a kormány szerint hetvennyolc százalékos.

November 6.: a szejm első ülésén személyi változásokról döntenek. A távozó Henryk Jabłoński helyett Wojciech Jaruzelski lesz az Államtanács elnöke, aki egyben a KB első titkára is. A miniszterelnök Zbigniew Messner.

1986

Május 31.: Varsóban letartóztatják a Szolidaritás egyik vezetőjét, az 1981 decembere óta bujkáló Zbigniew Bu-jakot.

Június 12.: Lengyelország harminchat év múltán ismét tagja a Nemzetközi Valutaalapnak.

Június 29.–július 3.: a LEMP X. kongresszusa felszínre hozza a párton belüli mély válságot.

Szeptember 29.: Lech Wałęsa nyíltan megalakítja a „Szolidaritás” Független Öngazgatású Szakszervezet Ideiglenes Tanácsát, és megkezdik a területi hálózat kiépítését. A hatalom e törekvést törvénytelennek tekinti.

1987

Június: hivatalosan megjelent az 1981-től föld alatt kiadott *Res Publica* című havilap első legális száma.

Október 25.: a „Szolidaritás” Ideiglenes Országos Bizottságának és Ideiglenes Tanácsának közös ülésén létrehozzák a „Szolidaritás” Független Öngazgatású Szakszervezet Országos Végrehajtó Bizottságát. Az egységes vezetés élére Lech Wałęsát választják meg.

1988

Február 1.: 1982 óta a legnagyobb áremelésekre kerül sor.

Július 11–16.: Mihail Gorbacsov látogatása Lengyelországban azt a reményt keltette, hogy a rendszer megreformálásának folyamata folytatható és erősíthető.

December 18.: Lech Wałęsa kezdeményezésére megalakul a száztagú Állampolgári Bizottság, amelynek feladata „a kerekasztal” szakmai előkészítése.

1989

Február 6.–április 5.: „kerekasztal”-tárgyalások.

Április 17.: a Szolidaritás bejegyzése.

Június 4.: a korlátozottan szabad választások első fordulója.

Július 4.: az újonnan választott szejmnek M. Kozakiewiczet, a szenátusnak Andrzej Stelmachowskit választják elnökévé.

Július 19.: a Nemzetgyűlés (a parlament összekapcsolt két háza) egy szavazattöbbséggel Wojciech Jaruzelskit választja meg Lengyelország köztársasági elnökének. (Egyébként ő volt az egyetlen jelölt.)

Augusztus 7.: Lech Wałęsa azt javasolja, hogy a LEMP kihagyásával a Honpolgári Parlamenti Klub, az Egyesült Néppárt és a Demokrata Párt alakítson kormányt.

Augusztus 17.: a Wałęsa által kormányalakításra jelölt HPK, ENP és DP aláírja a koalíciós megállapodást.

Augusztus 19.: Kiszczak lemondása után Jaruzelski köztársasági elnök Tadeusz Mazowieckit bízta meg kormányalakítással.

Szeptember 12.: a szejm nagy szavazattöbbséggel megszavazza Mazowiecki kormányát, amelyben nyolc tárcát kapott a HPK, négy tárcát az ENP, három tárcát az DP és négy tárcát (köztük a belügyminiszterit és a honvédelmi miniszterit) a LEMP.

December 18.: az alkotmány módosításával Lengyelország ismét köztársaság.

1990

Január 17.: a LEMP XI. kongresszusa, amelyen feloszlatja önmagát, és kétszázkilencvenegy képviselője megalakítja a Lengyel Köztársaság Szociáldemokráciáját. A Főtanács elnöke Aleksander Kwaśniewski lesz, a Központ Végrehajtó Bizottság főtitkára pedig Leszek Miller. A többi képviselő a Szociáldemokrata Uniót hozza létre.

Február 9.: ismét a koronás sas lesz a lengyel állam címere.

Június 24.: a Szolidaritás két táborra szakad: a radikális gyors változások hívei Wałęsa mögé sorakoznak fel, a fokozatos változásokat pártolók Mazowiecki mögé.

Szeptember 1.: bevezetik önkéntes döntés alapján az iskolai hitoktatást.

Szeptember 19.: Jaruzelski bejelenti, hogy megbízatásának lejárta előtt hajlandó lemondani a köztársasági elnöki posztról. A szejm döntést hoz arról, hogy a köztársasági elnököt a nép válassza meg öt évre.

December 9.: a második forduló szavazásának eredményeként Lech Wałęsa lesz Lengyelország új köztársasági elnöke.

December 22.: Lech Wałęsa a Londonból visszatért emigráns köztársasági elnök, Ryszard Kaczorowski jelenlétében leteszi a köztársasági elnöki esküt. Ezzel együtt a londoni emigráns köztársasági elnök tevékenysége jelképesen is véget ér.

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

NÉVMUTATÓ

d'Abernon, Edgar Vincent 110	Baczyński, Krzysztof Kamil
Adalbert, Szent 522	253, 497
Albert Flórián 525	Baczyński, Rajmund 56
Anders, Władysław 123, 150,	Bagiński, Kazimierz 351, 352
191, 196, 207–213,	Balassa Péter 507
215–217, 220, 223, 224,	Balcerek, Wiesław 305
229, 323, 329, 373, 374,	Balcerowicz, Leszek 492
446, 569	Balicki, Zygmunt 35, 38
Andropov, Jurij 420, 472	Baliński, Ignacy 101
Andrzejewski, Jerzy 461	Bálint Csanád 512
Anielewicz, Mordechaj 315,	Bałucki, Michał 285
317, 570	Bárdossy László 501
Annus József 505	Baróti Lajos 525, 533
Arciszewski, Tomasz 346, 347,	Bartel, Kazimierz 151, 152,
349, 356, 510, 577	155, 159, 556–558
Arczyński, Marek 305	Bartoszewski, Władysław 274,
Arisztov, Averkij 452	279, 301–303, 306, 308,
Ash, Timothy Garton 433	315, 319
Asztahov, Georgij 172	Báthory István 11, 87, 289,
	290, 503
Babel, Iszaak 104	Beck, Józef 156, 164, 184, 562
Babiuch, Edward 453, 616, 619	Bene Ferenc 525, 526
Babiuch, Jan 227	Berija, Lavrentyij 566
Bach-Zelewski, Erich von dem	Berling, Zygmunt 210, 217,
335, 576	219, 328, 341–343, 573, 576
	Berlinguer, Enrico 460

- Berman, Adolf 308, 373
 Berman, Jakub 385, 582, 589
 Beseler, Hans Hartwig von
 61–63, 72, 542, 543
 Bezrucsko, Marko 127
 Bień, Adam 349, 351, 352, 574
 Bieńkowski, Witold 308
 Bierut, Bolesław 337, 356, 382,
 403, 407, 572, 582, 585,
 588, 589, 593, 594, 596,
 598
 Billewiczówna, Maria 19
 Birjuzov, Szergej 413
 Bíró Zoltán 512
 Błahut, Wiktor 226–228
 Blaskowitz, Johannes 242
 Błaszczuk, Henryk 366, 367
 Błaszczuk, Walenty 366, 367
 Blomberg, Werner von 169
 Bohlen, Charles 179
 Bojtár Endre 512
 Boleszló (Vitéz), fejedelem 522
 Bór-Komorowski, Tadeusz 288,
 324, 332, 333, 337, 338,
 342, 343, 346, 364, 571,
 575
 Borsa Gedeon 502
 Borsi-Kálmán Béla 512
 Boruszcza, Aleksander 106
 Borusewicz, Bogdan 436
 Boul Artúr 133
 Brandt, Willy 449, 610
 Bratny, Roman 385
 Brauchitsch, Walter von 169,
 179, 183, 185
 Brezsnyev, Leonyid 420, 434,
 438, 449, 452, 453, 466,
 472, 474, 621
 Brzozowski, Mieczysław 226
 Bugyonnij, Szemjon 103, 104,
 110, 117, 125–128
 Bujak, Zbigniew 479, 621, 623
 Bulganyin, Nykolaj 402
 Burzmiński, Józef 307
 Busch, Ernst 268
 Bücher, Josef 272
 Bytnar, Jan 252, 253
 Camus, Albert 523
 Canaletto (Belotto Bernardo)
 235
 Carter, Jimmy 465
 Carton de Wiatr, Adrian 108,
 109, 114, 143
 Cegielski, Henryk 387
 Chałasiński, Józef 397
 Charciński, Józef 351
 Chodakowski, Andrzej 441
 Chopin, Fryderyk 287
 Churchill, Winston 202, 216,

- 217, 311, 323–325, 329,
334, 335, 338–340, 346,
572
- Chwalba, Andrzej 266, 267,
276, 283, 287,
- Ciesielski, Bogusław 378
- Clark-Kerr, Archibald 336,
339, 348, 349, 354
- Cochenhausen, Conrad von
242
- Cohn-Bendit, Daniel 435
- Corbin, André-Charles 190
- Cranach, Lucas 235
- Cukierman, Icchak 315
- Curzon, George 107, 109
- Cyrankiewicz, Józef 393, 394,
399–401, 403, 414,
451–456, 583, 585, 589,
590, 598, 608–610
- Czapski, Jerzy 398
- Czarnkowski, Eugeniusz 351
- Czartoryski, Adam Jerzy 13
- Czerniaków, Adam 305
- Czibor Zoltán 525
- Csekonics Iván 86, 104
- Csicserin, Georgij 94, 95,
107–109
- Csoóri Sándor 506, 507, 509,
512, 519
- Dąbrowska, Maria 414
- Dąbrowski, Jan 281
- Dąbski, Jan 129
- Dajan, Mose 418, 422
- Daladier, Édouard 174, 190
- Daszyński, Ignacy 50, 75, 79,
80, 115, 546
- Deák Ernő 512
- Dejmek, Kazimierz 420
- Divéky Adorján 122
- Dmowski, Roman 35–39, 42,
44–46, 50, 51, 64, 65, 88,
89, 101, 102, 111, 163, 294,
538, 542, 544, 545
- Dobossy László 511
- Dobrzański, Tadeusz 400
- Domański, Leszek 252
- Dowbór-Muśnicki, Józef 66,
71, 78, 82, 113
- Dowding, Hugh 201
- Drabik, Stanisław 284
- Drewnowski, Karol 257
- Duch, Bronisław 221, 567
- Dzierżyński, Feliks
(Dzerzsinszkij, Feliks
Edmundovics) 32, 123, 290
- Dziewoński, Kazimierz 273

- Edelman, Marek 535
 Eden, Anthony 352, 353
 Eichmann, Adolf 307
 Eisler, Jerzy 408
 Éles Márta 509
 Engelmayer Ákos 512
 Essen-Stenbock-Fermor 47
 Estreicher, Karol 235–237

 Fejgin, Anatol 386
 Felczak, (Jan) Wacław 498–517
 Felczak, Zygmunt 504
 Fenyvesi Zoltán 527
 Ferdinánd, I., román király
 144
 Ferenc József, I., császár, király
 61, 543
 Fidelski, Roman 391
 Fieldorf, Emil 595
 Filipowicz, Julian 180, 392
 Filipowiczowa, Wanda 570
 Finder, Paweł 322
 Fiszbach, Tadeusz 439
 Foch, Ferdinand 82, 85, 110,
 114
 Frank, Hans 232, 236, 237,
 242, 245, 270–273, 281,
 282, 284, 285, 287, 288,
 290, 300, 303, 306, 333
 Frasyniuk, Władysław 487, 621

 Frazik, Wojciech 508–510
 Fredro, Aleksander 285
 Fritsch, Karl 302
 Für Lajos 509, 512

 Gaj, Bzyskian 117, 124
 Galicki, Andrzej 342, 343
 Garlicki, Andrzej 52, 67, 157
 Gáspár Judit 507
 Genscher, Hans-Dietrich 488
 Geremek, Bronisław 439, 468,
 489
 Gergely András 512
 Gierek, Edward 400, 402, 416,
 424, 429, 430, 433, 434,
 438, 442, 453–457, 459,
 460, 466, 467, 469, 470,
 531, 610, 612–614, 617–619
 Gierowski, Józef 512
 Giza, Jerzy 534, 535
 Głębocki, Mieczysław 127
 Glomp, Józef 478
 Gniech, Klemens 467
 Goebbels, Joseph 234
 Goethe, Johann Wolfgang von
 302
 Goldberg, Jakub 424
 Goldman, Nahum 314
 Gomułka, Władysław 5, 322,
 345, 356, 374, 378, 380,

- 381, 386, 403-406,
 408-414, 416-425, 427,
 429, 446-454, 456-458,
 460, 501, 521, 529-531,
 578, 582, 585, 588, 590,
 592, 596, 597, 599, 600,
 602, 603, 605-607, 610, 611
 Gorbacsov, Mihail 624
 Gorczyński, Witold 59
 Górecki, Juliusz (Kamiński,
 Aleksander) 231, 232, 251
 Göncz Árpád 506, 512
 Göncz Zsuzsa 506
 Göring, Hermann 562
 Göröcs János 525
 Grabski, Stanisław 111, 132
 Grabski, Władysław 45, 46,
 105, 107, 140, 147, 148,
 153, 549, 554, 555
 Grajek, Stefan 302
 Grecsko, Andrej 420, 454
 Grobelny, Julian 308
 Grot-Rowecki, Stefan 323, 324,
 564, 567, 569, 571
 Grynbaum, A. 363
 Grynberg, Henryk 424
 Grynberg, Michał 291
 Grzybowski, Wacław 187, 188
 Guderian, Heinz 169, 192
 Gwiazda, Andrzej 432, 436, 439
 Gwiazdowicz, Kazimierz 363,
 368, 369, 377
 Gyenyikin, Anton 90-93, 95,
 96, 102, 112
 Habsburg Vilmos 69
 Hadik András 509
 Haller, Józef 66, 71, 85, 87,
 116, 118, 119, 543, 546, 548
 Haller, Stanisław 127, 208
 Haortodoksim, Agudas 77
 Harriman, Averell 338, 339,
 341, 348, 349, 354
 Hecht, Gerhard 244
 Heiszler Vilmos 512
 Herbert, Zbigniew 431
 Herczeg Ferenc 286
 Herwath, Hans von 178
 Himmler, Heinrich 234, 237,
 262, 270, 300, 303, 577
 Hitler, Adolf 163-165,
 170-175, 177, 178, 181, 192,
 205, 207, 214, 218, 224,
 232, 233, 237, 238, 243,
 252, 266, 270-272, 281,
 284, 299, 303, 313, 319,
 322, 344, 373, 376, 385,
 445, 498, 565, 572, 574,
 580

- Hlasko, Józef 35
 Hlond, August 161, 374, 589
 Hruscsov, Nyikita 380–384,
 404, 405, 501, 529, 598,
 599, 605
 Iván, IV., cár (Rettegett) 290
 Iwaszkiewicz, Wacław 82, 113,
 116
 Izdebný, Zygmunt 399
 Jabłoński, Henryk 611, 623
 Jagielski, Mieczysław 439, 442,
 468, 617
 Jagodziński, Zygmunt 258
 Jakóbiec, Jan 288
 Jankowski, Henryk 437
 Jankowski, Jan Stanisław 332,
 350, 351, 355, 574
 János Kázmér, király 403
 János Pál, II., pápa 6, 433, 440,
 464, 486, 488, 616, 622
 Jaroszewicz, Piotr 455, 459,
 464, 611, 616
 Jaruzelski, Wojciech 284, 424,
 442–448, 451–454, 456,
 457, 459, 464, 470–478,
 480, 484, 486–491, 493,
 609, 618–620, 622, 623,
 625, 627
 Jasiukowicz, Stanisław 351,
 355, 574
 Jastrun, Tomasz 483
 Jaszczuk, Bolesław 454
 Jeszenszky Géza 509
 Józewski, Henryk 159
 Jóźwiak, Franciszek 323, 370,
 589, 590
 Jurnatowski, géppuskás 226
 Juscsenko, Viktor 5
 Jusserand, Jules 110
 Juskiewiczowa, Maria 29
 Kaczmarek, Czesław 371, 595
 Kaczorowski, Ryszard 493, 627
 Kádár János 486, 498, 528
 Kaganovics, Lazar 405
 Kahane, Seweryn 366–368,
 371
 Kahane, D. 373
 Kalinowski, Józef 363, 370,
 371
 Kalinowski, Stefan 386
 Kalugin, Oleg 337
 Kania, Stanisław 442, 451,
 453, 470, 471, 474, 475,
 618–620
 Kanik, Franz 49
 Kantor, Tadeusz 286
 Kantorski 226

- Káposzta Benő 525
 Kapuściński, Ryszard 440, 535
 Karasiewicz-Tokarzewski,
 Michał 194, 566
 Karski (Koziński), Jan 236,
 247, 312, 313, 319, 570
 Kautsky, Karl 22
 Kersten, Krystyna 362, 378
 Kertész Noémi 512
 Kienitz, Werner 268
 Kieślowski, Krzysztof 463,
 483, 532, 535
 Kirilenko, Andrej 69
 Kisielewski, Stefan 608
 Kiss Gy. Csaba 504, 509, 511,
 512
 Kiszczak, Czesław 443, 474,
 480, 481, 488–491, 493,
 625
 Klaniczay Tibor 511
 Kleeberg, Franciszek 192, 565
 Kliszko, Zenon 374, 386, 405,
 454, 456, 590, 592, 599
 Koc, Adam 76
 Kociółek, Stanisław 451
 Kocsis Sándor 525
 Kodolányi Gyula 509
 Kolcsak, Alekszandr 119
 Kołodziejski, Jerzy 439
 Komar, Wacław 404
 Komorowski, Tadeusz *lásd*
 Bór-Komorowski, Tadeusz
 Kon, Feliks 123
 Konieczny, Kazimierz 370
 Kónya Imre 507
 Konyev, Ivan 289, 405
 Koppe, Wilhelm 270, 289
 Korczak, Janusz 305
 Korczyński, Grzegorz 451, 457
 Korfanty, Wojciech 80, 137,
 141, 157, 552
 Kork, August 169
 Kornecki, A. 363
 Korovnyikov, Ivan 289
 Kósa László 512
 Kossak, Zofia 308, 570
 Kossuth Lajos 506, 513
 Koszigin, Alekszej 420
 Kotarbiński, Józef 15, 16
 Kozakiewicz, M. 625
 Kozłowski, Krzysztof 507
 Kozłowski, Leon 560
 Koźmiński, Maciej 515
 Kozubski, profesor 255
 Kövér László 514
 Krall, Hanna 305
 Krajewski, tábornok 129
 Krasiński, Zygmunt 20
 Kraśko, Wincenty 394, 395
 Krivosein, Konsztantyn 30

- Krivosein, Szemjon 192
 Król, Bronisław 397
 Krúdy Gyula 151
 Krüger, Friedrich Wilhelm
 270, 306
 Krzyżak, Franciszek 311
 Krzyżanowski, Julian 254
 Kubiak, Marian 401
 Kukiel, Marian 540, 567
 Kułaj, Jan 619
 Kulikov, Viktor 472–475
 Kuroń, Jacek 414–416, 431,
 434, 435, 442, 460, 468,
 479, 483, 485, 606, 609
 Kurpiński, Karol 285
 Kurpsza, Stanisław 369
 Kuszel, Jerzy 210
 Kutrzeba, Tadeusz 96, 182, 194
 Kutschera, Franz 288, 333
 Kutuzov, Mihail 100
 Kuźminski, szakaszvezető 367
 Kuźnicki, Wiktor 363, 368,
 369, 377
 Lafargue, Paul 22
 Lakó György 527
 Lamezan-Salins, Robert 116, 128
 Latinik, Franciszek 116
 Le Corbusier 588
 Lenin, Vlagyimir 23, 92, 95,
 112, 124
 Leonardo da Vinci 235, 290
 Lerski, Jerzy 255, 256
 Leśmian, Bolesław 295
 Lewin, Julian 371
 Lis, Bogdan 439, 487
 List, Wilhelm 169, 269
 Listkiewicz, Jerzy 533
 Listowski, Antoni 94
 Litvinov, Makszim 172, 176
 Lloyd George, David 107–109
 Loga-Sowiński, Ignacy 386,
 405, 454
 Łoziński, Marcelli 378
 Łoziński, Marian 227
 Lubomirski, Zdzisław 76
 Ludendorff, Erich von 58
 Luxemburg, Rosa 31, 32
 Machejek, Władysław 456
 Mackinder, Harford John 92
 Maczek, Stanisław 198, 567,
 576, 579, 584
 Majewski, Stefan 99
 Majszkij, Ivan 206, 213, 322, 568
 Maléter Pál 349
 Malinowski, Bronisław 286
 Manteuffel, Tadeusz 254

- Marchlewski, Julian 31, 91, 92,
 123, 124
 Marciniak, Florian 251
 Markgravszkij, tábornok 47
 Marx, Karl 22
 Matejko, Jan 503
 Matyja, Stanisław 388, 390,
 392
 Mazowiecki, Tadeusz 422, 439,
 468, 489, 491, 493, 507,
 619, 625, 626
 Mazurkiewicz, Władysław 17
 Mendelson, Stanisław 26
 Mészöly Kálmán 533
 Michalowski, Stanisław 351
 Michalski, Ludwik 34
 Michnik, Adam 414, 415, 418,
 421, 434, 435, 442, 444,
 468, 485, 487, 608, 609
 Midek, Józef 227
 Mielżyński, Maciej 137
 Mierzwa, Stanisław 351
 Mihajlo, tábornok 101
 Miklós, I., cár 11
 Miklós, II., cár 37, 44, 538,
 539, 544
 Mikojan, Anasztasz 405
 Mikołajczyk, Stanisław 325,
 334–338, 354, 356, 358,
 374, 378, 511, 571, 575,
 577, 581, 584, 586
 Miłkowski, Zygmunt, (Jeź
 Teodor Tomasz) 33, 35, 46
 Minc, Hilary 345, 403, 404,
 582, 585, 589
 Miszewski, profesor 255
 Moczar, Mieczysław 364,
 409–412, 414, 416, 418–423,
 448, 451
 Moczarski, Kazimierz 315
 Modzelewski, Karol 414–416,
 606, 609
 Modzelewski, Zygmunt 585
 Mokrzejcki, Adam 106
 Molotov, Wjaczeszlav 5, 170,
 172, 173, 178, 179, 181–187,
 195, 205, 206, 211, 232,
 269, 271, 334, 339, 348,
 349, 353, 375, 384, 405,
 415, 449, 515, 563, 580
 Monat, Paweł 410
 Moniuszko, Stanisław 285, 287
 Moraczewski, Jędrzej 50, 79,
 80, 85, 86, 547
 Morawiecki, Kornel 621
 Muravjov, Nykołaj 20

- Mussolini, Benito 163, 164,
178, 281
Müller, Bruno 281
- Nagy Gáspár 512
Nagy Imre 419, 528–530
Nagy József Zsigmond 509,
511, 512
Namier, Lewis 108
Namitkiewicz, professzor 255
Napóleon, Bonaparte 9, 10, 76
Narutowicz, Gabriel 142–144,
152, 552
Niedziałkowski, Mieczysław 97
Niewiadomski, Eligiusz 142,
144
Norwid, Cyprian Kamil 516
Nowak, Julian 552
Nowak, Zenon 409
Nowak-Jeziorański, Jan 593
Nowotko, Marceli 322
- Ochab, Edward 382, 383, 393,
394, 403–405, 598, 609
Okulicki, Leopold
(„Niedźwiadek”) 332, 346,
350, 351, 355, 578
Olasz Sándor 505
Orbán Viktor 514, 515
Orlik-Rückeman, Wilhelm 191
- Osóbka-Morawski, Edward
345, 356, 572, 574, 578
Ossowicz, Antoni 200
Ossowski, Stanisław 361, 376,
377
Ottó, III., császár 522
- Paderewski, Ignacy 81, 84–86,
89, 135, 138, 544, 547
Pajdak, Antoni 351, 355, 574
Pákh Tibor 509
Pál, VI., pápa 417, 524, 607
Pálfalvi Lajos 509, 512
Pelczyńska, Michalina 510
Perl, Feliks 145
Pétain, Philippe 197
Petlura, Semen 82, 90–93, 95,
98, 99, 132–134, 159, 549
Petneki Áron 504
Picasso, Pablo 588
Pieracki, Bronisław 164
Piesiewicz, Krzysztof 535, 536
Pietrzak, Tadeusz 451
Piłsudska, Aleksandra *lásd*
Szczerbińska, Aleksandra
Piłsudska, Jagoda 146
Piłsudska, Wanda 76, 146
Piłsudski, Bronisław 23
Piłsudski, Józef 5, 7, 17–26,
28–33, 40–42, 46–58,

- 60-67, 72-80, 82-92,
94-105, 109-119, 122, 123,
125, 126, 128-131,
133-136, 139-156,
158-167, 171, 184, 219,
298, 409, 437, 538-540,
543, 545-548, 552, 553,
555-559, 561
- Piłsudski, Józef Wincenty
Piotr 19, 20
- Pimjonov, ezredes 350, 351
- Pińkowski, Józef 471, 618
- Podgornij, Nykolaj 420
- Polański, Roman 279
- Ponikowski, Antoni 551
- Popieluszko, Jerzy 487, 622,
623
- Popławski, Jan Ludwik 35
- Popławski, Stanisław 400
- Possevino, pápai követ 503
- Potyomkin, Vlagyimir 170, 187
- Požoga, Władysław 477
- Pozsgay Imre 489
- Przybyłek, Helena 398
- Pulikowski, Józef 259
- Puskás Ferenc 525
- Pużak, Kazimierz 332, 351
- Pyjas, Stanisław 463
- Quasimodo, Salvatore 588
- Quisling, Vidkun 280
- R. Takács Olga 512
- Racliff, P. 110
- Raczkiewicz, Władysław 195,
317, 564, 571, 574, 577
- Raczyński, Edward 349
- Radkiewicz, Stanisław 345,
370, 373, 380, 575, 582,
585, 589, 597
- Ragyijevszkij, tábornok 333
- Rakowski, Bronisław 220, 221
- Rakowski, Mieczysław F. 489,
491, 618
- Raszewski, Kazimierz 111
- Rataj, Maciej 142, 143, 146,
150, 152, 556
- Reichenau, Walter von 169
- Rembrandt (R. Harmensoon
van Rijn) 235
- Ribbentrop, Joachim von 5,
170, 171, 174-176, 178, 179,
181-183, 185, 186, 192,
205, 206, 232, 269, 271,
384, 415, 449, 515, 563
- Rilov, ezredes 474, 475
- Roja, Bolesław 113
- Rokita, Jan Maria 488

- Rokosszovszkij, Konsztantyin
331, 333, 334, 337,
341-343, 403, 404, 446,
447, 574, 590, 600
- Rola-Żymierski, Michał 128,
337, 585, 590
- Romkowski, Roman 386
- Rommel, Erwin 205
- Rómmel, Józef 194
- Ronikier, Adam 282, 289
- Roosevelt, Franklin D. 311,
324, 338-341, 346, 572
- Rosonczy Ildikó 512
- Róžański, Józef 386
- Rozwadowski, Tadeusz 72,
110, 114, 118, 119, 125, 152
- Rubens, Peter Paul 235
- Rubinstein, Arthur 354
- Rundstedt, Gerd von 269
- Rybak, Józef 55
- Rydz-Śmigły, Edward 82, 100,
116, 184, 190, 196, 562,
563, 565
- Ryszewski, Henryk 292
- Sadowski, Witold 51
- Sakowska, Ruta 296
- Sammern-Frankenegg,
Ferdinand von 306
- Sándor „Csikar” Károly 525
- Sándor, I., cár 9-11
- Sándor, II., cár 22, 28
- Sándor, III., cár 22, 27, 37
- Sapieha, Adam Stefan 282,
289, 375
- Sára Sándor 519
- Sargent, Orme 349
- Sawicki, tizedes 226
- Schleicher, Kurt von 169
- Schnurre, Karl 172
- Schulenburg, Friedrich
Werner von der 172, 173,
182, 186, 187
- Schulz, Bruno 295
- Seeckt, Hans von 169
- Seidler, Barbara 456
- Septickij, Andrej 159
- Sevcsenko, Tarasz 160
- Seweryński, Tadeusz 372
- Sienkiewicz, Henryk 128, 604
- Sieroszewski, Wacław 78
- Sikorski, Władysław 51, 58,
105, 116, 118, 125, 128,
142, 144, 195, 196, 204,
205, 208, 209, 211-214,
217, 218, 220, 234, 235,
255, 264, 308, 315-317,
322-325, 553, 557,
564-571

- Singer, Kalman 367, 368
 Siwek, Zygmunt 227
 Siwicki, Florian 480, 489, 491, 493
 Siwec, Ryszard 609
 Skierski, Leonard 116
 Skrzyński, Aleksander 148, 555
 Skrzyński, Władysław 94
 Skulski, Leopold 100, 101, 115, 548, 549
 Skwarczyńska, Stefania 375
 Ślawek, Walery 156, 558, 559, 561
 Sławoj-Składkowski, Felicjan 155, 160, 562, 563
 Śliwiński, Artur 141, 162, 552
 Słowacki, Juliusz 20, 87, 516, 517
 Smolar, Aleksander 361
 Smorawiński, Mieczysław 191
 Sobczyński, Władysław 363, 364, 368, 370–372, 377
 Sobońska, Stanisława 398
 Sokolnicki, Michał 58
 Sosabowski, Stanisław 197, 568
 Sosnkowski, Kazimierz 49, 50, 66, 95, 102–104, 142, 189, 325, 540, 545
 Sóvári Károly 525
 Spilevoj, ezredes 368, 372
 Spychalski, Marian 322, 386, 405, 413, 418, 447, 451, 455, 582, 589, 590, 592, 599, 609
 Starzyński, Stefan 242, 243
 Stasiak, Leon 390
 Staszewski, Stefan 383
 Stelmachowski, Andrzej 491, 625
 Stemler-Dąbski, Józef 351, 356
 Stettinius, Edward 353
 Streckenbach, Bruno 268
 Stroop, Jürgen 314
 Strzałkowski, Romek 398
 Strzelecki, Ryszard 454
 Stypułkowski, Zbigniew 351
 Sulkiewicz, Aleksander 17
 Świątkowski, Henryk 385, 589
 Światło, Józef 380, 381
 Świeżyński, Józef
 Świtała, Kazimierz 451
 Szabad György 506, 511
 Szaniszló, Szent 464
 Szarota, Tomasz 266, 272, 275, 278, 284, 286
 Szczerbińska, Aleksandra 67, 100, 115, 145

- Szegedy-Maszák Mihály 512
 Szelągowski, Kazimierz 242, 243
 Szentmihályi Antal 525
 Szenyán Erzsébet 509
 Szeptycki, Stanisław 71, 83, 99, 103, 105
 Szerov, Ivan 349–351, 579
 Szíjártó István 509, 512, 514, 515
 Szlachcic, Franciszek 453
 Szlajfert, Henryk 421, 608, 609
 Sztálin, Jozsif 95, 109, 126, 127, 169–172, 174–178, 180, 187, 192, 202, 203, 207, 211–219, 224, 270, 289, 300, 321–325, 327–330, 333–347, 354–356, 359, 363, 375, 381, 382, 387, 401, 407, 446, 562, 568, 569, 572, 574, 578, 595, 598, 599
 Szuszlov, Mihail 465, 472
 Szuvorov, Alekszandr 336
 Szymanowski, Maciej 514

 Taszer, Edmund 388
 Tichy Lajos 525
 Tischler János 527
 Tito, Joszip Broz 326

 Traugott von Sauberzweig, ezredes 58
 Trockij, Lev 95, 127
 Trzcionka, Józef 389
 Tuczapski, Tadeusz 475
 Tuhacsevszkij, Mihail 92, 102–105, 114, 120–123, 125–127, 129, 130, 169, 177, 355, 549
 Turowicz, Jerzy 507
 Tymniński, Stanisław 493

 Uitz Béla 526
 Ulbricht, Walter 419
 Uljanov, Alekszandr 23
 Ulrih, Vaszilij 355
 Urbanowicz, Witold 202
 Urbański, Feliks 351
 Usztyinov, Dmitrij 472

 Varga Zoltán 525, 527
 Vásárhelyi Miklós 511
 Vilmos, II., császár 61, 69, 277, 543
 Vincent, Stanley 201
 Visinszkij, Andrej 338, 339
 Vitray Tamás 527
 Vitte, Szergej 44
 Voldemaras, Augustinas 88
 Vonlarlarszkij, főkörmányzó 47

- Vörös László 505
 Vrangel, Pjotr 96, 129
- Wächter, Otto 278, 281
 Wajda, Andrzej 18, 287, 321,
 342, 385, 455, 463, 469,
 519, 535, 619
 Walbaum, Jost 278
 Walentynowicz, Anna 436,
 466
 Wałęsa, Lech 5, 388, 426–430,
 432, 435–437, 439, 442,
 465, 467, 468, 473, 476,
 478, 481, 486–489, 491,
 493, 506, 507, 516, 617,
 618, 620–622, 624–627
 Wańkowicz, Melchior
 222–226, 229
 Warszawski, Adolf 31
 Waryński, Ludwik 31
 Wasilewska, Wanda 218, 575
 Wasilewski, Leon 30
 Ważyk, Adam 597
 Welles, Sumner 314
 Wereszycki, Henryk 502, 512
 Wertenstein, Ludwik 312
 Wetzl, Erhard 244
 Weygand, Maxime 110, 114,
 118, 125
- Wilson, Thomas Woodrow 70,
 543
 Wirth, Josef 169
 Wise, Stepan 314
 Wiślicz-Iwańczyk, Eugeniusz
 363, 371
 Witaszewski, Kazimierz 410
 Witos, Wincenty 112, 113, 115,
 120, 141, 144, 146,
 148–150, 152, 154, 157,
 162, 551, 553, 555, 558,
 575
 Wojciechowski, Aleksander
 226
 Wojciechowski, Stanisław 142,
 144, 149, 150, 552, 553,
 555, 556
 Wojtyła, Karol *lásd még* II.
 János Pál 433, 464, 505,
 524, 607, 616
 Wolicki, Krzysztof 394
 Wujec, Henryk 485
 Wycech, Czesław 247
 Wyka, Kazimierz 283
 Wyspiański, Franciszek 18
 Wyspiański, Stanisław 15–19,
 124, 136
 Wyszyński, Stefan 381, 403,
 407, 416, 417, 478, 521,
 524, 530, 589, 596, 611

- Zagórski, Edmund 367, 368
Zajac, Józef 220
Zajączkowski, Andrzej 441
Zalcberg, Wolf 363
Zambrowski, Roman 582, 589
Zamoyski, Maurycy 142
Zanussi, Krzysztof 463
Zaorski, Jan 256
Zapolska, Gabriela 285
Zarecki, T. 363
Zawadzki, Andrzej 252, 253
Żeligowski, Lucjan 121, 131,
148, 550, 555
Zelnik József 506, 509, 511
Żeromski, Stefan 123
Zieliński, Zygmunt 116
Zimand, Roman 22
Zoll, Andrzej 536
Żukrowski, Wojciech 284
Żuławski, Zygmunt 288
Zweibaum, Juliusz 260
Zwierzyński, Antoni 352
Zygielbojm, Szmul 317, 319
Zukov, Georgij 217, 350, 351,
375, 405

AJÁNLOTT OLVASMÁNYOK A XX. SZÁZADI
LENGYELORSZÁG TÖRTÉNETÉHEZ
(Válogatás az 1956 után megjelent munkákból)

- Szokolay Katalin: *Lengyelország története*. Budapest, 1996. Balassi.
- Andrew C. János: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 2003. Helikon Kiadó.
- Kovács István: *Hamuban csillagló gyémánt. Írások a lengyel történelemről*. Budapest 1988. Magvető Kiadó.
- Andrzej Paczkowski: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989*. Budapest, 1997. 1956-os Intézet.
- Kłoczowski, J.–Müller, W. L.–Skarbek, J.: *A katolikus egyház Lengyelországban*. Budapest, 1994.
- Kapronczay Károly: *A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok évszázadai*. Budapest, 2000. Mundus.
- Hungaro–Polonica. *Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Waclaw Felczak 70. születésnapjára*. (Szerkesztette Kiss Gy. Csaba és Kovács István.) Budapest, 1986.
- Szokolay Katalin: *És a varsói gettó felkelt*. Budapest, 1983. Kossuth Kiadó.
- Wańkowicz, Melchior: *A Monte Cassinó-i csata*. (Fordította Kovács István.) Budapest, 1979. Kossuth Kiadó.
- Jankowski, Stanisław: *Varsó barikádjain*. (Fordította Kovács István.) Budapest, 1984. Kossuth Kiadó.
- Menekültrapszódia. Lengyelek Magyarországon, 1939–1945. Emlékiratok a bujdosás éveiből*. (Utószóval ellát-

- ta dr. Kapronczay Károly.) Budapest, 2000. Széphalom Könyvműhely.
- Kapronczay Károly: *Akkor nem volt Lengyelország*. Budapest, 1992.
- Magyarok és lengyelek 1939–1945*. (A kötetet összeállította Kapronczay Károly.) Budapest, 1994.
- Lagzi István: *Lengyel menekültek Zala megyében a második világháború idején*. Zalai gyűjtemény, 3. sz. 1975. Zalaegerszeg, 1975.
- Franciszek Budziński: *Lengyel Gimnázium és Líceum Balatonzámárdiban és Balatonbogláron 1939–1944*. (Lektorálta és átdolgozta Laczkó András.) Balatonlelle városi Tanács V. B., 1989.
- Lubczyk, Grzegorz: *A lengyel Wallenberg. Henryk Sławik és idősebb Antall József története*. (Fordította Józsa Péter.) Budapest, 2004. Széphalom Könyvműhely.
- Woroszyński, Wiktor: *Magyarországi napló*, 1956. Budapest, 1994. Századvég–1956-os Intézet.
- Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai*. (Összeállította, fordította és a bevezető tanulmányt írta: Tischler János.) Budapest, 1996. 1956-os Intézet–Windsor Kiadó.
- Bámulám a Visztulát*. (Szerkesztette: Kovács István és Petneki Áron). Budapest, 2003. Balassi.
- Kiss Gy. Csaba: *Lengyel napló*. Miskolc, 1997. Felsőmagyarország Kiadó.
- Tischler János: *„Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”. Lengyel–magyar közelmúlt*. Budapest, 2003. Jelenkor–1956-os Intézet.

Tartalom

Előszó / 5

Józef Piłsudski és a lengyel állam újjászületése / 7

Megnemtámadási szerződés és fegyverbarátság / 168

A katyúi tömegsíroktól a montecassinói kolostorig / 196

A földalatti oktatási hálózat Lengyelországban
a II. világháború alatt / 231

Krakkó náci megszállásának ezerkilencszázhatvanegy napja –
oldalnézetből / 266

Fedőneve „Żegota” / 291

Sztálin és a varsói felkelés / 321

A tizenhatok pere / 345

A kielcei pogrom / 357

Gomułka és ezerkilencszázötvenhat eseményei
Lengyelországban / 380

A lengyel 1968 előzményei – és következményei / 407

Csoda a Balti-tengernél / 425

A háború végétől a hadiállapot végéig / 443

Utószó két részben – személyes kitérőkkel / 495

Wacław Felczak „második összekötő korszaka”
Magyarországon / 497

Történelem a futballpályán / 519

A XX. századi lengyel történelem
eseményeinek időrendje / 537

Névmutató / 629

Ajánlott olvasmányok
a XX. századi Lengyelország történetéhez / 645

A sorozatban megjelent kötetek

- Az okkult az orosz és a szovjet kultúrában.
Szerkesztette Bernice Glatzer Rosenthal
Apokalipszis 1917. Írások az orosz forradalomról
Anne Applebaum: A Gulág története I-II.
Raymond Aron: Az elkötelezett szemlélő.
Beszélgetések Jean-Louis Missikával és Dominique Woltonnal
Antony Beevor: A spanyol polgárháború
Borbándi Gyula: Magyar politikai pályaképek 1938–1948
Borbándi Gyula: Nem éltünk hiába.
Az Új Látóhatár négy évtizede
Todd G. Buchholz: Új ötletek halott közgazdászoktól
Todd G. Buchholz: A gazdaságon innen és túl
Zbigniew Brzezinski: A nagy sakktábla
Csáky Móric: Az operett ideológiája és a bécsi modernség
Umberto Eco: Nyitott mű
Umberto Eco: Kant és a kacsacsőrű emlős
Mircea Eliade: A jóga
Alekszandr Etkind: A lehetetlen Erósza.
Az orosz pszichoanalízis története
Northrop Frye: Kettős tükör
Northrop Frye: Az Ige hatalma
Francis Fukuyama: Bizalom
Marie-Louise von Franz: Az árnyék és a gonosz a mesében
Brigitte Hamann: Winifred Wagner, avagy Hitler és Bayreuth
Hamilton–Madison–Jay: A föderalista
Samuel P. Huntington: A civilizációk összecsapása
és a világrend átalakulása

Samuel P. Huntington: Kik vagyunk mi?
 Az amerikai nemzeti identitás dilemmái
 Paul Johnson: Értelmiségiek
 C. G. Jung: Emlékek, álmok, gondolatok
 Emma Jung – Marie-Louise von Franz:
 A Grál-legenda lélektani szempontból
 John Keegan: A második világháború
 John Keegan: Az iraki háború
 John Keegan: A háborús felderítés. Az ellenség megismerése
 Napóleontól az al-Kaidáig
 John Kekes: A konzervatizmus ésszerűsége
 John Kekes: A liberalizmus ellen
 Kieślowski mozija. Szerkesztette Tadeusz Lubelski
 Arthur Koestler: Alvajárók
 Arthur Koestler: A teremtés
 Arthur Koestler: Szellem a gépben
 Kolnai Aurél: Politikai emlékiratok
 Jan Kott: Istenevők
 Claude Lévi-Strauss: Szomorú trópusok
 B. H. Liddell Hart: Stratégia
 Alekszej Loszev: A mítosz dialektikája
 Sidney Lumet: Hogyan készül a film?
 Micaela von Marcard: A rokokó avagy kísérlet az emberi szíven
 Richard Pipes: Az orosz forradalom története
 Karl R. Popper: A tudományos kutatás logikája
 David Remnick: Lenin sírja
 Paul Ricoeur – André Lacocque: Bibliai gondolkodás
 Rüdiger Safranski: Schopenhauer és a filozófia tomboló évei
 Edward W. Said: Orientalizmus

Amartya Sen: A fejlődés mint szabadság

Székely György: Lángözőn

Testamentum. Dmitrij Sosztakovics emlékei

Szolomon Volkov szerkesztésében

Miguel de Unamuno: Don Quijote és Sancho Panza élete

Európa Könyvkiadó, Budapest
Felelős kiadó Osztovits Levente igazgató
Tördelte a Kopf Bt.

Nyomta a Szekszárdi Nyomda
Felelős vezető Vadász József igazgató
Készült Szekszárdon, 2006-ban
Szakmailag ellenőrizte Tischler János
Szerkesztette Palkó Katalin
Felelős szerkesztő Osztovits Levente

A sorozatot Kállay Judit tervezte
Készült 33 (A/5) ív terjedelemben
ISBN 963 07 8038 0

7435|06

„Tömegtájékoztatási eszközeink ritkán adnak hírt arról, ami tágabb térségünkben, vagyis a Baltikum, az Adriatikum és a Fekete-tenger között történik... Az ukrajnai narancsos forradalomra odafigyeltünk néhány napig, de aligha gondolkodtunk el azon, hogy Kijevben miért tüntetett személyes jelenlétével mind Lech Wałęsa egykori, mind Aleksander Kwaśniewski, akkor hivatalban lévő köztársasági elnök a megnyert választások érvényesítéséért síkra szállt Viktor Jusczenko mellett. És hallhattunk a lengyel–orosz kapcsolatok elhidegüléséről, de ennek egyik fontos oka elkerülte figyelmünket, az, hogy Putyin elnök nem ismerte el a lengyel tisztek és rendőrök 1940-ben történt lemészárlását népirtásnak. Miért lett Lengyelország reflexszerűen gyanakvó az elmúlt években tapasztalható német–orosz közeledésre, és miért állt ki az Egyesült Államok mellett az iraki háború idején?

E kérdésekre a múlt század lengyel történelmében is választ találhatunk. A XX. század lengyel históriája legközelebb kulcszavakban írható le. Pilsudski, lengyel–bolsevik háború, Molotov–Ribbentrop-paktum, Katyń, Monte Cassino, gettófelkelés, varsói felkelés, a fejüknél összenőtt ikerpár: Teherán és Jalta, 1956: a poznańi munkásfelkelés és Gomulka, 1968 lengyel márciusa, tengerparti sortűzek – 1970, Szolidaritás...

Miként készültek a lengyelek öt negyedszázadon át arra, hogy ha a történelem esélyt kínál hazájuk helyreállítására, azt ki tudják használni? ...1918 és 1920 között mind a tárgyalóasztaloknál, mind a harctereken helytálltak. Lengyelország 1918-ban felkerült Európa térképére, amelyből a két totalitárius birodalom radírozta ki 1939 nyárutóján, kora őszén. A megmaradásért a legkilátástalanabb helyzetben is folytatott küzdelem, a világ összes frontján Polóniáért vívott hősi harc a lengyel nemzet hitét bizonyítja.”

Kovács István

KOVÁCS ISTVÁN
*Csoda a Visztulánál
és a Balti-tengernél*

Európa